A HISTORY OF MODERN INDIA,

PART II

MARATHA PERIOD

VOL II.

1707-1740.

BY

G. S. SARDESAI, B. A. Baroda.

1920

श्रीसयाजी साहित्यमाला–पुष्प ६५ वें

[इतिहास गुच्छ]

हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास

मराठी रियासत–मध्य विभाग,

छत्रपतिशाहू–पेशवे बाळाजी विश्वनाथ व बाजीराव

[स. १७०७–१७४०.]

लेखक

गोविंद सखाराम सरदेसाई, बी. ए., बडोदें.

मुद्रक व प्रकाशक,

गणेश विठ्ठल कुळकर्णी

' उद्यान ' छा० गिरगांव–मुंबई.

संवत् १९७७ इ. स. १९२०

किंमत रु २–१२–०

॥ श्री ॥

जाहिरात.

—:०:—

आपल्या देशी भाषेच्या साहित्याची अभिवृद्धि करण्याच्या सद्धेतूनें श्रीमंत महाराजा साहेब सर सयाजीराव गायकवाड, सेनाखासखेल, समशेर बहादूर, जी. सी.एस्. आय्, जी. सी. आय्. ई, ह्यांनीं कृपावंत होऊन दोन लक्ष रुपयांची जी रक्कम अनामत ठेविली आहे, तिच्या व्याजांतून "श्रीसयाजी–साहित्यमालेंत" विविध विषयांवर पुस्तकें तयार करण्यांत येत असतात.

हा "हिन्दुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास—मराठी रियासत–मध्य-विभाग" स्वतंत्र पुस्तक असून तें उक्त मालेंतील "इतिहास–गुच्छांत" पांसष्टावें पुष्प ह्मणून रा. रा. गोविंद सखाराम सरदेसाई, बी. ए. यांचेकडून तयार करवून प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे.

विद्याधिकारी कचेरी,
बडोदें.
ता. ३०. १०. १९२०

ज. पु. जोशीपुरा,
भा. म.

A. B. Clarke.
विद्याधिकारी,
बडोदें.

श्री.

प्रस्तावना.

---:०:---

मराठी रियासत, मध्यविभाग.– शाहू छत्रपतीच्या राज्यारोहणा-पर्यंत मराठी रियासतीचा पूर्वार्ध स. १९१५ सालीं प्रसिद्ध होऊन पुढील उद्योग करूं लागल्यावर, पेशवाईअखेरचा सर्व भाग एका उत्तरार्धांत पुरा होईल असा संभव दिसेना. पेशवे घराण्यांतील पहिल्या तीन पुरुषांचा काल विशेष भानगडीचा व अद्यापपावेतों बहुतेक अनभ्यस्तच आहे. त्यांत मोगल बादशाहीचा ऱ्हास व मराठशाहीचा फैलाव हे विषय प्रधान असून, त्यांतच रजपूत, जाठ, रोहिले इत्यादिकांचा निकट संबंध मराठ्यांच्या राजकारणाशीं येतो. मराठ्यांची सत्ता वृद्धिंगत होत असतां अनेक नवीन व्यक्ती व घराणीं राष्ट्रोद्योगांत सामील झालीं. त्या सर्वांच्या उपलब्ध हकीकती संकलित करण्यांत व अनेक वादग्रस्त प्रकरणांची ऐतिहासिक संगति जुळविण्यांत ग्रंथाचा बराच विस्तार झाला; ह्मणून छत्रपति शाहूच्या राज्यारोहणापासून पानपतच्या प्रसंगापर्यंतचा विषय 'मध्यविभाग' या नांवानें प्रसिद्ध करण्याचें ठरवून, त्याचीं सुमारें बाराशें पानें एका पुस्तकास तोलणारीं नसल्यामुळें पहिल्या दोन पेशव्यांचा हा खंड प्रथम बाहेर काढून, त्या पुढचा नानासाहेब पेशव्याचा दुसरा खंडही लवकरच वाचकांचे हातीं देण्याचा इरादा आहे. पानपतच्या पुढील पेशवाईच्या अखेरचा भाग तयार होण्यास अद्यापि कांहीं अवधि लागेल.

अलीकडे ऐतिहासिक संशोधनास चलन मिळून नानाप्रकारची नवीन माहिती स्वतंत्र ग्रंथांतून, मासिक पुस्तकांतून व कैकवेळां वर्तमान पत्रांतून प्रसिद्ध होत आहे तिचा संग्रह करणें, पुष्कळ कागदांच्या चुकलेल्या तारखा प्रत्यंतर पुराव्यानें निश्चित करणें, साधनग्रंथांच्या सूची व टिपणें बनविणें, आणि त्यांवरून पुढें एकएका बाबतीची व्यवस्थित संगति जुळवून ती लिहून काढणें, इत्यादि कामें एका हातींच होणें अवश्य असल्यामुळें, पेशवाईचा हा भाग तयार होण्यास विलंब लागला, त्याबद्दल वाचकांनीं मला क्षमा केली पाहिजे.

ग्रंथविस्तार.––आपला इतिहास अद्यापि बनत आहे. अनेक वाद-ग्रस्त प्रश्नांवर वाद माजले असून संशोधनही चालू आहे. यासाठीं, कोण-

तल्ही पुरावा न सोडतां, माझें विवेचन खरें खोटें ताडून पाहण्याची व त्याजवर ज्यास्त परिश्रम करण्याची वाचकांना सोय व्हावी ह्मणून, साधन-ग्रंथांची स्वतंत्र यादी देऊनही, शिवाय पुस्तकांत ठिक ठकाणीं दरेक विधानास भरपूर आधार दर्शविले आहेत. हल्लीं जें नवीन ऐतिहासिक साहित्य पुष्कळच बाहेर येत आहे, त्याची ओळख सामान्य वाचकांस अन्य तऱ्हेनें होण्याचा संभव नसल्यामुळें, तत्कालीन लेखांतले शक्य तितके उतारे घेऊनच मीं आपला विषय बनविला आहे. मोगल बादशाहींतील घडामोडी मुद्दाम विस्तारानें लिहिल्या आहेत; कारण, एकंदर हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास लिहिण्याचाच माझा मूळ उद्देश असून, मराठ्यांचे उद्योग स्पष्टपणें कळण्यासही अशा विस्ताराची जरूर आहे. टीकाकारांनीं व सन्मान्य मित्रांनीं पूर्वींच्या पुस्तकांवर केलेल्या सूचनांचा व सद्बुद्धीनें केलेल्या टीकेचा मीं शक्य तितका उपयोग हल्लींच्या उद्योगांत केला असून, अजून यांत अनेक दोष वाचकांस दिसल्याशिवाय राहणार नाहींत, हें मी जाणून आहें. हल्लीं छापण्याच्या अडचणी कशा आहेत हें सांगण्याची जरूर नाहीं. नकाशे, चित्रें, हस्ताक्षरें वगैरे भरपूर घालून पुस्तक परिपूर्ण बनवावें अशी मोठी हाव वाटत असूनही, परिस्थितीकडे पाहून या सर्व गोष्टी मनचे मनांत ठेवाव्या लागतात. तूर्त नकाशे न देतां जरूर तितका स्थल-निर्देश शब्दांनींच केला आहे. मुद्रणाची सांपत्तिक स्थिति सुधारल्यास वरील बाबतींचा अंतर्भाव पुनरावृत्तींत करितां येईल.

एकदर उद्योगाचें स्वरूप.—तीन पेशव्यांच्या या कालाचें टीकात्मक व सूचक परीक्षण एकट्या रा. राजवाड्यांचेंच उपलब्ध असून, त्यांच्याच खंडांचा उपयोग मला पुष्कळसा झाला आहे. आधारांत जेथें नुसता खंड किंवा त्याचा आंकडा दर्शविला असेल, तेथें तो रा. राजवाड्यांचा खंड समजावा. त्यांच्या सहाव्या खंडांत पुष्कळसे कागद बिनतारखेचे किंवा त्रुटित मिळाले तसे, आद्यंतविरहित छापलेले आहेत; अशा बहुतेक कागदांच्या तारखा व इतर बाबती संदर्भावरून मीं निश्चित केल्या आहेत, हें ते आधार तपासून पाहणाराच्या नजरेस आल्याशिवाय राहणार नाहीं. एकंदरींत विद्यार्थी, शिक्षक व सामान्य स्त्रीपुरुष वाचक यांस स्वराष्ट्राच्या गतकालीन कर्तृत्वाची ही भरपूर माहिती एकत्र वाचून, पुढील

राष्ट्रोद्योगास लागणारा आत्मप्रत्यय त्यांचे ठिकाणीं उत्पन्न होईल, अशी मी आशा बाळगितों; आणि पुनः सर्व वाचकांस विनंति करितों कीं, हें इतिहासाच काम सर्व राष्ट्राचें आहे, एका व्यक्तीचें नव्हे, हें ध्यानांत ठेवून सर्वांनीं त्यास यथाशक्ति हातभार लावावा, आणि यांत जी माहिती चुकीची अगर अपूर्ण वाटेल, ती मला अवश्य कळवावी. अशा सूचनांचा संग्रह करून आपल्या देशाचा अर्वाचीन इतिहास होईल तितका संपूर्ण व निर्दोष करून पुनरपि वाचकांचे हातीं द्यावा अशी उत्कट इच्छा आहे. अद्यापि पल्ला मोटा आहे. ब्रिटिश रियासतीच्या पूर्वार्धाची पुनरावृत्ति छापावयाची आहे उत्तरार्ध तर अजून तयारच व्हावयाचा आहे. सारांश, सर्व काम लवकर पुरें करण्याची मला अहर्निश विवंचना आहे.

आभारोद्गार.—विद्याप्रिय भूपति श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या संतोषकारक सेवेंत हें काम करण्याची मला सवड मिळाली, इतकेंच नव्हे, तर हल्लींच्या महागाईच्या दिवसांत बडोद्याच्या शाळाखात्यानें या कामास उदार हातभार लावला नसता तर, हें पुस्तक तूर्त तरी बाहेर येऊं शकलें नसतें. सबब बडोदेसरकाराचा मी सर्वथैव उपकारी आहें. या पुस्तकास ज्या अनेक ग्रंथकारांचा आधार घेतला आहे, त्या सर्वांचा मी ऋणी असून, शिवाय भा. इ. सं. मंडळाचे चालक, पुणें, प्रो. जदुनाथ सरकार, कटक, रा. यशवंतराव गुप्ते, पुणें, रा. ब. पारसनीस व रा. वासुदेव विष्णु जोशी, सातारा, रा. विनायक लक्ष्मण भावे, ठाणें, रा. श्री. बि. आठल्ये, शिपोशी, रा. वासुदेवशास्त्री खरे, मिरज, रा. भास्कर रामचंद्र भालेराव, ग्वाल्हेर, रा. बाळकृष्ण नारायण देव, इंदूर, या व दुसऱ्या अनेक मित्रांनीं जवळचे ऐतिहासिक कागद देऊन किंवा अन्य प्रकारें जें साह्य केलें त्याजबद्दल मी सर्वांचा फार फार आभारी आहें.

ता० ३१ माहे डिसेंबर स. १९२०, बडोदें. गो. स. सरदेसाई.

आधारग्रंथांची यादी.

मराठी रियासतीच्या पूर्वभागांत ही यादी तपशीलवार दिली आहे. शिवाय या पुस्तकांतही दरएक प्रकरणास ठिकठिकाणीं आधार दाखविले आहेत. सबब खालील अल्प निर्देश पुरे आहे.

रा. राजवाडे–म. इ. साधनें, खंड मुख्यत: १–८

रा. ब. पारसनिस-इतिहाससंग्रह, बुंदेलखंड प्रकरण,
ब्रह्मेंद्रस्वा० चरित्र; भारतवर्ष १-२ इ०

रा. ब. साने-काव्येतिहाससंग्रह-पत्रें यादी, शा. म. बखर,
ना. भो. बखर, होळकरांची कै., शकावली, इ०

डे. व्ह र्ट्. सो –शा. म. रोजनिशी व बाळाजी बा. रोजनिशी १-२.

रा. मावजी-कैफीयती व यादी; व सनदापत्रें.

रा.वा.शास्त्री खरे ऐ. ले. सं.-१३; इचलकरंजी इ०;हरिवंश बखर.

भा.इ.सं.मंडळइ तिवृत्तें व संमेलनवृत्तें.

सत्कार्यो० सभा, धुळें इतिहास व ऐतिहासिक.

भोर, सावंतवाडी, कोल्हापुर व अमात्य, प्रतिनिधि
इत्यादिकांचे स्वतंत्र वृत्तान्त.

Works of Grant duff, Elphinstone, Elliot, Irvine, Gerson Da Cunha, Dr. Burgess' chronology,etc.

शुद्धिपत्र.

छापण्याच्या व इतर अडचणींमुळें खिळ्यांच्या चुका पुष्कळच झाल्या आहेत. सबब अगदींच विपर्यास करणारीं अशुद्धें मात्र खालीं दाखविलीं आहेत.

पृ. ५३ ओ. २ 'मेहेंदळेकृत च०'च्या पुढें 'व भा. व. श. पृ. ३' असें पाहिजे.

पृ. ७६ ओ. ८-ले. १ प. ६ चे ऐवजीं ले. १५६ पाहिजे.

पृ. १३० ओ. १९ 'अशी' चे पुढें 'पद्धत' शब्द पाहिजे.

पृ. २३१ ओ. ११ लेखांक २ चे ऐवजीं ले. ५२ पाहिजे.

पृ. २५८ ओ. ११ 'नसावा'चे ऐवजीं 'असावा' पाहिजे.

पृ. ३३४ ओ. १२ खं. ३-१६७१चे ऐवजीं खं. ३ ले १६७ पाहिजे.

पृ. ३५४ ओ. ८ स. १७२० चे ऐवजीं सन १७२४ पाहिजे.

पृ. ३५४ ओ. ९ स. १७२४ चे ऐवजीं सन १७३१ पाहिजे.

पृ. ३६२ ओ. ८ स. १७२७ चे ऐवजीं सन १७२४ पाहिजे.

पृ. ४०५ ओ. ९ 'डौराचे व खान पादशहाचे' ऐवजीं 'पातशहाचे व खानडौराचे' असें पाहिजे.

पृ. ४०७ ओ. ४ 'आंगरे' ऐवजीं 'आगरे' पाहिजे.

पृ. ४१४ ओ. २३ 'गोंधळून न गेले' चे ऐवजीं 'गोंधळून गेले.

पृ. ४३६ ओ. ८ व ९ 'पाटण' चे ऐवजीं 'पाटस' असें पाहिजे.

अनुक्रमणिका.

वंशावळी

या ग्रंथकर्त्याचीं ऐतिहासिक पुस्तकें.

१ मुसलमानी रियासत.

२ मराठी रियासत, पूर्वार्ध, स. १७०७ पर्यंत.

३ शालोपयोगी भारतवर्ष.

४ बालोपयोगी महाराष्ट्राचा इतिहास.

५ ग्रीस देशाचा इतिहास.

(वरील पुस्तकें इंदुप्रकाश छापखाना गिरगांव रोड मुंबई येथें मिळतील)

६ मराठी रियासत मध्यविभाग १७०७–१७४०
(उद्यान छापखाना, गिरगांव, मुंबई.)

७ मराठी रियासत मध्यविभाग १७७०–१७६१,
(उद्यान छा०त छापत आहे.)

८ ब्रिटिश रियासत पूर्वार्ध,—प्रथमावृत्ति खलास.
द्वितीयावृत्ति छापावयाची आहे.

बाजीराव बाळाजी पेशवे.

[वाघोलीकर संग्रह, संशोधक रा, पां. न. पटवर्धन.]

श्री.

हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास.

मराठी रियासत

मध्य विभाग.

प्रकरण पहिलें.

छत्रपति शाहू, बाळाजी विश्वनाथाचा उदय.

इ. स. १७०८–१७१३.

१. स्वकीयांशीं युद्ध व त्याचें स्वरूप (स. १७०८–१३).
२. रांगण्यावरील मोहीम (स. १७०९–१०).
३. धनाजी जाधवाचा मृत्यु (मे, जून स. १७१०).
४. बाळाजी विश्वनाथ, पूर्वपीठिका.
५. बाळाजीचा धाडशी डाव.
६. चंद्रसेन जाधवाचा फितवा (स. १७१०–१२).
७. बाळाजीस ‘ सेनाकर्ते ’ पदाची प्राप्ति (ऑगष्ट, स. १७११).

माघ शुद्ध, १ शके १६२९ [२३ जानेवारी १७०८] पासून मार्गशीर्ष वद्य ३ शके १६७१ [१५ डिसेंबर १७४९] पावेतों शाहूछत्रपतीची कारकीर्द झाली. शाहूच्या पश्चात् मराठी राज्याचा कारभार बहुधा पेशव्यांनींच प्रमुखपणें चालविला. पेशव्यांच्या घराण्यांतील पहिला पुरुष बाळाजी विश्वनाथ यास ता. १६ नोव्हेंबर सन १७१३ रोजीं शाहू छत्रपतीनें पेशवाईचें काम दिलें. तेव्हांपासून शाहूच्या अखेरीपावेतों तीन पेशवे झाले. शाहूच्या मृत्यूनंतर ता. ४ जानेवारी १७५० रोजीं रामराजा छत्रपति झाला. तो सिंहासनावर असतांच ता. २३ जून सन १७६१ रोजीं तिसरा पेशवा बाळाजी बाजीराव मरण पावला. राजपुरुषांच्या हयाती-

वरून इतिहासाचे कालखंड पाडण्याचा प्रघात आहे. या नियमास अनुसरून मराठी रियासतीच्या या मध्यम विभागांत शाहू छत्रपतीची कारकीर्द हा पहिला मोठा खंड पडतो. परंतु ही कारकीर्द मोठी असल्यामुळें विवेचनाच्या सोयीसाठीं पेशव्यांच्या नांवावरून तिचे पोटभाग पाडणें प्रशस्त आहे. शिवाय चालू अभ्यासक्रमांत व लौकिक प्रचारांत पेशव्याच्या नांवानेंच मराठशाहीचा कारभार ओळखिला जातो. सबब तोच क्रम येथेंही स्वीकारण्यांत येत आहे. आतां प्रथम शाहू छत्रपतीच्या कारकीर्दीस सुरुवात करावयाची.

१. स्वकीयांशीं युद्ध व त्याचें स्वरूप (स. १७०८–१३].– शाहूच्या कारकीर्दीची सुरुवात कशी झाली हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. प्रथम कित्येक वर्षें त्यास स्वकीयांशींच झगडावें लागलें. या युद्धास स्वकीयांशीं युद्ध असें नांव देणें सोयीचें होईल. इंग्रजींत ज्यास ' सिव्हिल वॉर ' ह्मणतात त्याचे हे पर्याय शब्द आहेत. राज्यप्राप्तीकरितां किंवा अन्य हेतूनें एकाच राष्ट्रामध्यें दोन तट होऊन त्यांजमध्यें युद्ध चालतें व एकाच राष्ट्रांतले लोक दोन विरुद्ध पक्षास सामील होऊन एकमेकांचा प्राण घेण्यास उद्युक्त होतात, त्यास ' स्वकीयांशीं युद्ध ' असें ह्मणतात. अशा युद्धानें देशाचें भारी नुकसान होतें. आपल्याच फौजांनीं आपला देश उद्ध्वस्त होतो. आपणच आपल्या लोकांचे खून केले असें होऊन, झालेलें नुकसान शत्रूंकडून भरून घेण्याची सवड राहत नाहीं. परशत्रूंशीं जें युद्ध चालतें त्यांत जय झाला तर थोडें बहुत नुकसान भरून येतें, आणि अपजय झाला तरी राष्ट्राला चांगला अनुभव येऊन नवीन व्यवस्था करतां येते; तसें ह्या आपसांतल्या युद्धानें होत नाहीं. मराठ्यांच्या इतिहासांत अशीं दोन युद्धें झालीं. शाहूच्या वेळचें हें पहिलें; आणि पुढें नारायणराव पेशव्याच्या नंतर झालें तें दुसरें. त्या दुसऱ्या युद्धानें तर मराठशाहीचा बहुतेक अंतच झाला. इंग्लंड देशांतही अशीं युद्धें झालेलीं आहेत. लँक्या-

स्टर व यॉर्क या दोन घराण्यांमध्यें झालेलीं रोझेस नांवाचीं युद्धें व पहिल्या चार्लस् राजाच्या वेळेचें युद्ध ह्याच प्रकारचीं होत. या दोनहीमुळें देशाची कशी खराबी झाली, हें इंग्लंडचे इतिहासांत नमूद आहे.

परिस्थितीच्या संबंधानें ह्या युद्धाचे पोटभाग पाडितां येतात; पहिला भाग शाहूच्या सुटकेपासून राज्याभिषेकापर्यंतचा. त्यांत खेडच्या लढाईचा समावेश होतो. दुसरा भाग, राज्याभिषेकापासून धनाजीच्या मृत्यूपर्यंतचा. हा मृत्यु १७१० च्या मे जूनच्या सुमारास झाला. तिसरा भाग धनाजीच्या मृत्यूपासून ताराबाई व तिचा मुलगा शिवाजी कैदेंत पडलीं, तेथपर्यंतचा. त्यानंतर राजसबाई व तिचा मुलगा संभाजी हे शाहूचे प्रतिपक्षी झाले. त्यामुळें युद्धाचें स्वरूप थोडेसें बदललें, आणि त्याचा उग्रपणाही कमी झाला. त्यांतून बाळाजी विश्वनाथानें शाहूची बाजू संभाळल्यामुळें त्यास सन १७१३ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत पेशवेपद मिळालें. तेव्हांपासून त्यानें बहुतेक प्रतिपक्षांचा पाडाव करून सन १७१७ च्या अखेरपावेतों शाहूचा पक्ष जोरांत आणिला. सारांश सन १७१० पासून १७१७ पर्यंतचा जो कालखंड पडतो, त्यांत बाळाजीचीच कर्तबगारी विशेषतः दिसून येते. आपसांतील हे कलह मिटविण्यासाठीं ह्मणून स. १७१८ त बाळाजीनें दिल्लीवरची स्वारी उपस्थित केली, तेथून पुढें मराठशाहीला निराळें वळण लागलें.

शाहू बाह्यतः तरी मोगलांची ताबेदारी पत्करून इकडे आला, ही गोष्ट मराठमंडळास रुचणारी नव्हती. औरंगजेब बादशहा फार धोरणी होता. शाहूवर मेहेरबानी करण्याचा त्याचा विचार कधींच नव्हता. तशाच प्रसंगीं उपयोगी पडणारा हातांतला डाव एवढ्याच समजुतीनें त्यानें शाहूस जवळ ठेविलें होतें. मराठशाहीची अंतःस्थिति त्यास चांगली माहीत होती. ताराबाईचे व प्रमुख सरदारांचे विशिष्ट स्वभाव व प्रत्येकाचे अंतस्थ हेतु त्यास अवगत होते. मराठ्यांनीं आपणास घेरलेलें पाहून शेवटचा उपाय ह्मणून शाहूस

मुक्त करून, मराठमंडळांत दुही माजविण्याची युक्ति त्यानें काढिली, व ती फलद्रूप झाली. मात्र आपल्या हयातींत त्यानें ही गोष्ट अंमलांत आणिली नाहीं. त्याच्या पश्चात् झुल्फिकारखानानें अजिमशहाकडून शाहूस सन १७०७ च्या एप्रिल महिन्यांत मुक्त करून औरंगजेबाचा कावा सिद्धीस नेला. शाहूनें मोगल बादशहांशीं पुढें सख्यच राखिलें; आणि बादशहाच्या पाठिंब्यामुळेंच आरंभींच्या झगड्यांत तरी त्याचा निभाव लागला. अजिमशहा मारला गेला ही खबर बहादूरशहानें ता. ११ मे सन १७०७ च्या पत्रांत शाहूस कळविली, (रा. खं. ८--५४), आणि त्यास दहा हजारी मनसब देऊन (खं. ८-५५), ताराबाईच्या अर्जास न जुमानतां, शाहूस फौज घेऊन आपल्या मदतीस बोलाविलें, (खं.८--५६). सन १७०७ च्या ऑगस्टांत बहादुरशहा सिंहासनारूढ झाला, आणि ऑक्टोबरांत कामबक्षाचा पाडाव करण्याकरितां फौजेसह दक्षिणेंत आला. झुल्फिकारखान प्रथम अजिमशहाचे बाजूस होता; परंतु त्याचा सूड न घेतां उलट त्यास पूर्वींपेक्षां जास्त योग्यतेस चढवावें अशी सल्ला बहादूरशहास त्याचा चतुर वजीर मुन्यिमखान यानें दिली. त्याप्रमाणें झुल्फिकारखानाचा गौरव बादशहानें केला. कामबक्षावरच्या स्वारींत बादशहानें शाहूची मदत मागितली, तेव्हां शाहूनें नेमाजी शिंदे ह्यास मदतीस पाठविलें. ता. १४ फेब्रुवारी सन १७०८ रोजीं हैदराबाद नजीक लढाई होऊन कामबक्षाचा शेवट झाला. ह्या मदतीबद्दल बादशहानें मराठे सरदारांचा मोठा गौरव केला. ही संधि साधून शाहूनें आपले वकील बादशहाकडे पाठवून सरदेशमुखीच्या हक्कांची सनद करून मागितली. ही विनंती मान्य करून बादशहानें शाहूस सनदा द्याव्या, असा झुल्फिकारखानाचाही आग्रह पडला. इतक्यांत ताराबाईनेंही आपले वकील बादशहाकडे पाठवून सदरहु हक्कांची मागणी केली. खानखानान मुन्यिमखान वजीर याचें व झुल्फिकारचें पटत नसून वजिरानें ताराबाईच्या मागणीस

पुष्टि दिली. दोनही पक्षांनीं आपआपल्या शिफारशीची बादशहापाशीं इतकी शिकस्त केली, कीं त्याच्यानें कोणाचेंही बोलणें मोडवेना. सरदेशमुखीचीं फर्मानें लिहून मुद्दां तयार झालीं होतीं. अशा अडचणींत वजीर मुन्यिमखानानें नवीन शक्कल काढिली कीं, शाहू व ताराबाई ह्यांनीं आपसांत लढून भांडणाचा निकाल करावा, नंतर विजयी पक्षास सनदा देण्यांत येतील. ही तोड बादशहानें पसंत केली; आणि आपण निघून परत दिल्लीस गेला. (खाफीखान,--एल्यट पु० ७). अर्थात् ताराबाईशीं जोरानें युद्ध चालविण्याचें हें एक नवीन कारण शाहूला उपस्थित झालें.

ताराबाईपासून दूर राहण्याच्या इराद्यानें आपली राजधानी अहंमदनगर करावी असा शाहूचा विचार होता, पण अहंमदनगर सारखें प्राचीन राजधानीचें शहर शाहूच्या हवालीं करण्यास झुल्फिकारखानानें विरोध केल्यामुळें, तो बेत अंमलांत आला नाहीं. एकंदरींत शाहूच्या संबंधानें मराठमंडळाची पूज्य बुद्धि बरीच होती, तथापि ताराबाई जबरदस्त कारस्थानी असून, शाहूचा स्वभाव तिच्या इतका निग्रही व खटपटी नव्हता. ह्या दोघांचा तंटा पुष्कळ काळ पावेतों चालला. वेळोवेळीं त्याचीं अनेक रूपांतरें होत गेलीं, व पदोपदीं नवीं संकटें शाहूवर आल्यामुळें त्याची जी हानि होत गेली, ती भरून काढण्यास बाळाजी विश्वनाथ मात्र समर्थ झाला.

युद्धाची हकीकत देण्यापूर्वीं शाहूच्या राज्यारोहणप्रसंगीं उभयपक्षांची परिस्थिति कशा प्रकारची होती हें पाहिलें पाहिजे. ताराबाई व शाहू दोघेही आपापला पक्ष सबळ करण्यास झटत होतीं. एकमेकांचे ताब्यांतील प्रदेश व ठिकाणें हस्तगत करणें आणि एकमेकांचे सरदार फोडणें हा त्यांचा क्रम चालू झाला. शाहू सातारा प्रांतीं आला ह्मणजे ताराबाई व तिचे साथीदार कोल्हापूर प्रांतीं दंगा करीत, आणि तो कोल्हापूर प्रांतीं गेला, म्हणजे ते सातारा प्रांतीं दंगा करीत. हा खेळ सन १७१० च्या

जून मास पावेतों म्हणजे सेनापति धनाजी जाधवाच्या मृत्यूपर्यंत चालला. धनाजीच्या मरणसमयीं शाहूची स्थिति किती निकृष्ट होती, हें उभयपक्षांकडील सरदारांच्या नांवनिशीवरून दिसून येईल. सेनापति धनाजी जाधव, सर लष्कर हैबतराव निंबाळकर, खंडेराव दाभाडे, मानसिंग मोरे, कंठाजी कदम, नेमाजी शिंदे, परसोजी भोसले, जिमणाजी दामोदर व त्याचा यजमान बहिरोपंत पिंगळे आणि खंडोबल्लाळ ही मंडळी शाहूकडे होती. आपाजी व दमाजी थोरात, शहाजी निंबाळकर[1], संताजी पांढरे, उदाजी चव्हाण, वाडीकर खेम सावंत, कान्होजी आंगरे, कृष्णराव खटावकर, रामचंद्र नीळकंठ व सातान्यास शाहूच्या कैदेंत असलेला परशुरामपंत प्रतिनिधि, ही मंडळी ताराबाईच्या पक्षास होती. यांनीं निरनिराळे टापू व्यापून पुण्यापासून कोल्हापूरपर्यंत दंगा उसळून दिला होता. मोगलांच्या तर्फेनें उगाच ढोंग करून कृष्णराव खटावकरानें कृष्णेच्या पलीकडील सगळा माणदेश आटोपला होता. प्रतिनिधीच्या औंध प्रांतांतही शाहूच्या विरुद्धच खटपट चालू होती. सन १७०७ पासून १७१० पर्यंत लढून शाहूची सत्ता सातारा किल्याच्या भोंवतालील पांच पंचवीस मैलांपलीकडे फारशी पसरली नव्हती. ताराबाईचा पक्ष बळावतच चालला होता. सन १७१० त धनाजी जाधव वारल्यावर तर ताराबाईच्या पक्षाला ज्यास्तच जोर आला. अशा आणीबाणीच्या पेंचांत त्यावेळीं शाहू होता. (रा. खं. २).

शाहू व ताराबाई यांचें भांडण म्हणजे ब्राह्मण व मराठे यांजमधील भांडणाची सुरुवात होय, असें कित्येक प्रतिपादन करितात. वर जी उभयपक्षांकडील प्रमुख मंडळींची नांवनिशी दिली आहे, तिजवरून दोनही पक्षांकडे ब्राह्मण व मराठे सरदार समसमान होते हें स्पष्ट दिसतें. बाळाजी

---

१ फलटणच्या घराण्यांतील दहिवाडी शाखेपैकीं (म. रि. पू. पृ. १३६).

विश्वनाथ, पिंगळे, चिमणाजी दामोदर, खंडोबल्लाळ इत्यादि मंडळी शाहु-कडे होती खरी, तथापि प्रतिनिधि व अमात्य हे वजनदार गृहस्थ ताराबाईकडे होते. मराठे सरदारांचाही विभाग असाच होता. ब्राह्मण एका बाजूला व मराठे एका बाजूला असा प्रकार येथें दिसत नाहीं. ज्यांस जो पक्ष खरा व स्वहिताचा वाटत होता, तो त्या पक्षाकडे होता. मराठशाहीच्या अखेरीपर्यंत हा प्रकार बहुधा असाच दिसतो. मराठ्यांचा सामान्य स्वभाव आपमतलबाचा आहे हें पूर्वीं वारंवार सांगितलेंच आहे. मतलबापुढें त्यांस राज्य, राष्ट्र वगैरे भावनांचा स्पर्श होत नसतो. हा स्वभाव मराठशाहींत व कदाचित् अजूनसुद्धां दिसून येणारा आहे. सारांश, ताराबाई व शाहू यांचा तंटा भाऊबंदकीचा असून, दोघेंही मराठशाहीच्या गादीकरितां भांडत होतीं. राज्याच्या दुर्दैवानें त्यांस हा कलह आपसांत मिटवून राष्ट्राचें कल्याण करण्याची बुद्धि झाली नाहीं. ती झाली असती तर, ह्मणजे मराठ्यांनीं आपली प्रचंड शक्ति आपसांत लढून फुकट घालविली, तिचा उपयोग त्यांनीं अन्यत्र केला असता, तर प्रत्यक्ष दिल्लीपतीचा पाडाव करून हिंदुस्थानचें सार्वभौमपद त्यांस अल्पायासानें प्राप्त झालें असतें. पण परिस्थितीचा योग्य फायदा करून घेणाऱ्या शिवाजीप्रमाणें कल्पक व सर्वांवर छाप बसवून राज्याचें काम करून घेणारा वजनदार पुरुष यावेळीं मराठशाहींत निपजला नाहीं, तेणेंकरून औरंगजेबाचा मतलब सिद्धीस गेला. वास्तविक औरंगजेबाच्या मृत्यूनें मोठीच संधि मराठ्यांस आलेली होती. पंचवीस वर्षें लढाईचा व मुत्सद्देगिरीचा चांगला अनुभव मिळून लोक तयार झाले होते. बादशहावर विजय संपादून त्यांचा प्रत्यक्ष हुरूप वाढलेला होता. बादशाहींतिल गादीच्या तंट्यांचा फायदा घेऊन सर्व हिंदुस्थानभर आपलें राज्य वाढविण्याची योग्य संधि मराठ्यांस त्या वेळीं आली होती; आणि सर्व मराठी फौजा जोरानें बाहेर पडल्या तर दिल्लीपद काबीज करण्यास त्यांस अवकाश लागला नसता. सय्यदांचे

वेळेस थोड्याशा फौजेनिशीं बाळाजी विश्वनाथानें केलेली कामगिरी मनांत आणिली ह्मणजे वरील गोष्ट अशक्य होती असें वाटत नाहीं. बाजीरावानें ती सिद्ध करून दाखविलीच.

२. रांगण्यावरील मोहीम (सन १७०९-१०).-सन १७०८ सालीं जानेवारींत राज्याभिषेक झाल्याबरोबर शाहूचें लक्ष शहाजाद्यांच्या युद्धाकडे वेधलें. फेब्रुवारींत कामबक्षाचा पराभव होऊन त्याचा निकाल लागला. त्यानंतर नवीन बादशहापासून सरदेशमुखीच्या वगैरे सनदा मिळविण्याच्या भानगडींत शाहूचे कांहीं दिवस गेले. वजीर मुन्यिमखान स. १७११ त वारला तेव्हां झुल्फिकारखानाच्या मार्फत बादशहाकडे शाहूचा वशिला चांगला जुळल्यामुळें मराठमंडळांत त्याची प्रतिष्ठा बरीच वाढली. ताराबाईशीं लढल्याशिवाय सनदा मिळत नाहींत अशी पंचाईत पडतांच तो फौज जमविण्याच्या उद्योगास लागला. आरंभापासूनच सरदार लोकांस आपापल्या बाजूस वळविण्याच्या खटपटी शाहू व शिवाजी यांच्या कसकशा चालल्या होत्या हें रा. खं ८ ले. ६३-६६ यांजवरून दिसून येतें. रामचंद्रपंताचा वडील भाऊ नारोपंत ह्मणून होता. त्यास शाहूमहाराजाकडे येण्याची इच्छा झाली, आणि शाहूनें त्यास आपल्याकडे येऊन मिळण्याविषयीं पत्र लिहिलें (मार्च २९ स. १७०८); परंतु रामचंद्रपंतानें आपल्या बंधूचा वेळींच बंदोबस्त केला असें दिसतें. उलट धनाजी जाधव, परशुराम त्रिंबक व खंडोबल्लाळ यांस आपल्याकडे येऊन मिळण्याविषयीं शिवाजीनें पत्रें लिहून उद्योग चालविला होता. अशा रीतीनें उद्योग करून शाहूनें सन १७०८ च्या पावसाळ्यांत चंदनवंदन खालीं बरीच फौज जमविली होती. साधेल तिकडून तो आपली तयारी चांगली करीत होता. मुंबईचा प्रेसिडेंट सर निकोलस वेट याजकडे अर्जकरून त्यानें पैसा, दारूगोळा, तोफा व लष्कर मागितलें. पण ही त्याची विनंति प्रेसिडेंटानें मान्य केली नाहीं. [ग्रँड. १-३४४] सन १७०८ चा दसरा झाल्या-

वर त्यानें ताराबाईवर मोहीम सुरू केली. या पहिल्या मोहिमेंत त्यास विशेष यश आलें नाहीं. एक वर्ष असेंच फुकट गेल्यावर पुनः स. १७०९ त त्यानें ताराबाईवर चाल केली. ताराबाई पन्हाळ्यास होती. शाहू वसंतगड काबीज करून पुढें चाल करून येतांच, ती पन्हाळा सोडून रांगण्यावर गेली. पन्हाळ्यास वेढा घालून शाहूनें किल्ला काबीज केला; हवालदार शरण आला, त्यासच त्यानें किल्ल्याच्या बंदोबस्तास नेमिलें. पावनगडही काबीज केला. पुढें परशुराम त्रिंबकाच्या कारभाऱ्यानें विशाळगडही शाहूच्या स्वाधीन केला. कोल्हापुरीं ठाणें बसवून शाहूनें रांगण्यावर चाल केली, तेव्हां ताराबाईनें वाडीकर खेमसांवंत व कान्होजी आंगरे यांस रांगण्याचा बचाव करण्यास बोलाविलें. शाहूनें किल्ल्यास वेढा घातला. हल्ला करून किल्ला घेण्याचा हुकूम सोडून स्वतः शाहू फौजेबरोबर घोडयावर बसून डोंगर चढत असतां, घोडयाचा पाय अकस्मात् घसरला. खंडोबल्लाळ चिटणीस नजीक होता. त्यानें एका झाडाला आपल्या पायाचा नेट देऊन घोडा ओढून धरिला, आणि शेखमिरा जवळ होता, त्यानें शाहूस एकदम खालीं ओढून घेतलें. याप्रमाणें आपला जीव वांचविल्याबद्दल शाहूनें पुढें दोघांसही कायमचीं इनामें करून दिलीं. शाहूपुढें आपला निभाव लागत नाहींसें पाहून, रामचंद्रपंतानें ताराबाईस व दोघां राजपुत्रांस चोरवाटेनें किल्ल्यांतून बाहेर काढून मालवणाकडे लावून दिलें, आणि सेनापति पिराजी घोरपडे, संताजीचा मुलगा, व त्याचा मदतनीस नारोपंत, यांसह आपण आंत राहून कित्येक महिनेपर्यंत किल्ला झुंजविला. शेवटीं रांगणा किल्ला पडण्याच्या बेतांत आला, तेव्हां वेढा उठवून महाराजांस घेऊन परत जाण्याविषयीं रामचंद्रपंतानें धनाजीस विनंति केली. त्यावरून पावसाळा जवळ आलासें पाहून धनाजीनें शाहूची समजूत घालून सर्व लष्करासह परत कूच करविलें. (इचलकरंजीचा इ०—खरे). वाटेंत विशाळगडचा अधिकारी निळो बल्लाळ (खंडोबल्लाळचा भाऊ) याजला भेटीस

बोलावून कोल्हापूरकडील जिंकलेल्या मुलखाची व्यवस्था शाहूनें त्याजकडे सांगितली; आणि आपण परत साताऱ्यास आला. दोन वर्षें खटपट करून शाहूस ह्मणण्यासारखें यश आलें नाहीं. शाहूच्या अंगीं तडफ नव्हती. त्याचा शांतताप्रिय व नेभळा स्वभाव ठिकठिकाणीं दृगोचर होतो; यामुळेंच त्याचें नुकसान झालें. त्याचा सेनापति धनाजी जाधव ह्याच्या अंगींही आतां पहिली धमक राहिली नव्हती. सारांश, शाहूस आणखी बरेच दिवस असेच संकटांत काढावे लागले.

या रांगण्यावरील मोहिमेंत ताराबाईलाही आपल्या दुर्बल परिस्थितीची जाणीव उत्पन्न झाली. शाहू साताऱ्यास गेल्यावर ती वाडीकर सांवताची कुमक घेऊन मालवणाहून रांगण्यास आली. पन्हाळ्यास पूर्वींचाच हवालदार शाहूनें कायम केला होता. त्याजशीं पुनः भेद करून ताराबाईनें पन्हाळा घेतला; आणि आपण रांगण्याहून तेथें येऊन राहिली. पन्हाळ्यास आल्यावर सारें मराठी राज्य हस्तगत करण्याचा नाद सोडून रामचंद्रपंताच्या सल्ल्यानें कोल्हापूर हेंच आपलें संस्थान करून राहण्याचा तिनें निश्चय केला. (मोडककृत कोल्हापूरचा इ.). अशी योजना करण्यास आणखी एक कारण झालें. झुल्फिकारखानाकडे दक्षिणची सुभेदारी होती. परंतु बादशहानें त्यास दिल्लीस नेलें. तेव्हां त्याचा दुय्यम म्हणून दाऊदखान पन्नी याची दक्षिणच्या कारभारावर नेमणूक झाली. शिवाय ब्ऱ्हाणपूरच्या सुभ्याचें कामही त्यालाच सांगण्यांत आलें. मराठे सरदार शाहूच्या नांवानें मोगलांच्या प्रदेशांत धामधूम करीत होते, त्यांचा बंदोबस्त करण्याकरितां, दाऊदखानानें, चौथाईचा वसूल आपण होऊन तुह्मांस देतों, असा करार करून दिला. दाऊदखान सर्व मराठे सरदारांस चांगल्या तऱ्हेनें ओळखीत होता, त्यामुळें हा करार बऱ्याच अंशीं उभयतांसही फायदेशीर झाला. अर्थात् आपली कायमची राज्याची जागा ठरविणें यापुढें ताराबाईस जरूर पडलें. ताराबाईच्या पक्षाकडे रामचंद्रपंताची खटपट अगदीं कसून

चालली होती. आरंभीं जरी शाहूच्याविरूद्ध वागणें त्याच्या जिवावर आलें, आणि ताराबाईस त्यानें तसें स्पष्ट सांगितलेंही, तरी एकदां उघड युद्ध सुरू झाल्यावर मग घेतलेल्या पक्षाची तड पोंचविणें त्यास भाग पडलें. रांगण्याकडे असतां वाडीच्या खेमसांवतास त्यानें ताराबाईच्या पक्षांत आणिलें. शाहूस बादशहाकडून चौथाईच्या सनदा न मिळण्याची सर्व खटपट रामचंद्रपंताचीच होती. रा. राजवाडे यांच्या आठव्या खंडांतील स. १७०७ पासून स. १७१८–१९ पावेतोंचे सर्व कागद लक्षपूर्वक वाचले असतां ताराबाईची बाजू चांगली समजून येईल. शाहू रांगण्याकडे असतां, पंतानें सातारा किल्ला बहुतेक काबीज करण्याचा योग आणिला होता. या संबंधांत ताराबाईनें पंतास लिहिलेलें पत्र ता. २७ फेब्रूवारी स. १७११ चें अवश्य वाचण्यालायक आहे. (खं. ८--६८) पंत रांगण्यावर असतां हें पत्र लिहिलें असल्याचा त्यांत उल्लेख असल्यामुळें तें बहुधा स. १७०९--१० सालचें असावें. केसो त्रिमल पिंगळे, सचिव, वाकनीस, रायाजी मल्हार, सुभानजी आटोळे वगैरे अनेक सरदारांस नानातऱ्हेच्या लालुची व वचनें रामचंद्रपंतानें देऊं करून शाहूच्या पक्षांतून फोडिलें. ताराबाई म्हणते, 'ही गोष्ट संपादिली म्हणजे थोर कार्य झालें, शाहूराजे याची कंबरच मोडून हतप्रभ होऊन जातात;' तथापि पंताचें मन तिच्याबद्दल इतकें कचरे कीं, 'तुह्मी घडीघडी मनांत संदेह मानावा हे गोष्टी उचित नाहीं. येविशीं आह्मीं उदंड सांगितलें अगर लिहिलें, तें तुह्मांस प्रमाण वाटतें ऐसें नाहीं. याउपरी निःसंदेह होऊन राज्याभिवृद्धीस प्रवर्तोन संतोष पावणें. आह्मांस तुह्मांपेक्षां दुसरें वयस्क नाहीं. सर्व राज्यभार तुह्मांवर टाकिला आहे.' असे ताराबाईचे उद्गार त्याच पत्रांत आहेत.

हें युद्ध दोन तीन वर्षें चालल्यावर पन्हाळा व कोल्हापूर येथें ताराबाईचें व सातारा किल्यावर शाहूचें वास्तव्य होऊन दोनही पक्ष आपापल्या टापूंत वावरूं लागले. विशेष तीव्र द्वेषभाव तूर्त बंद पडला.

आणि प्रसंग पडेल त्याप्रमाणें वर्तणूक करून जो तो वेळ मारून नेत होता. प्रत्यक्ष युद्धापेक्षां खटपटी व कारस्थानें मात्र दोनही बाजूंनीं जोरांत चालू होतीं. कोल्हापूरच्या हद्दींतच सावंतवाडी, रांगणा वगैरे ठिकाणें असून वाडीचे सावंत तेथें ताराबाईचा अमल चालूं देत नसत; सबब कृष्णाजी भास्कर वगैरे सरदारांबरोबर फौजा पाठवून व कित्येक प्रसंगीं कान्होजी आंगऱ्याची मदत घेऊन रामचंद्रपंतानें सावंतास नरम केलें आणि त्याजपासून अनुकूल तह करून घेतला. याकारणानें शाहूलाही पुढें आंगरे व सावंत यांजवर शस्त्र धरावें लागलें. ह्या वेळेस त्यानें आपलीं आणखी दोन लग्नें केलीं. एक मोहित्यांची कन्या सगुणाबाई आणि दुसरी राणोजी शिर्क्यांची कन्या सकवारबाई. शिंद्यांची कन्या सावित्रीबाई व जाधवांची कन्या राजसबाई (अंबिकाबाई) या त्याच्या पहिल्या दोन बायका व आई येसूबाई अद्यापि दिल्लीस होत्या. त्यांपैकीं सावित्रीबाई नुकतीच तिकडे वारली. सगुणाबाई सालस व सुस्वभावी होती. तिजवर शाहूचें प्रेम विशेष असे. तथापि राख विरूबाई हिचेंच वजन शाहूपाशीं पुष्कळ असून तिचीच देखरेख लहान राण्यांवर व घरांतील कारभारावर असे.

३. **धनाजी जाधवाचा मृत्यु** (मे, जून सन १७१०)—रांगण्यावरील मोहिमेवरून परत येत असतां, वारणातीरीं वडगांव येथें, सेनापति धनाजी जाधव मृत्यु पावला. त्याचे पायास जखमेचा व्रण होता, तो विकोपास जाऊन त्याचा अंत झाला. धनाजीची बायको गोपिकाबाई इनें सहगमन केलें. त्या प्रसंगीं धनाजीचे तिघेही मुलगे, वडील बायकोचा संताजी व धाकटीचे चंद्रसेन व शंभुसिंग असे जवळ होते. धनाजीची स्मशान यात्रा फार मोठी होऊन, त्याचा अंत्यविधि मोठ्या बहुमानानें करण्यांत आला. त्या प्रसंगीं भूमिदान केल्याची सनद चंद्र २ जमादिलावर शके १६३२ ची उपलब्ध आहे, (दळवीकृत जाधव घराण्याची कै. पृ. ७१), ती खरी असल्यास धनाजीच्या मृत्यूची मिति सन १७१० चा

मे जून अशी ठरते. मरणसमयीं धनाजी शाहूच्या जवळ नव्हता. धनाजीस तीन मुलगे होते. वडील संताजी पहिल्या बायकोचा व दुसऱ्या बायकोचे चंद्रसेन आणि शंभुसिंग. संताजी तामसी असून बापापासून अलग, साताऱ्यानजीक बोरगांव पाडळी येथें वडिलोपार्जित वतनावर राहत असे. चंद्रसेन बापाचा आवडता होता, त्यासच शाहूनें सेनापतिपद व यथापद्धति बहुमानवस्त्रें, जरीपटका वगैरे साताऱ्याहून पाठवून दिलीं; आणि शंभुसिंग यांस चंद्रसेनाचा मुतालिक नेमिलें.

आजपर्यंत राज्याचीं मोठमोठीं कामें केलेला, शिवाजीची शिस्त पाहिलेला हा वृद्ध व अनुभवी पुरुष गेल्यानें शाहूच्या पक्षाचें पुष्कळ नुकसान झालें. त्याच्या कर्तबगारीचें विवेचन पूर्वीं आलेंच आहे. शौर्य व एकनिष्ठपणा हे त्याच्या अंगचे मोठे गुण होत. त्याजविषयीं ताराबाई म्हणतेः—

'जाधवराव कैलासवासी स्वामींचे संपूर्ण कृपेस पात्र झाले, ते आपल्या कर्तृत्वारी व हुकूम-बारदार एकनिष्ठेवरी झाले. राज्याभिवृद्धीविषयीं त्यांहीं कांहीं सामान्य कसाला, श्रमसाहस केला नाहीं. जीविताची तमा न धरितां स्वामिकार्यींच तत्पर राहून, कैलासवासी स्वामींनीं जे समयीं हुकूम केला, ते समयीं कर्नाटकांत फौजांनीं धावून जाऊन, प्राप्त झालीं संकटें निरसन करून, स्वामिगौरवाचें सुख त्यांहींच अनुभाविलें व सेवा धर्मेंकरून त्यांहींच कैलासवासी स्वामींस संतुष्टविलें. तेव्हां स्वामींस मशारनिल्हेविना दुसरे प्रिय कीं प्राण (कोणी) होते असें नाहीं. सर्व प्रकारें कार्यास येतील हा भरवंसा दृढ मनीं मानिला होता. तदनुरूपच राव मशारनिल्हेनीं स्वामींचे चरणीं चित्तालय करून, औरंगजेबासारखा मोठा शत्रु राज्यांत पसरला असतां, आपल्या शूरत्वाच्या व कर्तेपणाच्या योगें, शत्रूचा हिसाब न धरितां, राज्याचे संरक्षणार्थ असाधारण कसला केला! स्वामींच्या तपोबलप्रभावें करून शत्रु पराभव पाविल्याचें यश मशारनिल्हेस प्राप्त झालें.' (भा. व. पु. १ प. या. ५०).

धनाजीनें खेडच्या लढाईत शाहूचा पक्ष स्वीकारिला ही त्याची चूक होय, असें पेशव्यांचे विरोधी लोक प्रतिपादन करितात. शाहूस पाठबळ न मिळून ताराबाईचा पक्ष वर आला असता तर मराठीशाहीचें चिरंतन कल्याण झालें असतें, असा यांचा भाव आहे. परंतु ताराबाई, राजसबाई, शिवाजी व संभाजी यांपैकीं एकाच्याही अंगीं मराठमंडळावर वजन बसवून राज्याचें काम करण्याचें सामर्थ्य शाहूच्या इतकें नव्हतें, असें पुढील इतिहासावरून कोणासही दिसेल. तत्कालीन स्थितीच्या मानानें सर्वांत योग्य असा जो शाहू तोच शेवटपर्यंत चढाओढींत टिकला, आणि मराठयांच्या अंगीं पराकाष्ठेची म्हणून जी काय कर्तबगारी होती ती शाहूच्या द्वारें पुढें प्रगट झाली. शिवाय वडीलकीचा मानही शाहूकडेच होता. हा भाव ओळखूनच धनाजीनें राष्ट्रहिताचा योग्य पंथ आरंभींच स्वीकारिला, असें म्हणावें लागतें.

धनाजीचा मृत्यु हीच बाळाजी विश्वनाथास पुढें येण्याची संधि होय. कदाचित् हा योग अगोदरच ठरून चुकला होता. धनाजी जाधव शाहूला भारी डोईजड झाला होता, ही गोष्ट खालील उताऱ्या वरून व्यक्त होते; आणि हा डोईजडपणा नाहींसा करण्यास शाहूला बाळाजी विश्वनाथाची मदत झाली असें अनुमान होतें. 'परगणे मसूर सत्तावन गांवची देशमुखी महादाजी बिन मुलतानजी जगदळे देशमुख याची पुरातन पिढी दरपिढी चालत आली आहे. ऐशीयास, महाराज छत्रपति स्वामीयांचें आगमन याप्रांतें झालें, ते आळंदीच्या तलावरी आले. इकडून जाधवराव सेनापति भेटीस गेले. बराबर यादव घेऊन गेले. जाधवराव राजश्रीस भेटले ते समयीं यादवानीं जाधवरावासी मसलत दिली कीं, कऱ्हाडची देशमुखी आपली आहे. आपण तुह्मांस चौथी तकसीम देऊं. तुम्ही राजश्रीपाशीं सनद करून घेणें. समय हाच आहे. याउपरी जाधवरायांनीं रदबदली केली कीं कऱ्हाडची देशमुखी यादवास देणें, यादवाची आहे. राजश्री बोलिले

कीं 'कऱ्हाडची देशमुखी आमची आहे. यादव कोण होताती! तेव्हां रद-बदली तैसीच राहिली.' अशी पुष्कळ प्रसंगीं जाधवरावांनें स्वतः व इतर थोर थोर मंडळीकडून शाहूस भीड घातली. यादवाच्या नांवच्या सनदाही तयार करून आणिल्या. संवत्सर प्रतिपदेच्या दिवशीं सनदेवर शिक्के करून देऊं असें शाहूनें कळविलें. परंतु त्या दिवशीं महादाजी जगदाळे यानें येऊन शाहूस अर्ज केला कीं 'मसूरपरगणियाच्या जाधवराऊ गैर न्यायें जोरावारीनें यादव पाठीसीं घालून सनदा करून घेतात. त्यास राजे बोलिले कीं कऱ्हाडची देशमुखी आपली आहे, यादवास देत नाहीं. मसूरची तर तुझी आहे हेही आपल्याच्यानें देववत› नाहीं. तूं कांहीं चिंता न करणें. मग भगीरथ चोपदार बोलावला. त्यास सांगितलें, कीं बाळाजी विश्वनाथ मुतालिक पंतअमात्य व पंताजीपंत, मुतालिक पंतसचिव, यांसीं जाऊन सांगणें कीं आपणास विचारल्याविरहित देशमुखीच्या सनदा न देणें. तसेंच गदाधर भट्टाचे हस्तक यादव गोपाळ यांस सांगून पाठविलें कीं, तुम्ही सनदा सिक्के करावयासी आणाल तरी आपण सिक्के न करीं. सिक्के तैसेच ठेवणें. हें वर्तमान जाधवरावाशीं कळलें. ते खुद्द कचेरीत आले. कचेरीहून रा. गदाधरभट्ट, नारसेणवी व राघो काकाजी राजश्रीकडे खलबतखान्यांत पाठविलें कीं आज प्रतिपदेचा मुहूर्त आहे, [सुमारें २२ मार्च १७०८]. सनदेवरी सिक्के करून देणें. त्यासी राजश्री बोलले कीं तुह्मीं यादवाचे नांवें सनदा लिहिल्या आहेत तरी आपण सिक्के करीत नाहीं. यादव पुरातन जाहले तेव्हां आपण त्याचे मुतालिक कीं काय! कऱ्हाडची देशमुखी आपली आहे. मसूरची देशमुखी तर जगदाळ्याची आहे, आणि तुह्मी अतिशय किरतां. तरी तुह्मी खुद्द आपल्या नांवें सनदा करून घेणें, त्यावरी सिक्के करून देतों, या सनदेवरी सिक्के करून देत नाहीं. तुह्मींच आपले मनीं समजणें. जें देणें तें न्यायें करून द्यावें लागतें. तरी तुह्मी जाऊन जाधवरायासी समजावून सांगणें.

ऐसें न होय कीं रागावरी नव जात. ऐसे तजविजीनें सांगणें. मग भार-सेणवी व राघो काकाजी यांनीं जाऊन जाधवरायासीं वर्तमान सांगितलें. त्या-वरून जाधवराऊ रागें आण घेऊन बोलिले, कीं आपलें एवढें काम होत नाहीं, तेव्हां आपण चाकरी करीत नाहीं. ह्मणोन उठोन आपल्या डेऱ्यासीं गेले. त्या उपरी रुसून घरीं बैसले. कारभार अवघा तटला. मग जाधव-रायाच्या डेरियासि राजश्री गेले. जाधवरायाची समजावीस केली. घोडा १ दिल्हा. कित्तेक सरदारांनींही जाधवरायासी सांगितलें, तेंहि ऐकिलें नाहीं. अड घातली कीं जरी सनदा करून द्याल तरी आपण चाकरी करीन. राजश्री बोलिले कीं आपणास संकट प्राप्त जाहलें. आजी सनदा करून देत नाहीं. तेव्हां हा मूरख जैसा गेला तैसेच हे निघोन जातील, ह्मणजे अवघें काम दरकम होईल. ऐसे जाणोन वेळावरी नजर देऊन जाधवरा-याच्या भिडेनें सनद करून जाधवरायासी दिली. हें काम अडून जाहलें. कांहीं पचायत अगर इनसाफ जाहला नाहीं. छत्रपति साहेबांस संकट घा-लून अतिशय करून पाटे गांवींचे मुक्कामीं रुसवा करून सनद करून घेतली.' [खं. १५ ले. ५९]. धनाजी जाधव पुढें लवकरच मरण पावला, तरी जगदाळ्यांचा तंटा कांहीं काळ चालुच होता. यावरून जाधवाचा डोईजडपणा शाहूस दुःसह होऊन तो मोडण्यासाठींच शाहूनें बाळाजीस हाताशीं धरिलें, असा निष्कर्ष निघतो.

मसूरच्या देशमुखी संबंधाचा जगदाळे व यादव यांचा हा तीव्र झगडा खंड १५ ले. १२–५९ व म. रि. पृं. ६२९) शाहू दक्षिणेंत दाखल झा-ल्याबरोबर ह्मणजे शके १६३० च्या वर्षप्रतिपदेस त्याजपुढें आला, (२२ मार्च १७०८). त्या वेळीं बाळाजी विश्वनाथ अमात्याचा मुतालिक असून, त्याच्या सल्ल्यानें शाहू वर्तत होता, असा उल्लेख वरील निवाडपत्रांत आहे. वृत्ति व वतन यासंबंधानें मराठ्यांची आसक्ति केवढी जबरदस्त होती हें अशा कागदांवरून निदर्शनास येतें. धनाजीच्या आग्रहानें वतनाचा उच्छेद

होऊं लागला तो शाहूस न खपून, त्यानें धनाजीसही फांटा देण्याचा मनांत निश्चय केला. पुढील हकीकत सांगण्यापूर्वी बाळाजीची पूर्व हकीकत देणें जरूर आहे.

४ बाळाजी विश्वनाथ, पूर्वपीठिका.—मराठशाहीच्या पूर्वार्धाच्या इतिहासांत भोसले कुलास प्राधान्य आहे, त्याप्रमाणें उत्तरार्धाच्या इतिहासांत भट कुलांस प्राधान्य आलेलें आहे. भोसल्यांच्या कर्तृत्वशक्तीनें अनेक क्षत्रिय व इतर जातींचीं कुलें प्रसिद्धीस आलीं, त्याप्रमाणें भट घराण्याच्या कर्तबगारीनें मुख्यतः पुष्कळशीं ब्राह्मणकुलें उत्तरकालीन मराठशाहींत लौकिकास चढलीं.

कोंकणांतील मंडळीचा उद्योगाकरितां वरघाटीं जाण्याचा प्रघात पुष्कळ प्राचीन आहे. तत्राप शिवाजीचें राज्य स्थापन होतांच त्याचें गोब्राह्मण प्रतिपालनाचें ब्रीद ऐकून, कोंकणांतले ब्राह्मण देवस्थानांच्या वगैरे संबंधानें धर्मादाय व वृत्ति संपादण्याकरितां देशावर येऊं लागले. आरंभीं त्यांचा उद्योग धर्मादाय मिळविण्यापुरताच होता. पण बुद्धिमत्तेमुळें हळू हळू त्यांचा प्रवेश राज्यकारभारांत होऊं लागला. राजारामाच्या वेळेपासून अशा उद्योगास अवकाश मिळतांच ते विशेष पुढें आले. आंगरे व सीदी यांच्या चुरशींत बऱ्याचशा कोंकणस्थ ब्राह्मणांस मुद्दाम राज्यकारस्थानांत पडावें लागलें; आणि एकाच्या अनुकरणानें दुसरा पुढें आला. पंधरा वीस वर्षांत घांटावरील देशस्थ ब्राह्मणांस नवीन कोंकणस्थ मंडळींनीं मागें टाकिलें. प्रल्हाद निराजी, हणमंते, पिंगळे, रामचंद्रपंत अमात्य, परशुरामपंत प्रतिनिधि यांच्या घराण्यांचें माहात्म्य कमी होऊन कित्येक कोंकणस्थ ब्राह्मणांचें वाढूं लागलें. वास्तविक हा जातीचा प्रश्न नव्हता. ज्यास जशी बुद्धि व संधि प्राप्त झाली, तसा त्याचा उदय झाला.

भट हें आडनांव कोंकणस्थ ब्राह्मणांत आहे. बाळाजी विश्वनाथ भट यांचें घराणें कित्येक शतकांपासून पश्चिम किनाऱ्यावर श्रीवर्धन येथें नांदत

होतें. या घराण्याकडे श्रीवर्धन परगण्याची देशमुखी असल्यामुळें, "त्यांस देसाई किंवा देशमुख असें म्हणत. बाळाजी विश्वनाथ, बाजीराव, बाळाजी बाजीराव व रघुनाथराव हे सर्व आपणांस श्रीवर्धनचे देशमुख म्हणवून घेण्यांत मोठें भूषण मानीत. महाराष्ट्रांतील लोकांची आपल्या वडिलोपार्जित वतनांवर केवढी आसक्ति असते हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. तीच आसक्ति श्रीवर्धन येथील मूळच्या वतनावर या पेशव्यांची होती.

मुंबईच्या दक्षिणेस समुद्रकिनाऱ्यावर बाणकोट खाडीच्या उत्तरतीरीं हरिहरेश्वर व श्रीवर्धन हे प्रसिद्ध गांव आहेत. हे गांव हबशाच्या ताब्यांत असून तेथें हें भट घराणें पूर्वापार नांदत होतें. या दोन गांवांवर भट घराण्याची पराकाष्ठेची भक्ति असे. त्यांवरचा अंमल जरी हबशाकडे होता, तरी उत्तर मराठशाहींत पेशव्यांचीच सत्ता तेथें प्रमुख होती. श्रीवर्धन गांवांतील सोमजाई, लक्ष्मीनारायण, बहिरी, काळेश्री वगैरे सर्व देवतांना नैवेद्य वगैरेची व्यवस्था पुढें पेशव्यांकडूनच झाली. तेथील ब्राह्मणांना पेशव्यांकडून दरसाल साडेबत्तीस खंडी भात धर्मादाय पोंचत असे. ग्रामपंचायतींत हे पेशवे देशमुख या नात्यानें भाग घेत असत, आणि देशमुखीच्या गांवांत यत्किंचित् कमी ज्यास्ती झालें तर त्याची वर्दी ताबडतोब त्यांजकडे जाई. तेथील आपली देशमुखी चालविण्यास पेशव्यांनीं आपला एक प्रतिनिधि ठेविला होता. (भा. इ. सं. मं. संमेलनवृत्त, श. १८३७ पृ० ८५ व इ. वृ. पृ० १८३७ ले. ४५.)

मुसलमानी अंमलापूर्वी ब्राह्मणांकडे देशमुख्या नव्हत्या असें रा. राजवाडे म्हणतात. देशमुखी म्हणजे लष्करी व फौजदारी अधिकार. ग्रामाचें संरक्षण करण्याचें काम पाटलाचें, तसें देशाचें संरक्षण करण्याचें काम देशमुखाचें. लढाईच्या प्रसंगीं पाटलानें व देशमुखानें राजाला अमुक सैनिक पुरवावे असे तह ह्मणजे करार असत. मुसलमानी अंमलांत वतनाच्या घालमेली झाल्या, त्यांत मराठे पाटील व मराठे देशमुख स्थानभ्रष्ट होऊन

रिकाम्या झालेल्या देशमुख्या ब्राह्मणादिकांच्या हातांत पडल्या. त्याप्रमाणें दंडाराजपुरीची देशमुखी स. १४७८ च्या सुमारास भटांच्या घराण्यांत आली. त्यानंतर सुमारें शंभर वर्षांनीं म्हणजे स. १५७५ च्या सुमारास बाळाजी विश्वनाथाच्या पूर्वींचा चौथा पुरुष महादाजी हा देशमुखीवर होता. ही देशमुखी दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारभारापर्यंत म्हणजे स. १८१८ पावेतों भट घराण्याकडे होती.

रा. राजवाडे ह्मणतात.—'भटांच्या घराण्यांत दंडाराजपुरी प्रांताची देशमुखी शके १४०० पासून शके १६०० पावेतों अव्याहत चालली होती. शके १६०१ च्या आगेंमागें जानो विश्वनाथ भट याजवर हबशाची इतराजी होऊन तो प्राणांस मुकला. तेव्हां देशमुखी व हबशाचें राज्य सोडून भट घराणें मराठी राज्यांत निघून गेलें. नंतर म्ह० सन १६७९ पासून १७१० पावेतों भटांनीं देशमुखी परत मिळविण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. या बत्तीस वर्षांत बाळाजी विश्वनाथाचे बंधु दिवंगत होऊन, तो व घरांतील कांहीं बाया व मुलेंबाळें अशीं कांहीं दिवस कोंकणांत दाभोळ, चिपळूण, अंजनवेल वगैरे ठिकाणीं राहून, नंतर सुमारें तीस वर्षें वरघांटीं होतीं. कोंकणांतून निघण्याच्या वेळीं बाळाजी चांगला कर्ता सवरता पुरुष असून, त्याचें वय पंचविशीच्या सुमाराचें होतें. तत्कालीन रिवाजाप्रमाणें बाळाजीचें लग्न होऊन त्या वेळीं बारा पंधरा वर्षें झालीं असलीं पाहिजेत. देशावर आल्यानंतर डुबेरकर बर्वे घराण्यांतील राधाबाईशीं बाळाजीचा द्वितीय विवाह स० १६६२ चे सुमारास झाला असें दिसतें. तदनंतर बाजीराव (स. १६८६) चिमाजी आपा (१६९०) व अनुबाई (स. १६९४) अशीं तीन मुलें त्यास झालीं.' स. १६७९–१६८८ च्या काळांत बाळाजी विशेष प्रसिद्धीस आला नव्हता, त्यापूर्वी हीं मुलें झालीं असें राजवाडे लिहितात. (भा. इ. सं. मं. इ. वृ. १८३७ ले. ४५). या लिहिण्यांत कल्पनाशक्तीवर विशेष भिस्त ठेवलेली आहे.

(बाळाजीच्या पूर्ववंशाची यादी.)
महादाजीपंत भट, देशमुख मामले दंडाराजपुरी.
नारो महादेव
शिवाजी महादेव.
(अंताजी पंत ?)
महादाजी ऊ० बाबाजी पंत
कृष्णाजी
अंताजी
विसाजी
नारोपंत
आबाजी पंत
त्रिंबक पंत
महादाजी पंत
विठोजी
आबाजीपंत
नारोपंत
अंताजी
नारोपंत
रामराव
त्रिंबकराव
[सध्यां कोंकणांत तळें येथें.]
रुद्राजी
जानोजी
बाळाजी
विठ्ठल
(महादास
कारखाननीस)
विसाजी ऊ० बाजीराव
अंताजी ऊ० चिमाजी आपा.

अनुबाईचें लग्न सन १७१३ त झालें, तेव्हां ती ७।८ वर्षांची होती, असें रा. खरे यांचें विधान आहे, (इचलकरंजीचा इ. पृ. २७). रा. राजवाड्यांच्या अनुमानानें स. १७१३ त लग्नसमयीं ती १९ वर्षांची ठरते, हें संभवनीय नाहीं.

एवढ्या पराक्रमी पेशव्यांनीं आपल्या घराण्याची पूर्वींची माहिती लिहून ठेविली नाहीं, अथवा लिहून ठेविली असली तरी ती आज उपलब्ध नाहीं, ही खेदाची गोष्ट होय. अनेक इतिहासभक्तांच्या श्रमानें अशी माहिती जुळविण्याचा बराच खटाटोप अलीकडे झाला असून, अद्याप तींत पुष्कळशी न्यूनता आहे. सामान्य समज असा आहे कीं, हबशाच्या जाचानें बाळाजी विश्वनाथानें देशत्याग करून शिवछत्रपतीच्या राज्यांत काम पत्करलें. कालांतरानें धनाजी जाधव सेनापति याच्या दिमतीस वसुलाच्या कामावर बाळाजी होता. पुढें शाहूच्या आगमनप्रसंगीं बाळाजीनें धनाजीचें मन वळवून त्याजकडून शाहूस पाठबळ देवविलें. तेणेंकरून शाहूची मर्जी बाळाजीवर बसली.

पेशव्यांचे तीर्थोपाध्ये नाशिकचे हिंगणे यांच्या चोपड्यांत विठ्ठलपंत व बाळाजी विश्वनाथाची स्त्री राधाबाई यांचे स्वहस्ताक्षराचे लेख उपलब्ध झाले आहेत. त्यांतील विठ्ठलपंताचा लेख श. १६०१ म्ह. स. १६७९ चा आहे. रा. ब. साने यांस मिळालेल्या एका शकावलींत बाळाजीचा बाप व आजा घांटावर जाऊन शिवछत्रपतीचे पदरीं नोकरी करीत होते असा उल्लेख आहे, तो खरा असण्याचा संभव दिसतो. शिवाजी व हबशी यांचें वैर असून, शिवाजीचा पराक्रम ऐकून बाळाजीचे पूर्वज त्याजकडे गेले असावे. निदान शिवाजीच्या वेळेपासून मराठशाहीचीं धोरणें व एकंदर कारस्थानें बाळाजी विश्वनाथास चांगलींच ठाऊक असून, त्याच्या कर्तबगारीसंबंधानें शाहूस व त्याच्या सरदारांस चांगली खात्री असल्याशिवाय त्यास शाहूनें एकदम मोठे कामावर नेमणें संभवत नाहीं.

कोंकणांत पूर्वी प्रभूंचीं कुटुंबें प्रमुख होतीं; आणि लिहिण्याच्या हिशेबाच्या, व शिपाईगिरीच्या कामांत शिवाजीनें त्यांचा चांगलाच उपयोग करून घेतला. प्रभूंचें उदाहरण पाहून व मराठी राज्याच्या एकंदर धोरणास अनुसरून, कोंकणस्थ ब्राह्मणांसही देशावर येऊन राज्यकारभारांत नांव काढण्याची ईर्षा उत्पन्न झाली; आणि पेशवे जसे बाहेर येऊन पुढें सरसावूं लागले, तसे त्यांचे आप्त व स्नेही वगैरे दुसरीं पुष्कळ कुटुंबें त्यांच्या अनुषंगानें मराठशाहीच्या कारभारांत दाखल झालीं.

हबशाच्या राज्यांत ब्राह्मणांचा छळ किती होत असे याचें वर्णन पहिल्या भागांत आलेंच आहे. गोब्राह्मण प्रतिपालक शिवाजीला चिडविण्याचें हबशांचें तें एक नेहमींचें साधन होतें. बाळाजीच्या घराण्यास प्रत्यक्ष जाच किती व काय झाला याची हकीकत दंतकथेपलीकडे उपलब्ध नाहीं. बाळाजीचा वडील भाऊ जानोजी हा देशमुखीवर असून बाळाजी हा चिपळूण येथें जकात वसुलीच्या कामावर होता. आंगरे व सीदी यांचें वांकडें असून सीदीचा पाडाव करणें हेंच आंगऱ्यांचें मुख्य काम होतें. त्या कामांत निरनिराळ्या ठिकाणच्या सीदीच्या नोकरांस वश करून आपणाकडे घेण्याचा आंगऱ्यांचा प्रयत्न सुरू होता. बाळाजीनें आंगऱ्याशीं अशा प्रकारचें कांहीं तरी कारस्थान केलें असावें. त्या संशयावरून सीदीनें त्याचा वडील भाऊ जानोजी यास गोणत्यांत बांधून समुद्रांत बुडविलें, अशी आख्यायिका आहे. बखरकार ह्मणतात, त्या

१ स. १७०६ तील जानोजी विश्वनाथ ह्याच्या हातची नोंद त्र्यंबकच्या तीर्थोपाध्याच्या चोपडींत सांपडलेली रा. राजवाड्यांनीं इतिहास व ऐतिहासिक मासिकांत दाखविली आहे. याचा अर्थ इतकाच कीं, जानोजीस ठार मारल्यावर बाळाजीनें देशत्याग केला असें नाहीं. देशावर आल्यावर आणि पेशवाई मिळाल्यावर सुद्धां सीदीचा पाडाव करण्यांत बाळाजीनें पुढाकार घेतला होता. तेव्हां सीदीनें जानोजीस पुढें केव्हां तरी ठार मारला असल्याचा संभव आहे.

दहशतीनें बाळाजीनें देशांतर करण्याचा निश्चय केला. मुलांमाणसांसह श्रीवर्धन सोडून बाणकोट खाडीच्या दक्षिण तीराजवळ वेळास ह्मणून गांव आहे, तेथें भानु आडनांवाचे बाळाजीच्या घरोब्याचे एक स्नेही राहत होते, त्यांजकडे तो आला. तेव्हां त्रिवर्ग बंधु भानुही बाळाजीबरोबर देशावर जाण्यास सिद्ध झाले. 'आह्मांस भाकर मिळेल, तींतला चतकोर तुह्मांसही मिळेल,' असें बाळाजीनें भानूंस आश्वासन दिलें. बाळाजीस पेशवे पद मिळाल्यावर त्यानें शाहूकडून राज्याची फडनिशी भानूंस देवविली. त्याप्रमाणें भानु व बाळाजीपंत हे सातान्यास जाण्याच्या इराद्यानें निघून पुरंदर किल्ल्यानजीक सासवडास आले व सासवडचे कुळकर्णी व देशपांडे अंबाजीपंत पुरंदरे याजकडेस मुक्कामास उतरले. पुढें रोजगाराविषयीं सर्व मंडळीचीं बोलणीं होऊन पुरंदरे सुद्धां मंडळी सातान्यास आली. सातान्यास महादाजी कृष्ण जोशी याचा व भानूंचा परिचय होता. कृष्णाजी जोशी नाईक हा अगोदरच मराठशाहींत नांवाजलेला असून तो व त्याचा मुलगा महादाजी यांचें शाहूपाशीं चांगलें वजन होतें. त्यांस भानु व भट भेटले; आणि त्याच्याच मार्फतीनें सचिव शंकराजी नारायण याचकडे बाळाजी व पुरंदरे यांस नोकरी मिळाली. पुढें त्यांची हुशारी पाहून, धनाजी जाधवानें त्यांस आपल्याजवळ घेतलें व त्यांच्या हुशारीमुळें धनाजीचा त्यांजवर लोभ बसला. बखरकारांच्या या हकीकतींत फारसें तथ्य दिसत नाहीं. चिपळुणास असतां स. १६९७ च्या सुमारास बाळगौळी याचे मार्फत बाळाजीची ब्रह्मेंद्रस्वामीशीं ओळख झाली, आणि त्याच्या वशिल्यानें बाळाजीचा मराठेशाहींत प्रवेश झाला, अशीही एक आख्यायिका आहे, तींत काय तथ्य असेल तें असो. स्वामीच्या ठिकाणीं अद्भुत कर्तृत्वशक्ति आहे असा समज असल्यामुळें त्याच्यावर बाळाजीची व त्याच्या वंशाची उत्तम निष्ठा होती; आणि मराठशाहीचीं सूत्रें चालवितांना ह्या भट पेशव्यांच्या वागणुकींत आरंभीं ब्रह्मेंद्र-

स्वामीचें अंग बरेंच होतें, यावरून वरील समज प्रचलित झाला असावा. असो.

बाळाजी विश्वनाथ वरघांटीं आला, तत्पूर्वींचा त्याच्या नांवाचा उल्लेख करणारीं दोन पत्रें भा. इ. सं. मं. इतिवृत्त शके १८३५ ले० ४७ येथें छापलेलीं आहेत, त्यांत ' बाळाजी विश्वनाथ देशमुख मामले दंडा-राजपुरी, व अधिकारी श्रीवर्धन ' आणि ' बाळाजी विश्वनाथ सभासद ' असे उल्लेख सन १६९६ सालचे आले आहेत. सभासद ही पदवी राज-मान्य होती. कोणत्याही मुलकी, लष्करी वगैरे निवाड्याच्या जागीं किल्लेदाराला किंवा सुभेदाराला सल्ला देण्याचें काम हल्लींच्या कौन्सिलर्स-सारखें सभासदाचें असे. हजर मजालस भरवून तंटयाचा निवाडा कर-ण्याची पद्धत पूर्वींपासून चालू होती.

बाळाजी विश्वनाथास पेशवाई मिळाली त्यापूर्वीं वीसपंचवीस वर्षें तरी तो घांटावर येऊन राज्याच्या घडामोडींचें अवलोकन करीत असला पाहिजे. जात्या हुशार, महत्त्वाकांक्षी व पराक्रमी असल्यामुळें मराठशाहीचा संपूर्ण कारभार चालविण्या इतकी त्याची तयारी पुष्कळ वर्षें चालली होती. सन १६९६ पासून त्याच्या नांवाचा तुरळक उल्लेख कागदोपत्रीं सांपडतो. (महजर—ले. ४७ इ. वृ. १८३५) चिपळुणास वाडा बांधण्यास त्यास शाहूनें परवानगी दिली होती. 'श्री. बाळाजीपंत नाना देशमुख' असा चिपळूणच्या वतनदारांनीं त्याचा मायना लिहिलेला आहे. सन १६९९ पासून १७०२ पावेतों तो पुणे प्रांताचा सरसुभेदार असल्याचीं पत्रें इतिहाससंग्रहांत छापलेलीं आहेत. (पेशवे दप्तरांतील माहिती पृ. १२२). स. १७०२ त सेनापति धनाजी जाधव याच्या दिमतीस तो असल्याचे कागद उपलब्ध झाले आहेत (भा. इ. सं. मं.). स. १७०४ यांत व १७०५—६ त तो दौलताबाद प्रांताचा सरसुभेदार होता, असेही कागद त्याच ठिकाणीं दिलेले आहेत. [इ. सं. पे. द. मा. पृ. १२४]

ता. २१-६-१७०७ च्या एका कागदांत ' दौलताबादचा सरसुभेदार ' असें त्यास म्हटलें आहे. या संबंधांत ' सातारें ' गांवचा उल्लेख येतो, तें दौलताबादेजवळ आहे, दक्षिणेंतला सातारा किल्ला नव्हे. (पहा, म. रि. पू. पृ. २१४) पुणें प्रांताची सरसुभेदारी बाळाजीस एकदम मिळाली नसावी. शेखदार, कमावीसदार वगैरे कामें करून तो सरसुभेदारीवर गेला असला पाहिजे. म्हणजे राजारामाची सबंध कारकीर्द व बहुशः संभाजीची सुद्धां त्यानें स्वतः पाहिली असावी. रा. राजवाडे म्हणतात, स. १६७९ च्या किंचित् अगोदर किंवा किंचित् नंतर तो कोंकणांतून वर आला असावा. पुणें प्रांताची त्यास खडानखडा माहिती होती. पुढें सुद्धां सासवड, पुरंदर, सिंहगड वगैरे ठिकाणें आपल्या हातांत ठेवण्यांत त्याचा अट्टाहास दिसतो. पुण्यास आपली व्यवस्था स्वतंत्र करण्याकडे सर्वच पेशव्यांची प्रवृत्ति होती. भीमेच्या कांठीं औरंगजेबाची छावणी असतां म्हणजे स. १६९५ ते ९९ च्या दरम्यान शाहू व त्याची आई येसूबाई यांची बेगमेकडून योग्य व्यवस्था ठेवण्यांत पुण्याचा सरसुभेदार बाळाजी विश्वनाथ यानें पुष्कळ खटपट केली, असा एक उल्लेख आहे, त्यावरून शाहूला बाळाजीची माहिती तो औरंगजेबाच्या कैदेंत असल्यापासूनच असली पाहिजे. भा. इ. सं. च्या तृ. सं. वृत्तांत पृ. ८५ वर बाळाजीची एक जुनी बखर छापलेली आहे. त्यांतील बरेच भाग असंबद्ध दिसतात, तरी संभाजीच्या वधापासूनच शाहूच्या बचावासंबंधानें बाळाजीचें लक्ष विशेष असून, शाहू व बाळाजी यांचा पूर्वपरिचय बराच चांगला होता ही गोष्ट निर्विवाद दिसते. स. १६७८ त तो वर घांटीं आला तेव्हां तो १८।२० वर्षांचा होता असें धरिल्यास म्हणजे स. १६६० चा त्याचा जन्म असल्यास, पेशवाईवर नेमणूक झाली तेव्हां त्याचें वय सुमारें ५३ असावें.

सामान्य प्रवाद असा आहे कीं; बाळाजी हा कोंकणांतून आलेला यःकिंश्चित् कारकून असून त्यास दैवयोगानें एकदम मोठें भाग्य प्राप्त झालें.

भाग्यास चढलेल्या मनुष्याची पूर्वस्थिति अप्रसिद्ध असल्यास तो विरोध फुगवून सांगण्याकडे बहुधा बखरकारांचा कल असतो. ग्रँट डफच्या लेखानें असा गैरसमज उत्पन्न झाला असावा. पेशव्यांच्या संबंधानें ग्रँट डफची आदरबुद्धि नाहीं. ज्यांचें राज्य आपण घेतलें, त्यांची नांवाजणी करण्याचें औदार्य मनुष्य स्वभावांत सहसा नसतें, आणि त्यांतल्या त्यांत दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळेस मराठी राज्याची पुष्कळ दुरवस्था होती अशा स्थितींत, शंभर वर्षें मागाहून, ग्रँटडफनें इतिहास लिहिला. पेशव्यांच्या पूर्ववंशाची माहिती दप्तरांतून वगैरे हुडकून काढण्याचा यत्न त्यानें त्या वेळीं झटून केला असता, तर ती त्यास बहुधा सहज मिळूं शकली असती. दुसरें असें कीं पेशव्यांच्या भाग्यासंबंधाचा जो विरोध दाखविण्यांत येतो, तो बहुधा कोणत्याही प्रसिद्ध पुरुषास लागू पडेल. शहाणपण अंगीं असलें पाहिजे, आणि तें दाखविण्याचा प्रसंग आला पाहिजे. मोरोपंत पिंगळे, परशुराम त्रिंबक, शंकराजी नारायण, धनाजी जाधव किंवा प्रत्यक्ष शिवाजी यांच्या संबंधानें सुद्धां वरील विरोध दिसून येतो, तो नमूद करण्यांत मतलब नाहीं. सारांश, बाळाजी विश्वनाथ एकदम लहान स्थितींतून मोठेपणास चढला ही गोष्ट खरी नाहीं. तो पुष्कळ वर्षें राज्यांत लहान कारकुनीपासून सरसुभेगिरीपर्यंतचा अनुभव घेत होता; आणि प्रसंग आल्याबरोबर त्याच्या अंगची कर्तबगारी व्यक्त होऊं लागली. बाळाजीस घोड्यावर बसतां येत नव्हतें असा एक प्रवाद आहे तो खरा नसावा. त्याचा पुष्कळ काळ धामधुमींत व युद्धप्रसंगांत गेला असल्यामुळें, आणि अनेक प्रसंगीं पाठलाग करणाऱ्या शत्रूंच्या हातून तो निसटून गेला असल्यामुळें, त्यास घोड्यावर बसतां येत नसेल हें संभवत नाहीं. त्यानें निरनिराळ्या हुद्यांचीं कामें केलीं, सचिव, अमात्य, दाभाडे, सेनापति, यांच्या पदरीं नोकऱ्या केल्या, आणि शेवटीं नानाप्रकारचीं कारस्थानें रचून व फौज जमवून शाहूचा पक्ष वर आणिला, तेव्हांच त्यास पेशवाईचें पद मिळालें. घोड्यावर बसतां येणें ही

गोष्ट त्या वेळीं अत्यंत आवश्यक व सार्वत्रिक होती. स्त्रियांस सुद्धां घोड्यांवर बसतां येत होतें. तेव्हां हाही प्रवाद वर सांगितल्यासारखाच पुढील आयुष्यक्रमाचा विरोध दाखविण्याच्या हेतूनें उत्पन्न झालेला असावा. अथवा त्यास पेशवाई मिळाली तेव्हां साठी सुमार त्याचें वय असून शरीरही विशेष स्थूल असल्यामुळें, त्या पुढील आयुष्यांत घोड्यावर बसण्याची चपलाई त्याचे अंगीं नसून, त्यास इतरांनीं घोड्यावर सांवरून धरण्याचा प्रसंग पडत असावा, आणि त्यामुळेंच घोड्यावर बसण्याची त्याची असमर्थता लौकिकांत प्रसिद्ध झाली असावी. सेनापतीच्या दिमतीस असतांना लिहिलेल्या स. १७०२ व १७०३ च्या कागदांवर बाळाजीची मुद्रा आहे ती अशी :–' श्री उमाकान्तपदांभोजभजनाप्तसमुन्नतेः । बाळाजीविश्वनाथस्य मुद्रा विजयतेतराम् ॥ ' म्हणजे शंकराच्या सेवेनें आपण मोठ्या योग्यतेस चढलों असें यांत स्वतः बाळाजी ह्मणत आहे. एकंदरींत कोंकणांतील एका अप्रसिद्ध कारकुनास एकदम शाहूनें पेशवाई दिली हा समज निःसंशय खरा नाहीं. याचा भरपूर पुरावा पुढें येत आहे व आणखीही उत्तरोत्तर येईल.

' कोंकणांत असतांनाच बाळाजी विश्वनाथ मोठा इभ्रतदार व वजनदार गृहस्थ होता, भिक्षुक नव्हता. ज्या उलाढाली त्यानें पुढें केल्या, त्या आरंभीं ही केल्या. परंतु कोंकणांत त्याच्या कर्तृत्वशक्तीस पुरेसें क्षेत्र नसल्यामुळें, तो देशावर गेला. मराठशाहींतील धांदलीचा उपयोग करून घ्यावा, असा त्याचा हेतु मूळपासूनच असावा. भा. इ. सं. मं. इ. वृ. १८३५ ले. ४७ वर दोन अस्सल पत्रें छापिलीं आहेत, त्यांत बाळाजी दंडाराजपुरीचा देशमुख, श्रीवर्धनचा अधिकारी व दाभोळचा सभासद होता असे उल्लेख स. १६९६ सालचे आहेत. ह्मणजे दंडाराजपुरीच्या वसुलाचें काम व श्रीवर्धन गांवची मुख्य कामगारी, हीं दोन कामें, व शिवाय दाभोळच्या सुभेदाराला मदत करणाऱ्या कौन्सिलांत

सभासद म्हणून त्याची नेमणूक होती. मुलकी, लष्करी किंवा निवाड्याच्या कामीं किल्लेदाराला किंवा सुभेदाराला सल्ला देणारें कौन्सिल मराठशाहींत व तत्पूर्वी भारतवर्षांत रूढ होतें. सारांश अशीं महत्त्वाचीं कामें करणारा पुरुष बराच अद्वितीय व पराक्रमी होता यांत संशय नाहीं.' (राजवाडे,)

५. बाळाजीचा धाडशी डाव.—बाळाजी हुशार व महत्त्वाकांक्षी होता. ही त्याची हुशारी व महात्त्वाकांक्षा सचिव, प्रतिनिधि प्रभृति मंडळीस रुचली नसावी. नवीन तरतरीत इसम पुढें येऊं लागला ह्मणजे जुन्या मंडळीस त्याजबद्दल बहुधा वैषम्य वाटत असतें, आणि आपला अधिकार जाऊं नये ह्मणून राज्यांत ते नानाप्रकारच्या खटपटी करतात. उलट पक्षीं धनाजीला अशा होतकरू इसमाची जरूर असून, त्यानें मुद्दाम वरील मंडळींशीं टिकाव धरण्याकरितां बाळाजीस आपल्या हाताशीं धरलें असावें. कारण औरंगजेबाचा मृत्यु ही त्या वेळच्या घडामोडींत एक अत्यंत क्रांतिकारक व आणीबाणीची वेळ होती. पुढें आतां मराठी राज्याचें धोरण काय राखावयाचें, आणि राज्याचे उद्देश कसे पार पाडावयाचे, हे विचार कर्त्या पुरुषाच्या मनांत घोळत असले पाहिजेत. बाळाजी तर सर्व घडामोडी डोळ्यांसमोर पहात होता, आणि त्यास ह्या क्रान्तिकारक संधीची उमज यथायोग्य पडली होती, असें दिसतें. ह्मणूनच धनाजीनें त्याला जवळ केलें.

ताराबाईचा स्वभाव व एकूण एक जुने मुत्सद्दी बाळाजी ओळखून होता. रामचंद्रपंत अमात्याचें व ताराबाईचें पटत नव्हतें. तिला कारभार बरोबर चालवितां येत नव्हता, पण तिला दूर सारण्याची धमक रामचंद्र पंतांत नव्हती. तो काम करून थकलेला मुत्सद्दी होता. क्रान्तिकारक संधीच्या प्रसंगीं जुनी घडी मोडून नवी बसविण्यास ताज्या दमाचा हिकमती व हिंमतवान पुरुष लागतो. तशी हिंमत बाळाजीच्या अंगीं शाहूस दिसली असावी. ताराबाई व शिवाजी एका बाजूस आणि शाहू दुसऱ्या बाजूस अशा दोन पक्षांत मराठशाहीच्या हितासंबंधानें, शाहूचाच उपयोग

राष्ट्रास ज्यास्त होईल, असें बाळाजीनें आपल्या मनाशीं ठरविलें, आणि त्या दिशेनेंच त्यानें झटून प्रयत्न सुरू केला.

हा विचार ठरविण्यांत खंडो बल्लाळ चिटणिसाचें व बाळाजीचें संगनमत असलें पाहिजे. शिवाजीचे वेळेपासून राज्यांत चिटणिसांचें वजन भारी होतें. राजनिष्ठा व स्वार्थत्याग हे खंडोबाचे गुण पूर्वी अनेक प्रसंगांत कसास लागले होते. एकंदर चिटणीस घराण्याचें व पेशवे घराण्याचें सदैव सख्य असल्याचें दिसून येतें. शाहूच्या हयातींत तर चिटणिसांच्या विचाराशिवाय पेशव्यांनीं कोणतेंच काम केलें नाहीं. हरएक नवीन काम चिटणिसांच्या द्वारें बाहेर यावयाचें असल्यामुळें, शाहूपाशीं आपलें वजन कायम ठेवण्यासाठीं पेशव्यांस चिटणिसांशीं गोडी राखावी लागे. खंडोबाचा उपयोग बाळाजीस झाला, तसाच त्याचा मुलगा गोविंदराव याचा उपयोग बाळाजीच्या मुलास व नातवास अतिशय झालेला आहे. यावरून खंडोबा व बाळाजी यांनीं एकमेकांच्या विचारानें पुढील सर्व बेत अगोदरपासून ठरवून ठेविले होते, असें दिसतें. पुण्यापासून दौलताबाद पावेतोंच्या मध्यवर्ती प्रदेशांत सरसुभेगिरी करून बाळाजीनें राज्यकारभाराचें रहस्य चांगलें ओळखलें होतें. तेव्हां खंडोबानेंही त्याची योग्यता ओळखून त्याजबरोबर संगनमत केलें, ही आपल्या दृष्टीनें त्यानें त्या वेळीं राष्ट्रहिताची गोष्ट केली. मोठ्या घडामोडी यदृच्छेनें किंवा सहजगत्या होत नसतात. या बेतांची कुणकूण ताराबाईला सुद्धां अगोदरपासून असावी. म्हणूनच तिनें, शाहू सुटून येत आहे असें समजतांच, त्याजवर चालून जाणाऱ्या गृहस्थांकडून मुद्दाम आगाऊ शपथा घेवविल्या. नाहीं तर अशा शपथा घेवविण्याचें कारण नव्हतें. खंडोबानें तर शपथ घेतलीच नाहीं. रामचंद्रपंतावर तिचा विश्वास नव्हता. शंकराजी नारायणही डळमळीत होता. ताराबाईच्या तापट स्वभावामुळें ते खऱ्या गोष्टी उघड करण्यास धजले नाहींत, इतकेंच. परंतु बऱ्याच लोकांचीं अंतःकरणें शाहूकडे अगोद-

रेंच वळलीं होतीं; आणि राज्याच्या पुढील घडीचा व्यूह अंतस्थ रीतीनें लोकांचे मनांत रचिला जात होता, हें निर्विवाद आहे.

त्या वेळच्या प्रसिद्ध व्यक्तींची कर्तबगारी वर ठिकठिकाणीं दाखविली आहे. त्यावरून त्या सर्व मंडळींत हा बाळाजीच विशेष कर्तृत्ववान् होता, असें दिसतें. ताराबाईच्या पक्षांत फक्त एक परशुरामपंत प्रतिनिधि कर्तत्ववान् होता. परंतु आणीबाणीच्या प्रसंगास जरूर लागणारी तडफ व निश्चय हे गुण त्याच्या अंगीं नव्हते. अंतस्थ रीतीनें मंडळीचे काय बेत चालले आहेत, याची त्यास दाद नव्हती. तसेंच आजूबाजूचें धोरणही त्यास बेताचेंच असावें. कारण शाहूशीं लढण्याचा प्रसंग आणून त्यांत तो स्वतःच फसला गेला. अशा स्थितींत इतका वेळ पडद्याआड असलेला एक मनुष्य हिय्या करून पुढें आला, तो बाळाजी विश्वनाथ होय. बाळाजीची महत्त्वाकांक्षा जबर होती. महत्त्वाकांक्षा म्हणजेच कर्तृत्व. हांव धरावी तेव्हांच पराक्रम घडतो. एकवार विचारपूर्वक मनाचा निश्चय करून जोखीम अंगावर घेणें आणि त्यांत यश मिळविणें म्हणजेच कर्तृत्व होय. हा प्रकार जगाच्या इतिहासांत ठिकाठिकाणीं दिसून येतो. मनुष्याच्या अंगची कर्तबगारी आणीबाणीच्या प्रसगांतच व्यक्त होते, असें एक इतिहासांतलें सूत्र आहे, * तसाच प्रकार बाळाजीचा झाला.

शाहू व ताराबाई यांच्या हक्काचा प्रश्न बाजूस ठेविला, तरी व्यावहारिक रीत्या शक्याशक्य काय होतें हेंही पाहिलें पाहिजे. ताराबाई, शिवाजी, संभाजी व शाहू इतकी मंडळी राजकुटुंबांत प्रमुख होती. पैकीं स्त्रीच्या हातीं राज्यकारभार असावा ही गोष्ट तत्त्वतः किंवा व्यवहारतः त्या वेळीं मराठमंडळास मान्य होण्याजोगी नव्हती. बाकी तिघे राजपुत्र राहिले, त्यांत लायकीच्या संबंधानें पाहिलें तर शाहूचाच नंबर पहिला, हें त्यांच्या

---

* Difficult periods form remarkable men.

पुढील वागणुकीवरून स्पष्ट होतें. इतकेंच नव्हे, तर शिवाजी सारखा पहिल्या प्रतीचा पुढारी वर्ज्य केला असतां, त्या वेळच्या मानानें, शाहूसारखा मनमिळाऊ परंतु योग्य हुकमत चालविणारा राजा त्या वेळीं राष्ट्रास लाभला, हें मराठशाहीचें भाग्यच समजलें पाहिजे. कारण शाहू कायमचाच बादशहाच्या कैदेंत राहिला असता, अशी कल्पना क्षणभर घेऊन चालल्यास, ताराबाई व संभाजी यांच्या हातून शाहूच्या इतकी कर्तबगारी घडली असती कीं काय, याचा संशय वाटतो. शाहू व पेशवे यांनीं जितका राज्याचा बोज राखिला तितका सुद्धां त्यांच्यानें राखवला नसता, असेंच म्हणावें लागेल. कारण त्या वेळचीं माणसें व त्यांची लायकी जी आतां ऐतिहासिकरीत्या सर्व आपल्या दृष्टीसमोर आहे, त्यांचा विचार केला असतां, मराठशाहीच्या अंगीं जितकी कर्तबगारी शक्य होती, तितकी शाहूनें पेशव्यांच्या तंत्रानें करून दाखविली असें म्हणावें लागतें. पुढें येणाऱ्या हकीकतीवरून हा प्रकार उत्तरोत्तर स्पष्ट होईल.

या वेळच्या कारस्थानांत ब्रह्मेंद्रस्वामीचें अंग अंतस्थ रीतीनें असावें असा तर्क होतो. स्वामीनें हिंदुस्थानभर प्रवास केलेला होता. प्रवासाअंतीं महाराष्ट्रांत सातारा वगैरे प्रांतांत फिरून, शेवटीं त्यानें कोंकणांत परशुराम येथें वास्तव्य केलें. बाळाजीचा व त्याचा परिचय असून, त्याच्या हुशारीवरून बाळाजी राज्याच्या उपयोगी चांगला पडेल आणि तो पुढें नशीब काढील असें स्वामीस वाटलें, आणि तसा उद्योग त्यानें केला. स्वामीच्याच वशिल्यानें सरदार मंडळींत बाळाजीच्या ओळखी झाल्या असल्या पाहिजेत.

बाळाजीची व शाहूची गांठ कशी पडली आणि त्यानें धनाजीचें मन शाहूकडे कसें वळविलें, यासंबंधाचा एक त्रोटक उल्लेख मुजुमदारांच्या कैफीयतींत आहे, त्यावरून या कारस्थानावर कांहीं प्रकाश पडतो. 'जाधवराव फौजबंद असल्यामुळें राजश्री शाहू छत्रपतींचा प्रवेश होईना. सबब हरतऱ्हेनें प्रयत्न करावा हें मनांत आणून महाराजांनीं आमचे वडील

नारो गंगाधर यांस भेटीस बोलाविलें. भेट झाल्यावर राजश्रींनीं आज्ञा केली कीं, धनाजी जाधव यांचे फौजेंत जाऊन आपलें कार्य संपादन करावें. मग नारो गंगाधर जाधवराव यांचे लष्करांत जाऊन, बाळाजी विश्वनाथ यांस भेटून महाराजांकडील मजकूर बोलिले, कीं महाराजांची चाकरी करून दाखवावी, म्हणजे तुम्हांस मोठें पद देतील. असें बोलोन निश्चय केला. नंतर बाळाजी विश्वनाथ यांनीं कारस्थान करून धनाजी जाधव यांस भय घालून, ते मोगलाईंत निघून गेले. तेव्हां बाळाजी विश्वनाथ यांची व राजश्रींची भेट आमचे वडील नारो गंगाधर यांनीं केली. मग महाराजांचे समागमें सातार्‍यास जाऊन राज्याचा बंदोबस्त करून राज्यकारभार करूं लागले, (शके १६२९). पुढें शके १६३५ विजयनाम संवत्सरे माघमासीं बाळाजी विश्वनाथ यांस पद दिलें ते समयीं आमचे वडील नारो गंगाधर यांस मुज्मूचें पद दरखाचें देऊन वस्त्रें महाराजांनीं दिलीं. [मावजीकृत कैफीयती यादी वगैरे]. अष्टप्रधान असले तरी राज्याचा मुख्य कारभार करणारा एक प्रधान प्रमुख असे. तसें प्रमुखत्व बरेंच दिवस राज्यांत धनाजीकडे असून, रामचंद्रपंतावर ताराबाईची इतराजी झाल्यावर वसुलाचें काम बहुधा धनाजी पाहत असावा. कारण स. १७०२ च्या सुमारास या कामासाठीं पुणें प्रांताचा सरसुभेदार बाळाजी विश्वनाथ धनाजीचे दिमतीस असल्याचे कागद सांपडले असून त्यांत वसुलाच्या व्यवस्थेचा उल्लेख आहे. अर्थात् बाळाजी विश्वनाथ व त्याच्या मार्फतीनें अंबाजीपंत पुरंदरे हे दोन गृहस्थ धनाजीपाशीं बरींच वर्षें जबाबदारीनें कारभार करीत असून, धनाजीच्याच शिफारशीनें त्यांचा प्रवेश शाहूकडे झाला असावा.

ताराबाईनें रामचंद्रपंतावर संपूर्ण विश्वास टाकला नाहीं, यामुळेंही बाळाजीस पुढें येण्यास चांगला अवसर मिळाला. तिच्या पक्षांतील रामचंद्रपंत व परशुरामपंत कसे निरुपयोगी झाले हें रा. खरे यांच्या पुस्त-

कांतील खालील उताऱ्यावरून स्पष्ट होतें, (इचलकरंजी इ०, पृ० २२). ' रामचंद्रपंत हे ताराबाईचे मुख्य कारभारी होते, तरी अलीकडे त्यांचा त्यांवर विश्वास नव्हता. त्यांची सारी भिस्त परशुरामपंतांवर होती. परशुरामपंत व रामचंद्रपंत यांचें वैमनस्य होतें (खं. ८ ले. ६०, ६१), त्यामुळें रामचंद्रपंतांनीं जो कारभार करावा, तो प्रतिनिधींनीं ताराबाईस भलतेंच समजावून मोडवावा, असें नेहमीं होऊं लागलें. त्यामुळें रामचंद्रपंत यांस राग येऊन त्यांनीं शाहूमहाराजांस कांहीं उत्तेजनपर निरोप पाठविला. हें वर्तमान ताराबाईस कळतांच त्यांनीं रामचंद्रपंतांच्या पायांत रुप्याची बेडी घालून त्यांस वसंतगडावर कैदेंत ठेविलें. त्यायोगानें रामचंद्रपंतांस अर्थात्च अधिक क्रोध येऊन त्यांनीं धनाजी जाधव वगैरे मराठे सरदार फितूर करून त्यांस शाहू महाराजांकडे पाठवून दिलें. परशुरामपंत प्रतिनिधि लढाईच्या इराद्यानें शाहूमहाराजांवर चालून गेला होता, परंतु लढाईंत जाधवराव वगैरे सरदार तिकडे मिळालेले पाहतांच तो पळून साताऱ्यास आला. नंतर शाहूमहाराजांनीं सातारा काबीज करून परशुरामपंतास कैद केलें. हें वर्तमान येतांच ताराबाईनीं रामचंद्रपंतांस कैदेंतून सोडून रांगण्यास आणिलें; व आपला मुलगा शिवाजी व सवतीचा मुलगा संभाजी या दोघांस रामचंद्रपंतांच्या मांडीवर बसवून राज्यसंरक्षण करण्याविषयीं त्यांची विनवणी केली, तेव्हां रामचंद्रपंत पुनः राज्यकारभार चालवूं लागले. इचलकरंजीचे संस्थापक नारो महादेव याची त्यांस उत्तम प्रकारची मदत होती. रामचंद्रपंताचें मन वळविल्यावर, त्याच्या मार्फत धनाजी जाधव, खंडो बल्लाल व परशुरामपंत यांनाही शाहूकडून फोडून आपल्या बाजूस आणण्याचा प्रयत्न ताराबाईनें केला (खं. ८-६४-६६), पण हा बेत फारसा सिद्धीस गेला नाहीं.

बाळाजीनें महाराष्ट्रांतील घडामोडींचें चांगलें निरीक्षण केलेलें होतें.

पुणे प्रांताच्या सरसुभेगिरीवर असतांना शाहूचा मतलबही त्यास थोडा बहुत कळण्याचा संभव होता. शाहू सुटून येत आहे ही बातमी कळतांच, स्वतंत्रतेनें नशीब काढण्याच्या महत्त्वाकांक्षेनें ह्मणा, अथवा ताराबाईकडील मुत्सद्यांशीं त्याचा विरोध असल्यानें म्हणा, बाळाजीनें शाहूस जाऊन मिळण्याचा निश्चय अगोदरच केला असावा. या कामीं ब्रम्हेंद्र स्वामीचा हस्तक चिमणाजी दामोदर हा पूर्वींच शाहूस मिळाला असून, त्यानेंही स्वामीच्या आग्रहावरून बाळाजीस तसें करण्यास भर दिली असेल. शाहू सुटून परत येत असतां त्यास मदत करण्याविषयीं ब्रम्हेंद्र स्वामीसारख्या मंडळीचें अंतस्थ कारस्थान त्यावेळीं चाललें असावें. त्यामुळें शाहूच्या बाजूस मन असलेला बराच मोठा वर्ग महाराष्ट्रांत तयार झाला. खेडच्या लढाईंत धनाजीचें मन शाहूकडे वळविण्यास बाळाजी कारण झाला असें म्हणतात. बाळाजी व खंडोबल्लाळ यांनीं लढाईचे अगोदर शाहूची भेट घेऊन पुढील वर्तनक्रम ठरविला होता. त्यांनींच धनाजीचें डळमळणारें मन निश्चित केलें. धनाजी जर शाहूस मिळता ना, तर शाहूची सुव्यवस्था इतक्या लवकर लागली नसती. म्हणून खेडच्या लढाईनंतर शाहूला बाळाजीचे उपकार विशेष वाटूं लागले, आणि ते वाढत जाण्यास तशींच कारणें होत गेलीं.

६. **चंद्रसेन जाधवाचा फितवा (स. १७१०–१२).** शाहूच्या राज्याभिषेकापासून धनाजीच्या मृत्यूपर्यंत बाळाजीच्या हातचें राज्याच्या उलाढालीचें कृत्य बाहेर आलेलें नाहीं. या वेळांत तो वसुलाच्या कामाची व्यवस्था पाहत होता. पुढें त्यानें वसुलाची पद्धत बांधिली तिला या वेळचा अनुभव उपयोगी पडला असला पाहिजे. त्या वेळीं शाहूच्या उत्कर्षार्थ उपाय योजण्यांत त्याचें मन निमग्न होतें. धनाजीच्या मृत्यूनें शाहूस अत्यंत विपन्नावस्था प्राप्त झाली. त्याजविरुद्ध उलट पक्षाचीं जबरदस्त कारस्थानें सुरू होतीं. त्याच्याकडे फुटून आलेली मंडळीसुद्धां

त्यास सोडून जाऊं लागली होती. त्या कारस्थानांत मुख्य अंग धनाजी जाधव याचा मुलगा चंद्रसेन जाधव याचें होतें. हा चंद्रसेन दीर्घसूत्री व दीर्घोद्योगी असून, कितीही अडचणी आल्या तरी, हार न जातां, ताराबाईच्या पक्षाचा पाठपुरावा करीत होता. चंद्रसेन व बाळाजी यांचें पटत नव्हतें याचें कारण पक्षभेद होय. चंद्रसेनाचा ओढा ताराबाईकडे असून, शाहूला आजपर्यंत बाळाजी विश्वनाथाच्या मेहनतीनेंच थोडेंबहुत यश मिळालें होतें. धनाजी जिवंत असतांनाच बाळाजीविषयीं चंद्रसेनाचे मनांत चुरस असेल, पण त्या वेळेस तो मुखत्यार नसल्यामुळें त्याजकडून बाळाजीचें कांहीं वांकडें झालें नाहीं. धनाजीच्या मृत्यूनंतर शाहूनें चंद्रसेनास सेनापतिपद दिलें, तेव्हां अर्थात् चंद्रसेनाचा अखत्यार बाळाजीवर सुरू झाला. दोघांचीं मनें दोनपक्षांकडे वेधल्यामुळें, त्यांचें पटेनासें होऊन उघड वैर सुरू झालें. दोघांमध्यें पुढें हरणाचा तंटा झाला, त्याच्या मुळाशीं हें वैर आहे. नाहीं तर यःकश्चित् हरणावरून शाहूनें तरी एवढ्या बलिष्ठ सेनापतीस सोडून बाळाजीस आश्रय दिला नसता. बाळाजीस सोडल्यानें आपलें सर्वस्वी नुकसान आहे असें समजूनच शाहू हरप्रयत्न करून चंद्रसेनास आपल्या बाजूस वळविण्याचे श्रम करीत होता. सन १७१०चे सुमारास ताराबाईनें कोल्हापुरास आपली राहण्याची जागा केली, आणि तेथें तिनें आपले नवीन अष्टप्रधान नेमिले. चंद्रसेन उघडपणें तिला मिळण्याच्या रंगांत आला, आणि बापाच्या मृत्यूनंतर एक वर्षाच्या आंत जबरदस्त खटपटी करून त्यानें शाहूचा पक्ष अगदीं निर्बल करून सोडिला. त्याच्या या खटपटींचें सुरेख वर्णन ताराबाईचा पुत्र शिवाजी यानें चंद्रसेनास लिहिलेल्या एका पत्रांत दिलेलें असून, त्यांतील उत्तराचा मजकूर ताराबाईनेंच स्वतः सांगितलेला दिसतो. [भारतवर्ष–प्र. व.–पत्रें यादी ले. ५०]. हें पत्र ता. २७ ऑगस्ट स. १७११ रोजीं लिहिलेलें आहे. प्रथम चंद्रसेनाचें शिवाजीस पत्र गेलें त्यांतील उतारा. 'आमची निष्ठा स्वामीच्या चरणीं; स्वामींची सेवा करावी व यशकीर्ति

संपादावी; रा. जाधवराव (धनाजी) स्वामीच्या पायांव्यतिरिक्त दुसरें दैवत जाणत नव्हते. राज्यांत दुही निर्माण झाली, ते प्रसंगीं त्यांनीं प्रतिज्ञापुरःसर स्वामिसंनिध बोलोन स्वार झाले; परंतु कालगतीनें सर्वांची बुद्धि एका प्रकारें जाहली. तन्मुळें त्यांचा (आपणास साह्य करण्याचा) हेतु पूर्ण करावा, हें अंतःकरणीं धरून, आजपर्यंत याच मार्गी राहून, राजश्री अप्पाजी थोरात, दमाजी थोरात, शहाजी निंबाळकर, संताजी पांढरे आदिकरून सामील करून घेऊन, शाहूनीं केल्या लोभाची (दाखविलेल्या लालुचीची) आस्था न धरितां, त्यांसही वैमनस्य दर्शवून, प्रतिनिधि व रा. खंडेराव दाभाडे, स्वामींच्या लोभाचे सेवक, ह्या प्रसंगांत आणावे, ह्या अर्थें आपल्या समाधानास या उभयतांस पाठविणें, म्हणून मुद्दाम सांगून पाठविलें. त्यावरून उभयतांस पाठवून दिलें; त्यांच्या व आपल्या भेटी जाहल्या व रा. हैबतराव निंबाळकर ह्यांचीहि भेट जाहली. तों अगोदर आपण, रा. थोरात, खंडेराव दाभाडे, संताजी पांढरे, बसोन घाट घटला होता, तो निंबाळकर यास सांगतांच त्यांचे चित्तीं हेंच होतें. मग आम्ही अवघे वर्तमान सरदार कटांत घेऊन प्रतिनिधि यांस विचारांत घेतलें. स्वामींची द्वाही फिरविली. खुशाली केली; आणि गडकिल्यांस आम्हीं आपलीं व पंडित मशारनिल्हेचीं पत्रें पाठविलीं आहेत. या उपरी नीट सातारियाखालें चालून जाऊन राज्यांतील दुही निःशेष करितां स्वामींनीं खुशाली केली पाहिजे.'

धनाजी वारला त्यासंबंधानें चंद्रसेनाचें समाधान करण्यासाठीं शाहूनें प्रतिनिधीस मुद्दाम कैदेंतून सोडवून त्यास व खंडेराव दाभाडे यास चंद्रसेनाकडे पाठविलें. चंद्रसेन आपणावर उलटेल अशी त्या वेळीं शाहूस अटकळ नसावी. कदाचित् चंद्रसेनाचें डळमळणारें मन घट्ट करण्याचाही शाहूचा हे गृहस्थ पाठविण्यांत मतलब असेल. भेटींत चंद्रसेनानें दोघांसही ताराबाईच्या पक्षांत ओढिलें, असें चंद्रसेन लिहितो.

वरील पत्राचा ताराबाईकडून चंद्रसेनास खालील जबाब गेला. " आपण लिहिलेलें वर्तमान श्रवणगोचरें करून संतोषातिशय झाला, तो पत्रारूढ किती काय ह्मणून करावा ? कार्यकर्तव्य, पराक्रमी, मायेचे हिंदु सेवक असावे, ते तुम्हांसारिखेच कृतकर्मे असावे. रा. जाधवराव (धनाजी) यांनीं कै. रा. स्वामीचे वेळेपासून राज्याभिवृद्धीविषयीं केले श्रम साहस, व सांप्रत दुहीमुळें राज्याभिवृद्धीस झाला अपाय, चित्तांत आणून, पुढें स्वामीचें राज्य वृद्धीतें पाववून यशकीर्ति संपादावी हें मनीं धरून, जो अर्थ विशदें लिहिला तो उचित व यथार्थित लिहिला. तरी तुम्ही दीर्घद्रष्टेच आहां. हें राज्य समग्र ताम्राक्रांत झालें असतां कै. स्वामींनीं लहानापासून थोरास आपली माया लावून, अवघियांवरी सदयत्वें कृपामृतवृष्टि करून दिनप्रतिदिनीं राज्य वृद्धिंगत पावविलें, ते प्रसंगीं कै० स्वामीचे संपूर्ण कृपेस पात्र एक जाधवराव मात्र झाले. तों पुढें दुहीचा प्रसंग प्राप्त झाला. दुही निःशेष करावी म्हणून स्वार होऊन गेले. त्यास विपरीतकालवशें सर्व लोकांस एक प्रकारें मोह प्राप्त झाला, तन्मुळें मशारनिल्हेचा कृतसंकल्प सिद्धीतें न पावला. त्यांचे पुत्र तुम्ही, त्यांजसारिखे कृतकर्मे आहां. तुह्मांव्यतिरिक्त त्यांचा संकल्प आणखी कोण शेवटास नेतो ! राज्याभिवृद्धीचा उपाय मायेच्या सेवकाविना दुसऱ्याचे मनांत कसा येईल ! तरी दुही निःशेष करून स्वामीचें शासन चालविण्याचा संकल्प सफल करावा. प्रतिनिधि, दाभाडे व मोरे यांस एकाग्रतेनें जवळ आणावयाचा विचार कल्पून; आपलें कर्तेपण प्रगट केलें ही गोष्ट कांहीं साहजिक केली नाहीं. हे तुमची दीर्घदृष्टि व आंगेजणी व बुद्धीचें वैभव व शूरत्वाचा प्रसंग मनन करून पाहतां दुसरी साम्यता आहे असें नाहीं. तुह्मांसारिखे बुद्धिप्रगल्भ पराक्रमी पुत्र जाधवरावास होऊन स्वामीचे सेवेसीं तत्पर झाले. तुमच्या भरंवशानें स्वामी निश्चित आहेत. एकाग्रता होय तें करणें आणि संतोषाचें वर्तमान हुजूर लिहून पाठविणें. प्रतिनिधिही स्वामींच्या मायेचेच सेवक आहेत. गडकिल्ले यांस

'त्यांहीं व तुम्हीं पत्रें पाठविलीं ही गोष्ट उत्तम केली. पुढेंही ज्यांस जें लिहिणें तें लिहावें. स्वामींनींही हुजुरहून गडकिल्ल्यांस व हशम लोकांस पत्रें पाठविलीं आहेत. रा. हैबतराव निंबाळकर सरलष्कर यांची चित्तवृत्ति स्वामींचे चरणीं दृढ आहे. त्यांस समाधानपत्र पाठवावें म्हणून लिहिलें, त्यांचें सर्व प्रकारें स्वामीस अगत्य आहे. हल्लीं तुमच्या लिहिण्यावरून स्वामींनीं त्यांस समाधानपत्र सादर केलें आहे. त्याचप्रमाणें थोरात व खंडेराव दाभाडे व संताजी पांढरे यांनीं तुमच्या चित्ताचे ठायीं एकरूप होऊन महत्कार्य संपादिलें; येणेंकरून स्वामी त्यांवर संतुष्ट आहेत. त्यांचींही पत्रें हुजूर आलीं होतीं, व स्वामींनीं त्यांस चित्तानुरूप समाधानपत्रें पाठविलीं आहेत. तसेंच रा० मानसिंग मोरे, शहाजी निंबाळकर, आदिकरून कुलसरदारांस समाधानपत्रें पाठविलीं आहेत. अतःपर कोणीं संशय मनांत आणावा असें नाहीं. मध्यें कांहीं दिवस कालाची गति कुटिल होती, तथापि स्वामींच्या चित्तीं कोणाएकाचें वैषम्य किंवा संदेह नाहीं. अवघ्यांच्या विचारें स्वामिकार्याची सिद्धि करावी अशीच स्वामींनीं अवघ्यांस आज्ञापत्रीं आज्ञा केली आहे. सर्व गोष्टींनीं मातोश्री साहेब व स्वामी बहुत संतोषी आहेत. तुम्ही जें कर्तव्य लिहिलें तें निःशेष करून संतोषाचें वर्तमान लिहून पाठवावें.'

धनाजीच्या मृत्यूनंतर एक वर्षाच्या आंत शाहूची बाजू किती खालावली हें वरील पत्रावरून उघड होतें. हैबतराव निंबाळकर व मानसिंग मोरे हे सुद्धां शाहूस सोडूं लागले. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं बाळाजी विश्वनाथानेंच शाहुची बाजू राखली, हें पुढें दिसून येईल.

७. हरणाचा तंटा व बाळाजीस 'सेनाकर्ते' पदाची प्राप्ति (आगस्ट, स. १७११). दमाजी थोरात व उदाजी चव्हाण वगैरे बंडखोरांचा बंदोबस्त करण्यासाठीं शाहूनें चंद्रसेनास रवाना केलें आणि त्याजबरोबर बाळाजीस दिलें. चंद्रसेनाच्या हालचालींवर नजर ठेवण्यासाठींच शाहूनें

बाळाजीस त्याजबरोबर पाठविलें असलें पाहिजे. ह्मणूनच यःकश्चित् कारणावरून पुढें उभयतांचा तंटा जुंपला. एके समयीं लष्करचें कूच होत असतां एक हरण उठलें, त्याचे पाठीस बाळाजीच्या पथकांतील पिराजी राऊत नांवाचा सरदार लागला. पळतां पळतां पुढें मुक्कामावर डेरे राहुट्या लागल्या होत्या, त्यांत व्यासराव ह्मणून जाधवरावाकडील एक ब्राह्मण कारकून होता, त्याचे राहुटींत तें हरण शिरलें. त्याबरोबर व्यासराव व पिराजी यांचा तंटा जुंपला. पिराजी आपली शिकार मागूं लागला. व्यासराव म्हणाला, 'आह्मी ब्राह्मण, आमचे राहुटींत आलें त्याचें संरक्षण आम्ही करणार.' शेवटीं पिराजीनें भाला टाकला तों व्यासराव पुढें झाला त्यास तो लागला. जखम झाली हें वर्तमान पिराजीनें बाळाजीस जाऊन कळविलें. इकडे व्यासरावानें जाधवरावाकडे फिर्याद केली. तेव्हां पिराजीस आमचे स्वाधीन करा असें जाधवरावानें बाळाजीस कळविलें. बाळाजीनें उत्तर दिलें, 'पिराजी आम्हांस शरण आला आहे, त्यास काय शिक्षा करावयाची ती आम्हीच करितों.' त्यावरून दोघेही आग्रहास पडले. जाधवानें बाळाजीवर फौज रवाना केली व पिराजीस पकडून आणण्यास सांगितलें. तेव्हां बाळाजी आपल्या पथकासह कूच करून निघाला. जाधवरावानें पाठलाग सुरू केला. तेव्हां बाळाजी पळत पळत पुरंदर किल्ल्यावर सचिवाच्या आश्रयास गेला. त्याउपर जाधवानें बारामतीवरून सुप्यास येऊन पुरंदरास शह दिला व सचिवास सांगून पाठविलें, कीं 'बाळाजीस काढून द्या, नाहीं तर, तुमचा खराबा करूं.' यावरून सचिवानें बाळाजीस घालवून दिलें. बाळाजी बाहेर पडून, कुटुंब, मुलें व अंबाजीपंत पुरंदरे यांसह निघून, पांचसातशें नवे स्वार ठेवून निरेवर आला. तेथें लढाई होऊन बाळाजी पराभव पावला. तेव्हां तो परिंचें (ता. पुरंदर) गांवावरून पांडवगडच्या रानांत शिरला. या वेळीं बाळाजीच्या शिलेदारांत पिलाजीराव जाधव वाडीकर व परिंच्याचे नाथाजी धुमाळ हे दोन इमानी गृहस्थ होते,

त्यांनीं हरप्रयत्न करून बाळाजीस कुटुंबसह पांडवगडच्या किल्ल्यावर सुरक्षित पोंचविलें. बाळाजीचा वडील मुलगा बाजीराव यास लढाईचा पहिला अनुभव ह्याच प्रसंगीं आला व त्याचा पिलाजी जाधवावर लोभ जडला तो अखेरपर्यंत कायम होता. पांडवगड हा किल्ला वाईजवळ आहे. (सन १७१० ची अखेर).

पांडवगडाहून बाळाजीनें ही हकीकत महाराजास कळविण्याकरितां अंबाजी पुरंदरे याजला साताऱ्यास पाठविलें. अंबाजी व खंडो बल्लाळ यांचा स्नेह होता. त्याच्यामार्फत शाहूस सर्व हकीकत कळली, तेव्हां त्यानें बाळाजीस साताऱ्यास बोलावून घेतलें. शाहूनेंच त्यास आश्रय दिल्यामुळें चंद्रसेनाचें कांहीं चाललें नाहीं. तथापि त्यानें शाहूकडेही निरोप पाठविला, कीं ' स्वामींनीं बाळाजीस माझ्या स्वाधीन करावें; त्यास आश्रय दिल्यास आम्हांस महाराजांचे पाय सुटतील.' त्यावरून चंद्रसेनाचें मन शाहूच्याविरुद्ध कसें बनत चाललें होतें हें दिसून येतें. जाधवाची ह्या उद्धटपणाबद्दल खोड मोडण्याकरितां शाहूनें हैबतराव निंबाळकरास बोलाविलें. तो अहंमदनगराकडे होता. तो लगेच फलटणास आला. चंद्रसेन पांडवगडास होता. हें प्रकरण विकोपास न जावें म्हणून शाहूनें खटपट केली, पण चंद्रसेनास तडजोड मान्य झाली नाहीं. चंद्रसेन पांडवगड सोडून निघाला, त्याची व हैबतरावाची गांठ आंदरकीच्या घांटाखालीं जेऊर येथें पडून एक लढाई झाली, (सन १७११ मार्च, एप्रिल), तींत जाधवाचा पुरा मोड झाला. नंतर तो पळून रहिमतपुरावरून पन्हाळयास गेला व उघडपणें ताराबाईस मिळाला.

ही लढाई झाल्यावर शाहूची खरी स्थिति काय आहे हें हैबतरावास कळून आलें. ताराबाई व चंद्रसेन यांजकडून त्याजकडे बोलणीं आलीं,

१ —सालपें व वाठार यांचेमध्यें रेल्वेचें आंदरकी स्टेशन असून जेऊर गांव फलटणचे हद्दींत आहे.

तेव्हां सर्व सरदारांनीं शाहूस सोडिलें आहे असें पाहून, हैबतरावही मनांतून ताराबाईकडे गेला, मात्र तसें त्यानें उघडपणें केलें नव्हतें. तथापि शाहूकडे आतां म्हणण्यासारखा सरदार कोणीच राहिला नव्हता. परसोजी भोसले व चिमणाजी दामोदर आपापल्या सैन्यासह वऱ्हाडांत व खानदेशांत होते. मुलुखगिरीवर असल्यामुळें राज्यपदाच्या तंट्यांत ते आपला संबंध ठेवीत नव्हते. अमृतराव बांडे नासिक नंदुरबारकडे होता. चंद्रसेन जाधव फितल्यामुळें मुख्य फौज शाहूच्या हातांतून गेली. फक्त बाळाजी विश्वनाथाबरोबर जाधवाच्या सैन्यांतून फुटून आलेले होनोपंत वरेकर, नारोराम शेणवी, जीवनराम सुमंत औरंगाबादकर, कोकाटे व पिलाजी जाधव, अशा शिलेदारांची दोन हजार फौज मात्र शाहूजवळ साताऱ्यास होती. ह्या मंडळीस फोडण्याचें कामही बाळाजीनेंच केलेलें दिसतें. हे सर्व शिलेदार नवीनच कामावर रुजू झालेले असून लोकांत त्यांचें वजन नव्हतें. अशा भयंकर अडचणींत शाहू सन १७११ त होता. या बिकट प्रसंगीं बाळाजीनें करामत करून त्याची बाजू संभाळली नसती, तर शाहूचा सर्वस्वी घात झाला असता. याची कल्पना मागें दिलेल्या पत्रांतील उताऱ्यावरून सहज होते. ताराबाईचा फितवा फलद्रूप होण्याचा ऐन रंग एकट्या बाळाजीच्या शहाणपणानें बिनसला. चंद्रसेन जाधव व हैबतराव निंबाळकर यद्यपि फितून गेले, व शाहूजवळ सैन्य बिलकूल राहिलें नाहीं; तत्रापि बाळाजीनें आपल्या जवळची दोन हजार व आयत्या वेळीं पैसे देऊन उभारलेली बाहेरची कांहीं फौज जमवून सर्व नवीन तयारी केली. ह्या कर्तबगारीबद्दल शाहूनें ' सेनाकर्ते ' ही पदवी होनाजी अनंत याजकडे होती, ती काढून बाळाजीस दिली. [२० आगस्ट सन १७११]. सेनाकर्ते याचा अर्थ सेना बनविणारे, नवीन निर्माण करणारे, असा आहे. (रा. खं. २ प्र.) ' बाळाजी विश्वनाथ सेनाकर्ते यांसीं लष्करचा जमाव करावयाची आज्ञा करून जमावाचे बेगमीबद्दल महाल मोकासे मिळून

सरंजाम दिला, रु. २५१०२०० मु. किल्ले सातारा. अधिक भाद्रपद वा ५ भौमवासर शके १६३३.' (शा. म. रो. १०१). शाहूवरील भयंकर प्रसंगाचा अंदाज व बाळाजीचा त्यास झालेला उपयोग यांचा उल्लेख ग्रँटडफनें केलेला आहे. तो म्हणतो, 'या वेळीं राज्यांत इतकी अंदाधुंदी चालू होती कीं, नशिबाचा जोर एकाएकीं शाहूस मिळाला नसता तर, किंवा त्याचा कारभार व्यवस्थितपणें हांकला गेला नसता तर, त्यास राज्यपदास मुकावें लागलें असतें. बाळाजीनें शाहूच्या मंडळींत उत्साह उत्पन्न केला व कारभारांत प्रमुखत्व संपादिलें.'

बाळाजी विश्वनाथाचा उपयोग शाहूस कसकसा होत गेला, याचें यावरून अनुमान करतां येतें. बाळाजीस 'सेनाकर्ते' पद मिळण्याच्या अगोदर सुमारें आठ महिने म्हणजे जानेवारी १७११ (१७१२ ?) त शाहूनें परशुराम पंतास कैदेंतून मोकळें करून प्रतिनिधिपदावर स्थापिलें, ही गोष्ट बाळाजी व खंडो बल्लाळ यांच्याच मध्यस्थीनें झालेली दिसते. प्रतिनिधीसारखा वजनदार गृहस्थ कैदेंत ठेविल्यानें प्रतिपक्षांच्या मनांत शाहूविषयीं वैषम्य कायम राहून तितका त्यांस ज्यास्त जोर येतो, हें जाणून शाहूनें परशुरामपंतास बंधमुक्त करून प्रतिनिधिपद गदाधर प्रल्हादचें काढून परशुराम त्रिंबक यास दिलें. (जिल्काद ६ इहिदे अशर, शा. म. रो. १११) 'गदाधर भट्टाचा भट्टी कारभार यथास्थित बंद न होय, हें लक्ष महाराजांनीं समजून, परशुरामपंत कैदेंत असतां त्यानें महाराजांचें खर्चाबेचाचें साहित्य केलें, न्यून पडों दिलें नाहीं. पदायोग्य मनुष्य, जाणून प्रतिनिधीचीं वस्त्रें दिलीं. (स. १७११). पंतांनीं सरकार लक्षांनीं वागावें अशी निखालसता केली; आपलेसे केलें. तसेंच राज्याची पोतदारी राज्यस्थापना झाल्यापासून श्रीगोंदेकर पुंडे याजकडे असून, पुंडे हे ताराबाईकडे राहिले. सबब त्याजकडून पोतदारी काढून कृष्णाजी जोशी नाईक याजला देण्यांत आली. 'जोशी यांणीं मोगलाईंतून येते समयीं स्वामींच्या

व स्वामींच्या राज्याचे कल्याणाविषयीं बहुत श्रमसाहस करून एकनिष्ठेनें सेवा केली, त्याजवरून स्वामी कृपाळू होऊन पोतदारीचा धंदा हुजूरचा व सरकारकून व सरदार यांजकडील वंशपरंपरेनें करार करून सनदा करून दिल्या आहेत. ' (भा. व. प. या. ५८) याचाच मुलगा वासकर जोशांचा पूर्वज महादाजी कृष्ण होय. 'रा. महादाजी कृष्ण व गोविंदकृष्ण उपनाम ज्योतिषी, गोत्र शांडिल्य, हे स्वामींचे पुरातन सेवक, थोरले स्वामींपासून बहुत निष्ठेनें सेवा केली व संभाजीराजे काका यांची सेवा केली, त्या उपर ती० स्वामी चंजीस असतां, ताम्राचें संकट प्राप्त झालें, ते समयीं महादाजी कृष्ण हे संताजी व धनाजी समवेत फौजा घेऊन गेले, विशेषात्कारें सेवा केली, त्याजकरितां स्वामींनीं चंजीचे मुक्कामीं मौजे खवली हा गांव इनाम दिल्हा. त्या उपरी मशारनिल्हेनीं व त्यांचे पुत्र बाळाजी महादेव यांनीं रा० शिवाजीराजे दाजी यांची सेवा केली. ऐशास महादाजी कृष्ण व गोविंद कृष्ण, महादाजीचे पुत्र बाळाजी, रामचंद्र व कृष्णाजी हे स्वामीचे एकनिष्ठ सेवक, सबब मौजे खवली गांव त्यांजला वंशपरंपरेनें इनाम करून हें आज्ञापत्र सादर केलें असे. ' हें कोल्हापुरच्या संभाजीचें इनामपत्र स. १७२२ चें आहे. (खं. २०—२८४).

कृष्णाजी नाईक हा पूर्वी शिवाजीपाशीं पन्हाळ्यास सुरनीस असून शिवाजीनें तंजावरचा हिस्सा मागण्यास भाऊ व्यंकोजीकडे तीन भले इसम पाठविले त्यांत हा एक असावा, असा तर्क आहे. ' बाळाजी विश्वनाथाची स्थापना रांगण्याचे मुक्कामीं ताराबाईचे हातें महादाजीनें केली, ' महादाजीच्याच मदतीनें बाळाजीचा कान्होजी आंगऱ्याशीं स्नेह जमून त्यास बाळाजीनें शाहूचे बाजूस वळाविलें. ' चित्पावन जातीमध्यें श्रीवर्धनकर देशमुख अवतंस झाले. बाळाजीपंतांनीं महादाजीपंतास ह्मटलें जे, 'तुमची कन्या बाजीराव पुत्रास करीन. बहुत वजीद झाले, तेव्हां कन्या काशीबाई दिली. त्यावर कितेकां दिवशीं बाळाजीस पेशवाई जाली. ' असे उल्लेख,

भा. इ. सं. मं. च्या पंचम संमेलन (श. १८३९ चे) प्रसंगीं रुजू झालेल्या कागदांत आहेत. त्यावरून बाजीरावाचें लग्न १७१३ चे पूर्वीं झालें. यावरून बाळाजीनें महादाजी कृष्णास पुढें आणिलें असा प्रकार नसून, महादाजी सावकार असल्यामुळें त्याच्या मदतीचा व स्नेहाचा बाळाजीस चांगला उपयोग झाला, असा प्रकार दिसून येतो.

प्रकरण दुसरें.

छ. शाहू, बाळाजीची पेशवाईवर नेमणूक.

१ शिवाजीची कैद, व संभाजीची स्थापना (स. १७१२).—शाहूच्या विरुद्ध जोराचीं कारस्थानें चंद्रसेन जाधव वगैरेचीं चालू असतां, इकडे ताराबाईचा व रामचंद्रपंताचा पुनरपि बेबनाव सुरू झाला, आणि त्याचा फायदा शाहूस मिळाला. ताराबाई (खं. ८—१६९ च्या पत्रांत) ह्मणते, ' कालपरत्वें आमचा प्रसंग विसकळित होऊन, चि. रा. संभाजीराजे व राजसबाई यांणीं, गिरजोजी यादव, अंताजी त्रिमळ, व गडकरी

व तुळाजी शितोळे यांसी पुढें करून, किल्ले पन्हाळा येथें संभाजी राजे यांसी राज्यपदास बैसविलें; आम्हांस संकटीं (कैदेंत) घातलें, बहुत निकड केली. ' येणेंप्रमाणें ताराबाईच्या हातचा डाव जाऊन तो संभाजी व राजसबाई यांणीं उचलिला. शिवाजीनें राज्य अकरा वर्षें केलें आणि संभाजीराजे शके १६३४ नंदन नाम संवत्सरांत (१७१२) सिंहासनारूढ झाले (भा. इ. सं. मं. इ. वृ. १८३४ ले. ६०). स. १७१२ त शिवाजी फक्त कैदेंत पडला. मरण पावला म्हणून डफचा लेख आहे तो चूक होय. पुढें हा शिवाजी स. १७२६ त वारला. ताराबाईबरोबर शिवाजीच्या दोघी बायका भवानीबाई व पार्वतीबाई याही कैद झाल्या. ' प्रतिपक्षाचा पाडाव करण्याकरितां लढाया करणें, सरदार फोडणें, मोगलांचें पाठबळ घेणें वगैरे युक्त्या तर शाहूनें योजल्याच. पण त्याशिवाय अत्यंत नाजूक युक्ति ह्मणजे छत्रपतीला वेडा ठरवून ताराबाईच्या हातचें शस्त्र काढून घ्यावें, ती शाहूनें व बाळाजीनें योजिली. राजसबाई व संभाजी यांस फारशी स्वतंत्रता नसल्यामुळें त्यांना ताराबाईच्या कचाटींतून निसटून जाण्याची फार इच्छा होती. शाहूनें व बाळाजीनें सल्ला दिल्यावरून त्यांनीं ताराबाई व शिवाजी यांस पन्हाळयावर कैद केलें; आणि आपण

---

(१) खं. ३ ले. २३९ चें इनामपत्र ता० १६ नोव्हेंबर स० १७१३ चें शिवाजीच्या नांवचें आहे. परंतु त्यावर निळकंठ मोरेश्वर पिंगळयाचा शिक्का आहे. निळकंठ मोरेश्वर या वेळेस जिवंत नव्हता, तेव्हां हें पत्र खरें नसेल, अगर त्याची मिति चुकली असेल. शिवाजी स. १७१२ त कैद झाला याविषयीं संशय घेण्यास जागा नाहीं. शिवाजीच्या पदच्युति व मृत्यूसंबंधानें विवेचन ३-५-१९१० च्या केसरींत रा० आठल्ये यांनीं केलें आहे. का. सं. पत्रें यादी ले० ४९२, पृ० ५०५ वर ' ताराबाईचे पुत्र शिवाजीराजे चैत्र शु० २ पराभव नाम सं० शके १६४८, राजशक ५३ सालीं शांत झाले, ' असा स्पष्ट उल्लेख असून, भारत वर्षांतील शकावलींत ही असाच काळ दिलेला

कोल्हापुरची राज्यसूत्रे धारण केली. या कामांत संभाजीला शाहूचें साह्य होतें, ह्मणून संभाजी शाहूचा मिंधा राहिला आणि ताराबाईकडून होणारा शाहूचा जाच कायमचा बंद पडला. शाहूचें साह्य घेतल्यामुळें संभाजी बहुतेक त्याचा अंकित झाला. ' (राजवाडे–ग्रंथमाला मार्च १९०४).

इत उत्तर राज्यकारभारांत ताराबाईचें महत्त्व राहिलें नाहीं. घरांतील व्यवहारांत मात्र तिला विचारून कारभार होत असे. लौकिकांत ताराबाई वजनदार होती, पण क्षुद्र दृष्टि, क्षणिक बुद्धि, तापट स्वभाव आणि शिवाय स्त्रीजात यांजमुळें स्वतः समरांगणांत फौजा चालवून लोकांवर छाप बसविणें तिला शक्य नव्हतें. मुत्सद्देगिरीचा गंधही तिला नव्हता. स्वार्थ, हट्ट, संशय, सत्ता मिरविण्याची हौस, इत्यादि दोष मात्र तिच्यांत भरपूर होते. या दोषांमुळें, जरूर नसतां, पन्नास वर्षें पावेतों, मराठशाहींत तिनें नानातऱ्हेच्या उलाढाली केल्या, पण कोणासच निर्धास्तपणें काम करूं दिलें नाहीं. स्वतः तिच्या पक्षांतले म्हणून जे लोक होते, त्यांचेंही तिनें चालूं दिलें नाहीं. निदान वर्ष दोन वर्षें पावेतों केलेले प्रयत्न विफल झाल्यावर तरी, तिनें

आहे. (पृ. ७). ह्मणजे या शिवाजीचा मृत्यु स. १७२६ च्या एप्रिलांत झाला असें होतें. यास विरोधी पुरावा अगर उल्लेख कोठेंही बाहेर आलेला नाहीं. रामचंद्रपंताचा मुलगा भगवंतराव हा अमात्य झाल्यावर, शिवाजी नजर बंद असतां स. १७२६ त मृत्यु पावला, आणि त्याच सालांत त्याचा मुलगा रामराजा यास सुरक्षिततेकरितां ताराबाईनें बावड्यास अमात्याकडे पाठविलें. या रामराजाच्या जन्मकाळा संबंधानेंही संशय आहे. स. १७४५ त रामराजा सतरा अठरा वर्षांचा होता असें ताराबाई ह्मणते (खं ८—१६९) व स. १७५० त नानासाहेब पेशवे ह्मणतो रामराजा बावीस तेवीस वर्षांचा आहे. (इ. सं. ऐ. टि. भा. १ अं. ४२). यावरून रामराजाचा जन्म शिवाजीच्या मृत्यूपूर्वी नुकताच स. १७२६ च्या सुमारास झाला असें ठरतें. देवीच्या आजारानें शिवाजी स. १७१४ त वारला, आणि रामराजा स. १७१२त

माघार घेतली असती तर राज्याचा फायदा झाला असता. ताराबाईच्या कारस्थानांनीं जुने अनुभवी मुत्सद्दी निरुपयोगी झाले; आणि जे नवीन होतकरू व साहसी लोक पुढें आले, त्यांस पाठबळ मिळालें नाहीं. याच स्वभावामुळें प्रस्तुत तिला बंदिवास प्राप्त झाला, आणि शाहूच्या निधनोत्तर कांहीं वर्षें जरी तिनें पुनः खटपटी केल्या, तरी तिच्या आयुष्याचीं एकंदरींत सुमारें चाळीस वर्षें कैदेंत गेलीं, म्हणजे तिला कोठें तरी अडकवून ठेवण्यांतच राष्ट्रकर्त्यांस राज्याची सुरक्षितता वाटली हें निर्विवाद आहे.

चंद्रसेन जाधव ताराबाईकडे निघून गेल्यानें उत्पन्न झालेली अडचण दूर करण्याकरितां तूर्तातूर्त शाहूनें बाळाजी विश्वनाथास सेनाकर्तेपद दिलें, तेव्हां पासून म्हणजे ऑगस्ट स. १७११ पासूनच्या दोनवर्षांत बाळाजीनें नानाप्रकारचे उद्योग करून प्रथम ताराबाईचा पक्ष हतप्रभ केला, अंतस्थ संधानांनीं तिच्या पक्षांतील प्रमुख मंडळी शाहूचे बाजूस आणिली; आणि जे उघड बंडें करीत होते, त्यांजवर चालून जाऊन त्यांचा बंदोबस्त केला. दोन वर्षांत हीं कामें केल्याबद्दल शाहूनें त्यास पेशवाईचें पद दिलें. तें सांगण्यापूर्वीं वरील कामें बाळाजीनें कशीं केलीं, तें प्रथम सांगितलें पाहिजे.

ताराबाई कैदेंत पडल्यानें चाललेल्या युद्धास निराळें स्वरूप प्राप्त झालें. चंद्रसेनासारखी आग्रही मंडळी सोडून दिली तर इतर लोक त्या युद्धांत

जन्मला, हीं रा. राजवाड्यांचीं विधानें चूक आहेत. या बाबतींत रा० आठल्ये यांचें प्रतिपादन मुद्देसूद व स्पष्ट आहे. ' पन्हाळ्यास तीर्थरूप नजरबंद असतां आमचा जन्म झाला ' असा स्वतः रामराजाचा उल्लेख आहे (इ. सं. पेशवे द० माहिती ले. ४४); ' ते प्रसंगीं (कैदेंत असतां) शिवाजीराजे यांसि संतान पार्वतीबाई यांसी दोघे पुत्र झाले. त्यांपैकीं पहिला पुत्र क्रमला. दुसरा पुत्र, त्यासि देवी सगर्भ होती, प्रसूत झाली. त्याचा फेर मोबदला करून हा मूल देवीच्या स्वाधीन केला, पालग्रहण करविलें. त्यानंतर चिरंजिवास देवी येऊन कालवशें समाप्त झाले. सौ० भवानीबाई पोटीसी होती, ती प्रसूत झाली, पुत्र झाला तो चिरंजीव संभाजीराजे व राजसबाई यांणीं कपट

फारसें लक्ष घालिनातसे झाले. ताराबाईची दुराग्रही सत्ता अदृश्य होतांच उभय पक्षांत विचारशीलतेची शांत भावना उत्पन्न होऊं लागली. युद्धाचे दुष्परिणाम अनुभवावे लागल्यानें तिऱ्हाईत लोकांस त्याचा कंटाळा आला; आणि दोनही पक्षांकडील मुत्सद्दी युद्ध थांबवून तडजोडीच्या नादास लागले. मात्र आपमतलबी व बंडखोर लोकांची गोष्ट निराळी होती; आणि त्यांचा उपद्रव कायमच होता. रामचंद्रपंत ताराबाईचे पक्षांतला असल्यामुळें तो कारभारांतून दूर झाला; आणि तितक्या पुरतें शाहूचें वजन वाढलें. रामचंद्रपंत स. १७१६ सप्टेंबरच्या पुढें व १७१८ एप्रिलच्या अगोदर केव्हांतरी वारला (वा. वि. जोशी, सातारा.) पुढें पुढें शाहू व संभाजी यांजमध्यें सलोखा उत्पन्न होऊन दोनही पक्षांतले मुत्सद्दी भांडण मिटविण्याच्या उद्योगास लागले. तरी स. १७३१ त तह होईपर्यंत हें भांडण कायमचें मिटलें नाहीं. उलट मध्यंतरीं प्रसंगानुसार त्यास तेजही चढलें; आणि बादशाहींतील भानगडींमुळें हा तंटा महाराष्ट्राच्या बाहेरही परिणाम दाखवूं लागला. किंबहुना, निजामाच्या वगैरे कारस्थानास तोंड देण्याच्या हेतूनें या स्वकीय युद्धांतूनच मराठशाहीचा महाराष्ट्राबाहेर फैलाव होऊं लागला.

बुद्धिकरून मारिला, ' असे ताराबाईचे शब्द आहेत. (खं. ८—१६९). ' भवानीबाई गरोदर असतां चिरंजिवांचा काल झाला, नंतर तीन महिन्यांनीं प्रसूत झाली. ' (भा. व. अमात्य बा. कै. पृ. १८–१९). ' शके १६४७ विश्वावसु सं., फसली सन ११३५ राजशक ५२ या सालीं मातुश्री ताराऊ आईसाहेब यांणीं आपला पुत्र धाकटे वेडे शिवाजीराजे यास ह्मणविला, तो सातारे किल्ल्यावर नजरबंद शाहू छत्रपतींनीं ठेविले होते ते मि. चैत्र शु. ७ रोजीं वेडे शिवाजीराजे कैलासवासी शांत झाले. (ठाणें, भो. म. ब. रुमाल १ ला, पृ. १२२). शाहूनें शिवाजीला मुद्दाम वेडा ठरविलें हें रा. राजवाड्यांचें प्रतिपादनही आग्रहाचें दिसतें.

अशा रीतीनें शाहूचा जम हळू हळू बसत चालला. तो जात्या कलहप्रिय नव्हता. क्षमाशीलत्व त्याचे आंगीं पुष्कळ होतें, हें प्रतिनिधि वगैरेंच्या उदाहरणावरून उघड होतें. कोणीकडून तरी गोडीगुलाबीनें आपलें काम व्हावें, अशी समजूत धरून, भाईबंदांच्या पाठीस लागणें सोडून देऊन, सामोपचारानें जवळ असलेल्याची त्यानें प्रथम व्यवस्था केली. ' जे जे अष्टप्रधान, कारखानदार व दरखदार येऊन निष्ठेनें राहिले, त्यांचे अधिकार त्यांस देऊन चालविलें. वडील असून आईसाहेबांकडे राहिले, आणि धाकट्यांनीं सेवा केली, त्या धाकट्यांसच पदें दरख दिल्हे. सर्वांचे सन्मान करून आपले लक्षीं लाविलें. सर्व मनुष्यमात्रांस कृपा, ममता लावून वेध लाविला. तैनाता, नेमणुका, जमिनी, इनामगांव ज्याचे जसे श्रम, साहस, सेवा, त्याप्रमाणेंच बक्षिसें द्यावीं. गुण तितका प्रगट करून घ्यावा, अवगुण घेऊं नये. ' (शा. म. च.).

२ प्रतिनिधीची कैद व खटावकराचें बंड (स. १७१३).—ऑगस्ट स. १७११ त सेनाकर्ते पद मिळाल्यापासून बाळाजीनें विशिष्ट कामें कोणतीं केलीं याची स्पष्टता पाहिजे तशी मिळत नाहीं. बहुधा स. १७१२ ची हकीकत अगदीं अपुरी आहे. मात्र लढाईत सुद्धां बाळाजीनें, चार दोन प्रसंगीं चांगली मर्दुमकी दाखविलेली असून, पुष्कळदां त्यास पळही काढावा लागला. या वेळीं चंद्रसेन जाधव, दमाजी थोरात, उदाजी चव्हाण, कृष्णराव खटावकर, व आंगरे ही मंडळी शाहूच्या विरुद्ध झगडत होती. अशा मंडळीस बखरकार पुंड असें म्हणतात. ते मुलखांत पुंडाई करीत असत, पण त्या पुंडाईचा हेतु केवळ संभाजीस मदत करण्याचा होता, मराठशाहीच्या विरुद्ध नव्हता. रा. राजवाडे म्हणतात, 'ताराबाई व शाहू यांच्या कलहाचें वर्णन खंडोबाच्या वंशजांनीं निस्पृहतेनें केलेलें नाहीं. सर्व प्रमुख मराठे सरदार ताराबाईच्या तर्फेनें झगडत होते, असें स्पष्ट न सांगतां, त्यांस पुंड, बंडखोर अशा संज्ञा चिटणिसांच्या ग्रंथांत

दिलेल्या आहेत; आणि चिटणिसांवर सर्वस्वी विश्वास ठेविल्यामुळें ग्रँट-डफ्ही फसला आहे.'

परशुरामपंत यास शाहूनें बंधमुक्त करून प्रतिनिधिपदावर स्थापिलें; आणि विशाळगडासुद्धां त्याचा प्रांत त्याच्या हवालीं केला. नंतर परशुरामपंतानें आपला वडील मुलगा कृष्णाजी यास विशाळगड व सभोंवारचा प्रदेश ताब्यांत घेण्यास पाठविलें. कृष्णाजीनें जाऊन किल्ला ताब्यांत घेतला; पण तो शाहूस सोडून उघडपणें संभाजीस मिळाला; आणि संभाजीनें त्यास आपला प्रतिनिधि केलें. ही गोष्ट परशुरामपंताच्या संमतीनें झाली कीं काय तें समजत नाहीं; पण चंद्रसेनानें जो फितवा चालविला होता, त्यांत परशुरामपंताचें अंग होतें, हें वर दाखविलेंच आहे. त्याचा व चंद्रसेनाचा पत्रव्यवहार शाहूस सांपडला, तेव्हां परशुरामपंतास त्यानें पुनः कैद केलें; व त्याचे डोळे काढण्याचा हुकूम फर्माविला. हें वर्तमान खंडो बल्लाळास समजतांच तो धांवत महाराजांकडे गेला व अशा अविचारी क्रूर कृत्यानें आपल्याच पक्षाची शक्ति कमी होईल, पराक्रमी सेवक माणूस असे मारूं नयेत, अघटित कामावर घालून मारावे, इत्यादि नानाप्रकारें महाराजांची समजूत खंडोबानें घातली; तेव्हां आपल्या स्वभावानुरूप शाहूनें परशुरामपंताची शिक्षा रद्द करून त्यास पुनरपि कैदेंत ठेविलें, आणि प्रतिनिधिपद नारो प्रल्हाद यास सांगितलें, (सन १७१२ ?). परशुरामपंताच्या घरसोडीचा हा परिणाम होय. या प्रसंगांतील चिटणिसाचा उपकार स्मरण्याकरितां प्रतिनिधीच्या घरीं श्राद्धाच्या दिवशीं चिटणिसांकडील एका खाशास जेवणास बोलावून, त्यास ब्राह्मणांबरोबर भोजनास बसविण्याची वहिवाट बरेच दिवस चालली होती, असें सांगतात.

कृष्णराव खटावकर हा जातीचा देशस्थ ब्राह्मण, शंभु महादेवाचे डोंगराजवळ खटाव येथें राहून, आसपासच्या मुलखांत उपद्रव करीत असे. संभाजीच्या वधापासून हा ब्राह्मण मोगलांस मिळून असल्यामुळें, त्यांजकडून

त्यास राजा असा किताब मिळाला होता. ग्रँट डफ यास या खटावच्या घराण्याकडून एक फारशी पत्र मिळालें होतें. तो म्हणतो कीं ह्या ब्राह्मण घराण्यांत बायकांत पडद्याची चाल होती. कांहीं दिवस बुध व मलवडी येथील घाडग्यांच्या देशमुखीचें उत्पन्न खटावकरांकडे होतें. अद्यापि खटाव गांवांत कांहीं उत्पन्न त्याच घराण्याकडे चालत आहे. सुमारें दहा वीस वर्षें तरी ह्या घराण्याकडून मोगलांचें साह्य उत्तम प्रकारें होत होतें. हें घराणें विद्वान् म्हणून नांवाजलेलें होतें. कृष्णरावाचे बापाचें नांव भगवंतराव व आजाचें राघवपंडित. भगवंतरावानें मोगलांची नोकरी धरून प्रतिष्ठा मिळविली. संभाजीच्या मरणानंतर बादशहाकडून कृष्णरावास खटाव परगण्याची जहागीर मिळाली, तेथें ते पुढें कोट बांधून राहूं लागले. असा हा कृष्णराव खटावकर मूळपासूनच बंडखोर होता. सन १७१३ च्या आरंभींच (?) शाहूनें बाळाजीस फौज देऊन त्याजवर पाठविलें. त्या वेळेस अटकेंत असलेल्या परशुरामपंत प्रतिनिधीचा दुसरा मुलगा श्रीपतराव महाराजापाशीं होता, त्यास परशुरामपंतानें सांगून पाठविलें, 'तुम्हीं सेनाकर्ते यांजबरोबर लढाईत जाऊन आपली शर्थ करून महाराजांस संतोषीत करून आम्हांस सोडवावें, अगर मरून जावें.' त्याप्रमाणें श्रीपतराव लढाईस जाऊन मोठ्या शिकस्तीनें खटावकरांशीं लढला. खटावकरानेंही लढण्याची शिकस्त केली, पण शेवटीं मोड होऊन कृष्णराव व त्याचा वडील मुलगा मारले गेले; मग दुसरे दोघे मुलगे शरण आले. तेव्हां तह करून महाराजांस येऊन भेटून पदरीं पडले, तेव्हां शाहूनें त्याला क्षमा करून खटाव गांव इनाम देऊन तैनात वगैरे करून पदरीं ठेविलें. कृष्णरावानें संस्कृतांत लिहिलेली विष्णुसहस्रनामावरची द्वैतमताची सुंदर टीका उपलब्ध आहे. (भा. व. पु १, पं. प्र. ब,–टिप्पण).

खटाव गांव सातारा रेल्वेच्या पूर्वेस १५ मैल आहे. मंबाजीचे दोघे मुलगे व्यंकोबाच्या गिरीवर अनुष्ठान करीत. पहिल्या कृष्णाजीस बाद-

खटावकराची वंशावळ.

मंबाजी
- राघो मंबाजी विद्वान पंडित
  - भगवंतराव (शूर पुरुष)
    - कृष्णराव[शाहूनें पाडाव केलेला].
- कृष्णाजी

शहानें खटावची ठाणेदारी दिली; आणि त्याचे वंशज निजामचे राज्यांत बाराहळळीचे पाटिलकीवर गेले. दुसऱ्या कृष्णरावानें खटाव येथें दत्तमंदिर बांधून नवीन ग्रंथ उतरून घेण्याकरितां १२ लेखक निरंतर बसविले होते. तो न्याय व व्याकरण या शास्त्रांत निष्णात असून शूर होता. जेजुरीचा खंडोबा यांचा कुलस्वामी होय. तेथील खंडोबाचें देऊळ कृष्णरावानें बांधिलें, तें कायम ठेवून सभोंवारचें आवार पुढें अहल्याबाई व तुकोजी होळकर यांनीं पुष्कळ वाढविलें. चंपाषष्ठीच्या दिवशीं खंडोबास पहिला नैवेद्य खटावकरांचा होतो. [इ.वृ.१८३७ले.१९३].

इकडे श्रीपतरावाच्या मर्दुमकीची तारीफ बाळाजीनें शाहूपाशीं केल्यावरून त्याची मर्जी प्रसन्न झाली. ताराबाई व संभाजीचा पक्ष उत्तरोत्तर मोडत चालल्यामुळें, प्रतिनिधींचें घराणें शाहूस मिळत चाललें. परशुरामपंताची निखालस चालण्याची खातरजमा झाली, तेव्हां बाळाजी व खंडोबा यांचे मध्यस्थीवरून शाहूनें परशुरामपंतास सोडून पुनः प्रतिनिधिपद व बहुमान वस्त्रें दिलीं. (एप्रिल, सन १७१३)[1]

---

१ टीप.—हें प्रतिनिधिपद राजशक ४० विजयनाम संवत्सर वैशाख शुद्ध ५ गुरुवार रोजीं दिलें, त्या दिवशींची सनद रा. खं. २ पृ. १९ वर दिलेली आहे. राजशक ४० ह्मणजे शक १६३५, अर्थात् त्याच पुस्तकांत पृ. १५ वर राजशक ४० ला जयनाम संवत्सर दिला आहे तो चुकीचा ठरतो. जयनाम संवत्सर राज श. ४१ ला येतो. त्यामुळें रा. राजवाड्यांनीं प्रतिनिधीच्या वस्त्रदानाची मिति पृ. १५ वर एप्रिल १७१४ दिलेली एक वर्षानें मागें घेतली पाहिजे. या वरून स. १७१३ च्या एप्रिलांत परशुरामपंतास प्रतिनिधिपद

परशुरामपंत प्रतिनिधि पुढें शके १६४० ज्येष्ठ शुद्ध ८, ता० २७ मे सन १७१८ रोजीं वारला (मेहेंदळेकृत च०), आणि त्याचा मुलगा श्रीनिवासराव यास शाहूनें प्रतिनिधिपद दिलें. परशुरामपंतास सदाशिव, कृष्णाजी, श्रीपत उर्फ श्रीनिवास आणि जगजीवन असे चार मुलगे असून तिसरा श्रीनिवासराव हा, चुलता माधवराव यास दत्तक दिला होता, परंतु शाहूनें तें दत्तविधान रद्द करून श्रीनिवासरावास आपल्याजवळ आणून प्रतिनिधि केलें, आणि त्याजवर अखेरपर्यंत अकृत्रिम लोभ ठेविला. परशुरामपंताची योग्यता ठरविण्याइतकी माहिती उपलब्ध नाहीं. तो चतुरस्र व अनुभवी होता. कांहीं दिवस त्यानें पेशवेगिरीचें व अमात्याचें ही काम केल्याचा उल्लेख सांपडतो. त्याच्या नांवाचा मुख्य प्रधानकीचा ही शिक्का उपलब्ध आहे. (रा. खं. १५–१७९, खं २०–१६५, सत्कार्यो० स० खं. ९—१५५, व शा०म०रो०पृ०४२). परशुरामपंत योद्धा होता, पण मुत्सद्दी नव्हता. धरसोडीमुळें त्याचा पराक्रम गाजला नाहीं. जमीन महसुलाच्या व हिशेबी कामांत तो चांगला वाकब असून त्यानें मुलखाची पाहणी करून जमिनींचे धारे बांधलेले आहेत. तो संस्कृतांत व मराठींत कवन करीत असे [च० सं० वृ० पृ० ७१] त्याचें वृंदावन माहुलीस आहे. [इ० वृ० १८३६–९०]. वंशावळ पहा [तृ० सं० वृ० पृ० १३२].

३. उदाजी चव्हाण.–दुसरा बंडखोर उदाजी चव्हाण. याच्या घराण्याची

मिळाल्यावर त्याच सालच्या नोव्हेंबरांत बाळाजीस पेशवे पद मिळालें. या अनुरोधानें कृष्णराव खटावकरावरील स्वारी स. १७१३ च्या जानेवारीपासून एप्रिलचे दरम्यान झाली. आंगऱ्यावरील मोहीम फत्ते करून आल्यानंतरच बाळाजीस पेशवे पद मिळालें हेंही शकावलीवरून उघड होतें. तथापि स्पष्ट उलगडा अन्य पुराव्यानें झाला पाहिजे.

हकीकत का. सं. प. या. ले. ४२२ येथें दिलेली आहे. राणोजी चव्हाण हा मालोजी घोरपड्याजवळ चाकरीस होता. राणोजी लढाईत पडल्यावर त्याचा मुलगा विठोजी यास मालोजीनेंच वाढविलें. मालोजीच्या मृत्यूनंतर विठोजी चव्हाण व संताजी घोरपडे यांनीं बादशहाच्या तंबूवर छापा घालून सोन्याचे कळस काबीज करून आणिले तो प्रकार मागें सांगितलाच आहे. [मं०रि० पू० ६२७]. त्या वेळीं हिंमतबहाद्दर हा किताब विठोजीस मिळाला. तेव्हांपासून विठोजी रामचंद्रपंताचे हाताखालीं असे. स.१६९६ सालीं कर्नाटकांत युद्ध चालू असतां विठोजी मारला गेला. नंतर त्याचा पुत्र उदाजी यास हिंमतबहाद्दर पदाचीं वस्त्रें मिळालीं. उदाजीही पूर्वजां-सारखाच पराक्रमी असून, या वेळीं ताराबाईचे पक्षांत जाऊन शिरोळ, रायबाग, विजापूर एवढ्या टापूंत दंगा करीत होता. सांप्रत तो बत्तीस-शिराळ्यास गढी करून राहिला होता. त्याचा दंगा फार वर्षें अधून मधून चालू होता, त्याची हकीकत पुढें यथास्थळीं येईल.

४. दमाजी थोराताचें पारिपत्य (सन १७१४—१८).— दमाजी थोराताचें बंड सुलभ रीतीनें मोडलें नाहीं. हा थोरात रामचंद्रपंत अमात्य याचे पदरचा असून जिंजीच्या वेढ्याचे वेळेस पंतानें त्यास सुपें व व पाटस हे दोन परगणे जहागीर दिले होते. तो पाटस तर्फेतील हिंगण-गांव येथें गढी करून संभाजीच्या वतीनें मुलखांत पुंडपणा करीत होता. उदाजी चव्हाण व दमाजी थोरात या उभयतांनीं सातारा प्रांतापर्यंत स्वारी करावी, चव्हाणचौथाई ह्मणून घ्यावी, गांव लुटावे, मारावे, असा क्रम चालविला. सन १७१३ त शाहूनें थोराताच्या बंदोबस्ताकरितां बाळाजी विश्वनाथ यास पाठविलें. ' ते जाऊन लढाई झाली. तहाचें बोलणें कर-ण्यासाठीं ह्मणून जवळ बोलावून, दगाबाजी करून थोरातानें बाळाजी व अंबाजी पुरंदरे यांस धरिलें, व खंडणी द्यावी ह्मणून राखेचे तोबरे वगैरे देऊन बहुत तसदी केली, त्यावरून अंबाजीपंत व पिलाजी जाधव यांनीं

बाहेर येऊन पैक्याची तर्तूद करून नेऊन देऊन, बाळाजी सुद्धां निघून आले. कित्येक ठिकाणीं असें आहे, कीं आपले दोघे मुलगे व बायको यांस थोराताजवळ ओलीस ठेवून बाळाजी बाहेर आला, व पुढें दंड भरून त्यानें बायको मुलें सोडवून आणिलीं. त्यानंतर शाहूनें सचिव नारोशंकर याच्या आईकडे व कारभाऱ्यांकडे थोरातावर स्वारी करण्याचें काम सांगितलें. थोरातानें सचिवासही कैद केलें. तेव्हां पिलाजी जाधवाचे मार्फत दंड भरून बाळाजीनें सचिवास सोडवून आणिलें. नंतर शाहू स्वतः फौजेनिशीं बाहेर पडला. सामोपचारानें थोरातास आपणाकडे आणण्याच्या इच्छेनें त्यानें जेजुरी मुक्कामीं थोरातास विश्वास देऊन भेटीस बोलाविलें. तेथें आल्यावर त्याची नानाप्रकारें शाहूनें समजूत केली. पण थोरातानें अतिशय उद्दामपणा दाखविला. त्याच वेळेस थोराताचें पारिपत्य करावयाचें; पण विश्वास देऊन आणिला असल्यामुळें त्यास फसवणें चांगलें नाहीं, असें समजून, शाहूनें त्यास सोडून दिलें. 'श. १६४० सालीं म्ह. १७१८ इसवींत बाळाजी विश्वनाथ यांनीं सय्यदाची कुमक आणून दमाजी थोरात रुस्तुमराव यांस धरून कैद केलें. पुरंदरास ठेविलें. हिंगणगांवची गढी पाडून मुळा नदींत टाकली. पांढरीवर गाढवाचा नांगर फिरविला.' (इ. वृ. १८३५—८७; का. सं. प. या., ले. ४०२ पृ. ५०४).

थोरातावरील स्वारीची अशी ही संक्षिप्त व बरीचशी घरसोडीची हकीकत आहे. रा. अ. ना. भागवतांनीं भोरच्या इतिहासांत थोराताच्या बंडाळ्याची विस्तृत हकीकत दिली आहे, तिजवरून थोरातावर शाहूनें एकंदर तीन स्वाऱ्या केल्या असें दिसतें. पहिली स्वारी स. १७१२–१३ त बाळाजी विश्वनाथ व पुरंदरे यांनीं केली, तींत ते गफलतीनें बायकामुलांसुद्धां कैद झाले, तेव्हां पिलाजी जाधव व अंबाजी पुरंदरे यांनीं दंड भरून बाळाजीची सुटका केली. तरी थोराताचा पुंडावा कायमच होता. दुसरी स्वारी

सचिव व त्याचा मुतालिक रोझेकर[1] यांनीं केली. या स्वारीची तयारी शंकराजी नारायणाची हुशार बायको येसूबाई इनें केली. हीच बाई या वेळीं सचिवाची सर्व व्यवस्था मोठ्या दक्षतेनें पाहत होती. तिचा मुलगा नारो शंकर[2] हा त्या वेळीं लहान सुमारें बारा वर्षांचा असून थोरातावर चालून गेला. परंतु त्यास व त्याचे मुतालिकास थोरातानें हिंगणगांवास कैद करून ठेविलें. तेथें ते सुमारें तीन वर्षें कैदेंत होते. मुलगा कैद झाल्यानें येसूबाईस अत्यंत दुःख झालें, आणि थोरात त्याच्या जिवास अपाय करील या भीतीनें शाहूला जोरानें युद्ध चालवितां आलें नाहीं. स. १७१५ त सीदी व आंगरे यांचें युद्ध संपल्यावर शाहूनें बाळाजीला भल्या मोठ्या फौजेनिशीं थोरातावर पाठविलें. सरलष्कर, पागा, तोफखाना वगैरे संपूर्ण तयारी त्याजबरोबर शाहूनें करून दिली; हिंगणगांवची गढी पाडून बाळाजीनें थोरातास कैद करून साताऱ्यास आणिलें, आणि बेडी घालून कैदेंत ठेविलें.

थोरातास कैदेंत घालून सचिवाची सुटका केल्यावर बाळाजीनें शाहूच्या विद्यमानें पुरंदर किल्ला व सासवड हीं दोन ठिकाणें सचिवापासून मागून आपल्या ताब्यांत घेतलीं, तीं अखेरपर्यंत पेशव्यांकडेच होतीं. या संबंधांत सचिवाचा प्रदेश पेशव्यानें घेतला हा मोठा अन्याय होय, असें कित्येकांचें मत आहे, सबब त्याची थोडी स्पष्टता केली पाहिजे. हा प्रांत शंकराजी नारायणानें औरंगजेबाचे हातून सोडविल्यापासून, सचिवाच्याच वहिवाटीस होता. त्या धामधुमींत प्रांताची योग्य वांटणी करण्याचा योगच आलेला नव्हता. पंचवीस वर्षेंपावेतों मोगलांचा पिच्छा मराठ्यांचे पाठीवर होता. जो कोणी मुलूख सोडवील त्यानेंच त्याचा बंदोबस्त ठेवावा, अशी व्यवस्था

---

१ टीप—शिवाजीचा पेशवा श्यामराजपंत रोझेकर याचे वंशांतील. रोझेकर असेंच नांव शुद्ध आहे, रांझेकर नव्हे.

२ टीप—नारोशंकरास शाहूनें दिलेली सनद राजशक ३३ वैशाख व॥ ५ (मे १७०८) ची भोरच्या इ० दिली आहे. (म. रि. पा. ७५२ व इ. सं. पे. द. म. ले. ३६ पहा.)

होती. अशा संधींत शाहू सुटून दक्षिणेंत आला. सचिव लहान असल्या-मुळें त्याच्या हातून प्रांताचा बंदोबस्त होईना. पुंडावे चालूं लागले. हा प्रदेश म्हणजे शिवाजीच्या स्वराज्याचा मूळारंभ. तोच जर बंडखो-रांचे ताब्यांत राहिला तर मग शाहूचें राज्य तें कसलें ! सबब या प्रांताचा बंदोबस्त तशाच इसमाचे ताब्यांत देणें जरूर होतें. या वेळेस शाहूचा सर्व आधार बाळाजीवर होता. बाळाजीसही इतर प्रधानांप्रमाणें आपलें वास्तव्य कोठें तरी मजबूद व सोयीच्या जागीं करावयाचें होतें. सुरू झालेल्या जहागिरी पद्धतीचाच तो एक परिणाम होता. सबब पुण्याच्या जवळ आपल्या वास्तव्यास सोयीचा समजून बाळाजीनें तो प्रांत शाहूच्या विद्यमानें सचिवाकडून काढून स्वतःकडे घेतला, तो केवळ सचि-वाची सुटका केल्याचें बक्षीस म्हणून नव्हे. बाळाजी पुणें प्रांताचा सरसुभे-दार असून या भागाची त्यास चांगली माहिती होती. सचिवानें तो प्रांत खुषीनें बाळाजीस दिला असें नाहीं. शाहूनें प्रांताची आपल्या मर्जीमाफक व्यवस्था केली, ती सचिवास मान्य करणें भाग पडलें. नजीकचा सिंहगड किल्ला सचिवाकडेच होता तो सुद्धां पुढें स. १७५०त बाळाजीच्या नातवानें सचिवापासून आपल्या ताब्यांत घेतला.

यात्रमाणें बाळाजी बंडावे मोडण्यांत गुंतला असतां, इकडे चंद्रसेन जाधव केवळ संभाजीचाच पक्ष स्वीकारून स्वस्थ बसला नाहीं. निजामु-ल्मुल्क्‌च्या मार्फत मोगलांशीं संधान बांधून शाहूचा पाडाव करण्याचा त्यानें निश्चय केला. वास्तविक ही चुरस बाळाजी व चंद्रसेन यांजमध्यें होती. चंद्रसेन हट्टी व बाळाजी धूर्त होता, आणि उभयतांची योग्यता ओळखूनच शाहूनें आपलें वर्तन ठेविलें. चंद्रसेनाचा शिरजोरपणा शाहूच्या इभ्रतीस कमीपणा आणणारा असल्यामुळें, बाळाजीस चंद्रसेनाचे हवालीं करून त्याचें मन वळविणें शाहूस शक्य झालें नाहीं. संभाजीचा पक्षही निर्बल असल्यामुळें चंद्रसेनाच्या कर्तृत्वास जागा राहिली नाहीं. अर्थात् आपला

आग्रह तडीस नेण्याकरितां तो मराठशाही सोडून मोगलांकडे निजामास जाऊन मिळाला. चंद्रसेनासारखा पराक्रमी सरदार शाहूस आपणाकडे वळवितां आला नाहीं, या योगें मराठशाहीचें पुढें मोठें नुकसान झालें. निजामाचीं कारस्थानें दीर्घ काल पावेतों चालू राहण्यास तोच कारण झाला. तीं कारस्थानें मराठ्यांच्या छातीवर नसतीं तर उत्तर हिंदुस्थानांतील मराठ्यांचे उद्योग ज्यास्त सफळ झाले असते.

ज्या शेवटच्या मोठ्या प्रकरणानें बाळाजीची योग्यता शाहूच्या मनावर विशेष ठसून त्यास पेशवाई मिळण्यास कारण झाली, तें प्रकरण आंगऱ्याचें होय. कान्होजी आंगरे शाहूस मुळींच जुमानीत नव्हता आणि त्याजवर पेशवा बहिरोपंत चालून गेला असतां, उलट त्यासच कान्होजीनें अडकवून ठेविलें. तेव्हां शाहूनें बाळाजीस कान्होजीवर पाठविलें. त्या प्रकरणाची प्रत्यक्ष हकीकत देण्यापूर्वी, हे आंगरे कोण, व त्यांचा मराठशाहींत उद्योग काय, या गोष्टी, जरा विस्तारानें येथेंच सांगण्याचें स्थल आहे. कारण या घराण्याची हकीकत पूर्वी देण्यांत आलेली नाहीं, आणि पुढें मराठशाहींत झालेले आंगऱ्यांचे झगडे समजण्यासही तिची जरूर लागणार आहे.

६. **कुलाब्याचे आंगरे, पूर्वपीठिका.**[1]—नौकानयनशास्त्रांत हिंदु लोकांची प्रवीणता पुरातन कालापासून प्रसिद्ध आहे. तरी पण अर्वाचीन काळीं आपल्या इकडे त्या शास्त्राचा प्रयोग मराठ्यानींच केला. उत्तरोत्तर देशाचें महत्त्व या शास्त्राच्या उपयोगावर अवलंबून राहणार, असें जणूं काय शिवाजीस स्वप्नच पडलें होतें. निदान सातासमुद्रांपलीकडून एकमेकांवर चढाओढ करीत हिंदुस्थानांत येऊन झगडणाऱ्या कित्येक पाश्चात्य राष्ट्रांची नौकाशक्ति पाहून, आपण काय बोध घ्यावयाचा, हें शिवाजी चांगलें जाणत होता. त्याच्या वेळेपासून मराठे लोकांनीं या कामांत प्राविण्य

---

१. आधार, आठवलेकृत 'आंगऱ्यांचा इतिहास,' डग्लसचें 'बुक ऑफ बाम्बे' चेऊलची बखर, काडिंग्टनस् नाणीं इ०.

संपादिलें. त्यांत जे मराठे सरदार विशेष नामांकित झाले, त्यांमध्यें कुलाब्याच्या आंगऱ्यांचें नांव प्रमुख आहे. त्यांचा खरा व कच्चा इतिहास उपलब्ध होईल, तर नौकाशास्त्रांतील मराठ्यांचें प्रावीण्य जगाच्या निदर्शनास आल्यावांचून राहणार नाहीं.

ज्या समुद्रकांठच्या प्रदेशांत आंगऱ्यांनीं आपलें नांव गाजविलें त्यास पूर्वीं अष्टागर म्ह. आठ गांवांचा समुदाय असें म्हणत. हल्लीं या गावांचा समावेश अलीबाग तालुक्यांत होतो. या गावांत पूर्वीं चौल हा गांव फार प्रसिद्ध होता, व व्यापाराच्या योगानें तो परकीयांसही माहीत होता. पुढें शिवाजीला या प्रांताची उपयुक्तता विशेष वाटून त्यानें तेथें किल्ले बांधून आपलीं ठाणीं बसविलीं. त्यानें अलीबाग येथें सन १६८० त एक मजबूत किल्ला बांधिला, तोच कुलाबा होय. परंतु अल्पायुषी झाल्यामुळें शिवाजीस ह्या प्रांताचा बंदोबस्त मनाजोगता करतां आला नाहीं.

संभाजीच्या कारकीर्दींत ह्या प्रांतांत खालीं लिहिलेले मराठे सरदार होते. सागरगडावर माणकोजी सूर्यवंशी; खांदेरीवर उदाजी पडवळ; राजकोटावर सुभानजी खराटे; कुलाब्यावर भीवजी गुजर; आणि कान्होजी आंगरे संकपाळ यास दर्यावर्दी व फिरतीं आरमारें यांजवर मुख्य नेमिलें होतें. कान्होजी संकपाळ हा मूळचा हर्णै जवळ आंगरवाडी म्हणून गांव आहे, तेथील राहणारा असल्यामुळें त्यास व त्याच्या वंशजांस आंगरे हें उपनांव प्राप्त झालें.

कान्होजीच्या आजाचें नांव सखोजी, व बापाचें नांव तुकोजी. तुकोजी व कान्होजी हे दोघेही आरंभीं शिवाजीच्या आरमारांत नोकर होते. ते आपल्या कामांत प्रवीण व नेकीनें वर्तत असून शिवाजीच्याच वेळेस ते प्रसिद्धीस आले होते. उत्तरोत्तर त्यांनीं आपल्या कामांत कसकसा लौकिक मिळविला, हें समजण्याकरितां आंगऱ्यांचें वैभव, त्यांचे पराक्रम, व त्यांची समुद्रावरील सत्ता ह्यांची खालील हकीकत ' डग्लसचें बुक ऑफ बॉम्बे ' या पुस्तकांतून येथें उतरून घेतली आहे.

सतराव्या शतकाचें उत्तरार्ध व अठराव्याचें प्रथमार्ध या वेळीं इकडे पश्चिम समुद्रांत चांचेपणाचा धंदा फार किफायतीचा झाला होता. हल्लीं जरी हिंदुस्थानचा नौकागत व्यापार पुष्कळ वाढला आहे, तरी त्या वेळीं तो विशेष कमी होता असें समजूं नये. हल्लीं एकट्या पाश्चात्यांच्याच हातांत असल्यामुळें व हिशेबाच्या वगैरे सोयीमुळें तो पुष्कळसा वाटतो. तथापि त्या वेळीं एकंदर जगाचा बहुतेक व्यापार हिंदुस्थानाशींच चालू होता. बहुतेक राष्ट्रें आपापल्या जहाजांतून हिंदुस्थानाशीं व्यापार करीत. त्या वेळीं मोठमोठे नामांकित व्यापारी व पेढीवाले हिंदुस्थानांत होते. पैशाची किंमत आजच्यापेक्षां त्या वेळीं तिप्पट ज्यास्त होती. ह्या सर्व गोष्टी ध्यानांत घेतल्या ह्मणजे त्या वेळच्या व्यापाराची कल्पना होईल. सन १८०४ त होळकराबरोबर लढत असतां इंग्रजांस पैशाची जरूर लागली, तेव्हां अर्जुनजी नाथजी त्रिवेदी नामक सुरतेच्या एका व्यापाऱ्यानें त्यांस बत्तीस लाख रुपयांची रक्कम उसनवार ह्मणून सहज काढून दिली. व्होर्ज् व्होरा (Vorge Vora,) ह्मणून शिवाजीच्या वेळेस सुरतेस एक व्यापारी होता, त्याच्या इतका धनसंपन्न इसम त्या वेळीं सगळ्या पृथ्वीवर दुसरा कोणी नव्हता. हॅमिल्टन ह्मणतो, ' अब्दुल ' गफूर ह्मणून एक व्यापारी माझ्या ओळखीचा होता, त्या एकट्याचा व्यापार ईस्ट इंडिया कंपनीच्या एकंदर व्यापाराएवढा होता. तो मरण पावल्यावर, कंपनीचें त्याजकडे कांहीं घेणें निघालें, तेव्हां त्याच्या जिंदगींतून सुमारें एक कोट रुपये कंपनीस मिळाले. सारांश, त्या वेळच्या व्यापाराचा अंदाज अशा उदाहरणांवरून केला पाहिजे.

आंगऱ्यांचें घराणें दर्यावर्दीपणांत विलक्षण धाडसी होतें. लहानपणापासून समुद्राच्या लाटांवर हेलखावे खाऊन, त्यांच्या अंगीं कंटकपणा व धाडस हे गुण उपजतच पैदा झाले होते. तेव्हां व्यापारी जहाजांवर हात मारून संपन्न होण्याकडे ह्या गुणांचा उपयोग आंगऱ्यांनीं केला. त्या

वेळच्या व्यापाराच्या मानानेंच चांचेपणाचा धंदा किफायतशीर होता. गुलामांचा व्यापार, चांचेपणा इत्यादि शब्द आज आपण ऐकिले म्हणजे ते आपल्या कानास कसेसेच लागतात; व त्या गोष्टी प्रत्यक्ष करणारे लोक, मनुष्य ह्या नांवास योग्य आहेत कीं नाहींत अशी शंका येते. परंतु कोणत्याही गोष्टीचा विचार करणें तो परिस्थितीच्या मानानें करावा लागतो. प्रत्यक्ष इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं सुद्धां चांचेपणांत अग्रगण्यता संपादिली होती. डग्लस्–ह्मणतो, मराठे चांचे दुष्ट तर खरेच, पण इंग्रज चांचे त्यांहीपेक्षां दुष्ट होते; कारण इंग्रजांचें ज्ञान जास्त असून त्यांची भूक शमलेली नव्हती. इंग्रजांचा तो पिढीजात धंदा, व मराठे तर त्यांत नवाशिके. किड्ड, एव्हरी, ग्रीन हे इंग्रज गृहस्थ चांचेपणांत अगदीं अट्टल ह्मणून प्रसिद्ध आहेत. प्रत्यक्ष इंग्रजांस सुद्धां त्यांचा दरारा अतोनात वाटे. या चांचेपणामुळेंच ईस्ट इंडिया कंपनीचा गव्हर्नर चाइल्ड यास मोगल बादशहाशीं युद्ध करावें लागलें. त्या युद्धास कंपनीचा खर्च ४४ लाख रुपये झाला. पण समाधानाची गोष्ट एवढीच, कीं ह्या समुद्रावरील दरोडेखोरांस इंग्लंडच्या सरकारानें आपलें पाठबळ कधीं दिलें नाहीं. एवढेंच नव्हे तर त्याच सरकारानें हा निंद्य प्रकार बंद करण्याची अतिशय खटपट केली. इंग्रजांनीं आंगऱ्यांवर शस्त्र धरिलें हा चांचेपणा नाहींसा करण्याचाच त्यांचा हिंदुस्थानांतला पहिला उद्योग होय. थोड्याच काळांत आरबी समुद्रावर पाहिजे त्या राष्ट्राचीं जहाजें निर्धास्तपणें हिंडूं लागलीं. ह्या चांचेपणाच्या धंद्यांत अनेक निरपराधी लोकांवर नानातऱ्हेचे जुलूम झाले, व अनेक निंद्य प्रकार घडले. आंगऱ्यांचा व इंग्रजांचा समुद्रावर पुष्कळ वर्षें झगडा चालू होता. त्याची हकीकत वाचली असतां ह्या पाश्चात्य कलेंत आमचे लोक इंग्रजांसारख्यांची बरोबरी करूं शकले, इतकेंच नव्हे, तर शेंकडो वर्षें त्यांनीं इंग्रजांची डाळ शिजूं दिली नाहीं, ह्याचें आज मोठें नवल वाटतें. सन १७२४ पासून १७५४ च्या दरम्यान इंग्रजांचीं दोन, फ्रेंचाचें एक

व डच लोकांचीं तीन मोठालीं लढाऊ जहाजें आंगऱ्यांनीं काबीज केलीं. इंग्रजांनीं नाना प्रकारचे कावे केले. केव्हां पोर्तुगीझांची मदत घ्यावी, केव्हां सीदीशीं सख्य करावें, व केव्हां तर नाइलाज होऊन आंगऱ्यांशींच तह करावा, असे अनेक प्रकार त्यांस करावे लागले. घेरिया ऊर्फ विजयदुर्ग किल्ल्यावर इंग्रजांचे जे गोळे जाऊन पडत, ते कापसाचे, लोकरीचे किंवा भुशाचे केले आहेत असें आंतल्या लोकांस वाटे. पश्चिम किनाऱ्यावर आंगऱ्यांशीं लढण्याचें म्हणून एक आरमार कंपनीनें निराळेंच ठेविलें होतें. त्याचा खर्च सालीना पांच लाख रुपये होता. ' ससेक्स ' नांवाचें इंग्रजांचें जहाज आंगऱ्यानें काबीज केलें, तेव्हां उभयतांत जो संग्राम मातला, तो सतत ३८ वर्षें चालू होता. आंगऱ्यांचा दरारा इतका होता, कीं आरबी समुद्रांतून येणारीं इंग्रजांचीं जहाजें किनाऱ्यावर सुखरूप आणण्याबद्दल आंगऱ्यांचे वाटाड्यास पांच हजार रुपये बक्षीस देण्याचा कंपनीचा रिवाज पुढें पुष्कळ दिवस चालू होता. आंगऱ्यांचे घराण्यांतील पुष्कळ बायकाही पुरुषांप्रमाणेंच पराक्रमी होत्या. जयसिंगाची बायको सकवारबाई हिनें सन १७९८ च्या सुमारास खांदेरी बेट काबीज केलें, तें तिजपासून परत घेण्याची कोणासच छाती होईना. तिचा नवरा पुण्यास तुरुंगांत होता, ' बेट स्वाधीन करशील तर नवऱ्याची सुटका करितों ' असें वचन शिंद्यानें तीस दिलें. त्याजवर भरवंसा ठेवून तिनें किल्ला खालीं करून दिला. पण शिंद्यानें वचनभंग करून तिचे नवऱ्यास ठार मारिलें. ही गोष्ट दुसरे बाजीराव पेशव्याच्या कारकिर्दींतील आहे. रघूजीची बायको आनंदीबाई अशीच पराक्रमी होती. ती अनेक प्रसंगीं मोठ्या शौर्यानें लढली. सीदीच्या शेजारानें व सीदीचा प्रतिकार करावा लागल्यामुळें, आंगऱ्यांचें अंगांत क्रूरपणाही बराच उत्पन्न झाला होता. निदान आंगऱ्यांच्या वाटेस जाऊन त्यांच्या अनियंत्रित जलधिसत्तेस जो कोणी अडथळा करी, त्यास विलक्षण हाल भोगावे लागत. पोत्यांत घालून सागरगडाचे टोंका-

वरून खालीं समुद्रांत कडेलोट करणें ही नेहमींची ठरलेली शिक्षा होती. आंगऱ्यांचे पदरीं उत्तम जातीचे आरबी व इराणी बहुमोल घोडे पुष्कळ असत. जमिनीवरही आंगऱ्यांचा अंमल बराच होता. शाहू छत्रपतीच्या वेळेला आंगऱ्यांचें प्रस्थ फारच मोठें होतें. लोहगडचा मजबूद किल्ला त्यांचे ताब्यांत होता. तथापि आंगऱ्यांनीं राजचिन्हें कधींही धारण केलीं नाहींत. शिवाजीच्या पश्चात् मराठशाहीवरील बिकट प्रसंगांत सीदी, मोगल व पोर्तुगीझ ह्या तीन सत्तांशीं शौर्यानें आणि हिकमतीनें टक्कर देऊन, मराठे लोकांचा अंमल समुद्रकिनाऱ्यावर कायम राखिल्यामुळें आंगऱ्यांचें घराणें राष्ट्रेतिहासांत प्रमुख समजलें जातें.

७. कान्होजी आंगरे (सन १६९०–१७२९).—आंगऱ्यांचा पहिला प्रसिद्ध पुरुष तुकोजी सन १६९० च्या सुमारास मरण पावला, व त्याचा मुलगा कान्होजी हा त्याचें काम पाहूं लागला. तेव्हांपासून सुमारें दीडशें वर्षें पावेतों म्हणजे सन १८४० पर्यंत आंगऱ्यांची सत्ता आरबी समुद्रावर चालू होती असें स्थूल मानानें म्हणण्यास हरकत नाहीं. इंग्रजांच्या मुंबईस खेटा देऊन, त्यांचें राज्य सुमारें दीडशें मैल लांब व ३० पासून ६० मैल पर्यंत रुंद इतक्या जमीनीच्या टापूवर पसरलेलें होतें. सन १८४० त वारसाच्या अभावानें त्यांचें राज्य इंग्रजांकडे खालसा झालें. त्या वेळीं त्याचें उत्पन्न ३ लाखांचें होतें.

त्या वेळच्या इंग्रजांच्या हकीकती व आंगऱ्यावर दांत ओंठ खाऊन त्यांनीं पाखडलेली आग या गोष्टि वाचल्या म्हणजे कान्होजीच्या कामगिरीची कल्पना होते. आंगऱ्यास त्यांनीं चांचा म्हणजे समुद्रावरचा लुटारू या विशेषणानें संबोधून कांहीं विशेष हकीकत दिली आहे.

---

१ टीप—उदाहरणार्थ पहा. VictorSurridge's India (Romance of Empire Series) T. C. and E. C. Jack,—Chapter 4, Angria the Pirate, and Chapter 5, How the British fought the Pirates.].

याचा एक मासला येथें देतों. दर्यावर लूट करणाऱ्या या सरदाराची हांव विजयदुर्ग हस्तगत करूनच थांबली नाहीं. पोर्तुगीज व इतर व्यापाऱ्यांस घालवून देऊन पश्चिम किनाऱ्यावर बंदरें व किल्ले बांधून तो एक स्वतंत्र राजाच बनला. एकदां सुंदर आरबी घोड्यांनीं भरलेलें जहाज सहज गत्या त्याच्या हस्तगत झालें, तेणेंकरून नवीन घोडेस्वारांची फौज त्यानें तयार केली. हिंदु, मुसलमान, डच, पोर्तुगीझ, फ्रेंच इत्यादि अठरा पगड जातींचे लोक रक्तानें डागळलेल्या या चोराच्या निशाणाला मान देत. अर्थात, असे लोक म्हणजे निष्ठुर व बेपर्वा असावयाचे, त्यांस बऱ्यावाइटांची चाड थोडीच असणार. एकंदरींत मराठी राज्याच्या तर्फेनें आंगरे हा पश्चिम किनाऱ्याची रखवाली करीत असतां, त्याजकडून पाश्चात्यांच्या मनमुराद संचाराला अडथळा होई, म्हणून हे लोक त्याच्या नांवानें असे खडे फोडीत. विजयदुर्गचा घेरिया किल्ला आपण केव्हां हस्तगत करूं असें इंग्रजांस होऊन गेलें होतें.

तारीख २६ डिसेंबर स. १७१५ रोजीं गव्हर्नर बून हा मुंबई बंदरांत येऊन दाखल झाला. 'पश्चिम किनाऱ्यावर आमच्या अनिरुद्ध संचारास अडथळा करील त्याची मी खोडकीच जिरविणार,' असा या नवीन गव्हर्नरानें आपला निश्चय लगेच प्रगट केला. दोन वर्षांचे आंत नऊ उत्कृष्ट लढाऊ जहाजें त्यानें मुंबईच्या बंदरांत नवीन तयार केलीं. त्यांचीं नांवेंच वाचलीं असतां, बांधणाराचा हेतु व्यक्त होतो. Britannia ब्रिटानिया, Victory विजय, Defiance मज्जाव, Revenge सूड, Fame कीर्ति, Hunter चाबूक, Hawk ससाणा, Eagle गरुड, Princess Amelia राजकन्या अमिलिया, अशीं नांवें होती. या सर्वांवर मिळून १४८ तोफा व साडेबाराशें लढाऊ खलाशी होते. याशिवाय जमिनीवरून लढण्यासाठीं अडीच हजार युरोपियन व

दीड हजार एतद्देशीय एवढी फौज मुद्दाम विजयदुर्ग वगैरे आंगऱ्यांचे किल्ले पाडाव करण्यासाठीं तयार करण्यांत आली.

ता. १७ एप्रिल स. १७१७ रोजीं हें जंगी आरमार विजयदुर्ग किल्ल्यावर आलें. तेथें किल्ला हस्तगत करण्याचा त्यानें कसून प्रयत्न केला. परंतु कान्होजी आंगऱ्याचे मारापुढें नामोहरम होऊन मुठींत नाक घेऊन आरमारास मुंबईस परत यावें लागलें. इंग्रजांचे दोनशें लोक मेले व तीनशें जखमी झाले. पण अशा अपजयानें गव्हर्नर बून खचून जाणारा नव्हता. आणखी दोन नवीन जहाजें बांधून पुनः दीड वर्षानें त्यानें आरमार प्रथम खांदेरीवर पाठविलें. पण तेथेंही चांगला मार खाऊन आरमार परत मुंबईस आलें. वरील दोन प्रसंगांनीं आंगऱ्याचा जोर ज्यास्तच वाढला हें सांगणें नको. या दोन पराभवांची बातमी विलायतेस जाऊन तेथील अधिकाऱ्यांस ज्यास्तच चेव आला. त्यांनीं राजाची मनधरणी करून मुंबईस ज्यास्त मदत पाठविली. अॅड्मिरल मॅथ्यूझच्या हाताखालीं हें आरमार सेप्टेंबर १७२१ त मुंबईस आलें. पोर्तुगीझ लोकांचीही या प्रसंगीं त्यांनीं मदत मिळविली. जय्यत तयारी करून त्यांनीं या वेळीं अलीबागचा किल्ला कुलाबा याजवर हल्ला केला. परंतु पूर्वीप्रमाणेंच त्यांस ह्या प्रसंगींही हार खावी लागली. कान्होजी आंगरे जिवंत असे-पर्यंत या पाश्चात्यांचा शिरकाव पश्चिम किनाऱ्यावर झाला नाहीं. संभाजी आंगऱ्यानेंही कांहीं वर्षें चांगला टिकाव धरला आणि पोर्तुगीझांचे युद्धांत चिमाजी आपास चांगली मदत केली.

संभाजीच्या कारकिर्दींत मराठयांच्या झगड्याचा बराच भाग कोंकणांत घडल्यामुळें लढाईचें बहुतेक ओझें आंगऱ्यावर होतें. संभाजीच्या वधानें जो आपात मराठशाहीवर कोसळला, त्यामुळें आंगऱ्यांचीही बरीच पिछे-हाट झाली. त्यांच्या ताब्यांतील बहुतेक प्रदेश व किल्ले मोगलांनीं

'जिंकिले; शेवटीं तह होऊन मराठे सरदार व मोगल यांनीं तिकडचा वसूल *निमेनिम वांटून घेतला. तेव्हां माणकोजी सूर्यवंशी, सुभानजी खराटे व* उदाजी पडवळ प्रबळगडास गेले व भिवजी गुजर व कान्होजी आंगरे हे कुलाबा व खांदेरी येथेंच राहिले. त्यांत गुजर हा मुख्य असून कान्होजी त्याच्या हाताखालीं होता. तथापि सीदी व आंगरे यांचा तंटा चालूच होता. पुढें राजाराम जिंजीकडे जाऊन मोगलांस शह देत असतां, कान्होजीनेंही समुद्रकिनाऱ्यावर आपली सत्ता वाढवून मोगलांस हांकून देण्याचा क्रम चालविला. कोंकणचा सुभा व आरमाराचा अधिकार संभाजीनें भिवजी ऊर्फ सिधोजी गुजर याजकडे दिला होता. त्याच्या हाताखालीं कान्होजी आंगरे होता. ' शहाणे, शूर, मर्द जाणोन राजारामानें आंगरे यास सुवर्णदुर्गी ठेविलें. त्यांनीं तेथें राहून बहुत खबरदारीनें सर्व जंजिरे व प्रांत राखिला; कांहीं किल्ले व ठाणीं पातशाहींत गेलीं तीं जवामर्दीनें घेतलीं. झाडींतून हिंडणें, स्वाऱ्या करणें, खराब केलेले मोडलेले जागे नीट करून स्वारी शिकारी करणें, असे बहुत कर्तें, त्याजवरून महाराज (राजाराम) चंदीहून आल्यावर, त्यांनीं सर्फराजी करून, कान्होजीस ' सरखेल ' हा किताब दिला. ' सारांश, मराठशाहीवरील भयंकर आपातांत कान्होजी आंगऱ्यानें पश्चिम किनाऱ्यावरील मराठ्यांच्या सत्तेचें उत्तम प्रकारें संरक्षण केलें. सर्व राष्ट्रांच्या गलबतांवर तो हल्ले करी. त्रावणकोरपासून मुंबईपावेतों एकंदर किनाऱ्यावर कान्होजीची छाप बसली नाहीं असें एकही ठिकाण नव्हतें. किनाऱ्यावरचे सर्व किल्ले त्यानें मराठयांच्या ताब्यांत ठेविले. सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग येथें आरमारसंबंधीं सर्व साहित्याचीं कोठारें असून कुलाबा हें आरमाराचें मुख्य ठाणें होतें. वाडीचे सावंतही राजारामास मिळून होते.

' आंगऱ्याच्या घराण्याचा संपादक कान्होजी हा अंगानें स्थूल, वर्णानें काळा, व बांध्यानें मजबूद होता. त्याचा चेहेरा उग्र व डोळे पाणीदार होते. त्याचे हुकूम कडक असून ते मोडणारास जबरदस्त शिक्षा होत असे.

एरवीं हाताखालच्या लोकांशीं तो फार उदार बुद्धीनें, ममतेनें व बरोबरीच्या नात्यानें वागे.' *

आंगऱ्याच्या उत्पत्तीविषयीं खालील हकीगत रा. राजवाडे यांनीं दिली आहे.—'संभाजीच्या कारकिर्दींत कान्होजी आंगरे फिरतें आरमार घेऊन कोंकणकिनाऱ्याचा बंदोबस्त करीत होता, असा उल्लेख बखरींत सांपडतो. म्हणजे स. १६८० पासून १६८९ पर्यंतच्या कालांत कान्होजी उदयास येत चालला होता. स. १६८० च्या पूर्वी कान्होजी शिवाजीच्या आरमारांत असला पाहिजे हें उघड आहे. संभाजीच्या वेळीं माणकोजी मराठे, उदाजी पडवळ, सुभानजी खराटे, व भिवजी गुजर, खांदेरी, सागरगड, राजकोट व कुलाबा ह्या चार बंदरी किल्ल्यांवर अंमलदार होते. बंदरी किल्ल्यांवरील अंमलदार आरमारांतील सरदार असलेच पाहिजेत. कान्होजी आंगऱ्याकडे ह्या वेळीं कोणता बंदरी किल्ला होता तें समजत नाहीं. स. १६८९ त संभाजीचा वध झाल्यावर कोंकणपट्टींतलि बराच भाग राहिला, नाहीं असें नाहीं. स. १६८९ नंतर माणकोजी मराठे, उदाजी पडवळ व सुभानजी खराटे आपले अंमल सोडून प्रबळगडास गेले. त्यांच्या जागीं भिवजी गुजर व कान्होजी आंगरे हे दोघे राहिले. मुख्य सत्ता उद्ध्वस्त झाली असतां, स्वतःच्या कर्तबगारीनें शत्रूला तोंड देणाऱ्या अनेक मराठा सरदारांपैकीं कान्होजी असल्यामुळें, त्याला उदयास येण्यास ही वेळ उत्तमोत्तम मिळाली. राजकोट, सागरगड व पाली ह्या ठिकाणीं मोगलांचा अंमल बसला; व कुलाबा, खांदेरी, व उंदेरी येथे मराठ्यांनीं आपला तळ दिला. दुतर्फी अंमल सुरू झाला. स. १६८९ त लढाई होऊन व स. १६९१त ह्या दोनही सत्ताधाऱ्यांमध्यें तह होऊन दुतर्फा अंमल कायम झाला. ह्या दुतर्फा अंमलासंबंधाचें भांडण म्हणजेच मराठे व सीदी यांच्यामधील भांडण होय. सीदीला जोंपर्यंत दिल्लीच्या पातशहाचें पाठबळ होतें, तोंपर्यंत

* ग्रोसचा वृत्तान्त, डगलसचे मुंबईतून, पु. २, पृ. १४८

मराठ्यांना तो फारसा जुमानीत नसे. स. १७००च्या पुढें दिल्लीच्या पातशहाचा जोर कमी कमी होत गेला, व सीदी कोंकणांत एकटाच राहिला. तेव्हांपासून सीदीची सत्ता क्षीण होत होत स. १७३७त ती अर्धमेली झाली, व स. १७५९त केवळ धुगधुगी राहिली. स. १६९८ त कान्होजी आंगऱ्याचें व सीदीचें मोठें कडाक्याचें युद्ध झालें.'

सन १६९७–९८ च्या सुमारास भिवजी गुजर व कान्होजी आंगरे यांचा आपसांत कांहीं तंटा लागला; व आंगऱ्यानें गुजर यास अटकेंत ठेविलें. पुढें गुजर लवकरच वारला व आंगरे हे मराठ्यांच्या आरमाराचा अधिपति झाला. तेव्हांपासून त्याचा प्रतिकार करण्याकरितां इंग्रज, फिरंगी व मुसलमान हे त्रिवर्ग एकत्र जमून आंगऱ्याशीं युद्ध करूं लागले. त्यांत इंग्रजांनीं हा झगडा पुष्कळ दिवस चालू ठेविला. मुसलमानांनीं मात्र थोडक्याच दिवसांत आंगऱ्याशीं तह करून युद्धांतून आपलें अंग काढून घेतलें. इंग्रज व आंगरे यांचा हा झगडा पुढें विशेष जोरानें चालला, त्यावरूनच आंगऱ्याची खरी योग्यता दिसून येते.

राजारामाच्या पुढची कान्होजीची कच्ची हकीगत उपलब्ध नाहीं. इतकें मात्र समजतें, कीं ताराबाईला या शूर पुरुषाचा फार उपयोग झाला; व किनाऱ्यावरची बाजू, सीदी वगैरे परशत्रूंशीं अव्याहत झगडून, त्यानें उत्तम प्रकारें संभाळिली. शाहू छत्रपति राज्याधिष्ठित झाल्यावर ताराबाईनें जे कित्येक सरदार आपणाकडे वळविले, त्यांपैकीं कान्होजी हा एक होय. तो बरेच दिवसपर्यंत ताराबाईच्या पक्षानें लढत होता.

७. **कान्होजीवर स्वारी व तह, (स. १७१३).**–बाळाजी विश्वनाथास शाहूनें कृष्णराव खटावकरावर पाठविलें, त्या वेळेस कान्होजी आंगऱ्यानें कोंकणांत ताराबाईच्या तर्फेनें बराच उच्छेद मांडिला होता. सावंतवाडीपासून मुंबईपर्यंतची कोंकणपट्टी त्याचे ताब्यांत असून, शिवाय अलीकडे मुंबईच्या उत्तरेकडील पेशव्याचे ताब्यांतील कल्याण प्रांत काबीज

करून, राजमाची, लोहगड वगैरे घांटमाथ्यावरचे किल्ले त्यानें हस्तगत केले होते. त्याच्या बंदोबस्ताकरितां शाहूनें पेशवे बहिरोपंत पिंगळे यास फौज देऊन पाठविलें, (सुमारें सन १७१३).बहिरोपंताबरोबर खंडोबल्लाळचा भाऊ निळोबल्लाळ होता. आंगऱ्यानें त्यांचा पराभव करून उभयतांस लोहगडावर कैद करून ठेविलें. हें वर्तमान ऐकून शाहूला मोठी धास्ती पडली. इतक्यांत बाळाजी खटावकराच्या मोहिमेहून परत आल्याबरोबर त्यास शाहूनें बरीच मोठी फौज देऊन आंगऱ्यावर पाठविलें. त्या वेळीं कान्होजी लोहगडावर असावा. लोहगडाखालीं लोनावळ्याजवळचें वलवण म्ह. ओलवण येथें कान्होजी आंगरे लोहगडावरून येऊन बाळाजीस भेटला आणि पुढें तह होऊन लोहगड पेशव्यास मिळाला. [एका स. का. रो. उतारे–वि. ज्ञा. वि. ऑगस्ट १९१६]. या आंगऱ्याच्या प्रकरणासंबंधानें खालील मजकूर सवाई माधवरावाकरितां लिहिलेल्या पेशवाईच्या बखरींत आहे. ही बखर सरकारी स्वरूपाची असल्यामुळें विश्वसनीय मानली पाहिजे (रा. खं. ४).

'बहिरोपंतास धरून नेलें. राज्याचा बंदोबस्त झाला पाहिजे. पिंगळे नाकर्ते. ते समयीं परशुरामपंतास, पेशवाई तुह्मी करून राज्याचा बंदोबस्त करणें, आंगरे यांणीं घेतले त्याचें पारिपत्य करून, किल्ले घेणें, म्हणून आज्ञा केली. त्यास परशुरामपंत यांणीं विचार केला कीं बाळाजी विश्वनाथ यांजकडे फौजेचें वळण आहे; त्यांस पेशवाईचीं वस्त्रें द्यावीं; ते बंदोबस्त करतील. तेव्हां खंडोबल्लाळ यांसही महाराजांनीं विचार पुसून बाळाजीपंतनानास आज्ञा केली; त्याहीं मान्य केलें; ते समयीं वस्त्रें व शिक्केकटार प्रधानपंताची देऊन रवाना केलें. त्यांहीं तीन चार हजार फौज जमा करून दरमजल लोहगडाखालीं आले. नानाचा व आंगरे यांचा कागदोपत्रीं घरोबा होता. आंगरे यांस पत्र लिहून पाठविलें व दर मजल कुलाब्यास गेले. सरखेल पुढें सामोरे येऊन भेटीचा समारंभ झाला. उपरांत खलबतास

बसोन त्यांस सांगितलें, कीं 'तुमचा आमचा भाऊपणा. पेशवाई तुमच्या घरांत. आयते किल्ले देत असाल तरी तसेंच सांगावें.' शिक्के कटार व वस्त्रें त्यांस दाखविलीं व त्यांस विचार सांगितला कीं सरखेलीचें पद ताराबाईकडून आहेच; इकडूनही करार करून देववितों. महाराजांचे चाकर होऊन कृपा संपादून घ्यावी. त्याजवरून त्यांनीं मान्य करून राजमाची मात्र ठेवून, लोहगड व घनगड व तुंगतिकोना या किल्यांच्या चिठ्या देऊन किल्ले देवविले. जंजिरेकर हबशाचा व आंगरे यांचा कलह लागला होता तो तह करून दिला. बहिरोपंतास सोडवून समागमें घेऊन आले. महाराजांचे लोक किल्यांवर चढविले.साताऱ्यांस जाऊन महाराजांचें दर्शन घेतलें. कान्होजी आंगरे यास सरखेलीचें पद करार करून वस्त्रें व शिक्के कटार पाठविलीं.'(रा.खं४पृ.३५). तह झाला त्याचीं कलमें: १ खांदेरी, कुलाबा, सुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग, जयगड, देवगड, कनकदुर्ग, फत्तेगड, अवचितगड व यशवंतगड असे दहा मोठे किल्ले व बहिरवगड, कोटला, विकटगड, माणिकगड, मीरगड, सागरगड, रसाळगड, पालगड, रामदुर्ग, गढी खारेपाटण, राजापुर, अंबेड, सातवडें, कामतें, श्रीवर्धन व मनरंजन हीं सोळा लहान ठिकाणें व गढ्या, इतकीं कान्होजीला शाहूनें देऊन टाकिलीं; २ आरमाराचा अधिकार व सरखेल पदवी कान्होजीकडे कायम केली; ३ वरील कलमांत सांगितलेल्या मुलखाशिवाय बाकी सर्व नवीन जिंकलेला प्रदेश व ठाणीं कान्होजीनें सोडून द्यावीं; तसेंच, ४ त्यानें संभाजीचा पक्ष सोडून कायमपणें शाहूचे पक्षांत राहवें, असें ठरलें. मात्र राजमाची किल्ला आंगरे याजकडेच राहवयाचा होता.

या तहाअन्वयें मुंबईपासून खारेपाटणपर्यंतचा सर्व मुलूख शाहूनें आंगऱ्यास देऊन टाकिला, 'अथवा खरें म्हटलें असतां, शाहूला देणें भाग पडलें. सन १७१३ त संभाजीचा पक्ष धरून आंगरे साताऱ्यावर चाल

करून आला, तेव्हां भिऊन जाऊन शाहूनें त्याला हा सबंध मुलूख जहागीर देऊन टाकिला. ' (रा. खं.२).

चौल प्रांतांत चिटणिसाचें वतन चालत असलेलें आंगरे दडपून बसला होता, तेंही या वेळेस आंगऱ्यानें सोडून चिटणिसास परत देण्याचें कबूल केलें; वास्तविक लगेच परत दिलें नाहीं, हें पुढें दिसून येईल. एकंदरींत बाळाजीनें युक्तीनें आंगऱ्यास वळवून शाहूचें अंकितत्व पत्करण्यास लाविलें. चंद्रसेनाशिवाय बाकीचे सरदारांनीं शाहूचा पक्ष घेतला, तोच मार्ग आंगऱ्यानेंही स्वीकारिला.

मात्र वरील तहानें जंजिरेकर सीदीशीं आंगऱ्याचा तंटा लागला. गेल्या दहा बारा वर्षांत हबशानें कोंकणांत बरेच प्रांत हस्तगत केले होते, ते परत घेण्यास बाळाजीनें आंगऱ्यास मदत दिली, तेव्हां थोडा बहुत झगडा होऊन सीदी व आंगरे यांचाही तह ठरला (सन १७१५, जानेवारी). ह्या तहांत गोरेगांव, गोवेळ, निजामपुर, नागोठणें, अष्टमी, पाली, आश्रें व अंतोणें हे महाल सीदीच्या ताब्यांत होते, त्यांचा निंमा वसूल शाहूच्या कमावीसदारांनीं घ्यावा असें ठरलें.

बाळाजीनें आंगऱ्याचें प्रकरण केव्हां चालविलें हें निश्चित नाहीं. 'आंगरे यांचा तह सालगुदस्त झाला ' असें विधान शकावलींत (रा. खं.२) मे १७१४ चें आहे; म्हणजे बाळाजीस पेशवाई मिळण्यापूर्वीं आंगऱ्याचें प्रकरण संपलें असावें. वास्तविक बहिरोपंतास आंगऱ्यानें अटकाविल्याबरोबर बाळाजीनें पेशवाई आपणांस द्यावी असी विनंती शाहूकडे केली असावी, आणि प्रकरण यशस्वी झाल्यास शाहूनें ती विनंती कबूल केली असावी, असें वरील बखरींतील संदर्भावरून दिसतें. या अनुमानानें आंगऱ्याचें प्रकरण सन १७१३ च्या एप्रिलपासून ऑक्टोबरपर्यंत चाललें असें म्हणतां येतें.

बाळाजी विश्वनाथाचा तह आंगऱ्यास प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष फायदेशीर झाला. प्रत्यक्ष त्यास स्वतंत्र मुलूख तोडून मिळाला, त्याशिवाय बाहेरच्या भानगडींतून त्याची मुक्तता होऊन स्वस्थता प्राप्त झाल्यामुळें कोंकणांत आपली सत्ता मजबूत करण्यास त्यास स्वस्थता मिळाली. कान्होजी शूर व हुशार होता. पुढील पंधरा वर्षांत त्यानें आपली शक्ति पुष्कळच वाढविली. सन १७१५ त ' वसईपासून सावंतवाडीपर्यंत पूर्ण स्वतंत्र किंवा अंशतः परतंत्र असे अधिकारी येणेंप्रमाणें होते. (१) वसई, ठाणें, व चेऊल या ठिकाणीं पोर्तुगीझ लोक; (२) मुंबईस इंग्रज; (३) जंजिऱ्यास हवशी; (४) अलीबागेस आंगरे; (५) सावंतवाडीस सावंत; (६) मालवणपासून पन्हाळ्यापर्यंतच्या प्रदेशांत कोल्हापूरकर; व (७) गोव्यास पोर्तुगीझ. आंगऱ्याच्या व्यतिरिक्त स्वतंत्र असे पांच सत्ताधारी ह्या वेळीं कोंकणांतील निरनिराळ्या भागांत असल्यामुळें, शाहूच्या वतीनें आंगऱ्यास वेळोवेळीं ह्या पांच लोकांशीं युद्धप्रसंग पडत. ' (राजवाडे खं. २). ह्या युद्धप्रसंगांत आंगऱ्याला आपलें लक्ष स्वसत्ता बळकट करण्याकडे लावतां आलें, हा बाळाजी विश्वनाथाच्या तहाचा परिणाम होय. आरबी समुद्राच्या सबंद किनाऱ्यावर आपला ताबा असावा अशी आंगऱ्याची इच्छा असल्यामुळें लवकरच त्याचा झगडा इंग्रजांशीं सुरू झाला. कारण इंग्रजही दर्यावर्दी कामांत ह्या वेळेस पुढें सरसावूं लागल्यामुळें आंगऱ्याचे प्रतिस्पर्धी बनले. त्यांच्या झगड्याची हकीकत पुढें यथास्थळीं देण्यांत येईल.

बाळाजी विश्वनाथानें कान्होजी आंगऱ्याशीं तह केला, त्यावरून पुढें कान्होजीचा व शाहूचा चांगलाच प्रेमभाव जडला. त्या उभयतांची भेट स. १७१८ त जेजुरीस मोठ्या समारंभानें झाली. महाराजांनीं आंगऱ्याचा सन्मान केला. बादली चादर घातली. आंगऱ्यानीं नजर केली. बंदरी जिन्नस उत्तम पदार्थ बहुत आणिले, ते सर्व व खजिना महाराजांस नजर केला. जेजुरीस शिमगी पौर्णिमा झाली. प्रतिपदेस कूच होऊन निघाले,

तेव्हां आंगरे यांनीं पांच रंगांचा गुलाल व रंगीत सामान बहुत आणिलेलें दरकूच हत्तीवर रंग व गुलाल भरून पांच चार कोस मजल करावी. तेथपर्यंत तक्तराव्यावर (गाड्यावर घातलेला ताफा) नाच व रंग व गुलाल खेळत मुक्कामापर्यंत चालावें. ऐसें करीत पंचमीस सातारा येऊन पावले. जेजुरीपासून साताऱ्यापर्यंत रस्ता गुलालांनीं भरला. बहुत सफाईचीं बोलणीं होऊन महाराजांस डेऱ्यास नेऊन पंचमीस समारंभ करून वस्त्रें, जवाहीर, हत्ती, घोडे ऐसें देऊन अष्टप्रधान सरदार दरखदार सुद्धां वस्त्रें देऊन मेजवानी केली. सुभ्याच्या सनदा व महाराजांनीं बहुमान दिला तो घेऊन आंगरे परत गेले. (स. १७१८, शा. म. ब. पृ. ४२).

८. बाळाजी विश्वनाथाची पेशवाईवर नेमणूक (ता. १६ नोव्हेंबर १७१३) **व इतर नेमणुका.**—गेल्या दोन वर्षांत शाहूची बाजू पुष्कळ वर आली. खटावकर व आंगरे यांचीं प्रकरणें मिटलीं. कोल्हापुरचा संभाजी आपल्या टापूंतच वावरूं लागला. प्रतिनिधि शाहूच्या बाजूस आला. प्रमुख मंडळींपैकीं चंद्रसेन जाधव मात्र हट्टानें संभाजीलाही सोडून मोगलांकडे गेला. जितकी व्यवस्था लागेल तितकी जेव्हांच्या तेव्हां लावून स्थीरस्थावर करणें ती करून बाळाजीनें शाहूचा जम बसविला, ह्मणून अष्टप्रधानांपैकीं पद आपणास द्यावें अशी त्याची मागणी शाहूपाशीं होती. वास्तविक पेशवा हाच राज्यांत मुख्य कारभारी असें असतां बहिरोपंताचे हातून एकही काम तडीस गेल्याचा उल्लेख नाहीं, व एकाही कामांत शाहूस त्याचा उपयोग झाला नाहीं. शाहूच्या संकटसमयीं त्यास पैशाची मदत विशेष पाहिजे होती, ती बहिरोपंत करूं शकला नाहीं. बाळाजीनें अनेक खटपटीकरून पैशाची व्यवस्था शाहूस करून दिली, तेव्हां शाहूच्या मतें बहिरोपंत सहजच नालायक ठरला. अद्यापि पुष्कळ कामें व भानगडी शाहूला उरकावयाच्या होत्या. त्याचें राज्य अस्थिर होतें. केव्हां काय होईल, याचा नेम नव्हता. सबब आपल्या अत्यंत भरंवशाचा व कर्तृत्ववान पुरुष

शाहूला नेहमीं हाताजवळ अवश्य पाहिजे होता. हा इसम केव्हांही विरुद्ध पक्षास सामील होणारा असूं नये, अशी खात्री शाहूस पाहिजे होती. जुने प्रधान केव्हां काय कारस्थानें करतील याचा नेम नसल्यामुळें, आणि बाळाजीच्याही विशेष आग्रहावरून बहिरोपंतास सोडवून आणिल्याबरोबर शाहूनें बाळाजीस मुख्य प्रधानाची जागा दिली. प्रधानकीचीं वस्त्रें देण्याचें कृत्य शाहू व बाळाजी मोहिमेवर असतांच मांजरी येथें झालें; साताऱ्यास झालें नाही. खंडोबल्लाळाचें साह्य बाळाजीस पूर्ण होतें. 'कर्ता ब्राह्मण, पेशवाईस योग्य' असे खंडोबाचे उद्गार त्याचे चरित्रांत आहेत. (इ. सं.). दुसरा ज्यास्त लायक इसम पेशवाईचे योग्य असता तर खंडोबल्लाळानें बाळाजीस साह्य केलें नसतें, असें त्याच्या कर्तव्यनिष्ठेवरून म्हणतां येतें. पेशवाई देतांना खालील ताकीद शाहूनें बाळाजीस दिली. 'खानदेश, माळवा, व बागलाण सुभा सांगितला. पुढें हिंदुस्थानचा अंमल साधेल तो व गंगातीरीं मोगलाईतील सुभा दिला. कर्नाटकचा अंमल गेला तो बसवावा, संस्थानिकांकडून खंडण्या येत ना, त्या घ्याव्या,' अशी शाहूची या वेळीं बाळाजीस ताकीद होती. राज्यांतील दुही मोडणें, आणि राज्यवृद्धि करणें हीं दोन मुख्य कामें त्यास करावयाचीं होतीं. थोरल्या शिवाजीप्रमाणेंच मुलूखगिरीच्या जोरावर राज्यवृद्धि केल्याशिवाय शाहूची व्यवस्था लागत नव्हती. फेब्रुवारी १७१३ त दक्षिणच्या सुभ्यांवर निजामाची नेमणूक होऊन नवीनच संकट मराठशाहीवर कोसळलें, त्याचा प्रतिकार करण्यासाठीं बाळाजीसच पेशवाईचा कारभार देणें शाहूस कसें भाग पडलें, त्याची स्पष्टता पुढें मोगलांचें कलमांत होणार आहे.

सर्वांच्या मतानें शाहूनें सुमुहूर्तावर बाळाजी विश्वनाथ भट श्रीवर्धनकर यास पेशवाईचीं वस्त्रें दिलीं, तीं त्याच घराण्यांत पुढें वंशपरंपरा कायम झालीं. मुख्यप्रधानपदाचीं वस्त्रें, बादली सणगें सहा, व जवाहीर, शिरपेच तुरा, कंठी, चौकडा, ढाल, तलवार, शिक्के, कटयार, व चौघडा, साहेब-

नौबत, हत्ती, घोडे, जरीपटका, वगैरे देऊन मौजे मांजरी, प्रांत पुणें, या मुक्कामीं बाळाजीस मुख्य प्रधान केलें. (१६ नोव्हेंबर स. १७१३, आश्विन मास, विजयनाम संवत्सर शके १६३५–धडफळे यादी–भा. इ. मं. इ. वृ. १८३५.) पेशवेपदास सरंजाम महाल वगैरे दिले. पो कडे रांजणगांव वगैरे पांच महालांचें सरदेशमुखीचें वतन नानास दिल्हें. [खं. ४. पे. ब.] बाळाजीनें अंबाजी त्रिंबक पुरंदरे यास आपली मुतालकी व रामाजीपंत भानू यास फडनविसी महाराजांस विनंती करून देवविली. प्रतिनिधिपद परशुरामपंताकडे कायम झालें. अमात्यपद अंबूराव हणमंते* याजकडे होतेंच. सचिवपदावर नारो शंकर होता. सेनापतिपद

---

* हणमंते घराण्याची वंशावळ म. रि. प्रथमार्ध पृ. ७५१ वर दिलेली चुकली असल्यामुळें, रा. ब. साने यांनीं तयार केलेली खालीं दिली आहे. (चित्रमयजगत्, जानेवारी १९१६, इ. वृ. १८३६-ले०७६). हनुमंते कुलामात्य भोसल्यांचे, मुद्गल गोत्री ऋक्शाखीय वैष्णव. त्रिमल्ल ऊ. तिमाजी मू. पु. हनुमंतासारखा पराक्रमी असल्यामुळें हणमंते हें आडनांव पडलें.

- त्रिमल्ल ऊ० तिमाजी
  - बाळकृष्ण चुलत बंधु.
  - नारायण स्त्री राजूबाई
    - रघुनाथ, पंडित स्त्री सीताबाई
      - नारोबा
      - त्रिमल ऊ० तिमाजी
        - गंगाधर
        - रघुनाथ
    - जनार्दनपंत
      - वासुदेव
        - बाळकृष्ण ऊ. अंबूराव
          - जगजीवन

बाळकृष्णपंत जिजाबाईचे गरोदरपणीं तिच्या जवळ शिवनेरीवर होता. नारायण ऊ० नारायणाध्वरि हा शहाजीचा मुज्मुदार. यानें विजापुरतंजावरकडे शहाजीचा प्रवेश करविला. तो १७५३ त मृत्यु पावला. रघुनाथ नारायण राजव्यवहारकोशाचा कर्ता. यानेंच शिवाजीच्या हुकुमानें संस्कृत नांवें प्रचारांत आणिलीं. बाळकृष्ण वासुदेव हाच शाहूचा अमात्य अंबूराव ऊ० बाबूराव. तिमाजी रघुनाथ हा कोल्हापुरकर संभाजीचा प्रधान होता.
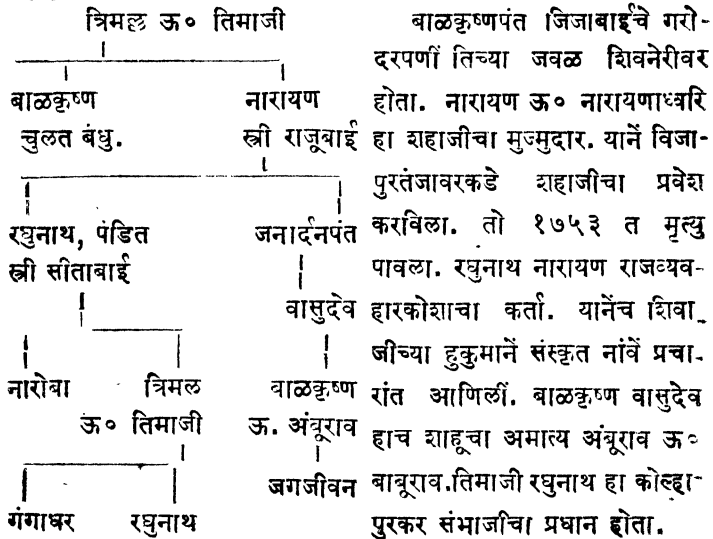
मानसिंग मोरे यास देण्यांत आलें. या पदाची बरीच भानगड झालेली दिसते. धनाजीच्या मृत्यूनंतर एक वर्षभर चंद्रसेन जाधव सेनापतीचे जाग्यावर होता. तो उघडपणें बंडखोर झाल्यावर सन १७१२-१३ त त्याचा सावत्रभाऊ संताजी जाधव धनाजीचा वडील मुलगा कांहीं दिवस सेनापति होता; परंतु बाळाजीस पेशवाई मिळाली, त्या सुमारास मानसिंग मोरे सेनापति झाला. याजकडे हें काम सुमारें तीन वर्षें होतें. नंतर सन १७१७ त खंडेराव दाभाडे याजला सेनापतिपद मिळालें, तें पुढें त्याच्या कुटुंबांत कायम झालें. (शा. म. रो. ले. १ ५ ६ ता. १० सफर सब्बां अशर मया व आलफ स. १७१७). मंत्रिपद रामचंद्रपंत पुंडे याजकडे होतें, तें काढून नारोराम याजकडे सांगितलें. सुमंतपद महादाजी गदाधर याजकडे होतें, तें काढून आनंदराव रघुनाथ भोपळे याजला दिलें. हा गृहस्थ औरंगाबादचा राहणारा शाहू सुटून येतांना त्याजबरोबर आला. तेव्हांपासून सातारा वगैरे काबीज करण्यांत शाहूच्या तो चांगला उपयोगीं पडला. सन १७१०तच त्यास सुमंतपद शाहूनें दिलें होतें. (अष्ट प्र. इ.). हा आनंदराव सुमंत स १७४८ सालीं वारला; पुढें तें पद त्याच्य वंशाकडे चाललें. (इ. सं. पे. द. मा. पृ. ३२१-३५१).

पंडितराव श्रीकराचार्य हा कोल्हापुरकरांकडे गेला, सबब तें पद मुद्गलभट उपाध्ये यास दिलें. न्यायाधिशी सखो विठ्ठल याजकडून काढून होनाजी अनंत याजला सांगितली. या प्रधानांचे दिंमतीचे सरदार, मुतालिक, फडणवीस वगैरे नेमून दिले. (शाहू म. रोजनिशी. पृ. ४४) याप्रमाणें अष्टप्रधान, दरकदार सरकारकून वगैरे नेमिले. नवीन व पूर्वींचे उपयोगी ऐसे पाहून घालमेली करून, यथापद्धति बहुमान देऊन, सर्वांनीं राज्याचे बंदोबस्तांत निःसीम सेवा करावी ऐशी आज्ञा केली. देवब्राह्मण ह्यांचें इनाम, अग्रहार, पूजा, नैवेद्य, नंदादीप व उत्साह वगैरे यथायोग्य चालावे, आतिथि विन्मुख जाऊं नये असें ठरविलें. सारांश, पेशव्याबरोबरच राज्यांतील इतर सर्व नेमणुका नवीन करण्यांत आल्या.

येणें प्रमाणें तूर्त बरीच स्थीरस्थावर झाली. बाळाजीची हातोटीच अशी होती कीं, एकवार हातीं आलेला डाव गमावण्याची संधिच त्यानें येऊं दिली नाहीं. बहिरोपंत शाहूच्या शत्रूंत सामील झाला नाहीं हें त्याचें सौजन्य होय. शाहूनें थोड्याच काळांत पुष्कळसे प्रधान बदलिले यावरून या जागा लायकीप्रमाणें द्यावयाच्या आहेत, वंशपरंपरा चालावयाच्या नाहींत ही त्याची समजुत व्यक्त होते. पुढें मात्र हळूहळू या व इतर नोकऱ्या अनेक कारणांनीं वंशपरंपरा चालू झाल्या. बाळाजीच्या नेमणुकी संबंधानें रा. राजवाडे म्हणतात. 'आंगऱ्यावरील भावी कामगिरी करण्याबद्दल बाळाजीस शाहूनें पेशवाई दिली. पिंगळे अटकेंत असतांना बाळाजीला पेशवाई देणें विशेष सोयीचें झालें. अटकेंतून सुटल्यावर पिंगळ्याला बरतर्फ करून, बाळाजीला पेशवाई देणें गोड व सयुक्तिक दिसलें नसतें. शिवाय शाहू प्रधानपद जुनें काढून घेऊन नवें देऊं शकतो, असें कान्होजी आंगऱ्याच्या निदर्शनास आणून देणें ह्या वेळीं जरूर होतें. कान्होजी शाहूच्या बाजूला आल्यास त्याचें सरखेलीचें पद राहील, अन्यथा काढिलें जाईल, हा अर्थ कान्होजीच्या ध्यानांत यावा, हाही पिंगळ्याची पेशवाई काढण्यांत व बाळाजीला ती ह्या वेळीं देण्यांत शाहूचा होता.' स्कॉट् वेरिंग आपल्या पुस्तकांत म्हणतो, बहिरोपंत पिंगळे आंगऱ्याच्या अटकेंत पडला, तेव्हां त्यास सोडवून आणण्याचें काम शाहूनें प्रतिनिधीस सांगितलें. प्रतिनिधीनें तें कबूल केलें नाहीं, व 'अशा प्रकारें पेशवाई मिळविण्याची उत्कृष्ट संधि त्यानें फुकट घालविली.' परकीयांना वस्तुस्थिति कशी कळत नाहीं ह्याचा हा एक मासला आहे. परशुरामपंत हा प्रतिनिधि असल्यामुळें त्यास पेशवाईचा लोभ सुटण्याचें कारण नव्हतें.

प्रकरण तिसरें.

—:o:—

मोगल रियासतीवर मराठ्यांची चढाई.

—:o:—

१. मोगल रियासतीवर मराठयांची चढाई.—शिवछत्रपतीच्या मृत्यूपासून औरंगजेबाच्या अखेरीपर्यंत मराठयांनीं बादशहाशीं जो प्रचंड झगडा केला तो केवळ बचावाचे स्वरूपाचा होता. या बचावानें मराठी राज्याचें संरक्षण मात्र झालें; परंतु स्वराज्यास कायमपणा येण्यास नुसत्या बचावानें काम भागत नाहीं. विरोधकांवर चढाई करून जाण्याची ताकद राज्यास दाखवावी लागते. खुद्द शिवाजीनें ही चढावाची पद्धत स्वीकारली होती, आणि शाहूची स्थीरस्थावर झाल्यावर त्या पद्धतीचा पुनरवलंब करणें हेंच मराठमंडळाचें आतां ओघास आलेलें मुख्य कर्तव्य होतें. निजामाच्या द्वारा मोगलांचें प्रचंड दडपण मराठयांच्या छातीवर असून, खरें म्हटलें तर शेंपन्नास मैलांपलीकडे शाहूची सत्ता पोंचत नव्हती. स.

१७०७ पासून १७१३ पावेतों या बाबतींत होत असलेला मोगलांचा जाच मुकाट्यानें सहनकरण्यापलीकडे शाहूस त्याच्या प्रतीकाराचा उपाय योजणें शक्य नव्हतें. चंद्रसेन मोगलांस मिळाल्यानें या प्रकरणाची निकड लागली. बाळाजी हाच आतां शाहूचा मुख्य सल्लागार असून, पुढील उद्योगासंबंधानें नानाप्रकारची वाटाघाट या दोघांची व इतर मंडळीची कैक वर्षें चालली असली पाहिजे. तिचा पुरावा कागदावर नसला तरी त्याची आपणास सहज कल्पना करितां येते. यापुढील उद्योगाचा नवीन उपक्रम बाळाजीनें केला आणि त्या योगें जी मराठशाहीच्या कारभारास त्यानें नवीन दिशा लाविली, त्यांतच बाळाजीचें व त्याच्या अनुयायांचें कर्तृत्व निदर्शनास आलें आहे. बाळाजीला पेशवाई मिळाल्यानें हा नवीन उद्योग हातीं घेण्यास तो मोकळा झाला. तेव्हां या विषयास आतां आरंभ करावयाचा आहे. त्यासाठीं प्रथम मोगल दरबार व त्यांचा दक्षिणचा कारभार यांचें स्वरूप तपशीलवार समजणें अवश्य आहे. त्यांत अनेक पक्षांचा व व्यक्तींचा संबंध येत असून त्यांचे वर्तनोद्देश समजून घ्यावे लागतात. उत्तर-मोगल बादशाही व मराठ्यांचा उदय या बाबती समकालीन असून, त्यांतील अनेक भानगडींचें व्यवस्थित स्पष्टीकरण झाल्याशिवाय एकंदर व्यवहारांची गुंतागुंत सुटणार नाहीं. सबब प्रथम तोच भाग हातीं घ्यावयाचा आहे.

२. **बादशाही दरबारांतले पक्ष.**—मोगल, इराणी, व तुराणी असे पक्ष बादशाही दरबारांत असून, त्या पक्षांच्या रचनेवर राज्यकारभाराचें धोरण पुष्कळ अंशीं अवलंबून असे. मुसलमानांनीं हिंदुस्थानदेश जिंकल्यापासून येथील संपत्तीच्या व सुखसाधनांच्या लालसेनें पश्चिम व वायव्य दिशांकडून बाहेरच्या मुसलमानांचा प्रवाह या देशांत सारखा येत होता. मोगलबाद-शाहीचा संस्थापक बाबर येथें आल्यावर ऑक्सस नदीच्या पलीकडील त्याच्या जन्मभूमींतील लोकांस मोगलबादशाहीवर आपला हक्कच आहे असें वाटून, तेव्हांपासून तिकडच्या बाजूचे लोक येथें विशेष येऊं लागले.

लष्करी बंदोबस्ताची मुख्य भिस्त बादशहा या बाहेरच्या स्वजातीयांवरच ठेवीत असत. औरंगजेब बादशहा दक्षिणेंत येऊन लढूं लागल्यावर त्यानें मुद्दाम बाहेरचे लोक एकसारखे लष्करांत आणविण्याचा क्रम सुरू केला. ऑक्सस नदीच्या उत्तरेकडील प्रांतास तुराण हें नांव असून, तिकडच्यांस तुराणी व दक्षिणेकडील प्रदेशास इराण हें नांव असून त्या बाजूच्यांस इराणी म्हणण्याचा प्रघात पडला. तुराणी हे बहुधा सुनीपंथाचे असून, इराणांत शियापंथाचें प्राबल्य असल्यामुळें, इराणी लोक शिया असत. मोगलबादशाहींत तुराणी लोकांचाच भरणा विशेष असे. तथापि कांहीं इराणी घराणींही तेथें प्रसिद्धीस आलीं. इराणांत शिराझ हें नामांकित शहर असून; कवी, हकीम व विद्वान लोक बहुधा शिराझहून हिंदुस्थानांत येत. शिया व सुनी या धर्मभेदांमुळें इराणी व तुराणी या दोन पक्षांमध्यें दरबारांत मोठा विरोध असे; मात्र हिंदु लोकांशीं प्रसंग पडला कीं ते दोघे एक होत.

सिंधुनदीच्या पश्चिमेकडील अफगाण प्रदेशांतून जे लोक येत त्यांस अफगाण म्हणत. त्यांसच पठाण अशीही संज्ञा होती. हिंदुस्थानास जवळ असल्यामुळें यांचाच भरणा बादशाही फौजेंत विशेष असे. येथेंच वसाहती करून कायमचे राहण्याचा स्वभाव या अफगाण लोकांचा होता. तुराणी व इराणी बहुधा कायमचे राहत नसत. उत्तर हिंदुस्थानांत मोठमोठीं गांवें या पठाणांनीं वसविलेलीं आहेत. बरेली गांव अलीमहंमदखानानें व फरुखाबाद महंमदखान बंगसानें वसविलें. अफगाण लोक शूर असत, पण राज्यकारभारांत त्यांचा फारसा प्रवेश नव्हता. त्यांस बुद्धि व विद्वत्ता बेताची असून, पैशाचा लोभ अनिवार असल्यामुळें, ते एक धनी सोडून वाटेल तेव्हां दुसऱ्याकडे जात. शहाजहानच्या वेळेस अफगाणांचें प्रस्थ अगदींच मोडलें, तरी औरंगजेबाच्या दक्षिणेंतील युद्धांत पुनः त्यांचा खप जोरानें वाढला. रोहिले पठाण हे अफगाणच होते.

यांशिवाय आरब, हबशी, रूमी, फिरंगी वगैरे कित्येक परकी लोक बादशाहींत होते. युरोपीय लोकांस सामान्यतः फिरंगी म्हणत; आणि कान्स्तांतिनोपलकडील तुर्क लोकांस रूमी अशी संज्ञा होती.

शिवाय, हिंदुस्थानांत कायमचे येऊन राहिलेल्या लोकांची जी संतति उत्पन्न होई त्यांस हिंदुस्थानी असें नांव होतें. बाराचे सय्यद हिंदुस्थानी म्हणविले जात. राजपूत, जाठ वगैरे लोकांचाही हिंदुस्थानी म्हणूनच उल्लेख केला जात असे. खालच्या कारकुनी पेशाच्या सर्व नोकऱ्या हिंदूंसच मिळत. खत्री, बनिया, कायस्थ वगैरे अनेक हिंदु लोक नोकरींत असत. काश्मीरचे मुसलमानही कारकुनी नोकरींत प्रवीण होते. हिंदुस्थानी लोकांत पुनः दोन भाग असत, पश्चिमेकडचा तो पंजाबी, बंगाल बहार वगैरे पूर्वेकडचा तो पूर्बिया. असे अनेक पक्ष व प्रकार बादशाहींत असून फर्रुखसेयरच्या वेळेस तर ज्याच्यावर बादशहाची मर्जी, त्याचें प्रस्थ वाढून, बाकीचे वर सांगितलेले भेद तात्पुरते नष्ट होत.

राजा सभाचंद खत्री हा गृहस्थ झुल्फिकारखानापाशीं होता. जहांदरशहास गादी मिळून झुल्फिकारखान वजीर झाला, तेव्हां सभाचंदास खानानें राजा असा किताब देऊन दिवाणी म्हणजे वसूल व हिशेब या कामांवर नेमिलें. झुल्फिकारखान सभाचंदाच्या मसलतीनें वागे, त्याजबद्दल दरबारच्या मंडळीस मोठा राग आला, आणि खानाचा कारभार लोकांस अप्रिय झाला. पुढें जहांदरशहाची व फर्रुखसेयरची आग्रा येथें लढाई झाली, तींत सभाचंद आपली सर्व फौज घेऊन हजर होता. या लढाईंत सय्यदांचा जय झाला, तेव्हां अब्दुल्ला सय्यदानें सभाचंदास कैदेंत टाकून त्याचें सर्व घरदार लुटून घेतलें.पुढें झुल्फिकारखान व त्याचा बाप आसदखान वगैरेंचा वध झाल्यावर सभाचंदाची पाळी आली. त्यानें अखेरपर्यंत या दुष्ट कृत्यांचा जोरानें निषेध केल्यावरून प्रथम त्याची जीभ कापून, मग त्याचा शिरच्छेद करण्यांत आला. (४ जुलै स. १७१३).

बादशाहींतील घडामोडींत शाहूचें लक्ष नेहमींच विशेष असे, आणि बादशाही पाठिंब्यामुळेंच त्याचा मराठी राज्यांत निभाव लागला. मराठशाहींतील दुफळी कशी मोडावी हाच त्याजपुढें व त्याच्या साह्य-कर्त्यांपुढें मुख्य प्रश्न होता; आणि ही दुफळी मोडण्यासाठीं त्यास बादशाही कारस्थानांत पडावें लागलें. औरंगजेबाचा पुत्र बहादुरशहा ता. २७ फेब्रुवारी सन १७१२ रोजीं लाहोर येथें मरण पावला. पुढें बहादुरशहाच्या मुलांत लढाया होऊन वडील मुलगा जहांदरशहा झुल्फिकारखानाचे साह्यानें गादीवर बसला. एक वर्षाच्या आंत फर्रुख्सेयरनें सय्यद बंधूंच्या मदतीनें जहांदरशहास ठार मारून ता. २१ जानेवारी १७१३ रोजीं बादशाही तख्त मिळविलें. फर्रुख्सेयरची ही कार-कीर्द ता. २८ फेब्रुवारी सन १७१९ रोजीं संपली. याच कारकीर्दींतील कारस्थानें व घडामोडी मराठ्यांच्या संबंधानें महत्त्वाच्या आहेत. दक्षिणेंत बादशाही मुलुखाचे ब-हाणपुर (खानदेश), व-हाड, हैदराबाद, बेदर, विजापुर व कर्नाटक असे सहा सुभे असून, त्या सर्वांवर मुख्य सुभेदार औरंगाबाद येथें राहत असे. शिवाय दिवाण नांवाचा एक मुलकी व हिशेबी कामदार सुभेदाराच्या मदतीस असे. शाहूच्या आगमनापासून येथें खालील मुख्य सुभेदार झालेः—

दाऊदखान पन्नी—स. १७०८-१७१३ जानेवारी;

निजामुल्मुल्क्—फेब्रुवारी १७१३ एप्रिल १७१५;

सय्यद हुसेनअली--मे १७१५ नोव्हेंबर १७१८;

आलम्अली--डिसेंबर १७१८ ऑगस्ट १७२०;

निजामुल्मुल्क—(पुनः) ऑगस्ट १७२० जानेवारी १७२२.

इतक्या इसमांचा संबंध बाळाजी विश्वनाथाच्या कारभारांत येतो.

३. दाऊदखान पन्नीचा कारभार (स. १७०८--१७१२). औरंगजेब बादशहाच्या वेळेपासून दक्षिणच्या सहा सुभ्यांस विशेष महत्त्व आलें.

पुढें पुढें तर दिल्लींतील कारभाऱ्यांचें पटेनासें झालें, म्हणजे दक्षिणेंत येऊन स्वतंत्र कारभार करण्याची हांव त्यांस उत्पन्न होत असे. झुल्फिकारखानास दक्षिणची सुभेदारी पाहिजे होती; परंतु बहादुरशहानें त्यास आपल्याबरोबर दिल्लीस नेल्यामुळें, दक्षिणच्या सुभेदारीवर दाऊदखान पन्नी यास झुल्फिकारखानाचा दुय्यम म्हणून बादशहानें नेमिलें. ही व्यवस्था फर्रुखसेयर गादीवर येईपावेतों म्हणजे सन १७१३ जानेवारीपर्यंत चालली. दाऊदखान हिंदूंचा बराच पक्षपाती होता; आणि मराठे सरदारांची त्यास चांगली ओळख होती. औरंगजेबाच्या मरणसमयीं मराठ्यांनीं शिवाजीच्या वेळचें स्वराज्य म्हणून होतें तेवढें बहुतेक सोडवून कबजांत घेतलें होतें. शाहूची सुटका झाली तेव्हां हें स्वराज्य त्यास देण्यांत येऊन शिवाय मोगलांच्या सहा सुभ्यांवर चौथाई व सरदेशमुखी वसूल करण्याचा हक्कही त्यास देण्यांत येणार होता; आणि त्याचे बदल्यांत शाहूनें फौज घेऊन बादशहास मदत करावी असें ठरलें होतें. परंतु ताराबाईच्या खटपटीमुळें वरील हक्कांच्या सनदा शाहूस मिळाल्या नाहींत; आणि ताराबाईशीं लढून आपला हक्क स्थापन करावा असा मुन्यिमखान वजिरामार्फत शाहूस जबाब मिळाला. पुढें वजीर मुन्यिमखान स. १७११ त मरण पावला, आणि मराठे सरदारांचा उपद्रव मोगलांचे मुलखास होऊं लागला, तेव्हां दाऊदखानाच्या मध्यस्थीनें सहा सुभ्यांवर चौथाई वसूल करण्याची परवानगी शाहूस मिळाली. [मागील पृष्ठ ५ पहा.] मात्र ही चौथाई त्यांनीं परभारें वसूल करूं नये, दाऊदखानानें वसूल करून द्यावी, असा करार होता. परंतु लवकरच ही व्यवस्था बदलली.

४ **निजामुल्मुकचा कारभार** (स. १७१३–१५), **त्याचा कौटुंबिक वृत्तान्त.**—मराठ्यांच्या इतिहासांत निजामाचें नांव चिरस्थायी असल्यामुळें त्याच्या घराण्याचा पूर्व वृत्तान्त प्रथम सांगितला पाहिजे.

१ अर्विहन, मनूची वगैरेंच्या आधारानें.

निजामुल्मुल्कचा बाप आजा व पणजा सर्व मोठे पराक्रमी पुरुष होते. एकसारखे पुष्कळ पिढयांपर्यंत पराक्रमी पुरुष निपजल्याचीं जीं थोडीं घराणीं इतिहासांत आढळतात, त्यांपैकीं हें एक प्रमुख घराणें आहे. विशेषतः मुसलमानांच्या अमदानींत इराण, मध्य आशिया वगैरे देशांतून अनेक साहसी व पराक्रमी लोकांचा प्रवाह एकसारखा तीनशें वर्षे हिंदुस्थानांत येत होता. त्यांपैकीं जे पराक्रमी होते ते नांवलौकिकास चढले, जे हीन होते ते नाहींसे झाले. पेशवाईचे वेळेस ब्राम्हण पुढें आले हा आपण दोष मानितों, परंतु मुसलमानांचा प्रकार पाहिला म्हणजे पेशव्यांनीं कांहींच केलें नाहीं असें वाटूं लागतें. मुसलमान इतिहास वाचतांना शंभर शंभर दोनदोनशें अधिकाऱ्यांच्या नांवांत एखादादुसऱ्या हिंदूचें नांव चुकून कोठें आढळलें तर मोठें भाग्य. अर्व्हिननें उत्तर मोगलशाहीचा दहा वर्षांचा इतिहास [१७१२–२२] लिहिला आहे, तेवढाच वाचून पाहिला तरी वरील विधानाची सत्यता भरपूर पटेल. औरंगजेब दक्षिणेंत असतां हिंदुस्थानच्या बाहेरून अनेक पराक्रमी मुसलमानांचा तांडा सारखा त्याजकडे येत होता. त्यांच्याच जोरावर औरंगजेबानें मराठ्यांशीं युद्ध चालविलें. त्याच्या तालमींत जीं माणसें तयार झालीं तीं पुढें पन्नास वर्षे पावेतों पुरलीं; आणि अशीं माणसें इकडे येऊन तयार होण्याचा क्रम बंद पडतांच मोगल बादशाही मोडली. राज्यकर्त्यांस आपल्या जातीचीं विश्वासाचीं माणसें राज्यांत ठेवावीं लागतात, हा प्रकार हल्लींच्या इतकाच त्या वेळीं मोगल बादशहांस व पुढें पेशव्यांसही स्वीकारावा लागला. बुद्धिमत्ता, शौर्य, राज्यचातुर्य, दीर्घायुष्य इत्यादि गुण आनुवंशिक प्रघातानें ह्या निजामाचे घराण्याचे पुरुषांत स्पष्ट दिसून येतात. निजामाचा आजा ख्वाजा आबीद हा बुखाऱ्याहून मक्केस जाण्याकरितां हिंदुस्थानांत आला. मक्केस जाणाऱ्या यात्रेकरूंची सोय त्या वेळीं मोगल बादशाहींतून उत्कृष्ट ठेवली जात असे; आणि हिंदुस्थानांतून जहाजांनीं मक्केस जाणें सोयीचें

असल्यामुळें या निमित्तानेंही पुष्कळसे बाहेरचे मुसलमान हिंदुस्थानांत येत. मनाजोगा रोजगार मिळाला तर ते येथेंच वास्तव्य करून रहात. हल्लींच्या ब्रिटिश अमलांत सुद्धां युरोप अमेरिकेंतले अनेक प्रवासी या देशांत येत असतात. तसाच कांहींसा प्रकार त्या वेळींही जारी होता. ख्वाजा आबीद मक्केहून परत आला तेव्हां राजपुत्र औरंगजेब बापाचें राज्य घेण्याकरितां दक्षिणेंतून चालून दिल्लीकडे जात होता. त्या वेळीं औरंगजेबानें आबीद यास आपल्या नोकरींत घेतलें. पुढें औरंगजेबास राज्य मिळाल्यावर आबीद यानें अजमीर, मुलतान वगैरे ठिकाणीं मोठ्या दरजाचीं कामें केलीं. ख्वाजा आबीद यास किलीचखान असा किताब बादशहानें दिला. तो तारीख ३० जानेवारी १६८७ रोजीं गोवळकोंड्याचे वेढ्यांत गोळी लागून मरण पावला. त्यास पांच मुलगे होते, त्यांपैकीं तीन पराक्रमी निघाले. सर्वांत वडील मीरशहाबुद्दीन ऊर्फ गाजी-उद्दीन फिरूजजंग हा विशेष लौकिकवान निघाला.

मीरशहाबुद्दिनचा जन्म समरकंद येथें स. १६४९--५० त झाला. उदेपुरच्या राण्याशीं लढत असतां, औरंगजेबाची एक नाजूक कामगिरी स्वतःचा जीव धोक्यांत घालून त्यानें बजावल्यामुळें बादशहानें त्यास मोठ्या पदवीस चढविलें; आणि ता.२ जानेवारी स.१६८४ रोजीं गाजीउद्दीन हा किताब दिला. (मनूची). पुढें हैदराबादचा किल्ला त्यानेंच काबीज केला. औरंगजेबानें आपला वडील मुलगा शहाआलम व त्याचा मुलगा यांस कांहीं काळ कैद केलें होतें, तें कामही बादशहानें याच सरदाराकडून करविलें. स. १७०३-४ सालीं मराठ्यांनीं माळव्यांत स्वारी केली असतां शहाबुद्दीननें त्यांचा पाठलाग केला. स. १७०७ त बादशहाचे मरणसमयीं तो वऱ्हाडच्या सुभ्यावर एलिचपुर येथें होता. बहादुरशहाची मर्जी या तुराणी मंडळीवर चांगलीशी नसल्यामुळें, त्यानें शहाबुद्दीन यास दक्षिणेंतून काढून गुजराथच्या सुभ्यावर पाठविलें, तेथेंच तो ता. ८ डिसेंबर स. १७१०

रोजीं मरण पावला, त्या वेळीं त्याचें वय साठ वर्षांचें होतें. त्याजवळ लाखों रुपयांची संपत्ति होती ती त्याच्या मृत्यूनंतर जप्त करण्यांत आली. अशा प्रकारें मयत सरदारांची संपत्ति सरकारांत घेण्याचा रिवाज मोगल बादशाहींत जारी होता. त्या वेळच्या तुराणी सरदारांत शहाबुद्दीनची गणना प्रामुख्यानें आहे. तो सुस्वभावी, रुआबदार व शूर असून राज्यकारभारांत त्याची बुद्धि उत्तम होती. शहाजहानचा प्रसिद्ध वजीर सादुल्लाखान याची मुलगी शहाबुद्दीन यास दिलेली असून तिच्याच पोटीं कमरुद्दीनखान ऊर्फ निजामुल्मुल्क याचा जन्म ता. ११ ऑगस्ट १६७१ त झाला. अर्थात् ता. २१ मे १७४८ त मरणसमयीं त्याचें वय ७७ वर्षांचें होतें. १०४ वर्षांचें त्याचें वय असल्याचा प्रवाद ग्रंटडफनें प्रचलित केला तो खोटा आहे.[1]

निजामुल्मुल्कची वंशावळ

आलमशेख समर्कंदचा

ख्वाजा आबीद	मीर बहुद्दीन
मीरशहाबुद्दीन, गाजीउद्दीनफिरूजजंग.	महंमद अमीनखान वजीर
चीन किलीचखान, निजामुल्मुल्क	कमरुद्दीनखान [वजीर १७३९–४८]
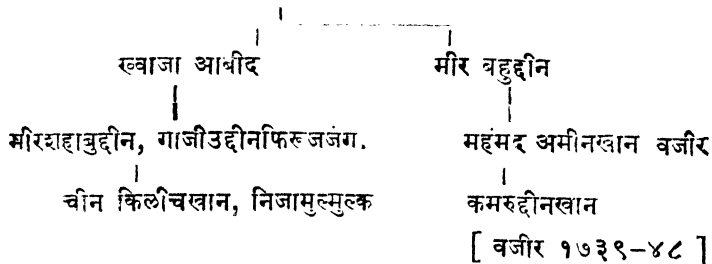
(ज. ११-८-१६७१, मृ. २१-५ १७४८).

[या पुढची वंशावळ पुढें देण्यांत येईल.]

शहाबुद्दीनचा मुलगा तेरा वर्षांचा असतां त्यास १०० घोडेस्वारांच्या तुकडीचें काम औरंगजेबानें दिलें. स. १६९० त त्यास चीन किलीचखान हा किताब मिळाला. बादशहाच्या मरणसमयीं तो विजापुरचा अंमलदार होता.

---

१ (रा. खं. ८ पृ. २०२). (Irvine). एल्फिन्स्टनचे इतिहासांत हें वय बरोबर दिलेलें आहे.

बहादुरशहाचें तुराणी कुटुंबावर प्रेम नसल्यामुळें आणि झुल्फिकारखानाचा व या कुटुंबाचा खासगी द्वेष असल्यामुळें, हा निजाम व त्याचा चुलता अमीनखान यांची बादशहानें मुरादाबाद व अयोध्या इकडे बदली केली. परंतु वजीर मुन्यिमखानानें त्यास ज्यास्त महत्त्वाचें काम दिलें. पुढें कांहीं दिवस नोकरी सोडून तो घरीं बसला. बापाच्या मृत्युनंतर तो पुनः दिल्ली दरबारीं गेला, तेथें त्यास गाजीउद्दीन व फिरूजजंग हे किताब मिळाले, जहांदरशहाच्या व झुल्फिकारखानाच्या मृत्यूनंतर त्यास दक्षिणच्या सहा सुभ्यांचा अधिकार व खानखानान, निजामुल्मुल्क बहादूर हे किताब मिळाले (१७१३ फेब्रुवारी). त्या वेळीं बादशहानें सहा सुभ्यांवर खालील अंमलदार नेमून त्या सर्वांवर औरंगाबाद येथें निजामाची नेमणूक केली.

बऱ्हाणपुर—शुकुल्लाखान;	कर्नाटक—सादुल्लाखान;
वऱ्हाड—ऐवजखान,	बेदर—अमीनखान;
विजापुर—मनसूरखान;	हैदराबाद--यूसुफखान.

बऱ्हाणपुरास दाऊदखान पन्नी होता त्याची बदली गुजराथच्या सुभ्यावर करण्यांत आली. निजामाच्या मदतीस मुलकी कामावर ‘ दिवाण ’ ह्मणून हैदरकुलीखान याची नेमणूक झाली. या गृहस्थाचा संबंध पुढें मराठ्यांचे इतिहासांत येतो. तसेंच बखरींतून व इतरत्र वरील अनेक नांवाचा उल्लेख मराठ्यांचे इतिहासांत कारणपरत्वें येत असल्यामुळें तीं येथें मुद्दाम दिलीं आहेत.

५. **निजामाचे व बाळाजीचे परस्पर व्यूह.**—फार दिवस दक्षिणेंत राहिल्यामुळें इकडची भाषा, रिवाज, पूर्व इतिहास व प्रस्तुतचीं कारस्थानें निजामास चांगलीं माहीत होतीं. औरंगजेबाच्या राजनीतीचें त्यास बाळकडूच होतें; आणि दिल्लींतील धामधुमीचा फायदा घेऊन दक्षिणेंत स्वतंत्र पंथ काढण्याचा त्याचा विचार होता. त्याच्या दुर्दैवानें या प्रसंगीं दक्षिणचा कारभार त्याजकडे दोन वर्षांपेक्षां ज्यास्त राहिला नाहीं. नेमणूक झाल्या-

बरोबर त्यानें इकडे येऊन औरंगाबादेस ठाणें दिलें. मराठ्यांस चौथाई वसूल करूं द्यावयाची नाहीं असा प्रथमपासूनच निश्चय करून त्याप्रमाणें त्यानें सर्व तजवीज चालविली. जुलै स. १७१३ मध्यें त्यानें औरंगाबादनजीक मराठी फौजेचा एक दोनदां चांगला समाचार घेतला.

चौथाईस विरोध करण्याकरितां प्रथमपासूनच निजाम कोल्हापुरकर संभाजीच्या पक्षास सामील होता, तरी शाहूशीं सलोखा करून त्यास आपणाकडे वळविण्याचे प्रयत्न त्यानें करून पाहिले. दक्षिणेंत येतांनाच त्यानें बादशहाकडून शाहूस दहा हजारांची मनसब देवविली (डफ १-३६०). शाहूच्या मनांत बादशाहीसंबंधानें पूज्यभाव वसत असल्यामुळें, त्यांचा ताबेदार म्हणवून घेण्यांत त्यास वाईट न वाटतां उलट एक प्रकारचें भूषण वाटे. चंद्रसेन जाधव शाहूवर रुसून निघून गेला, त्यास निजामानें आश्रय दिला; आणि फौजेच्या खर्चाकरितां बेदरच्या पूर्वेस भालकी येथें बरीच मोठी जहागीर त्यानें चंद्रसेनास दिली. चंद्रसेनाबरोबरच सर्जेराव घाटगे हा एक नामांकित सरदार शाहूस सोडून गेला, त्याचाही निजामानें परामर्ष घेऊन, संभाजीकडून त्यास कागल येथें कायमची जहागीर देवविली, तीच हल्लींची कागलची जहागीर होय. हैबतराव निंबाळकर सरलष्कर याचा मुलगा रंभाजी निंबाळकर हा सुद्धां निजामाकडे गेला त्यास त्यानें रावरंभा असा किताब दिला, व एक लहानशी जहागीर मुद्दाम पुण्यानजीक दिली. तेणेंकरून शाहूच्या स्वराज्यांत मराठे सरदारांच्या मार्फतच निजामानें मोगलांचा उपद्रव सुरू केला. दाऊदखानाच्या पांच वर्षांच्या कारकीर्दींत जी गोष्ट साध्य झाली नाहीं, ती वरप्रमाणें निजामानें हां हां म्हणतां चार सहा महिन्यांत तडीस नेली. निजामाची

१ हल्लींच्या अमदानींत सुद्धां एखादा जबरदस्त गव्हर्नर वगैरे हिंदुस्थानांत येऊन अशा प्रकारचेंच धोरण कसें स्वीकारितो हें निजामाच्या वर्तनावरून सहज मनांत आल्याशिवाय रहात नाहीं.

तशी जबरदस्त फूस मिळाली नसती तर या सरदारांची शाहूस सोडून जाण्याची छातीच झाली नसती. निंबाळकरानें बाजी कदम नांवाच्या इसमास आपल्या तर्फेनें पुणें प्रांताचा कारभार करण्यास पाठविलें, तेव्हां पुण्यांत प्रत्यक्ष दोन अंमल सुरू झाले. ' पुणें प्रांतीं ढमढेरे याचा फिसाद वाढून त्रिंबकजी ढमढेरे याणें फाल्गुन मासीं ठाणें बसविलें. रंभाजी निंबाळकरानें ढमढेरे याचें ठाणें लुटून बाजीराव कदम याजकडे पुण्याची वहिवाट सांगितली [भा० व० पु० २ श०, व शा० म० ब० पृ० ४३].

' शके १६२९ वैशाखमास बाजी कदम फौजदार व गुंडाबा नाईक सेखदार हे, रंभाजी निंबाळकर, नबाब आसफजाकडील सरदार, यांजकडून आले. त्यांनीं पुण्यांत अंमल बसवून ठाणें घेतलें. आठ वर्षे अंमल पुण्यांत होता. ' (भा. इ. सं. मं. इ. वृ. १८३५ ले. ८७). येणेंप्रमाणें शिवाजीच्या स्वराज्यावरच निजामानें घाला घातला. चंद्रसेन जाधव व निंबाळकर रावरंभा यांच्या मदतीस फौज देऊन त्यानें पुण्यावर चाल केली. तेव्हां पुरंदर नजीक मोगलांची व बाळाजी विश्वनाथाची लढाई झाली. (१७१३ ?) तींत सालप्याच्या घाटापर्यंत मराठ्यांस मागें हटावें लागलें, आणि बाळाजीनें स्वतः चांगला पराक्रम गाजविला. कृष्णराव खटावकर, दमाजी थोरात, व कोल्हापुरकर संभाजी यांसही या वेळेस निजामानें शाहूवर उठविलें. त्यांचें निरसन बाळाजी विश्वनाथ तितक्याच नेटानें करीत होता. पुणें प्रांताचा बंदोबस्त एकदम करणें जरूर होतें, त्यासाठींच आंग्र्याकडून लोहगड व सचिवाकडून पुरंदर हे दोन किल्ले शाहूचें मन वळवून मुद्दाम बाळाजीनें आपल्या कबजांत घेतले; आणि लोहगडावर रामाजी महादेव भानु यास सबनिशी व हरिमहादेवास मावळची मुजमी देऊन, खास आपल्या भरंवशाचे हे दोन इसम त्या भागांत त्यानें ठेवून दिले. नंतर पुण्यांत येऊन राहिलेला निंबाळकराचा सरदार बाजी कदम यासही बाळाजीनें आपल्या बाजूस वळाविलें; आणि सरलष्कर हें पद निंबाळकराचें काढून

घेऊन तें दावलजी सोमवंशी यास देवविलें. ' बाळाजी विश्वनाथाकडील व्यंकोजी ढमढेरे फौजेनिशीं येऊन रंभाजी निंबाळकराचे ठाणेदार पुण्यांत होते ते उठवून दिले. पंत प्रधानाचें ठाणें बसलें, शके १६३७ कार्तिक, ' (नोव्हेंबर १७१५, भा. इ. मं. इ.वृ.१८३५ ले. ८७). याप्रमाणें तोंडास तोंड देऊन बाळाजीनें शाहूचा पक्ष कसा सांभाळिला, हें दिसून येतें. तथापि दिल्लींतील कारस्थानें वाढून निजामाची दक्षिणेंतून उचलबांगडी झाली नसती, तर बाळाजीचा जम बहुधा बसला नसता. सतरा महिन्यांच्या आपल्या कारभारांत निजामानें पुनः महाराष्ट्रांत औरंगशाही उपस्थित केली. ती हाणून पाडण्याकरितां सय्यदांचे वेळेस पुढें दिल्लीचें कारस्थान चालून आलें तें बाळाजीच्या चांगल्या पथ्यावर पडलें. मराठे सरदारांस कांहीं तरी बाहेरची विशिष्ट व फायदेशीर कामगिरी दिल्याशिवाय महाराष्ट्रांतील घोटाळे मिटणें शक्य नाहीं अशी त्याची खात्री झाली, आणि ह्मणूनच त्यानें दिल्लीकडील कारस्थान हातीं घेतलें. त्याचा तरुण मुलगा बाजीराव बापाबरोबर राहून हीं कारस्थानें प्रत्यक्ष शिकून पुढील कर्तव्याचा मार्ग मनांत ठरवीत होता हें उघड आहे.

निजामुल्मुल्कची बदली झाल्यावर त्याचे जागीं सय्यद हुसेन अलीची नेमणूक झाली. दिल्लीस सय्यदांची कारकीर्द प्रसिद्ध आहे, त्यांपैकीं हा एक होय. ह्यास बारासय्यद असें नांव होतें. त्या सय्यदांचा पूर्व वृत्तान्त व त्याचा दिल्लींतिल कारभार यांचें वर्णन अगोदर दिलें पाहिजे.

६. सय्यद बंधूंची पूर्वपीठिका व कारभार (स. १७१३–१८).– स. १७२० पावेतों मोगल बादशाहीचा मुख्य कारभार सय्यद अब्दुल्ला व सय्यद हुसेन या दोघां बंधूंनीं करून प्रचंड उलाढाली व क्रूर कृत्यें केलीं. या बंधूंचें ऐतिहासिक वृत्त समजून घेणें मराठ्यांचे इतिहासास अत्यंत जरूर आहे.

या सय्यदांचे पूर्वज मेसापोटामिया प्रांतांत वासित येथें राहत असत. तेथून कोणी पुरुष हिंदुस्थानांत येऊन सरहिंदच्या नजीक राहिला. येथें

त्यांचीं चार कुटुंबें झालीं, पैकीं एक कुटुंब दुआबांत मीरत व सहारणपुर यांचे दरम्यान वस्ती करून राहिलें. कोणी म्हणतात 'बारा' नांवाचे गांवावरून या कुटुंबास बारासय्यद म्हणूं लागले. कोणी सांगतात त्यांचे आरंभीं बारा गांव होते, त्यावरून त्यांचें टोपणनांव 'बारा' असें पडलें. अकबराचे फौजेंत कित्येक बारा सय्यद लष्करी नोकरीवर होते. त्यांच्या अंगीं विद्वत्ता विशेष नव्हती; शौर्य, औदार्य व पोकळ डौल हे त्यांचे स्वभावविशेष प्रसिद्ध असून, त्यामुळें हल्लीं सुद्धां त्यांचे वंशज कर्जांत बुडालेले आहेत.

औरंगजेबाचे पदरीं सय्यद अब्दुल्लाखान उर्फ सैयदमिया नांवाचा एक हुशार सरदार असून तो कांहीं दिवस विजापुर व पुढें अजमीर या प्रांताचा सुभेदार होता. या अब्दुल्लाखानास पुष्कळ मुलगे होते, पैकीं हसन अली व हुसेन अली हे दोन विशेष प्रसिद्धीस आले, तेच इतिहासांत सय्यद बंधु या नांवानें ओळखिले जातात. स. १७१२ त पहिल्याचें वय सुमारें ४६ व दुसऱ्याचें ४४ होतें. पहिला हसन अली हा अब्दुल्लाखान कुत्बुल्मुल्क् या नांवानें प्रसिद्ध आहे. तो १६९७–९८ त खानदेश, बागलाण, औरंगाबाद इत्यादि ठिकाणीं फौजदारीवर होता. धाकटा भाऊ हुसेन अली हा ज्यास्त अक्कलवान व निश्चयी असून तो अजमीर, आग्रा, इत्यादि ठिकाणीं निरनिराळ्या कामांवर होता. पुढें जाजवच्या लढाईंत त्यांनीं चांगला पराक्रम केल्यावरून त्यांस बहादुरशहानें मोठ्या योग्यतेस चढविलें. या लढाईंत त्यांचा तिसरा भाऊ नुरुद्दीन अली मारला गेला. वजिराचें व त्यांचें बनलें नाहीं म्हणून बहादुरशहाचे वेळेस ते फारसे पुढें आले

१ (मु. रि. पृ. ८१४.) अब्दुल्लाखानास बादशहानें कुत्बुल्मुल्क असा किताब व वजिरी देऊन, हुसेन अलीस अमीरुल्-उमराव असा किताब व मीरबक्षी म्हणजे सेनापति केलें. अब्दुल्ला बहुतेक राजधानींतच असे. हुसेन अली तीन वर्षें दक्षिणेंत होता.

नाहींत. तथापि शहाजादा अज्जीमुश्शानची त्यांजवर मेहेरबानी असल्यामुळें हुसेन अलीस स. १७०८ त बहार प्रांताची, व अब्दुल्ला यास स. १७११ त अलाहबादची सुभेदारी मिळाली होती. या ठिकाणीं असतांच त्यांनीं फर्रुखसेयरचा पक्ष उचलिला आणि जहांदरशहाचा पाडाव करून फर्रुखसेयर यास तख्त मिळवून दिलें. या राज्यक्रांतीची हकीकत मोठी चित्तवेधक आहे, परंतु ती येथें देण्याचें प्रयोजन नाहीं.

फर्रुखसेयर हलक्या कानांचा असून एक निश्चय करून त्याप्रमाणें कधीं वागला नाहीं, यामुळें त्याचा नाश झाला. सय्यदांचे विरुद्ध त्याजकडे लोकांनीं गाऱ्हाणीं केलीं, त्यावरून तो त्यांस एकसारखा दुखवीत गेला. आपल्या बलाबलाचा विचार त्यानें केला नाहीं. उलट पक्षीं सय्यद बंधु मोठ्या सावधगिरीनें व एकमेकांच्या विचारानें वागत होते. फर्रुखसेयरनें जानेवारी १७१३ त दिल्लींत प्रवेश केल्याबरोबर पुढील नेमणुका करण्यासंबंधानें प्रथमच उभयतांत तंटा उत्पन्न झाला. तसेंच सय्यदांस पुष्कळशी संपत्ति मिळाली, त्याबद्दल बादशहास वैषम्य वाटूं लागलें. बादशहा शिकारीचें निमित्त करून वारंवार बाहेर जाई आणि तिकडे सय्यदांच्या नाशाचा कांहीं तरी गुप्त बेत करी, असा हा प्रकार सारखा सहा सात वर्षें चालला होता.

फर्रुखसेयर गादीवर आला, तेव्हां रजपूत राजे विशेष बळावले होते. मारवाडच्या अजितसिंगानें स्वातंत्र्य धारण करून अजमीरचा बादशाही सुभा सुद्धां हस्तगत केला होता. तेव्हां त्याचा पाडाव करण्यासाठीं बादशहानें हुसेन सय्यदास त्याजवर रवाना केलें, आणि आंतून अजितसिंगास पत्र लिहिलें कीं 'तुम्हीं हुसेन सय्यदास मारून टाकावें म्हणजे त्यांची संपत्ति आम्हीं तुम्हांस देऊं.' ही स्वारी नोव्हेंबर १७१३ पासून जुलई १७१४ पावेतों झाली. हुसेन अली अजमिरावरून मेडत्यास गेला. अजितसिंग मागें हटत चालला. सय्यदाशीं लढून त्याचा पाडाव करणें शक्य नाहीं

असें पाहून अजितसिंगानें त्याजबरोबर तह केला, आणि बादशहास आपली मुलगी दिली तो प्रकार अन्यत्र सांगितलाच आहे.

इकडे बादशहानें अजितसिंगास लिहिलेलीं पत्रें सय्यदांचे हातीं लागून, त्यांचें व बादशहाचें खूपच वांकडें आलें; आणि बादशहा आपला नाश करण्यास टपला आहे अशी त्यांची खात्री झाली. मीरजुम्ला, खान डौरान, महंमद अमीनखान ही सर्व मंडळी सय्यदांचे विरुद्ध होती; आणि ते बादशहाशीं सय्यदांचे विरुद्ध नानाप्रकारचे गुप्त बेत करीत होते. सय्यद दरबारास सुद्धां जाईनातसे झाले. पुढें पुष्कळांच्या मध्यस्थीनें उभय पक्षीं आणा शपथा होऊन सय्यदांची व बादशहाची तात्पुरती गोडी झाली. नंतर हुसेन सय्यदास बादशहानें दक्षिणच्या सुभ्यावर नेमिलें.

दक्षिणच्या सुभ्यावर सय्यदाची नेमणूक झालेली ऐकून निजामुल्मुल्क तेथचा कारभार सोडून ता. १३ जून १७१५ रोजीं दिल्लीस दाखल झाला. रस्त्यांत हुसेन अली व निजाम एकमेकांच्या जवळून गेले. पण त्यांनीं एकमेकांची गांठ घेतली नाहीं. यांत त्यांनीं बादशाही रिवाजही मोडला. दक्षिणचा कारभार हातचा गेल्यामुळें निजाम अतिशय चिडून गेला होता. तत्राप तो मोठा धूर्त असल्यामुळें एकदम सय्यदांच्या विरुद्ध चाललेल्या कारस्थानांत तो सामील झाला नाहीं. एप्रिल १७१७ त त्याची नेमणूक मुरादेबादेस झाली. मुरादाबादचा सुभा हलका गणला जात असे, ह्मणून तो निजामास आवडला नाहीं.

हळू हळू सय्यदांच्या पाडावाचे अनेक प्रयत्न बादशहानें केले. त्यानें स. १७१६ च्या मार्चांत सवाई जयसिंगास माळव्याचे सुभ्यावरून आपल्या मदतीस बोलाविलें; पण जयसिंगानें बादशहास मनापासून साह्य केलें नाहीं. पुढें त्याची रवानगी जाठांवर झाली. बादशहानें मोठ्या भरंवशानें स. १७१८ त आपला सासरा अजितसिंग यास आपल्या मदतीस बोलाविलें. परंतु अजितसिंग उलट सय्यदांसच सामील झाला. नंतर

बादशहानें निजामास आपल्याजवळ आणिलें; तोही सय्यदांचे विरुद्ध वागेना, म्हणून त्यानें त्याची नोकरी काढून घेतली. अशा रीतीनें बादशहाचा पक्ष दिवसेंदिवस अगदींच दुर्बल झाला. पुढें आपली आतां दिल्लीस घडगत नाहीं असें पाहून अब्दुल्लानें आपल्या बंधूस दक्षिणच्या कारभारावरून सेप्टेंबर स. १७१८ त परत दिल्लीस बोलाविलें. दक्षिणचा सर्व बंदोबस्त आपल्या मर्जीमाफक करून हुसेनअली, हवा मानवत नाहीं असें निमित्त करून, नोव्हेंबर १७१८ त परत निघाला, तो १७१९ च्या फेब्रुवारींत दिल्लीस पोंचला.

मराठ्यांच्या इतिहासासंबंधानें विचार करितां, सय्यद हुसेनचा दक्षिणेंतील कारभार अत्यंत महत्त्वाचा आहे. शंकराजी मल्हार व बाळाजी विश्वनाथ या दोन पुरुषांनीं सय्यदांशीं नवीन उपक्रम करून उत्तर मराठशाहीचा समग्र इतिहास नवीनच बनविला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. परंतु मराठे व मुसलमान या दोघांबरोबर तिसऱ्या एका पक्षाचा म्हणजे रजपूत राजांचा या विषयांत निकट संबंध येत असल्यामुळें पुढील कारस्थानें समजण्यासाठीं रजपुतांची थोडी हकीकत येथेंच दिली पाहिजे.

७ रजपुतांच्या स्नेहाचा बाळाजीस झालेला फायदा.[१]—महाराष्ट्रांतून बाहेर पडून नर्मदेच्या पलीकडे मराठ्यांनीं प्रवेश केल्याबरोबर त्यांचा संबंध रजपूत राजांशीं आला. रजपूत राजांस औरंगजेबानें अत्यंत दुखाविलें होतें, आणि दक्षिणेंत औरंगजेबाचा मराठ्यांनीं जो उच्छेद केला त्याजबद्दल रजपुतांस आनंद होऊन मराठ्यांनीं सय्यदांचे द्वारें दिल्लींत प्रवेश केला, तेव्हां त्यांजबद्दल सामान्यतः रजपूत राजांना सहानुभूति वाटत होती. बादशाहीच्या या पडत्या काळांत रजपूत राजेही आपलीं राज्यें वाढवीत होते. चौथाई सरदेशमुखीचे हक्क मराठ्यांस

---

१ आधार—टॉड व अर्विन.

मिळाल्याबद्दल रजपुतांस आनंदच झाला. अकबराच्या वेळेप्रमाणें या वेळीं रजपुतांचें बादशहास साह्य असतें तर दिल्लींत मराठ्यांचा रिघाव झाला नसता. रजपुतान्यांत मुख्य राज्यें तीन उदेपुर, जयपुर व जोधपुर. प्रस्तुत उदेपुरास राणा अमरसिंह (स. १७००–१७१६) व राणा संग्रामसिंह (१७१६–३४) हे दोन मोठे हुशार राज्यकर्ते झाले. मात्र त्यांचें लक्ष स्वतःची राज्यवृद्धि करण्याकडे नसून, मुसलमानांशीं विरोध करून आपल्या घराण्याचें पावित्र्य व सन्मान कायम राखण्याकडे विशेष होतें. मारवाडांत जोधपुर येथें जशवंतसिंहाचा पराक्रमी मुलगा अजितसिंह (१६७८–१७३१) व त्याचा सवाईबेटा अभयसिंह (१७३१–१७५०) हे मोठे चळवळये असून, दिल्लीच्या कारस्थानांत विशेष लक्ष ठेवून स्वतःचा फायदा करण्यांत निमग्न असत. जयपुरचा राजा सवाई जयसिंह (१६९९–१७४३) हा विद्याभिलाषी असून, धाडसानें पुढें न पडतां, मागें राहून खटपटी करणारा होता. टॉड त्याजविषयीं आदरानें लिहीत नाहीं. शिवाय दुसरे लहान लहान राजे बादशाही फौजेंत असत. बुंदीचा बुधसिंह, कोटयाचा रामसिंह व दतियाचा दलपत बुंदेला हे औरंगजेबाच्या फौजेंत दक्षिणेंत लढत होते. पैकीं दलपत बुंदेल्यानें लिहिलेला त्या वेळचा इतिहास प्रसिद्ध आहे. औरंगजेबाचे दोघे मुलगे राज्यासाठीं आपसांत लढले तेव्हां बुंदीचा बुधसिंह, उदेपुरचा अमरसिंह व जोधपुरचा अजितसिंह यांनीं, वडील पुत्र बहादुर शहाचा, आणि रामसिंह व दलपत बुंदेला यांनीं अजिमशहाचा, असे पक्ष घेतले होते. त्या प्रसंगीं जाजवच्या लढाईंत रामसिंग व दलपत बुंदेला मारले गेले. बहादुरशहानें बुधसिंगास 'रावराजा' असा किताब देऊन मोठ्या योग्यतेस चढविलें. तो पुढील कारकिर्दींतसुद्धां दिल्लीसच राहत असे. जयसिंगाची बहीण त्यास दिलेली असून, जयसिंगाचें व बुधसिंगाचें वांकडें होतें.

स. १७०८ त बहादुरशहानें कामबक्षावर दक्षिणेंत स्वारी केली तेव्हां जयसिंह व अजितसिंह यांस त्यानें आपल्या बरोबर घेतलें असतां, बादशहा नर्मदा पार होतांच, दोघेही मागच्या पायीं मागें फिरले ते उदेपुरास येऊन तेथें अमरसिंहाचे मसलतीनें त्रिवर्गांनीं बादशहाचे विरुद्ध एक नवीन संघ निर्माण करून दोस्तीचा एक विशिष्ट करार केला, (स. १७०९ –१०). औरंगजेबाच्या दुष्ट राजनीतीचा हा परिणाम होय. आपल्या मुली मुसलमानांस द्यावयाच्या नाहींत, आणि इतःपर बादशहास कोणत्याही प्रकारें मदत अगर त्याची नोकरी करावयाची नाहीं,असा या कराराचा आशय होता. (मु. रि. पृ. ८२४). हा करार पार पाडण्यांसाठीं बादशहाशीं झगडावें लागल्यास मराठयांची मदत आपणास मिळावी अशी रजपुतांनीं आशा ठेविली. सय्यदांचे कारकीर्दींत रजपूतमराठ्यांचें ऐक्य असण्याचें हें बीज होय. रोगापेक्षां उपायच रजपुतांस जास्त अपायकारक झाला, अशी या संबंधीं टॉडची टीका आहे, ती खरी असो कीं खोटी असो, वरील उपक्रमानें उत्तर हिंदुस्थानांत मराठयांचें पाऊल सुगम झालें ह्यांत संशय नाहीं.

वरील करार म्हणजे बादशहाचा उघड अपमान होय. अकबराच्या वेळेपासून रजपुतांच्या मुली बादशहाच्या घराण्यांत येत असून ते राजे बादशहाच्या पदरीं नोकरी करीत.हा प्रघात रजपुतांनीं उघडपणें तोडल्याबद्दल त्यांची खोड मोडण्याचा विचार सय्यदांनीं ठरविला. हुसेन सय्यदानें अजितसिंगावर स्वारी केली, [नोव्हेंबर १७१३–जुलै १७१४]. रजपुतांनीं प्रथम सय्यदाचा पराभव केला. या प्रसंगीं त्रिवर्ग रजपूत राजे सांबर सरोवराचे कांठीं जमून तीच त्यांनीं तीन राज्यांची सरहद्द ठरविली; आणि त्या सरोवरांतील मिठाचें उत्पन्न तिघांनीं सारखें वांटून घेण्याचा व पूर्वीचे करार बिनचूक पाळण्याचा पुनः निश्चय केला. त्यानंतर त्रिवर्ग राजे पृथक् होतांच, सय्यद हुसेननें अजितसिंगास एकटाच गांठिलें आणि त्याचा

पाडाव करून त्यास शरण येण्यास भाग पाडलें. अजितसिंगाचा नाइलाज असो अथवा आपमतलबास्तव असो, त्यानें आपली मुलगी बादशहास देण्याची आणि मुलगा व आपण दोघांनीं बादशहास शरण जाऊन त्याची नोकरी करण्याची कबुली लिहून दिली. याप्रमाणें रजपुतांचा ठराव सय्यदांनीं फिसकटविला आणि अजितसिंगाचा मुलगा अभयसिंग यास बादशहाच्या तैनातीस आणिलें, (जुलै १७१४). मुलगी इंद्रकुमारी मागून समारंभानें यावयाची होती. पुढें ता. २३ सेप्टेंबर सन १७१५ रोजीं मोठ्या समारंभानें ती दिल्लीस पोंचली. नंतर चार दिवसांनीं तिला मुसलमानी दीक्षा देण्यांत येऊन बादशहाशीं तिचें लग्न सय्यद हुसेनच्याच वाड्यांत मोठ्या थाटानें झालें. लग्नाची एकंदर व्यवस्था वजीर सय्यद अब्दुल्ला यानें ठेविली होती. दोन महिने पावेतों दिल्लींत हा लग्नसोहळा अपूर्व झाला. लग्नापूर्वीं महिनाभर बादशहा मूळव्याधीनें आजारी होता, त्यास ईस्ट इं. कं.चा वकील सर्जन हॅमिल्टन यानें शस्त्रप्रयोग करून बरें केलें, त्याजबद्दल बादशहानें कंपनीस हिंदुस्थानांत जकातीची माफी व कांहीं प्रदेश कायमचा लिहून दिला. तोच इंग्रजी राज्याचा येथें आरंभ होय.(ब्रि. रि. पृ. ६१३-१४).

याप्रमाणें अजितसिंगास वठणीस आणल्यावर, बहादुरशहानें माफ केला होता तो, जिझिया कर सय्यदांनीं रजपुतांवर पुनः लागू केला. इनायतुल्ला नांवाचा एक वृद्ध इसम औरंगजेबाचे तालमेंत वसुलाच्या कामांत तयार झालेला दिल्लीस होता, त्यास सय्यदांनीं मुद्दाम या जिझियाच्या वसुलीकरितां पुनः दिवाण नेमिलें. अजितसिंग व अभयसिंग यांनीं आलेल्या संधीचा फायदा घेऊन आपलें राज्य वाढविण्याचा उद्योग केला. अजीत नेमणूक गुजराथच्या सुभ्यावर झाली, तेव्हां सन १७१६ त बापलेकांनीं तिकडे जाऊन बराच नवीन प्रदेश हस्तगत केला. हे बापलेक अतिशय कपटी व स्वार्थी होते. त्यांनीं स्वतः फायद्याकरितांच बादशहास मुलगी दिली कीं, खरोखरच तसें करणे त्यांस भाग पडलें, ह्याचा निर्णय होत

नाहीं. एवढें खरें कीं, वर सांगितलेला करार मोडण्यास तेच कारण झालें आणि ह्यामुळेंच पुढें राजपुतान्यांत अंतर्वैमनस्यें उत्पन्न होऊन त्यांमुळें तेथें पुढें मराठ्यांचा प्रवेश झाला. जयपुरचा राजा सवाई जयसिंग याची व पेशवा बाळाजीची मैत्री शंकराजी मल्हारानें जुळवून दिली, ती जयसिंगानें मरेपर्यंत पुढें बाजीरावाच्या व नानासाहेबाच्या वेळेपावेतों अविच्छिन्न चालविली. उदेपुरच्या राण्याशीं पेशव्याचा संबंध या वेळीं आला नाहीं.

८. हुसेन सय्यदाचा दक्षिणेंतील कारभार, मराठयांशीं चौथाईचा तह. (एप्रिल १७१५ नोव्हेंबर १७१८).–दक्षिणच्या सुभ्यावर नेमणूक होऊन, हुसेन सय्यद ता. ४ एप्रिल १७१५ रोजीं दिल्ली सोडून निघाला. परंतु त्यास कारभार न देतां मारून टाकावें असा बादशहानें दाऊदखान पन्नीस आगाऊच हुकूम पाठविला होता. हुसेन अली नर्मदेवर आला, तेव्हां त्यास बातमी लागली कीं दाऊदखान पन्नी हा बऱ्हाणपुर येथें आपणावर चालून आला आहे. दाऊदखानास त्यानें परत जाण्याचा हुकूम पाठविला; परंतु तो दाऊदनें मानला नाहीं. त्या वेळीं शाहूचा सेनापति नेमाजी शिंदे मोठया फौजेनिशीं बऱ्हाणपुरास येऊन वरील दोघां मोगल सरदारांचा पुढें काय प्रकार होतो त्याजवर नजर देऊन बसला होता. बऱ्हाणपुर नजीक लालबागच्या मैदानांत दाऊदखान व हुसेन अली यांची ता. ६ सप्टेंबर १७१५ रोजीं लढाई होऊन दाऊदखान मारला गेला. तेव्हांपासून पुढें तीन वर्षें पावेतों हुसेनअल्लीनें दक्षिणचा कारभार केला.

हुसेन अलीचा पाडाव करण्याविषयीं मराठयांसही अंतस्थ रीतीनें बादशहानें चेतविलें होतें. त्यावरून त्यांनीं मोगलांचे मुलखांवर हल्ले सुरू केले. खंडेराव दाभाडे यानें खानदेश व गुजराथ प्रांतावर स्वाऱ्या करून, त्या दोन प्रांतांमधला दळणवळणाचा रस्ता आपल्या कबजांत घेतला. तेव्हां हुसेनअलीनें झुल्फिकारबेग नांवाच्या सरदारास खंडेरावावर पाठविलें.

खंडेरावानें युक्तीनें मोगलांची पांगापांग करून डोंगरी प्रदेशांत झुल्फिकार-बेगासुद्धां त्याची फौज कापून काढिली. तेव्हां हुसेन अल्लीनें आपला दिवाण मुहकमसिंग व चंद्रसेन जाधव यांस दाभाड्यावर रवाना केलें. त्या वेळीं दाभाडयाचे मदतीस दावलजी सोमवंशी होता. अहंमदनगरनजीक उभय पक्षांची निकराची लढाई होऊन जयापजयाचा निकाल लागला नाहीं. या लढाईचा उल्लेख, भा. इ. सं. मं. इ. वृ. १८३७ लेखांक ११० च्या महजरांत व इ. सं. पे. द. मा. पृ. १६ ले. २३ यांतही आहे. दाभाडे व सुलतानजी निंबाळकर यांनीं पुढें मोगलांचा पूर्ण पराभव केला. ती लढाई शके १६३९ वैशाख वद्य ९ (एप्रिल ता. २४ स. १७१७) रोजीं झाली. याच लढाईनंतर अथवा थोडे दिवस पूर्वी खंडेराव दाभाडे शाहू महाराजांस भेटला, तेव्हां संतोष पावून शाहूनें मानसिंग मोरे याजकडून सेनापतिपद काढून तें खंडेरावास दिलें. त्यापूर्वी दाभाडयाला सेनाखास-खेलीचा हुद्दा होता, तो आता काढून घेण्यांत आला. (माघ शु.१०शुक्रवार. पे. द. स. प. मा. ३४९ व (शा. म. रो. ले. १५६). या पुढें दाभाडयानें गुजराथ, काठेवाडकडे मराठयांचा अंमल बसवावा असा हुकूम त्यास शाहूनें दिला. बाळाजीनें मोगली राज्यांत चढावाची पद्धति कशी उसळून दिली याची यावरून कल्पना होईल. ‘ दरमहा हुजूर खर्चास ऐवज देत जावा, फौज बाळगावी, थोरले महाराज धान्य व नक्त श्रावण-मासीं धर्मादाय देत असत, तो सेनापति यांनीं आपल्या तालुक्यापैकीं, दोन चार लाख रुपये खर्चून,कोटिलिंगें ब्राह्मणांकडून करवीत जावीं, ’असा यावेळीं सेनापतीस हुकूम देण्यांत आला. यावरून पुढें श्रावणमासची ब्राह्मणांची दक्षिणा सेनापतीच्या मार्फत होऊं लागली.

दाऊदखान मेल्यावर सय्यदांचे अनिष्टाविषयीं बादशहा गुप्तपणें मराठयांस लिहीत असे. दाभाडयाचा जय झाल्यामुळें मराठे प्रबळ होऊं लागले. दाऊदखानाशीं झालेल्या ठरावानें मराठयांस चौथाई मिळाली

असतां, हल्लीं ते मोगलांच्या सहासुभ्यांतून सरदेशमुखीही वसूल करूं लागले. बादशहाचा अविश्वास व मराठ्यांचा उपद्रव यांमुळें हुसेनसय्यदानें मराठ्यांपासून आपला बचाव करण्याच्या हेतूनें, मराठ्यांशीं तह करून त्यांची मैत्री संपादण्याचा विचार चालविला. मराठ्यांवर मेहेरबानी करावी असें सय्यद हुसेन अलीचे मनांत मुळींच नव्हतें. मराठ्यांच्या बंदोबस्तासाठीं त्यानें फौजही मोठी जमविली. परंतु बादशहानेंच सय्यदांविरुद्ध सारखीं कारस्थानें चालविल्यामुळें हुसेनचा इलाज चालेना; आणि पुढें जेव्हां स्वतःच्याच अंगावर बाजू येण्याचा रंग जोराचा दिसूं लागला, तेव्हां मराठ्यांशीं गोडी करून त्याच्याच मदतीनें बादशहास शह देण्याचा विचार हुसेन अलीनें कायम केला. शेखजादा अन्वरखान म्हणून बऱ्हाणपुरचा अधिकारी हुसेन अलीचा दोस्त होता, त्यानें ही मराठ्यांशीं स्नेह करण्याची सल्ला हुसेन अलीस दिली; आणि या कामीं शंकराजी मल्हाराचा उपयोग करण्यास त्यास सांगितलें. हा शंकराजी मल्हार पूर्वीं राजारामाचे वेळेस सचिव होता, परंतु पुढें तें काम सोडून तो काशीस गेला (म. रि. पृ. ६७१), आणि तेथून दिल्लीस जाऊन तेथें मराठ्यांच्या तर्फेनें अनेक कारस्थानें करूं लागला. खाफीखान लिहितो, शंकराजी मल्हारास बादशहानें मुद्दाम हुसेन अलीबरोबर कारभारी म्हणून दक्षिणेंत पाठविलें. त्यानें बाळाजी विश्वनाथ व चिमणाजी दामोदर (Jamnaji, Khafi Khan) यांचे मार्फत बरीच वाटाघाट करून, शाहूशीं तह करण्याची हुसेन अलीस सल्ला दिली. त्यावरून तह ठरविण्याकरितां शंकराजी मल्हार साताऱ्यास आला. तेथें शाहूनें त्याची बरदास्त फार चांगली ठेविली. तहाच्या वाटाघाटीचें वर्णन चिटणीसकृत शाहूचे चरित्रांत दिलेलें हृदयंगम आहे, (पृ. ३८–३९). बरेच दिवस खल होऊन शेवटीं हुसेन अलीच्या मार्फत शाहू व बादशाहा यांचा खालील तह ठरला. (१) शिवाजीच्या वेळचें सर्व स्वराज्य तमाम गडकोटसुद्धां स्वतंत्रपणें शाहूचे हवालीं करणवें;

(२) अलीकडे मराठे सरदारांनीं जिंकलेले प्रदेश म्हणजे खानदेश गोंडवण, वऱ्हाड, हैदराबाद, कर्नाटक इत्यादि ठिकाणचे, यादींत नमूद केल्याप्रमाणें मोगलांनीं सोडून देऊन ते मराठ्यांच्या स्वराज्यांत सामील व्हावे; (३) मोगलांच्या दक्षिणेंतील मुलखांवर चौथाई व सरदेशमुखीचे हक्क मराठ्यांनीं वसूल करावे. या चौथाईचे बदल्यांत आपली पंधरा हजार फौज मराठ्यांनीं बादशहाचे मदतीस ठेवावी आणि सरदेशमुखीचे बदल्यांत मोगलांचे मुलखांत मराठ्यांनीं चोऱ्या वगैरेचा बंदोबस्त करावा;(४) कोल्हापुरच्या संभाजीस शाहूनें उपद्रव करूं नये; (५) मराठ्यांनीं दरसाल बादशहास दहा लाख रुपये खंडणी द्यावी; (६) आणि शाहूची मातुश्री कुटुंब, संभाजीचा दासीपुत्र मदनसिंग वगैरे दिल्लीस बादशहाचे कबजांत, आहेत, त्यांस सोडून स्वदेशीं पावतें करावें. असा या तहांतील कलमांचा मुख्य मतलब होता.

थोड्या बहुत फरकानें हा तह हुसेन अलीनें सन १७१८ त मंजूर केला; मात्र त्याजबद्दलचें बादशहाचें फर्मान पुढें यावयाचें होतें. शाहूनें हा तह लगेच अमलांत आणण्यास सुरवात केली, आणि ' स्वामींचें स्वराज्य देखील ठाणीं पातशहांनीं स्वामींस बहाल केलें आहे,त्याच्या सनदा अमीरुलुमराव हुसेन अलीखान यांणीं दिल्या आहेत, ऐशियास मोगलाई तर्फेचा ऐवज मोगलांकडे अगर दुसरियाकडे न देणें, नक्त जमेच्या आकारापैकीं निमे ऐवज मोगलांकडील हुजूर वसूल देणें, ' असे हुकूम शाहूनें काढिले. ता. १ आगष्ट १७१८. (रा. खं. ३ ले. ९९ व १०० पहा).

या तहानें व त्याच्या वाटाघाटीनें महाराष्ट्रांत शाहूचें वजन वाढून त्याचा चांगला जम बसला. त्याच्या अंगचें कर्तृत्व लोकांस दिसूं लागलें तसा त्याचा वचक बसत चालला. अष्टप्रधान व सरदार त्याचे हुकूम बिनतक्रार बजावून बाहेर दूरवर संचार करूं लागले. बाळाजीनें राज्यकारभाराची व्यवस्था बांधण्यास सुरुवात केली, तशी मुलखांत शांतता व

आबादानी होऊं लागली. ' हुजूर बोलाविलें असतां एकक्षणाचा विलंब व उजूर न करितां येऊन पावावें. सुभ्याची व पदाची घालमेल झाली आणि सनद गेली, म्हणजे तसेंच त्या क्षणीं काम त्याचे हवालीं करून हुजूर निघून यावें, कांहीं अवज्ञा करूं नये. सर्व निष्ठेनें चालूं लागले. ' (शा. म. च. २६).

मराठ—मंडळाचें लक्ष घरगुती भांडणांतून काढून बाहेरच्या उद्योगांत लावण्याचा बाळाजी विश्वनाथाचा मतलब सिद्धीस गेला आणि मराठ्यांच्या उद्योगास नवीन क्षेत्र प्राप्त झालें. तहाचा मतलब पाहिला असतां, हिंदुस्थानदेश जिंकितांना वेल्स्ली वगैरे इंग्रज मुत्सद्यांनीं पुढें सुरू केलेली तैनाती फौजेची पद्धत, ह्या वेळीं मराठ्यांनींच सुरू केली असें ह्मणतां येईल. बादशहाच्या तैनातीस आपली फौज देणें म्हणजे त्याच्या संरक्षणाची हमी आपल्याकडे घेतल्यासारखें होतें. मात्र शाहूनें बादशहास खंडणी कबूल केली, याचा अर्थ उघड स्वातंत्र्य धारण करण्याची छाती शाहूची नव्हती हें वर सांगितलेंच आहे. त्या वेळचे चौथाई व सरदेशमुखीचे हक्क म्हणजे हल्लीं चीन वगैरे परावलंबी राष्ट्रांना कर्ज देतांना युरोपीय राष्ट्रें कस्टम्स म्हणजे जकातीचें उत्पन्न तारण लावून घेतात, तशा प्रकारचे असून, त्यांच्या योगानें मराठ्यांना सर्व हिंदुस्थानभर संचार करण्याची मोकळीक झाली, इतकेंच नव्हे, तर पुढील इंग्रज मुत्सद्यांप्रमाणें, तें त्यांचें एक कर्तव्यच झालें. स्वहित संभाळण्यासाठीं आजूबाजूच्या सत्ताधीशांसंबंधानें इंग्रजांस हिंदुस्थानांत पुढें जशी चढावाची राज्यपद्धति (Vigorous policy) स्वीकारावी लागली तोच बहुतेक प्रकार मराठ्यांचाही झाला.

अर्थात् ह्या तहानें मराठशाहीच्या कारभारास निराळें वळण लागलें. नवीन जबाबदारी व नवीं कर्तव्यें उत्पन्न झालीं. पूर्वींची व्यवस्था बदलली. नवीन मनु सुरू झाला. मराठशाहीचें हें रूपांतर बाळाजी पेशव्यानें उपस्थित केलें, आणि पुढील पुरुषांनीं त्यचाया परिपोषाचा उद्योग केला.

याचे परिणाम काय झाले तें पुढें पाहतां येईल. मात्र या पद्धतीचा उगम कसा झाला एवढेंच येथें ध्यानांत ठेवावयाचें आहे.

वरील तहाची यादी चिटणिसानें शाहूचे चरित्रांत (पृ. ३८) दिली आहे, तीच भारत–वर्ष–पत्रें यादी-लें० ४० यांत दिलेली असून, त्यावरून हा कागद बाजीरावास शाहूनें करून दिला, हा राजवाड्यांचा (खं. २ पृ० ३१) समज यथार्थ नाहीं, हें उघड आहे.

तहाच्या वाटाघाटींची एकंदर हकीकत साताऱ्यास वारंवार शाहूस कळविण्यांत येत होती आणि शाहूकडून त्यासंबंधानें लगोलग जबाबही जात होते हें खालील पत्रावरून निदर्शनास येतें. तहांतील प्राप्तीपेक्षां मातुश्रीसंबंधानें शाहू किती आतुर होता याचाही त्यांत उल्लेख आहे. अशा क्वचित् उपलब्ध होणाऱ्या पत्रांवरून सामान्यत: सर्व सरदार आपल्या उद्योगाची कच्ची हकीकत वारंवार शाहूस कळवून त्याच्या हुकुमाप्रमाणें वर्तत होते आणि शाहूही चहूंकडे चाललेल्या प्रचंड उद्योगाचा व्याप मोठया हौसेनें सहन करीत होता, चैनींत किंवा आळसांत वेळ काढीत नव्हता, असें निःसंशय अनुमान करण्यास हरकत नाहीं.

"स्वस्तिश्री राज्याभिषेक शके ४४ हेमलंबीनाम संवत्सरे (२४ फेब्रुवारी १७१८) फाल्गुन शु.५ इंदुवासरे, क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शाहूछत्रपतिस्वामी यांणीं रा. रा. यादवराऊ मुनशी यास आज्ञा केली ऐसीजे. तुम्हीं माघ बहुल १३ चें विनंतिपत्र पाठविलें तें फाल्गुन शुद्ध ४ स प्रविष्ट होऊन वर्तमान विदित जालें. सरदेशमुखीचा परवाना पहिले जाला होता, तो गलत करून हल्लीं नवा परवाना सिद्ध करविला, त्याची नक्कल काजीचे मोहरेनिशीं पाठविली असे, व पहिले पेशकसी मोकरर जाली होती त्याचप्रमाणें जोर बजोरें रदबद्दल करून स्वामीस कळण्यास पाठविली आहे. यावरून सेवकाचे चाकरीचा मजुरा होईल, म्हणोन कित्येक प्रकारें लिहिलें. ऐशास जो पूर्वी रा. प्रधानपंतीं निर्वाह केला होता, त्या संबंधें दुसरी बोली

असलेली या करितां तुम्ही सेवकलोक व तुम्हांस जें लिहिणें तें लिहावें लागलें. येथील आज्ञेवरून तेथें तुम्हांस रदबदलेस जोर पोंहोंचला, आणि पहिलेच मोकरर बेरजेवरी काम होऊन आलें. तथापि तुमच्या शहाणपणास अगर कष्ट मेहनतीस स्वामींनीं शब्द लाविला ऐसा अर्थ नाहीं. हे प्रसंगीं तुम्ही श्रम साहस केलेती तदनुरूप तुमचें ऊर्जित करणें आवश्यकच आहे. तुम्ही आपले मनांत कदापि विपर्यास न मानणें. पुढेंही स्वामिकार्यावरी एकनिष्ठपणें राहोन स्वराज्याची सनद सत्वरच तयार करून घेणें. रा. शंकराजी पंताच्या व तुमच्या लिहिल्यावरून चौथाई व सरदेशमुखी परवाना व स्वराज्याची सनद ऐसे तीनहीं मतलब तों विल्हे लागले.राहिले मातुश्री येसूबाईसाहेब व चिरंजीव रा. मदनसिंग यांचें आगमन (दिल्लीहून ?) जालें आणि स्वामीची व त्यांची भेटी जाली, म्हणजे नबाबाच्या बचनाप्रमाणें रा. शंकराजीपंत दरम्यान पडिले आणि तुम्ही कष्ट मेहेनत केली त्याची सार्थकता होऊन अवघेच मतलब सिद्धीस पावले. तर मातुश्रीचेविशीं व चिरंजीवाचेविशीं प्रतिक्षणीं स्मरण देऊन त्यांचें अविलंबें आगमन होय ते गोष्टी करणे. विस्तारें राजश्री शंकराजीपंत यांचे पत्रीं लिहिलें आहे त्यावरून कळेल. थैल्या जिलबी (?) सुमारें २५ देखील दोरण्या व लाख वजन पक्की एक शेर ऐसें जरूर जाणोन सत्वर पाठविणें जाणिजे बहुत काय लिहिणें.'' [हें पत्र रा. य. रा. गुते यांनीं मेहेरबानीनें दिलें].

९. मराठ्यांचें दिल्लीस प्रयाण.(नोव्हेंबर १७१८;जुलई १७१९)करारा. प्रमाणें मराठयांची फौज खंडेराव दाभाडे याच्या हाताखालीं औरंगाबादेस येऊन उतरली. हुसेन अलीनें या तहाची खबर बादशहास देऊन, त्याजकडून कबुलीचें फर्मान मागितलें. आपल्या रियासतींत अशा प्रबल शत्रूचा प्रवेश करणें बादशहास व त्याचे सल्लागारांस रुचलें नाहीं म्हणून त्यानें तो नाकबूल केला. शिवाय हुसेनअलीचा नकशा उतरविण्याकरितां बादशहानें दक्षिण

प्रांतांत अनेक नवीन इसम नेमिले, परंतु त्यांस हुसेनअलीनें जुमानिलें नाहीं. बादशहाचें व सय्यदांचें वितुष्ट उत्तरोत्तर वाढत चाललें. बादशहानें निजामुल्मुल्कला मुरादाबादचे सुभ्यावरून काढून आपल्याजवळ बोलाविलें. सरबुलंदखानाकडे पाटणाचा सुभा होता, त्यास व अजितसिंगास गुजराथेंतून बादशहानें आपल्याजवळ बोलावून घेतलें. या सरदारांच्या फौजा दिल्लींत आल्या, तेव्हां सय्यद अब्दुल्लानेंही आपली फोज वाढविली. प्रसंग लवकरच हातघाईवर येणार असा सुमार दिसूं लागला. म्हणून अबदुल्लानें भाऊ हुसेन यास ताबडतोब दिल्लीस बोलविलें. वरील तहास अनुसरून हुसेनअलीनें मराठयांची फौज आपल्या मदतीस बोलविली. दिल्लीस जाण्याचें हें कारस्थान शाहू व बाळजी यांस चांगलेंच आवडलें. शाहूनें बाळाजी विश्वनाथास सय्यदांचे मदतीस दिल्लीस जाण्याचा हुकुम केला. दिल्लीस फौजा पाठविण्याची सारी खटपट खंडो बल्लाळ यानें केली. (इ. सं.) खंडेराव दाभाडे, उदाजी पवार व कान्होजी भोसले यांस त्याजबरोबर जाण्याची आज्ञा केली. कान्होजी स्वतः गेला नाहीं. त्यानें आपले बंधु संताजी व राणूजी भोसले यांस पाठविलें. बाळाजीनें आपला पुत्र बाजीराव व बाळाजी महादेव भानु फडणीच यांस बरोबर घेतलें. फौजेच्या खर्चाबद्दल नर्मदानदी उतरल्यापासून परत येई पावेतों दररोज एक ठरीव रक्कम देण्याचा व बादशहाकडून तहाच्या कबुलीचें फर्मान देवविण्याचा हुसेनअलीचा करार होता. वर ज्या तहाच्या यादी दाखविलेल्या आहेत त्या केवळ मसुद्याच्या हुसेनअली व शाहूछत्रपति यांजमध्यें वाटाघाट होऊन ठरलेल्या होत. त्यांजबद्दल बादशाही फर्मानें मागाहून आलीं.

'हुसेन सय्यदानें बादशहावर शह बसविण्यासाठीं एक विलक्षण युक्ति योजिली. औरंगजेबाचा मुलगा अकबर संभाजीकडे येऊन पुढें इराणांत पळून गेला, त्यास मुइनुद्दीन नांवाचा मुलगा असून तो शाहूच्या हस्तगत झालेला आहे; आणि आपली मातुःश्री व बंधु दिल्लीस कैदेंत आहेत

त्यांची सुटका केल्यास आम्ही मूइनुद्दीन यास तुमचे हवालीं करतों, असें शाहूचें बोलणें आपल्याकडे आलेलें आहे, अशी हकीकत हुसेनअलीनें बादशहास कळविली. बादशहास ती गोष्ट मान्य होऊन त्यानें मूइनुद्दीनास ताबडतोब दिल्लीस पाठविण्याविषयीं लिहीलें, आणि आपण शाहूची मंडळी सोडतों असें कबूल केलें. हा सगळाच प्रकार बनावट होता. मूइनुद्दीन नांवाचा राजपुत्र म्हणून कोणीच नव्हता. परंतु हुसेनअलीनें औरंगाबादेजवळ आपल्या मुक्कामाशेजारीं तंबू वगैरे मारून एक भव्य उतारा तयार केला, आणि शाहूकडून राजपुत्र आला असें दाखविण्याकरितां मिरवणूक काढून एक इसम तसा तयार करून ठेविलेला तेथें आणिला. पुढें रोजचे रोज हुसेनअलीनें या राजपुत्रास जाऊन भेटण्याचे वगैरे बाह्योपचार यथास्थित केले. अशा रीतीनें दिल्लीपावेतों या राजपुत्राचें सोंग नेण्यांत आलें. [बहुधा हा प्रकार शंकराजी मल्हारच्या युक्तीनें ठरला असला पाहिजे. हे उतारे अर्विन मधून घेतले आहेत].

'सय्यद हुसेननें दक्षिणेंतून निघण्यापूर्वीं ठिकठिकाणीं आपल्या तर्फेचे कामगार नेमिले. आलमअली नांवाचा त्याचा पुतण्या होता त्यास त्यानें दत्तक घेतलें; आणि त्यास आपला मुख्य प्रतिनिधि म्हणून औरंगाबादेस ठेवून दिलें. सैफुद्दीन अली नांवाचा त्याचा आणखी एक भाऊ होता, त्यास खानदेशचा कारभार दिला. शंकराजी मल्हार शाहूचा वकील हुसेन सय्यदजवळ असून त्याजवर त्याचा मोठा भरंवसा होता, त्यास आलम अलीजवळ ठेवून त्याच्या सल्ल्यानें चालण्याविषयीं त्यानें आलम अलीस ताकीद दिली. मराठयांशीं पूर्णसख्य राखण्याची हुसेनची इच्छा असून, त्यांच्याच मदतीवर त्याची मोठी भिस्त होती. अशी सर्व तयारी करून स. १७१८ च्या नोव्हेंबरांत हुसेन अली औरंगाबाद सोडून निघाला. त्याजबरोबर अकरा बारा हजार मराठयांची फौज असून बाळाजी विश्वनाथ, खंडेराव दाभाडे, संताजी भोसले वगैरे सरदार होते. दररोज दर शिपायास

एक रुपया (कोणी म्हणतात आठ आणेप्रमाणें) रोजमुरा ठरला होता. मराठे लष्कराचा व सरदारांचा मानमरातब फार उत्तम प्रकारचा ठेवण्यांत आला. दक्षिणेंतील स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखी यांच्या सनदा देणें, शाहूच्या कुटुंबाची सुटका करणें, इत्यादि गोष्टी व आणखीही कित्येक वचनें हुसेनकडून शाहूस देण्यांत आलीं होतीं. दिल्लींत कांहीतरी मोठी गडबड उडाली आहे, अशा अफवा औरंगाबादेस सर्वतोमुखीं चालू होत्या. हुसेनअलीनें १८ डिसेंबर रोजीं ब्ऱ्हाणपुर सोडिलें, आणि २६ डिसेंबर रोजीं उज्जेन सोडलें. रस्त्यांत सवाई जयसिंग व मुहकमसिंग[1] बुंदेला हे त्यास येऊन मिळाले.

'अशा तयारीनें हुसेनअली येतोसा पाहून बादशहाचें धाबें दणाणलें. वरचेवर भरंवशाचे सरदार पाठवून, हुसेन अलीची समजूत घालून त्यानें परत जावें म्हणून बादशहानें नाना उपाय केले. माळव्यांत असतांनाच मराठयांच्या सर्व मागण्या बादशहानें कबूल केल्या. तेव्हां हुसेनचीही इच्छा परत यावें अशीच होती. परंतु शाहूचीं बायकामुलें हस्तगत झाल्याशिवाय मराठे मागें फिरतना. तेव्हां हुसेनअलीनें दिल्लीसच जाण्याचा

१ टीप.—मुहकम सिंगाचें नांव बखरींतून वगैरे आढळतें. हा बुंदेला सरदार या प्रसंगीं सय्यदांचा साह्यकर्ता असून औरंगजेबाचे वेळेपासून बादशाही फौजेंत नोकर होता. 'जाजवच्या लढाईंत रामसिंग बांडे यांनीं तलवार चालविली त्यांत कित्येक लोक मेले व जखमी जाले. ते समयीं मुहकमसिंग यांनीं बांड्यावर वार केले, तेणेंकरून शीर उडालें. धड राहिलें तें कबंध कांहीं वेळ नाचूं लागलें. लोकांस आश्चर्य जालें. [भा. व. शा. म. व. पृ. ४२]. सय्यद हुसेनचा खून झाला तेव्हां मुहकमसिंग त्याजवळ होता. सय्यदांचे पश्चात् वजीर अमीनखानास शरण गेल्यामुळें त्यानें त्यास सहा हजारी मनसब दिली; आणि निजामाचे मदतीस दक्षिणेंत पाठविलें. तेव्हां मुहकमसिंग व चंद्रसेन यांनीं शाहूच्या प्रदेशावर चाल केली असतां शाहूनें सरलष्करास त्यांजवर पाठवून त्यांचा पराभव केला [शा. म. च. पृ. ४२, खं २ पृ. ३५].

विचार कायम केला. हें पाहून बादशहानें वजीर अबदुल्लाची नानाप्रकारें समजूत केली. अजितसिंगाचें व वजिराचें सख्य होतें, म्हणून खान डौरान यास गुजराथच्या सुभ्यावरून काढून तो कारभार व 'राजराजेश्वर' किताब बादशहानें अजितसिंगास दिला; तसेंच जयसिंगास 'राजाधिराज' व 'राजेंद्र' हे किताब देऊन खूप केलें.

'सन १७१८ त मराठयांनीं माळवा प्रांतांत ठाणें दिलें. त्यांस काढून लावण्याकरितां बादशहानें निजामुल्मुल्क्चा चुलता महंमद अमीनखान याची त्या प्रांतावर नेमणूक केली. हुसेनअली येत आहे असें ऐकतांच अमीनखान, हुकमाशिवाय, माळव्याचा कारभार सोडून, एकदम दिल्लीस आला (जानेवारी १७१९). त्यामुळें बादशहाची महंमद अमीनखानावर मोठी इतराजी झाली. हाच सरदार पुढें सय्यदांचे पाडावांत मुख्य असून पुढें त्यासच कांहीं दिवस वजिरी मिळाली.

'शेवटीं सन १७१९ च्या फेब्रुवारींत हुसेनअली दिल्लीस येऊन पोंचला. त्याच संधीस निजामाचें साह्य बादशहास पाहिजे होतें तसें न मिळाल्यामुळें त्यास त्यानें बहारच्या सुभ्यावर पाटणा येथें पाठविलें. हुसेन-अलीची समजूत कशी पाडावी हें बादशहास समजेना. दोघे बंधु आपा-पल्या परी बंदोबस्तानें पुढें काय प्रकार होतो तें पहात पृथक् स्थळीं छावण्या देऊन दिल्लीच्या जवळ राहिले. हुसेनअलीजवळ तीस हजार फौज होती. बादशहा व शहर सर्व चपापून गेलें होतें. सर्व मोठमोठे इसम निरनिराळे बेत व वाटाघाटी करूं लागले. बादशहास पदच्युत करून त्याचे जागीं दुसरा इसम नेमण्याची तयारी सय्यदांनीं चालविली. जयसिंगानें बादशहास सल्ला दिली, कीं, एकदम जाऊन सय्यदांवर हल्ला करावा. परंतु बादशहास इतकें धाडस नव्हतें; उलट वजीर अबदुल्लाचे सांगण्यावरून जयसिंगास आपले राज्यांत निघून जाण्याचा हुकूम बादशहानें स्वहस्तानें लिहून पांठविला. ता. २२ फेब्रुवारीं रोजीं जयसिंग दिल्लींतून निघून गेला.

१०. दिल्लींतील राज्यक्रान्ति व सनदांची प्राप्ति (मार्च १७१९).
'ता. २३ फेब्रुवारी १७१९ रोजीं बादशहाची व सय्यदांची भेट सरकारवाडयांत झाली. अजितसिंग जवळ होता, त्यांची सर्व फौज बरोबर बाहेर होती. बादशहानें विचारिलें, मूइनुद्दीनखान तुम्हीं कैद करून आणला आहे ह्मणून कळविलें तो कोठें आहे ? हुसेननें उत्तर दिलें, 'शाहूची मंडळी सोडून द्या म्हणजे त्यास आणतों.' त्या प्रमाणें बंधु, नांवाचा एक गृहस्थ तीस वर्षे कैदेंत असलेला बाहेर आणून मराठयांचे स्वाधीन करण्यांत आला. (हा बंधु मदनसिंग असावा). दुसरे दिवशीं मूइनुद्दीन यास आणण्याचें ठरलें. सहा तास वादविवाद होऊन सर्वांची गोडी झाली असा लोकांचा त्या वेळीं अंदाज झाला. पण एकंदर वातावरण क्षुब्ध होतें. शिकारीच्या निमित्तानें बाहेर पडून हुसेनअलीचा खून करावा असा बादशहाचा बेत चालला होता. पण ही बातमी हुसेनास होतीच. ता. २७ रोजीं सकाळींच सय्यद अब्दुल्ला मुहकमसिंगास लाहोर गेटावर फौजबंद ठेवून आपण राजवाडयांत गेला. इकडे हुसेनअलीनें आपली तीस चाळीस हजार फौज शहरांत आणून ठिकठिकाणीं नाकेबंदी केली, आणि मराठी फौज राजवाडयाचे बाहेर ठेवून आपणही राजवाडयांत गेला. वजीर अब्दुल्ला व अजितसिंग रात्रभर वाडयांत राहिले. बादशाहाची व त्यांची पुष्कळ बोलाचाली व शिवीगाळ झाली. बादशहाचा राग अनावर झाला. सय्यदांनीं वाडा ताब्यांत घेऊन शहराची नाकेबंदी केली. ता. २८ फेब्रुवारी स. १७१९ रोजीं सकाळीं दिल्लींत भयंकर देखावा दिसूं लागला. जिकडे तिकडे सय्यदांच्या फौजा दौडत होत्या. महमद अमीनखान कांहीं लष्करी लोकांसह वाडयांत जात असतां रस्त्यांत मराठयांची गर्दी होती, त्या गर्दीतून अमीनखानाचे लोक एकमेकांस लोटीत जाऊं लागले, तेव्हां त्यांची व मराठयांची मारामारी सुरू झाली. या मारामारींत मराठे पळून जात असतां त्यांचे लोक दोन हजारपर्यंत कापले गेले.[मराठयांच्या पळा-

पळीचें व मित्रपणाचें रसभरित वर्णन काफीखान वगैरेनीं दिलें आहे, तें खरें नाहीं असें वरवर पाहणारालाही दिसून येतें.] इकडे सय्यदांनीं बादशहास कैद करून रफीउद्दराजत यास बादशाही तख्तावर बसविलें त्यानंतर दोन महिन्यांनीं फर्रुखसेयरचा खून करण्यांत आला. या कामांत अजितसिंगाचें सय्यदांस साह्य असल्यामुळें त्याची लोकांत मोठी नाचक्की झाली. रस्त्यानें अजितसिंग व त्याचे लोक जाऊं लागले म्हणजे नाना तऱ्हेच्या शिव्या देऊन लोक त्यांची उघड निंदा करीत असत. बुधसिंगानें मात्र बादशहास झाली तेवढी मदत केली. ही मदत करण्यांत त्याचा चुलता जैतासिंग व त्याचे दुसरे पुष्कळ साथीदार मारले गेले. कोटयाचा भीमसिंग सय्यदांस सामील होता, त्यानें बुधसिंगाचा पाडाव केला. तेव्हां बुधसिंगानें दिल्लींतून पळून जाऊन आपला बचाव केला. सय्यदांचें प्राबल्य झाल्यावर जयसिंग वगैरे सर्व प्रमुख राजे बादशाहींतून आपलें अंग काढून आपापल्या राज्यांत निघून गेले. वास्तविक त्यांचें मन बादशहाशीं अनुरक्त नव्हतेंच.

' लगेच माळव्याच्या सुभेगिरीवर निजामाची नेमणूक झाली. बाळाजी विश्वनाथाशीं झालेले करार सर्व पुरे करून मराठे सरदारांस व फौजेस सय्यदांनीं दक्षिणेंत पाठविलें. मदनसिंग व बाया मंडळी कैदेंत होती, ती सर्व बाळाजी विश्वनाथाचे स्वाधीन करण्यांत आली. चौथाईचा करार ता. १३ मार्च १७१९ रोजीं व सरदेशमुखीचा करार ता. २४ मार्च १७१९ रोजीं पुरा झाला. हे दोन करार व स्वराज्याचा करार असे तिन्ही करार मराठ्यांचे हवालीं झाले. ३० मार्च १७१९ रोजीं बाळाजी विश्वनाथ दिल्ली सोडून निघून गेला. ' अशीही अर्व्हिनची हकीकत आहे. बाळाजी पुढें जून मासांत औरंगाबादेस व जुलईंत साताऱ्यास पोंचला.

दिल्लीच्या दंगलीचें वर्णन टॉडच्या राजस्थानांत दिलेलें मजेदार आहे. स. १७१८ त अब्दुल्ला वजिराचें व बादशहाचें अगदींच फाटलें, तेव्हां

बादशहानें अजितसिंगास गुजराथच्या कारभारावरून लगबगीनें दिल्लीस बोलाविलें. सर्वत्र भयाचीं चिन्हें दिसूं लागलीं. कांहींतरी भयंकर प्रकार होणार असा रंग उत्पन्न झाला. सय्यद हुसेनअली मराठ्यांची फौज घेऊन दिल्लीस येऊन पोंचला. त्या वेळीं त्याचा चेहेरा अक्राळविक्राळ दिसत होता. राजवाड्याजवळ त्याची नौबत वाजली तो आवाज भावी संकटाचा सूचक होता. हुसेन अलीबरोबर असंख्य घोडेस्वार होते. त्यांच्या पायांच्या धुळीनें सर्व शहर व्यापून गेलें. (हे मराठ्यांचे स्वार होत). दिल्लीच्या उत्तरभागीं या फौजेचा तळ होता. पुढें अब्दुल्ला, अजितसिंग व हुसेन यांच्या गांठी पडल्या. बादशहानें भीत भीतच त्यांचें अभिनंदन केलें. त्याचे मोगल साथीदार आपापल्या घरांत लपून बसले. जयसिंगाची स्थिति तेल संपलेल्या दिव्यासारखी झाली. अजितसिंगाच्या छावणींत बसून सय्यदांनीं आपले बेत ठरविले. ते तडीस नेण्यास अजितसिंग घोड्यावर बसून पुढें झाला. आपले राठोड साथीदार बरोबर घेऊन तो ठिकठिकाणीं पहारे बसवीत राजवाड्यांत गेला. प्रलयकालच्या अग्नीसारखा अजितसिंग चमकत होता. त्यानें सर्व खजिना लुटला. बादशहाच्या संरक्षणास कोणीही धांवून आलें नाहीं. जयसिंग अगोदरच आपलें अंग काढून बाजूस राहिला. पुढें फर्रुखसेयरचा खून होऊन चार दोन महिने रक्तपात झाल्यावर सय्यदांनीं महंमद शहाची तख्तावर स्थापना केली. फर्रुखसेयरबरोबरच जयसिंहाची सर्व हिंमत नाहींशी झाली. जयसिंगाचा सूड घ्यावा अशी सय्यदांची इच्छा होती. परंतु अजितसिंगानें जयसिंगावर शस्त्र धरण्याचें काम नाकारलें. उलट त्यानेंच जयसिंगाचा बचाव केला. नवीन बादशहानें अजितसिंगास गुजराथची सुभेदारी दिली. तें काम स्वीकारून जयसिंग व बुधसिंग (बुंदीचा) यांसह अजितसिंग निघून आपल्या राज्यांत गेला. मागें वर्षसहामहिन्यांत दिल्लीस सय्यदांचा पाडाव झाला. अजितसिंगाचाही सूड घ्यावा असें नवीन बादशहानें मनांत

आणिलें. तें ऐकून अजितसिंगानें पुनः तरवार हातीं घेऊन अजमीर वगैरे मोगलांचीं ठाणीं व गुजराथपैकीं बराच भाग काबीज केला. त्याचा मुलगा अभयसिंग आपल्या नांवाचें सार्थक करून बापाचें साह्य करीत होता. दोघांनीं मिळून बादशहाचा प्रदेश उद्ध्वस्त करून थेट दिल्ली आग्रा पावेतों चाल केली. तेव्हां बादशहानें जयसिंगास मध्यस्थीस घालून अजितसिंग व अभयसिंग यांची समजूत केली. यानंतर कांहीं वर्षांनीं अजितसिंग मुलाच्या हस्तें मारिला गेला. अजितसिंग मोठा बाणेदार असून त्याचा बाप यशवंतसिंग यास औरंगजेब बादशहानें जें दुष्टपणानें वागविलें त्याचा भरपूर सूड त्यानें बादशाहीवर घेतला. जयसिंगास जसा आग्रा प्रांताचा लोभ होता, तसा अजितसिंग व अभयसिंग यांस गुजराथचा लोभ होता. यामुळेंच अभयसिंगाचें व गायकवाडांचें पुढें वांकडें येऊन त्यानें पिलाजी गायकवाडाचा खून करविला.

सय्यदांनीं फर्रुखसेयरवर जुलूम चालविला, त्यांत जयसिंगानें बादशहाचा पक्ष घेऊन, सय्यदांस मदत केली नाहीं, सबब त्यांनीं त्यास दिल्लींतून काढून दिलें, त्या वेळचें एक पत्र जयसिंगानें उदेपुरचा चतुर प्रधान बिहारीदास यास लिहिलेलें टॉडननें दिलें आहे तें असें:—

उदेपुरचा प्रधान बिहारीदास यास जयसिंगाचें पत्र फाल्गुन सं. १७७५ (माहे मार्च १७१९). अमीरुल्-उमराव हुसेन अलीखान (दक्षिणेंतून) येऊन दाखल झाले आहेत. त्यांच्या मार्फत बाळाजी पंडित यांजबरोबर करार ठरले आहेत. आमच्याशीं ते (हुसेन अली) मोठी दोस्ती दाखवितात. त्यांनीं आह्मांस दिल्लींतून निघून जाण्याची सूचना केली. किसनसिंग व जीवलाल यांनींही तीच सल्ला दिली. त्यावरून मी बादशहांकडे अर्जी करून निघून जाण्याचा हुकूम मागितला. त्याप्रमाणें हुकूम मिळतांच फाल्गुन शु॥ ९ रोजीं आह्मी छावणी उठवून निघालों. रावराजे (बुधसिंग बुंदीकर) यांसही आपले बरोबर बोलाविलें. परंतु त्यांस हें

पसंत न पडतां, ते सय्यद अब्दुल्लाचे फौजेस जाऊन मिळाले. अजितसिंग व ते एकत्र झाले. कोटाचे भीमसिंगाची फौज येऊन त्याची यांची लढाई झाली, तींत जैतसिंग हाडा मारले जाऊन बुधसिंग पळून गेले. आम्ही त्यांच्या मदतीस फौज पाठविली. बादशहाची सर्व जिंदगी सय्यदांचे हस्तगत झाली आहे. सय्यदांना तुह्मी ओळखतांच. आह्मी आतां आपले राजधानीस जात आहों. राणासाहेबांस पुष्कळ गोष्टी कळवावयाच्या आहेत. सबब आपण (अंबर येथें) येऊन भेटावें. कळावें. [टॉड भाग १ पृ. ३२३].

वरील हकीकती वाचून त्या वेळच्या भयंकर घडामोडींचें चित्र डोळ्यांसमोर उभें राहतें. वाचकांची समजूत स्पष्ट व खुलासेवार पडावी म्हणून या हकीकती मुद्दाम विस्तार करून तपशीलवार दिल्या आहेत. मराठे, मोगल व रजपूत या त्रिवर्गाचा संबंध घडामोडींत कसा येतो हें ह्या तपशिलावरून कळून येईल.

दिल्लीच्या वरील प्रसंगांत निजामुल्मुल्कनें मराठ्यांशीं सलोखा ठेवून पेशव्यास ' भाईचारा ' म्हणजे मेजवानी दिली. शहरांत मुसलमान मराठ्यांची चकमक उडाली तींत १५०० मराठे कापले गेले, त्यांत संताजी भोसले व बाळाजीपंत भानु हे दोघे प्रमुख गृहस्थ मृत्यु पावले. त्यांची भरपाई व फौजेचा खर्च सय्यदांपासून बाळाजीनें चुकावून घेतला. मातुःश्रीसह बाळाजी ता. ४ जुलई स. १७१९ रोजीं साताऱ्यास दाखल झाला.

' महाराजांच्या भेटी झाल्या, मुलें माणसें भेटविलीं. मातुश्रींची भेट झाली यावरून बहुत संतोषी होऊन कृतार्थ झाले. ' (मराठी बखरी). सय्यदांकडून पन्नास हजार रुपये दररोज पावत होते, त्याजपैकीं निंमे फौजेस खर्च करून, बाकी खजीना बाळगून साताऱ्यास महाराजांचे दर्शनास गेले. [खं. ४--पे. ब.] दिल्लीस्वारींतून आल्यानंतर बाळाजीपंतांनीं ऐशीं लक्ष वराई (?) व तीस लाख रुपये जामदारखान्यांत भरले व फौजेचे देण्याचा बोभाट महाराजांकडे तिळभर ठेविला नाहीं. वरकड

सरदारांस कामगिरी सांगितली म्हणजे त्यांचे लोकांचा गवगवा सरकारांत पडून मनस्वी देणें वारावें लागत होतें. बाळाजीपंताचे कारभारापासून कोणास पैसा देणें पडूं नये असा तह झाला. [भा. व. शा. म. ब. पृ. ५३]. येणेंप्रमाणें दिल्लीवरची ही पहिली स्वारी चांगली सफळ झाली. स्वराज्य चौथाई सरदेशमुखीच्या बादशाही सनदा मिळाल्यानें मराठमंडळास आनंद झाला. शाहूस कृतार्थ वाटलें. शाहूशीं झगडण्यास संभाजीला आतां तोंड राहिलें नाहीं. या स्वारींत पैशाचीही प्राप्ति चांगली झाली. खर्च भागून बराचसा खजिना साताऱ्यास आला. सर्व सरदारांस व लोकांस बादशहाकडून वस्त्रें पोपाख वगैरे मिळाले. संताजी भोंसले पडला, त्याचा भाऊ राणोजी यास ' सवाई संताजीराव ' असा किताब बादशहानें दिला. शाहूनें बाळाजी वगैरे मंडळीस सामोरें जाऊन बहुत सन्मान केला. त्यांनीं नजरा केल्या. ज्यांनीं कामें केलीं त्यांस बक्षिसें इनामें दिलीं. करडें रांजणगांव वगैरे पांच महालांचें सरदेशमुखी वतन प्रधान पंतांस महाराजांनीं करून दिलें, सेनापति यांसही वतन इनाम गांव दिल्हे. भानूच्या कुटुंबास इनामें दिलीं. बाळाजी महादेव भानूचाच नातु पुढें प्रसिद्धीस आलेला नाना फडणीस होय.

बाळाजीपंत भानु चौथाईच्या सनदा घेऊन पेशव्याचे पालखींत बसून जात असतां दिल्लींतील लोकांच्या हस्तें मारला गेला, ही आख्यायिका खरी नाहीं. मात्र मराठे सनदा घेऊन जातात हा प्रकार दिल्लींतील लोकांस आवडला नाहीं ही गोष्ट खरी. बाळाजी महादेवाच्या मृत्यूचा उल्लेख शाहूनें ऑगस्ट स. १७१९ च्या खालील आज्ञापत्रांत केला आहे. 'राजश्री बाळाजी महादेव भावूबाळाजी पंडीत प्रधान यांजबरोबर मजमूनिसबतीनें फडणिसी लिहिण्याचें प्रयोजन होतें, सबब पंडित प्रधान फौजेसहवर्तमान दिल्लीस गेले तेव्हां बाळाजी महादेव स्वारीस होते. दिल्लीचे मुक्कामीं युद्धप्रसंग जाला ते समयीं बाळाजी महादेव मृत्यु पावले. याजकरितां रामाजी महादेव व जना-

र्दन बल्लाळ यांचें चालवणें स्वामीस आवश्यक जाणोन स्वामी उभयतांवरी कृपाळु होऊन मौजे वांकसई गांव इनाम दिला असे.[छ २६ रमजान सु० अशरीन मया व अलफ्]. दिल्लीहून मंडळी परत आल्याबरोबर लगेच ही सनद देण्यांत आली आहे.

बाळाजीच्या या स्वारीनें मराठ्यांचा दृष्टिक्षेत्र नेहमींच्या राहणींतही पुष्कळच वाढला. दक्षिणच्या मानानें उत्तरेंतील समृद्ध राहणीची व बादशाही वैभवाची ओळख प्रथमच मराठ्यांस होऊन, त्याची पुनरावृत्ति पुढें वारंवार होऊं लागल्यामुळें उत्तरेंतील रिवाज, राहणी व ऐषआराम यांचा फैलाव महाराष्ट्रांत होऊं लागला. भोजनाचे पदार्थ, कपडालत्ता, भाषा, रिवाज इत्यादि बाबतींत महाराष्ट्रांतील जीवन हळूहळू समृद्ध व बादशाही थाटाचें होऊं लागलें. ही गोष्ट त्या वेळचे कागदपत्र वाचून मनास पटत जाते. मात्र तिचा आरंभ या वेळचा असून पुढें योग्य ठिकाणीं या विषयाचा उल्लेख करण्यांत येईल.

११. मातुःश्री येसूबाईचा सन्माननीय शेवट.— शिवछत्रपतींची सून, संभाजीची बायको व शाहूची मातुःश्री येसूबाई इजवर एक घाणेरडा आरोप एका मुसलमान किल्लेदारानें आणिल्याची हकीकत मॉडर्नरिव्ह्यूच्या जुलई १९१६ च्या अंकांत प्रसिद्ध झाली, त्याचें निरसन प्रस्तुत लेखकानें 'नवयुग' मासिकाच्या मे १९१७ च्या अंकांत केलेलें असून त्यावरून येसूबाईचा शेवट मोठा गोड झाला, आणि दक्षिणेंत येऊन दहा पांच वर्षांवर आपल्या भाग्यशाली पुत्राजवळ राहून नंतर ती निजधामास गेली असें सिद्ध झालेलें आहे. दिल्लीहून ती दक्षिणेंत मुळीं आलीच नाहीं, असाही समज आहे, तो खरा नाहीं. या संबंधानें येसूबाईच्या उत्तरकालीन चरित्राची थोडी परिस्फुटता करणें अवश्य आहे.

स. १६९० ते येसूबाईला बादशहानें कैद करून आपले जवळ ठेविलें, तेव्हां त्या संकटांत तिनें मोठ्या चतुराईचें वर्तन ठेवून स. १७०७पर्यंत मोठ्या

शिताफीनें दिवस काढिले. स. १७०७ त औरंगजेब मरण पावल्यावर त्याच्या मुलानें शाहूची सुटका केली त्यावेळीं भोपाळनजीक दोहरा म्हणून एक गांव आहे तेथून शाहू परत आला. परंतु येसूबाईस त्यानें शाहूबरोबर दक्षिणेंत येऊं दिलें नाहीं, ओलीस म्हणून त्यानें तिला आपल्याबरोबर दिल्लीस नेलें. तिजबरोबर संभाजीचा दासीपुत्र मदनसिंग, शाहूच्या दोघी बायका अंबिकाबाई व सावित्रीबाई, आणि दुसऱ्या दोघी स्त्रिया दुर्गाबाई व जानकीबाई (या बहुधा मदनसिंगाच्या बायका असाव्या) आणि कांहीं नोकर इतकी मंडळी दिल्लीस गेली. ती सोडवून आणण्याबद्दल शाहूनें १७१८ त बाळाजी विश्वनाथास मुद्दाम याद करून हुकूम दिला. शाहूची बायको सावित्रीबाई दिल्ली येथें कैदेंतच वारली; आणि त्याची आई, मदनसिंग व कुटुंब यांस दिल्ली येथें बाळाजीचे स्वाधीन करण्यांत आलें. (ग्रँट डफ् पृ. ३६८ व ३९१). मुलें माणसें बाळाजीच्या स्वाधीन करण्यांत आलीं असें अत्यंत कसोसीनें लिहिणारा आर्विन स्पष्ट सांगतो. ही मंडळी बाळाजीबरोबर स. १७१९ च्या जुलईत साताऱ्यास आली. मातुःश्रीच्या भेटीसाठीं शाहू किती आतूर होता, साताऱ्यास तिची भेट झाल्यावर त्यास किती आनंद झाला, आणि मातुःश्रीबद्दल त्यास केवढी पूज्यबुद्धि वाटत होती, याजबद्दल त्याचे बखरींत अनेक स्पष्ट उल्लेख आहेत. (पृ. ३८ ते ४२ द्वितीयावृत्ति) बाळाजीस तह रस्त्यांतच पुरा करून मिळाला होता. फक्त ही मंडळी ताब्यांत घेण्याकरितांच त्यास दिल्लीपर्यंत जावें लागलें, हें वर सांगितलेंच आहे.

पुढें येसूबाई मरण पावल्याची खबर शाहूनें आपला चुलतभाऊ कोल्हापुरकर संभाजी यास कळविली, तेव्हां संभाजीनें शाहूला लिहिलेलें सांत्वनपत्र रा. रा. यशवंत राजाराम गुप्ते यांस उपलब्ध झालें असून, त्यांचें छायाचित्र त्यांनीं मेहेरबानी करून पाठविलें, त्या पत्रांत येसूबाई संबंधानें संभाजीचा आदरभाव व्यक्त झाला आहे. या पत्रावर मिति नाहीं, हें एक

त्यास वैगुण्य आहे खरें; परंतु शाहू व संभाजी यांचें सन १७३१ पर्यंत शत्रुत्व असून त्या सालीं उभयतांचा तह होऊन प्रेमभाव जडला, त्यानंतरचें हें पत्र बहुधा असावें. अस्सल पत्र 'नवयुग' मे १९१७ च्या अंकांत छापलेलें आहे, तें असें:—

श्रीमत् सकलतीर्थ स्वरूप राजश्रीया विराजमान राजश्री शाहूराजे दाजी वडिलांचे सेवेसीं.

अपत्य संभाजीराजे दंडवत विनंति उपरी. वडिलीं आशीर्वाद पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट जालें. मातुःश्री येसूबाई साहेब यांसी वेथा होऊंन कैलासवास जाला ह्मणोन लिहिलें, त्यावरून ममताविषयें चित्तास परम खेद प्राप्त जाला. हा अयत्नी मार्ग ऐसाच आहे. वडील सर्वज्ञ आहेत. विवेकें करून चित्ताचें सांतवन होय तें केलें पाहिजे विशेष लिहावें तरी वडील सुज्ञ आहेत. मर्यादेयं विराजते.

संभाजी व येसूबाई यांचें लग्न स. १६६९ च्या सुमारास झालें, त्यावेळीं तिचें वय दहा वर्षांचें होतें असें धरल्यास, मरणसमयीं तिचें वय सत्तरांहून जास्त असलें पाहिजे. सन १६९० त रायगड किल्ला पडल्यावर ती झुल्फिकारखानाचे हातीं सांपडली, तेव्हां तिचें वय सुमारें ३० वर्षांचें असून तिच्याजवळ तिचा दहा वर्षांचा मुलगा शाहू व सुमारें तितक्याच वयाचा मदनसिंग वगैरे मंडळी होती. अशा स्थितींत तिच्यावर बलात्कार होणें फारसें संभवनीय नाहीं.

मातुःश्रीवर भलताच प्रसंग गुदरल्याची वार्ताही शाहूला नव्हती. त्यावेळीं जातिबंधनें हल्लींच्यासारखीं शिथिल नव्हतीं; आणि तशी कांहीं गोष्ट शाहूला माहीत असती तर मातुःश्रीला दिल्लीहून सोडवून आणण्यासाठीं त्यानें एवढे प्रयत्न केले नसते. नाना फडणिसाची मातुःश्री पानप-

तावर हरवली तिचा शोध लावून ती शुद्ध असल्यास परत पाठवावी, शुद्ध नसल्यास तिला परभारें प्रयागास पोंचवावी, अशा आशयाचें नाना फडणिसानें पुरुषोत्तमराव हिंगणे यास लिहिलेलें मोठ्या काकुळतीचें पत्र उपलब्ध आहे. (रा. खं. ६ ले. ४११), यावरून तत्कालीन समज व्यक्त होतात.

इ. सं. पे. द. मा. (पृ. २५७) यांत खालील मजकूर आहे. 'वे. मू. रघुनाथभट बिन शंकरभट सवलीकर वास्तव्य कसबे कऱ्हाड पृथ्वीप्रदक्षणा (हिंदुस्थानांतील) करून आले नंतर मातोश्री आऊ साहेबीं (म्ह. येसूबाईनें) वर्षासनपत्र दिलें, होन ३० ७ २५ रबिलावल सु ॥ अशरीन मया व अलफ,' (सुमारें, ता. ४ जानेवारी १७२०). अर्थात् हें वर्षासन येसूबाईनें दक्षिणेंत आल्यावर दिलेलें आहे, हा या बाबतींत ज्यास्त पुरावा असून यानंतर उत्तरेंत शाहूचे सरदार एकसारखे संचार करीत असतां, मातुःश्री दक्षिणेंत आली नसती तर, शाहूनें तिची विचारपूस एकवार सुद्धां केली नाहीं असें होतें. सारांश, येसूबाई बाळाजी विश्वनाथाबरोबरच दक्षिणेंत निःसंशय आली.

ता. १९ एप्रील स. १७०५ रोजीं येसूबाईनें अहंमदनगराहून एक पत्र चिंचवडचे मोरया देव यांस लिहून, आपली दैन्यावस्था प्रगट केली आहे. बादशहाकडून तनखा वेळेवर न मिळाल्यामुळें आपणास नगरच्या सावकारांचें देणें झालें आहे. तर अशा समयीं हें कर्ज वारण्याची तजवीज करावी. अशा विनंतीचें हें पत्र आहे. (भा. इ. सं. मं. इ. वृ. १८३७ ले. १७०) मोरयादेव यांस लिहिलेल्या वरील पत्रावरून मराठमंडळांत येसूबाईची मान्यता केवढी होती हें दिसून येतें.

प्रकरण चवथें.

राज्यकारभार.

१ स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखी.
२ उत्पन्नाची वांटणी.
३ या व्यवस्थेचे दोष.
४ सरंजामी पद्धत, गुणदोष.
५ मराठशाहीच्या फैलावाचें बीज.
६ मूळच्या उद्देशाचा विपर्यास.
७ या पद्धतीची त्या वेळीं आवश्यकता.
८ संभाजीचें आज्ञापत्र.

१० **स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखी.**—या तीन बाबतींच्या तीन सनदा बादशहाकडून बाळाजी पेशव्यास मिळाल्या, त्यांचा मतलब स्पष्ट करून सांगितला पाहिजे. मराठशाहीची रचना व विस्तार वरील तीन बाबतींवर अवलंबून असल्यामुळें त्यांचें स्वरूप नेहमीं डोळ्यासमोर असलेलें चांगलें. या बाबतींच्या सनदा सन १७१९ सालच्या महंमदशहाच्या नांवानें लिहिलेल्या असून त्या साताऱ्च्या महाराजांचे दप्तरांत ग्रँटडफनें पाहिलेल्या होत्या. स्वराज्याच्या सनदेंत खालील सोळा प्रांतांचा उल्लेख आहे. १ पुणें, २ सुपें (बारामतीसुद्धां), ३ इंदापुर, ४ वाई, ५ मावळें, ६ सातारा, ७ कऱ्हाड, ८ खटाव, ९ माण, १० फलटण, ११ मलकापुर, १२ तारळा, १३ पन्हाळा, १४ आजरें, १५ जुन्नर, आणि १६ कोल्हापुर, कोपल, गदग, हल्याळ वगैरे तुंगभद्रेच्या उत्तरेकडील परगणे व शिवाजीनें जिंकलेले सर्व किल्ले आणि कोंकण यांचाही निर्देश स्वराज्यांत केलेला आहे. कोंकणांत खालील परगण्यांचा उल्लेख आहे. रामनगर, गणदेवी जव्हार, चौल, भीमगड, भिवंडी, कल्याण, राजपुरी, दाभोळ, जावळी, राजापुर, फोंडा, अकोला व कुडाळ.

शहाजीच्या पूर्ववयांत पुणें व सुपें मिळून जी एक लहानशी जहागीर होती, ती शिवाजीनें सन १६४६ त स्वतंत्र संस्थानाच्या पदवीस आणिली. विजापुरच्या आदिलशाहींतून स्वतंत्र झालेलें हें मावळांतील चिमुकलें संस्थान वाढत वाढत सन १६७४ त सह्याद्रीच्या पूर्वेस व पश्चिमेस बागलाणपासून फोंड्यापर्यंत वीस तीस मैलांच्या अंतरानें पसरलें. ह्या प्रसाराला ' स्वराज्य ' अशी संज्ञा मिळाली. शाहूच्या आगमनापर्यंत ह्या स्वराज्याच्या भानगडी कसकशा होत गेल्या, त्यांचें निवेदन मागें ठिकठिकाणीं आलेंच आहे. औरंगजेबानें ह्या स्वराज्याला आपली संमति कधींच दिली नाहीं. त्यानंतर पुष्कळ घालमेली होऊन वरील तहानें जें स्वराज्य सन १७१९ त शाहूच्या पदरांत पडलें, त्यांत समावेश झालेल्या प्रांतांचा निर्देश वर केलेलाच आहे. ह्या राज्याचा विस्तार एकसारखा सलंग नव्हता; पश्चिमेस समुद्रकिनाऱ्यापासून पूर्वेस भीमा आणि नीरा ह्या नद्यांपर्यंत तें पोंचलें होतें. दक्षिणेस गदग, बेलारी, कोपल, हल्याळ वगैरे कित्येक तुटक परगणे शिवाजीच्या वेळेपासूनच स्वराज्यांत होते. तंजावर व जिंजी ह्या प्रांतांना जोडून घेण्यासाठीं शिवाजीनें हे मधले मधले भाग मुद्दाम कबजांत ठेविले होते. खानदेश स्वराज्यांत नव्हता. त्याच्याबदली पंढरपुरच्या बाजूस कांहीं मुलुख वरील तहानें शाहूच्या ताब्यांत आला. ह्या स्वराज्याला लागूनच मोगलांचे सहा सुभे होते. त्यांचीं नांवें मागें सांगितलींच आहेत. ह्या सहा सुभ्यांवर चौथाई व सरदेशमुखी मराठ्यांनीं घ्यावी, असा हा नवीन ठराव झाला.

पैकीं सरदेशमुखी हें मूळचें वतन होतें. मावळे देशमुखांस देशमुखी वतनें होतीं, तशाच प्रकारचें हें सरदेशमुखी वतन होय. ठरीव टापूंतील जमीनमहसूल गोळा करून सरकारांत भरणें व त्या टापूचा बंदोबस्त ठेवणें हें काम सरदेशमुखांचें होतें. भोसल्यांचीं देशमुखीचीं वतनें ठिकठिकाणीं होतींच. सरकार साऱ्यापैकीं शेंकडा दहा टक्के देशमुखांनीं घेण्याची

पूर्वींची वहिवाट होती. शिवाजीनें आरंभापासूनच ठिकठिकाणचीं भोसल्यांचीं सरदेशमुखीवतनें साधेल त्या रीतीनें मिळविण्याचा क्रम आरंभिला. शहाजहान व औरंगजेब यांची व शिवाजीची त्यासंबंधानें बोलाचाली झाली. परंतु त्यांनीं शिवाजीचे सरदेशमुखीचे हक्क उघडपणें कबूल केले नाहींत. पुरंदरच्या तहांत चौथाईचा किंवा सरदेशमुखीचा उल्लेख नाहीं, असें प्रो. सरकार म्हणतात, (Mod. Rev. July 1916). सन १६६८ त शिवाजीनें ह्या दोनही बाबतींबद्दल आदिलशाहींतून तीन लक्ष व कुतुबशाहींतून पांच लक्ष रक्कम दरसाल घेण्याचा करार केला; आणि १६७१ त मोगलांच्या मुलखांतून हे हक्क शिवाजी वसूल करूं लागला. त्यानंतर पोर्तुगीज लोकांकडून, बेदनूर व सुंडा येथील राजांकडून आणि पुढें कर्नाटकांतून हे हक्क शिवाजीनें सालोसाल वसूल केले.

आरंभीं शिवाजी सरदेशमुखीचा वसूल फक्त वतन म्हणून करी. परंतु पुढें जसजसा शिवाजीचा उद्योग वाढत चालला, तसतसे दुसऱ्या राज्यांचे संबंध जडत चालले. अशीं राज्यें एकदम जिंकून स्वराज्यांत येण्याजोगीं नव्हतीं. कोणीही जेता परराज्यें जिंकितो तीं एकदम जिंकीत नाहीं, क्रमाक्रमानें तीं कबजांत आणितो. अशा राज्यांवर शिवाजीनें चौथाईचा कर बसविण्याची नवीन युक्ति काढिली. एकंदर वसुलाचा चतुर्थांश त्या राज्यांनीं शिवाजीला द्यावा आणि त्याचे बदल्यांत शिवाजीनें फौज ठेवून परशत्रूंपासून त्यांचें संरक्षण करावें, असा ह्या चौथाईचा अर्थ होता. सन १७१९ त बादशाहानें आपल्या दक्षिणेंतील सहा सुभ्यांवर चौथाई वसुलाचा हक्क शाहूस दिला; म्हणजे शाहूनें फौज ठेवून त्या सुभ्यांचें संरक्षण करावें, असा ह्या कराराचा अर्थ होता. तैनाती फौजेची वेल्स्लीनें सुरू केलेली पद्धत अशाच स्वरूपाची पण ज्यास्त स्पष्ट व व्यापक होती. ज्या राज्याच्या संरक्षणाची हमी इंग्रजांनीं घेतली त्यांची ती हमी त्यांनीं पूर्णपणें पार पाडिली. मराठ्यांच्या हातून मात्र ही हमी पुरी पडली नाहीं. हें बाजी-

रावाच्या वगैरे स्वाऱ्यांवरून पुढें निदर्शनास येईल; आणि ही हमी पार पाडण्याकरितांच मराठे सरदारांस निरनिराळ्या ठिकाणीं स्वाऱ्या करण्याचा प्रसंग वारंवार येऊं लागला.

मराठ्यांचे त्रासापासून आपला बचाव करणाच्या उद्देशानें दाऊदखान पन्नीनें प्रथम त्यांस चौथाई देण्याचा करार केला. हा करार निजामुल्मुल्कनें पाळिला नाहीं. तो पुढें हुसेन सय्यदानें कबूल करून मराठ्यांची मदत घेतली; आणि स. १७१९ त बादशहानें तो मंजूर केला. चौथाईच्या सनदेनंतर दहा दिवसांनीं सरदेशमुखीची सनद दिली आहे. शाहूनें पंधरा हजार फौज मोगल सुभेदार सांगतील तेथें त्यांच्या मदतीस द्यावी, आणि दरसाल बादशहास दहा लाख रुपये खंडणीचे पाठवावे असा करार होता. मोगलांच्या सहा सुभ्यांचें उत्पन्न सालाचें आठरा (१८) कोट रुपये ठरलेलें होतें. या वसुलावर शेंकडा दहा सरदेशमुखीबद्दल व शेंकडा २५ चौथाई-बद्दल, मिळून सालची रक्कम शेंकडा ३५ प्रमाणें मराठ्यांस मिळावयाची होती. हे आंकडे कागदावरच होते. प्रत्यक्ष वसूल होतांना मोठी मारामार पडे.

वरील हक्कांच्या बादशाही सनदा मिळाल्यानें आपण शिवाजीचे हेतु तडीस नेले असें मराठमंडळास वाटलें. पण उभय पक्षीं हा केवळ फसवाफसवीचाच एक प्रकार होता. बादशहानें चौथाई कबूल करणें ह्मणजे मराठ्यांच्या संरक्षणाखालीं जाणें, असा अर्थ होता. उलट पक्षीं बादशहास मराठ्यांनीं खंडणी देणें म्हणजे ' आपण सार्वभौम व आम्ही ताबेदार ' असा बादशहाचा समज मराठ्यांनीं कायम ठेविला. इंग्रजांनां ज्याप्रमाणें तैनाती फौजेच्या पद्धतीनें हळूहळू सर्व देश आक्रमण करितां आला तसाच चौथाईच्या सबबीवर मराठ्यांसही सर्व देशभर संचार करण्याची सबब सांपडली. मात्र जो करार व जबाबदारी आपण स्वीकारिली ती पूर्णपणें तडीस नेण्याची तजवीज ठेवणें मराठमंडळाचें कर्तव्य होतें. बाळाजी पेशव्यानें ही जबाबदारी मोठ्या मुत्सद्देगिरीनें परिस्थितीशीं झगडण्याकरितां अंगिकारिली, आणि

मराठमंडळास नवीन कर्तव्य दाखवून दिलें. या कर्तव्यानें शिवाजीचे हेतु तडीस जाणार असा मराठमंडळास त्या वेळीं भरंवसा होता. धोरण चांगलें मुत्सद्देगिरीचें होतें, परंतु त्यास लागणारें पैशाचें, फौजेचें व एकीचें बळ मराठमंडळास नसल्यामुळें स्वीकारिलेली जबाबदारी त्यांचे हातून अखेर पार पडली नाहीं, हें पुढें उत्तरोत्तर दिसून येईलच.

२ **एकंदर उत्पन्नाची वांटणी.**––बादशहाकडून वरील हक्कांच्या सनदा घेऊन आल्यावर या उत्पन्नाची व्यवस्था व वांटणी ठरविण्याचें काम बाळाजीवर आलें आणि तें त्यानें तत्कालीन परिस्थितीच्या मानानें कसें विल्हेस लाविलें हें सांगितलें पाहिजे. या व्यवस्थेचें स्वरूप पेशव्यांच्या बखरींत काव्येतिहाससंग्रहकारांनीं थोडक्यांत दाखविलें असून, ग्रँटडफनें-ही त्याची स्पष्टता व चर्चा बरीच केली आहे. या संबंधानेंही पक्षभेदामुळें भिन्न मतें रूढ असून वादविवादांत पडल्यापासून फलनिष्पत्ति होण्यासारखी नाहीं. व्यवस्थेंतील मुख्य मुख्य प्रकार सांगितले ह्मणजे पुरे आहे.

सरदेशमुखी ही भोसले घराण्याची खासगत वतनी बाब असल्यानें, वसुलावर दहा टक्केप्रमाणें या बाबतीचें होणारें सर्व उत्पन्न गादीचे मालकास द्यावयाचें, त्यावर दुसऱ्या कोणाचा हक्क नाहीं, असें ठरविण्यांत आलें. स्वराज्यांतील वसूल व मोगली सुभ्यांवरील चौथाईचा वसूल मिळून जें एकंदर उत्पन्न येईल, तोच सर्व मराठी राज्याचा वसूल होय. या वसुला-पैकीं एक चतुर्थांश 'राजबाबती' ह्मणून राजाचे खर्चास द्यावयाचा. वसु-लाचे बाकीचे तीन चतुर्थांश म्हणजे शेंकडा पंचाहत्तर, 'मोकासा' या नांवानें इतर खर्चाकरितां ठेवावयाचे. या मोकाशांतून 'साहोत्रा' व 'नाडगौडा' असे दोन विभाग राजानें आपल्या मर्जीप्रमाणें वाटेल त्यास देण्यासाठीं ठेवलेले होते. साहोत्रा म्हणजे एकंदर वसुलावर शेंकडा सहा, आणि नाडगौडा म्हणजे त्या वसुलाचे शेंकडा तीन याप्रमाणें ज्या दोन बाबती ठरल्या त्यांपैकीं 'साहोत्रा'चा वसूल शाहूनें सचिवास

दिला आणि तो त्यानेंच स्वतः सर्व प्रांतांतून वसूल करून घ्यावा असें ठरविलें. 'नाडगौडा'ची बाबत शाहू निरनिराळ्या वेळीं मर्जीनुरूप पाहिजे त्यास देत असे. या दोन बाबतींचे शेंकडा नऊ हिस्से व पहिले राजबाबतीचे २५ हिस्से मिळून ३४ वजा केले म्हणजे एकंदर वसुलाचे शेंकडा ३६ प्रमाणें निव्वळ मोकासा शिल्लक राहतो. हा सर्वभाग निरनिराळ्या सरदारांस जहागिरीदाखल वांटून देण्यांत यावा असें ठरलें. मुलूखगिरीसाठीं निरनिराळे प्रदेश निरनिराळ्या सरदारांस वांटून देण्यांत आले. राजाची मुख्य फौज पेशवे व सेनापति यांच्या हातांत असून, जेथें जरूर पडेल तेथें ताबडतोब जाऊन देशाचा बंदोबस्त करावा अशी त्यांस शाहूची आज्ञा होती. शिवाय खानदेश व बालेघांटचा कांहीं भाग यांत पेशव्यानें बावर करावा, सेनापतीनें बागलाण व गुजराथ प्रांतांतील वसूल करावा, सेनासाहेब सुभा कान्होजी भोसले यानें वऱ्हाड पाइनघांटचा प्रदेश व गोंडवणच्या पूर्वेकडील भाग यांत वहिवाट करावी, सरलष्कर यानें गंगथडी व औरंगाबादच्या बाजूस उद्योग करावा, फत्तेसिंग भोसल्यानें कर्नाटकचे बाजूस राहवें, प्रतिनिधीनें नीरेपासून वारणेपर्यंतचा प्रदेश व हैदराबाद बेदरकडील मुलूख सांभाळावा, चिटणीस व व आंगरे यांनीं कोंकणांत काम करावें, आणि पंतसचिवानें आपली पहिली जहागीर संभाळून इतरत्र 'साहोत्रा'चा वसूल करावा, अशी सरदारांच्या उद्योगाची सामान्य वांटणी बाळाजीच्या विद्यमानें शाहूनें करून दिली. एकानें दुसऱ्याच्या प्रांतांत जाऊं नये, अशी त्याच वेळीं ताकीद दिलेली होती. ज्या त्या बाजूची चौथाई वसूल करणें हेंच या मुलूखगिरीचें मुख्य प्रयोजन होतें. अर्थात् प्रत्येक सरदारानें आपल्या मुलुखगिरीचा हिशेब सरकारांत रुजू करावयाचा, असा ठराव होता. जहागिरींतील वसूल जरी ज्याचा त्यानें उगवावयाचा होता, तरी वरील व्यवस्थेनें बहुतेक सरदारांस राजबाबती, नाडगौडा, साहोत्रा वगैरे संबंधानें एकमे-

कांच्या मुलखांत उत्पन्नाच्या बाबी मिळाल्यामुळें, त्यांचे व्यवहार पृथक्-पणें तुटले नाहींत. त्यांना आपल्या उद्योगासाठीं फौजा बाळगाव्या लागत. मुलुखगिरी करावी, पैसा वसूल करून आणावा, तेव्हां फौजेचा व आपला खर्च भागणार असा प्रकार झाला. म्हणजे अगोदर खर्च करावा लागून त्याचें उत्पन्न मागाहून यावयाचें होतें. जहागीरदारांस देऊन टाकलेलें शेंकडा ६६ वें उत्पन्न, सरकारच्या खजिन्यांत जमा न होतां परभारें सर-दारांनीं वसूल करावयाचें असून, त्यांतून त्यांना आपले खर्च भागवावयाचे होते. सरदेशमुखीचें उत्पन्न मात्र त्यांस राजाकडे पाठवावें लागे. तें वसूल करण्यासाठीं नायबसरदेशमुख नांवाचे इसम शाहूनें ठिकठिकाणीं नेमून दिले. परंतु वसुलाच्या व्यवस्थेंत एकच निश्चित प्रकार कायमचा असा कधींच नव्हता. व्यक्ति, परिस्थिति वगैरे बदलत गेल्या, त्या मानानें निरनिराळ्या पेशव्यांनीं व कारभाऱ्यांनीं त्या त्या वेळच्या जरुरीप्रमाणें भिन्न व्यवस्था ठरवून दिली; आणि अमका फेरफार अमक्या वेळीं अमुक कारणानें झाला अशी निश्चित माहिती आज मिळत नसल्यामुळें, सामान्य गोळाबेरीज तेवढीच आज आपणापुढें उपलब्ध होते. उदाहरणार्थ, कित्येक सरदारां-कडून दरसाल एक ठरीव रक्कम सरकार पोत्यास जमा व्हावी असे ठराव होते. फत्तेसिंग भोसल्यानें कर्नाटकांतून सात लाख, रघूजी भोसल्यानें वऱ्हा-डांतून दहा लाख, आंगऱ्यानें कोंकणांतून दोन तीन लाख, असे सालोसाल पाठविण्याचा रिवाज होता. सारांश, मुख्य सरकारास थोडीबहुत रक्कम देऊन आपण आपला कारभार पूर्ण स्वतंत्रतेनें वाटेल तसा करावा अशी पद्धत पडली; आणि सरदार शिरजोर होऊन मुख्य सत्ता दुर्बल होतांच बेबंदशाही व अव्यवस्था माजली. शाहूस मोहिमांवर जाण्याची हौस नस-ल्यामुळें, घरीं बसल्या, निरनिराळ्या सरदारांचे पराक्रम ऐकून त्याजबद्दल त्यांस इनामें व बक्षिसें देण्यांतच त्यास कृतकृत्यता वाटे. प्रदेश संपूर्णपणें जिंकून तेथील व्यवस्था लागण्याचे पूर्वींच, नुसती लढाईतील फत्ते ऐकिल्या-

बरोबर मुलखाची वांटणी व उत्पन्नाची वासलात लावण्याची वहिवाट पडली. त्यामुळें, मुलुखगिरीच्या लालुचीनें पुष्कळसे सरदार भराभर बाहेर पडूं लागले, परंतु त्यांच्या स्वैर वर्तनास आळा न राहून एकमेकांच्या कर्तेब्यांत गोंधळ माजूं लागला.

वसुलाची ही पद्धत मूळ बाळाजी विश्वनाथानें स्थापन केली. तिच्यांत थोडाबहुत फेरफार पुढें नानासाहेब पेशव्यानें केला. थोरला माधवराव व नाना फडणीस यांनींही जरूर ते फेरबदल केले. तरी त्याचा मूळ पाया या पहिल्या पेशव्याच्या हातचा आहे. स. १७१९ त दिल्लीहून आल्यावर त्यानें ही नवीन व्यवस्था ठरविली.

'अष्टप्रधान व सरदार यांस जातीचीं वतनें, दरखदार कारखानदार सुद्धां करून देऊन, त्यांस सरंजाम लावून, इनामगांव करून देऊन, बाकी फौजेच्या खर्चास नेमणूक व हुजूरखर्चाकडे नेमणूका केल्या. जास्ती खर्च लागल्यास हुजूरची आज्ञा घेऊन होईल तसें करावें. चिटणीस, फडणीस व पोतनीस हे कामगार प्रत्येक सरदारापाशीं व सुभेदारापाशीं असत. महाराजांपाशीं व अष्टप्रधानाजवळही हे कामगार असत त्यांस दरखदार अशी संज्ञा होती. चिटणिसानें सर्व पत्रव्यवहार करावयाचा, फडणिसानें सर्व देण्याघेण्याचा हिशेब व झाडा ठेवावयाचा, आणि पोतनिसानें खजिना सांभाळून देवघेव करावयाची अशी कामाची वांटणी होती. हे दरखदार पुरविण्याची पद्धतही ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. राजाच्या चिटणिसानें, फडणिसानें व पोतनिसानें पेशव्यांजवळचे व अष्टप्रधानांकडचे ते ते दरखदार नेमावे, पेशव्यांकडील चिटणिसानें शिंदे होळकर वगैरे आपल्या सरदारांकडचे चिटणीस नेमावे, असा त्या वेळचा शिरस्ता होता. म्हणजे राज्यांतील एकूण एक चिटणीस पर्यायानें छत्रपतीजवळच्या चिटणिसानें तयार करून नेमावयाचे, असें असल्यामुळें त्या त्या कसबांत निपुण माणसें तयार झालीं. उलट पक्षीं त्यांत भाग घेण्यास इतरांस सारखी

संधि न मिळाल्यामुळें, राज्यकारभारांत स्वार्थदृष्टि बळावली. तथापि ज्यानें त्यानें आपलें कसब व धंदा आपल्याच हातांत ठेवणें असा तो मनु होता.

राज्याच्या उत्पन्नाची व खर्चाची वरप्रमाणें वांटणी केल्यावर पेशवे प्रतिनिधि वगैरे अष्टप्रधान, व भोसले आंगरे वगैरे सरदार, यांजकडून हुजूरकडील कारखान्यांचा दरमहाचा खर्च परभारें चालावा अशी वांटणी होती. उदाहरणार्थ, सचिवाकडे हत्तीखाना, प्रतिनिधिकडे कोठी, पंतप्रधानाकडे इमारत, अशा रीतीनें प्रत्येक कारखान्याचे खर्च ज्यानें त्यानें आपल्या आपल्या वांटणीप्रमाणें भागवावे असा ठराव होता. त्या सर्व मंडळीकडून खर्चासाठीं वराता येत त्यांची जमा पोतनिसाकडे सरकारी पोत्यास (खजिन्यास) होई; परंतु या कारखान्यांचा खर्च, वेळचे वेळीं त्या त्या सरदाराकडून येतो किंवा नाहीं, याजबद्दलचा हिशेब ठेवून अडचण वाटल्यास जरूरीप्रमाणें हुजूरचे कानावर घालून बंदोबस्त करण्यासाठीं राजाज्ञा म्हणून नवीन कामगार शाहूनें नेमिला आणि त्या कामावर दत्ताजी शिवदेव याची नेमणूक केली. दत्ताजी शिवदेव राजाज्ञा स. १७३१ त मरण पावला. (शा. म. च. पृ. ३४१-४३).

मराठ्यांची आपल्या मूळ वतनावर भारी आसक्ति असल्यामुळें मुलुखगिरी करीत ते कोणत्याही दूरच्या प्रदेशांत गेले, तरी दक्षिणेंतील आपल्या पहिल्या वतनाची, देशमुखीची, किंवा पाटिलकीची त्यांस अत्यंत आस्था असे. शिंदे होळकर गायकवाडांचीं अशीं वतनें अद्यापि दक्षिणेंत आहेत. शिवाय नवीन जिंकलेल्या मुलखांतसुद्धां सर्व सरदारांचा मुलूख तरी प्रत्येकाचा एकाच ठिकाणीं स्वतंत्र वांटलेला असे असें नाहीं. मुलूख जिंकितांना ज्यांनीं साह्य केलें असेल, त्यांस त्याची वांटणी मिळे. एकट्या शिंद्यांचा मुलूख बऱ्हाणपूर गुजराथपासून गंगायमुनांच्या दुआबापर्यंत ठिकठिकाणीं पसरलेला होता. याच कारणास्तव हल्लींच्या अनेक संस्थानांचे प्रदेश तुटक व ठिकठिकाणीं पसरलेले आहेत. तसेंच आरंभीं कित्येक सरदार

अग्रगण्य असलेले नाहींसे होऊन पुढें पुढें नवीन सरदार पुढें आले आणि जुने मागें पडले. दाभाडे व पिलाजी जाधव मागें पडले. पटवर्धन रास्ते वगैरे सरदार उत्तर पेशवाईत पुढें आले. मुलुखगिरीचें काम विशेषतः बाजीराव व बाळाजी बाजीराव यांच्या अमदानींत झालें; आणि त्यानंतर जशी जेथें स्थिति होती, तशी ती हळूहळू स्थिरावत गेली.

बाळाजी विश्वनाथानें ठरविलेल्या पद्धतीचें सामान्य स्वरूप वर सांगितलें, त्यावरून ती पद्धत त्यानें सर्व काळाकरितां कायमची ठरविली असें दिसत नाहीं. त्यानें केवळ उपक्रम करून दिला; आणखी दहा पांच वर्षें तो जगता तर समग्र राज्यकारभाराची संपूर्ण व कायमस्वरूपाची व्यवस्था त्यानें ठरवून दिली असती. तो कांहींसा एकाएकींच मरण पावला आणि त्याची पद्धत अर्धवट राहिली. ती त्याच्या धारणेप्रमाणें पुरी करण्याचें काम दुसऱ्या कोणीं केलें नाहीं. त्याचा मुलगा बाजीराव मुख्यतः योद्धा असून शिस्तीच्या जोरावर राज्यसूत्रें हालविण्याची पद्धत ठरविण्यास त्यास फुरसत झाली नाहीं. सारांश मराठी राज्यकारभार बराचसा यदृच्छेनें वाढत गेला.

३ या व्यवस्थेंतील दोष.--उत्पन्नाचा पैसा प्रथम सर्व मुख्य तिजोरींत येऊन पडला पाहिजे, अशी तजवीज या सरंजामी कारभारांत राहिली नाहीं हें तिचें मुख्य वैगुण्य आहे. या पद्धतीनें ठिकठिकाणीं मराठ्यांच्या जहागिरी उत्पन्न झाल्या, म्हणजे पर्यायानें त्यांचीं लहान लहान स्वतंत्र राज्यें बनलीं. शाहूच्या निर्वाहापुरतें थोडेंसें राज्य ठेवून बाकीच्याची विभागणी निरनिराळ्या सरदारांत करण्यांत आली. प्रत्यक्ष पेशव्यांकडे सोळा महाल, दोन किल्ले, आणि पंचवीस लाखांचा सरंजाम होता (शा. म. रो. पृ. ४२, ४६, ४७). या शिवाय त्यांचा वार्षिक तनखा तेरा हजार होन आणि सासवड जळगांव वगैरे ठिकाणीं इनामें होतीं. यावरून इतर सरदारांच्या सरंजामाची कल्पना होईल. शिवाजी आपल्या

[पुरंदरसंग्रह, संशोधक श्री. आबासाहेब मुजुमदार.]
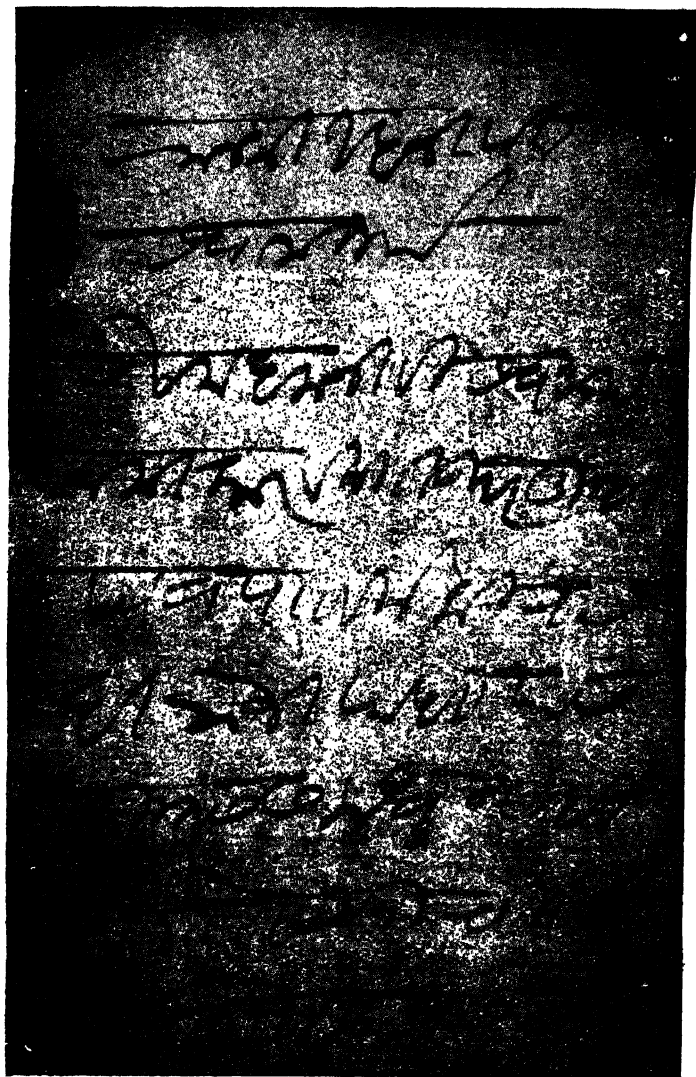
अष्टप्रधानांस रोख तनखा देत असे आणि कामाची वांटणी त्यांजमध्यें स्पष्टपणें केलेली होती. पेशव्याच्या वरील व्यवस्थेंत कामांची वांटणी दिसत नसून, अष्टप्रधान जरी हयात होते तरी ते नामशेष होत चालले होते; आणि बरीचशीं कामें एकएका कर्तृत्ववान् व्यक्तीच्या हातीं संकलित होत होतीं. अष्टप्रधानांचे नक्त तनखे शाहूच्या अखेरीपावेतों चालले. पुढें ते चालल्याचें आढळत नाहीं. सारांश, अष्टप्रधानांची राज्यपद्धति शिवाजीच्या मृत्यूनंतर बहुतेक बंद पडून बाळाजी विश्वनाथाच्या व्यवस्थेपासून ती कायमची सुटली असें म्हणावें लागतें.

जहागिरींच्या पद्धतींत दुसरें एक व्यंग नेहमींच कायम होतें. मोहिमा कोणीं व कोठें करावयाच्या याचा हुकूम शाहू सोडीत असे. तो हुकूम अंमलांत आणण्याचें काम पेशवे वगैरे सरदारांचें असे; आणि प्रत्यक्ष फौजा लहानमोठ्या जहागीरदारांच्या हातांत असत. ही कामाची वांटणी गैरसोयीची असल्यामुळें कोणतीही मोहीम सुरळित तडीस जात नसे. मोहिमांवर गेलेले सरदार कंठशोष करून पैसा व फौजा मागत, त्या त्यांस वेळेवर मिळत नसत. रोकड तनखे देण्याऐवजीं मुलूखगिरीची पद्धत ठरविल्यानें हे दोष उत्पन्न झाले. अव्यवस्थित लष्करी पद्धत (Defective military organization) हें नेहमींच मराठी राज्यांतलें मोठें व्यंग असून त्यामुळें राज्याचें नुकसान कसें झालें हें पुढें व्यक्त होईल. अलीकडेस प्रसिद्ध झालेले बरेचसे कागद ह्या अव्यवस्थेच्या हाकाटीनेंच भरलेले आहेत.

जहागिरींची पद्धति बंद करणें बहुतेक अशक्य होतें असें विचारांतीं वाटतें; परंतु त्या ठेवावयाच्या तर त्यांचें स्वरूप निश्चित केलें पाहिजे होतें. जहागीरदारांचा छत्रपतींशीं संबंध काय, त्यांजवर हुकुमत कोणीं कशी चालवावयाची, व त्यांजकडून नोकरी कशी घ्यावयाची, इत्यादि प्रकार ठरविण्यास बाळाजी जगला नाहीं. पद्धतीचे दोष त्याच्या नजरेंत प्रत्यक्ष येई-

पावेतों तो जगला असता तर ते त्यानें दूर केलें असते. नवीन पद्धत बांधतांनाच जहागिरदारांचीं निबंधनें ठरलीं पाहिजे होतीं. युरोपांत मध्यकालीं फ्यूडल् लॉर्ड्स होते त्यांच्याच सारखे हे नवीन स्वतंत्र जहागिरदार बाळाजीच्या पद्धतीनें निर्माण झाले. युरोपांतल्या लॉर्डांनीं जी बेबंदशाही उडवून दिली, तसाच प्रकार इकडेही पुष्कळ अंशीं घडून आला.

सर्व सरकारी नोकरांस रोख पगार देणें आणि त्यांच्या नोकऱ्या केव्हांही पिढीजाद न चालविणें हा शिवाजीचा मुख्य नियम होता. शिवाजीचे कामगार वरचेवर बदलत असत; परंतु पिढीजाद नोकऱ्या चालविण्याचा प्रघात या वेळेपासून सर्रास चालू झाला. शाहूच्या अष्टप्रधानांची नांवनिशी पाहिली ह्मणजे हा प्रकार स्पष्ट होतो. सचिव नारोशंकर अल्पवयी, अमात्य अंबूराव हणमंते, पंडितराव मुद्गलभट उपाध्ये, न्यायाधीश होनाजी अनंत, सुमंत महादाजी गदाधर व मंत्री नारोराम, हे सहा इसम शाहूच्या उपयोगी पडलेले ह्मणून केवळ वतनांचा उपभोग घेण्याकरितां नेमिलेले होते. न्यायाधीश व सुमंत आपलीं कामें बरीं करीत होते. अमात्याचें काम तर बाळाजीच पहात होता. दाभाडे व प्रतिनिधि वजनदार होते, ह्मणून बाळाजीचा दाब त्यांजवर बसला नाहीं;बाकी त्यांचीं बरींचशीं कामें बाळाजी व त्याचे हस्तक बजावीत होते. व्यक्तिशः कांहीं इसमांस उत्पन्नें करून देण्यास हरकत नव्हती; परंतु त्यांचीं कामें एक करी व ते उत्पन्नें खात, अशी रुळत गेली. त्यांच्या ठिकाणीं लायक इसम नेमले असते तर, सर्व प्रधानांचा एकमेकांवर दाब चांगला बसला असता. यांत शाहूची व बाळाजीची जबाबदारी किती याचा निश्चय करणें शक्य नाहीं. कित्येक प्रधानांस पुढेंपुढें कामगिरीच सांगण्यांत आली नाहीं. नारोशंकर सचिव बराच कर्तृत्ववान् होता, पण त्यास कोणी काम देईना. शाहूला अशा मंडळींची कींव येऊन तो त्यांस मुद्दाम कांहीं तरी काम सांगे, पण पेशव्यांस तें बहुधा पसंत नसे. एवंच अष्टप्रधान, जहागीरदार वगैरे सर्व

पिढीजाद बनले; इतकेंच नाहीं तर राज्यांतले लहान मोठे सर्व नोकर, कारकून शिपाईसुद्धां, पिढीजाद नेमण्याचा प्रघात पडला. यामुळें नोकर सुधारण्याचा मुख्य मार्ग अजीबाद बंद झाला; आणि उलट पक्षीं नोकरी बिघडत चालली. अष्टप्रधानांपैकीं आरंभीं कमाई करणारे पुरुष लायक व हुशार होते, दुसरी पिढी बहुतेक नालायक बनली आणि तिसऱ्या पिढीस तर बोलावयासच नको, असा प्रकार झाला. कोणत्याही घराण्याचा पिढीजाद वृत्तांत पाहिला तर वरील परिणामाची सत्यता कळून येईल. राज्यांत सर्व व्यवहार उत्तरोत्तर सुधारत व वृद्धिंगत होत जाण्याची सोय असली तरच राज्य वृद्धि पावतें. हा प्रकार पेशवाईंत उलट झाल्यानें सुधारणेची वाढ खुंटली; त्याबरोबर राजा व प्रजा दोघेही हळूहळू स्वातंत्र्योपभोगास नालायक झाले.

वास्तविक या पद्धतीची सर्वच जबाबदारी बाळाजीवर येते असें नाहीं. जहागीरदार नवीन न करण्याकडेच त्याची प्रवृत्ति असून, तीन लाखांहून ज्यास्त उत्पन्नाचे जहागीरदार त्याच्या वेळेस नव्हते. शिवाय बाळाजीनें प्रथम शिरजोर सरदारांशीं लढून त्यांजवर आपला शह बसविला, आणि पाठीमागून त्यांस संतुष्ट ठेवण्याकरितां जहागिरी दिल्या. याच कारणानें स्वतंत्र होणाऱ्या दाभाड्याशीं पुढें बाजीरावासही लढावें लागलें, तरी एकंदरींत जहागीरदारी नाहींशी करण्याचा बाजीरावानें जोराचा प्रयत्न केलेला दिसत नाहीं. पिलाजी जाधव, रघूजी भोसले, उदाजी पवार, व थोडया बहुत अंशानें आंगरे हे बाजीरावाच्या वेळेस डोईजड झाले; शिंदे होळकरांनींही त्यांचा कित्ता पुढें कांहीं अंशीं उचलिला. डोईजड होणाऱ्यावर प्रथम शह बसवायचा आणि मग त्याची समजूत करावयाची, हें तत्त्व इंग्रजांनींही पुढें सांभाळिलें, तें मराठेशाहींत पाळलें गेलें नाहीं. एकदां सरदार प्रबळ झाल्यावर मग ते सरकार देण्याचा पैसा पाठविण्यास नानाप्रकारच्या बयादा सांगूं लागले. (१) पायमल्ली ह्मणजे फौजेच्या जाण्या-

येण्यानें शेतें तुडविलीं जाणें, (२) दुष्काळ, (३) युद्धपरंपरा इत्यादि कारणें सांगून ते दिवाण देणें पाठवीनातसे झाले; आणि मध्यवर्ती कारभार लंगडा पडूं लागला. शाहूच्या अखेरीपर्यंत हा प्रकार त्याच्या वैयक्तिक इभ्रतीवर कसाबसा चालला, पण त्याच्या मृत्यूनंतर इमारत कोसळत चालली. एकंदरींत लष्कराची व वसुलाची अशा दोनही पद्धति मराठशाहींत लंगडया होत्या हें मुख्यतः ध्यानांत ठेवण्याजोगें असून, त्याची स्पष्टता उत्तरोत्तर होत जाईल.

४. **सरंजामी पद्धति, गुणदोष.**—बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीहून आल्यावर वसुलाची व लष्कराची पुढील तर्तूद करण्यासाठीं त्यानें ही सरंजामी पद्धति ठरवून दिली. निरनिराळ्या सरदारांस मुलुखगिरीसाठीं प्रदेश तोडून दिले. सरदारानें आपापल्या मुलखांत वसूल गोळा करावा, न्याय निवाडा करावा व त्याचा बंदोबस्त ठेवावा. कान्होजी आंगऱ्याशीं बाळाजीनें समेट केला तो याच धोरणावर केला. खंडेराव दाभाडयास खानदेश देऊन गुजराथ काबीज केल्यास तीहि जहागीर देऊन टाकूं म्हणून आश्वासन दिलें. त्याला उत्तेजन यावें म्हणून सेनापतिपदहि दिलें. परसोजी भोसल्यास वऱ्हाड बहाल करण्यांत आला व सेनासाहेब सुभा हें पदहि त्याच्याकडे कायम झालें. उदाजी पवारास माळव्यांत मुलुख मिळविण्याविषयीं प्रोत्साहन दिलें. फत्तेसिंग भोंसल्यास कर्नाटकाकडे जहागीर दिली. परशुरामपंत प्रतिनिधीकडे निरा व वारणा या नद्यांमधील मुलखाची व्यवस्था सांगितली. बाळाजी स्वतः राजाचा मुख्य सल्लागार झाला व खानदेशांत राज्याचा वसूल गोळा करण्याचें काम त्यानें आपल्याकडे घेतलें. परंतु त्यापासून त्याचें सैन्यबल काय, किंवा द्रव्यबल काय, दोनीही वाढलीं नाहींत.

सरदारांना जहागिरी देतांना बाळाजीनें पुढीलप्रमाणें अटी घातल्या होत्याः—

१ सरदारांनीं आपापल्या मुलखांत मुलकी व लष्करी अंमल चालवावा.

२ छत्रपति व त्याचे मुख्य प्रधान यांच्या हुकमाशिवाय कोणत्याही सरदारानें परराष्ट्रांशीं लढाई किंवा तह करूं नये.

३ ठरविलेली खंडणी सरकारांत भरावी.

४ जहागिरीच्या उत्पन्नाचे हिशेब सरकारचे दरफदार तपासतील त्यांस ते तपासूं द्यावे.

या अटी सरदारांनीं मोठ्या खुषीनें पत्करल्या. जहागिरी मिळाल्याबद्दल सर्वांस मोठा आनंद झाला, व जवळच्या मोगलांचा प्रांत काबीज करून आपली जहागीर वाढविण्याची जो तो सरदार खटपट करूं लागला. यामुळें पुढील चाळीस वर्षांत मराठ्यांचें राज्य झपाट्यानें वाढलें. अशी तात्पुरती एकी रहाण्याचें कारण, प्रत्येक मराठा सरदाराचें महाराष्ट्रांत छत्रपतींच्या हद्दींत वतन किंवा इनाम असे, आणि अशा परंपरागत आलेल्या वतनावर त्या सरदारांची विशेष आसक्ति असल्यामुळें वतनाच्या लालचीनें तरी ते छत्रपतींशीं नम्रतेनें वागत.

मराठी राज्याची घटना, चौथाई सरदेशमुखीच्या हक्कांच्या द्वारें झालेला राज्याचा फैलाव, आणि एकंदर राज्यव्यवस्थेचे गुणदोष यांच्या संबंधानें नानाप्रकारें विवेचन वेळोवेळीं निरनिराळ्या व्यक्तींनीं केलें आहे. या विषयावर कायमचा सिद्धान्त ठरवून देणें शक्य नाहीं. त्या विवेचनांत लक्षांत ठेवण्याजोगे मुद्दे काय आहेत, त्यांचा उल्लेख केला म्हणजे पुरे आहे. वास्तविक त्या वेळीं राज्यकर्त्यांचे दृष्टीपुढें जे उद्देश व योजना होत्या त्या सर्व आपल्यास आज उपलब्ध नाहींत.

५. **मराठशाहीच्या फैलावाचें बीज**-स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क हळूहळू कसे फैलावत गेले हेंही पाहण्यासारखें आहे. सय्यदांपासून बाळाजी विश्वनाथानें मिळविलेल्या सनदांनीं, स. १६७४ त शिवाजीच्या वेळेस जेवढें मराठ्यांचें राज्य होतें, तेवढें स्वराज्य म्हणून शाहूकडे कायम

झालें. सय्यदांचा पाडाव झाल्यावर स. १७२२ त पूर्वीच्या सनदांची पुनरावृत्ति बाजीरावानें महंमदशहाकडून करून घेतली. पुढें या तीनही सनदांप्रमाणें अंमल करण्यास निजामानें हरकत केली,तेव्हां सन१७२५-२८पर्यंत एक व स. १७३०-३१ त दुसरी अशा दोन मोहिमा करून शाहूनें निजामास व कोल्हापुरच्या राजास जाग्यावर बसविलें. तेणेंकरून निजामाचा मराठी राज्यांत दुफळी पाडण्याचा डाव बंद पडला, आणि मराठ्यांचे तीनही हक्क दक्षिणेंतील मुसलमानांच्या सहा सुभ्यांवर कायम झाले (स. १७३२). या वर्षापुढें निजाम मराठयांचे झगडे झाले ते निराळ्या स्वरूपाचे ह्मणजे बाह्य प्रांतांसाठीं होते. प्रथम वारंवार स्वाऱ्या करून एकएक प्रांतांतून सालोसाल चौथाईचे वगैरे हक्क वसूल करावयाचे, आणि असा क्रम कांहीं वर्षें चालल्यावर मग त्या प्रांताबद्दल त्या हक्काच्या सनदा बादशहाकडून राजरोस मागावयाच्या, हा मराठशाहीच्या बाह्य उद्योगाचा क्रम होता. दक्षिणचे सहा मुसलमानी सुभे पदरांत पडल्यावर, बाजीरावानें तोच क्रम गुजराथ व माळवा या प्रांतांत चालविला आणि हे दोन कबजांत आल्यावर पुढील पेशव्यानें हिंदुस्थानच्या बहुतेक इतर प्रांतांस म्हणजे उत्तरेस पंजाब, पूर्वेस बंगाल व दक्षिणेस म्हैसूर कर्नाटक, ह्या भागांसही आपल्या कक्षेंत आणिलें. तीनही पेशव्यांचें हें उद्योगसातत्य मोठें स्मरणीय आहे. गुजराथ, माळवा व उत्तर हिंदुस्थान या नवीन प्रांतांत मराठ्यांचा हा क्रम बहुतेक सिद्धीस गेला, तेव्हां बादशहानें त्यांचा अटकाव करण्याकरितां पुनः निजामाची मदत मागितली म्हणून स. १७३७-३८ त बाजीरावाचा व निजामाचा झगडा झाला. त्यांत निजामाचा पाडाव होऊन शाहूच्या मृत्यूपूर्वीं गुजराथ, काठेवाड, निमच, माळवा, बुंदेलखंड, आग्रा, दिल्ली, दुआब, अयोध्या, गोंडवण, संबळपुर, ओरीसा, बंगाल इत्यादि सर्व मोगल बादशाहीच्या प्रांतांवर मराठयांनीं आपले हे हक्क लागू केले. सब्सिडियरी सिस्टीम म्हणजे तैनाती फौजेची पद्धति इंग्रजांनीं स्वीकारून आपल्या सत्तेचा फैलाव त्यांनीं पुढें केला, त्याचें पूर्वस्वरूप मराठयांचे हे हक्क होत.

कै. रानडे यांनीं चौथाई सरदेशमुखीच्या हक्कांची तुलना इंग्रजांनीं सुरू केलेल्या तैनाती फौजेशीं केली आहे. राष्ट्र वर्धिष्णु होऊं लागलें म्हणजे त्यास विशिष्ट पद्धति धारण करावी लागते. लोकांवर आपला दरारा बसवून आपणास आजूबाजूंचीं राष्ट्रें मान देतील अशी तजवीज ठेवावी लागते. यास इंग्रजींत 'Vigorous policy' म्हणजे 'जोरानें आपला पगडा सर्वत्र बसविणें' असें नांव आहे. वेल्लीनें तैनाती फौजेची पद्धति स्वकिारून वरील तत्त्व हिंदुस्थानांत अंमलांत आणिलें, तोच प्रकार बाजीरावानें व इतर मराठे सरदारांनीं चौथाई सरदेशमुखीच्या हक्कांच्या निमित्तानें सुरू केला; अथवा, बाळाजी विश्वनाथानें सुरू केला, आणि बाजीरावानें व त्याच्या मुलानें त्याचा परिपोष केला. केवळ स्वसंरक्षणाची सिद्धता करून वर्धिष्णु राष्ट्राचें भागत नाहीं; बचाव सोडून चढावाचें धोरण स्वीकारावें तेव्हांच त्याचा निभाव लागतो. जो प्रकार व्यक्तीचा तोच कांहीं अंशीं राष्ट्राचाही आहे. प्रतिनिधि व बाजीराव यांचे भांडणाचा मूळ तंटा या तत्त्वाविषयीं होता; आणि शाहूनें बाजीरावाचें प्रतिपादन स्वीकारून तदनुसार आपल्या सरदारांस निरनिराळ्या ठिकाणीं चौथाई सरदेशमुखीचे हक्क वसूल करण्याची आज्ञा देऊन त्यांस संचारक्षेत्र विभागून दिलें. हे हक्क तलवारीच्या जोरावर मिळवावयाचे व तलवारीच्या जोरावरच राखावयाचे असा जरी सिद्धान्त होता, तरी सरदारांच्या या कृत्यास निवळ देश जिंकण्याचें किंवा परापहाराचें स्वरूप येऊं नये म्हणून, ते हक्क वसूल करण्याची राजरोस परवानगी बादशहाकडून खटपटीनें मिळवावयाची असा क्रम चालला. दक्षिणच्या सहा सुभ्यांसंबंधानें हे हक्क बाळाजी विश्वनाथानें पैदा केल्यावर त्यांचा विस्तार बाजीरावानें माळव्यांत, दाभाड्यानें गुजराथेंत व भोसल्यानें वऱ्हाडांत सुरू केला. रजपुताना, दिल्ली, दुआब, आग्रा, अयोध्या, बंगाल या प्रांतांतही मराठ्यांनीं आपला उद्योग सुरू केला. मराठी राज्याची शक्ति व दौर्बल्य हे दोनही प्रकार या उद्योगांत व्यक्त होते. कोल्हापुर व तंजा-

'वर येथील राजांनीं अशी कांहीं बाह्य संचाराची जोराची पद्धति स्वीका-रिली नाहीं म्हणून उत्तरोत्तर तीं राज्यें संपुष्टांत येऊन नामशेष झालीं' (See Ranade P. 236 व 237). उलट पक्षीं शाहूच्या आरंभीं जें 'स्वराज्य' म्हणून होतें तें त्याच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस सर्व दिशां-कडे वृद्धि पावलें; परंतु तत्त्वतः हा परिणाम केवळ तरवारीच्या जोरावर देश जिंकून झाला नाहीं. सर्व सरदारांना एकमेकांची मदत पाहिजे होती आणि ती मिळण्याची कांहीं सोय बाळाजी विश्वनाथाच्या व्यवस्थेंत नव्हती. शिवाय मोगल बादशाहीवर शस्त्र चालवून तें राज्य बुडवावें अशी शाहूची भावनाहि नव्हती. ज्या बादशाहींत आपण वाढलों, तिला आपण साह्य करावें, तिचा आपण होऊन नाश करूं नयें असें शाहू वारंवार म्हणे. 'आसमंतात् राजेरजवाडे वगैरे यांचे तह झाले आहेत. कोणी आपणाहून जबरदस्त असा दौलतदार जवळ नाहीं. एक श्री (शाहूमहाराज) दिल्लीस पाय लावील, तर वडिलांचा (शिवाजी संभाजींचा) हेतु शेवटास न्यावा असा मनादेय होता, परंतु आमचे मातुश्रींनीं (बेगमेनीं) संगोपन करून त्यांजला (बादशहाला) मोहांत घालून, मातृपक्षीय करून, त्याचे हातून आह्मांस ठिकाणीं बसविलें, तेव्हां मातृस्थानीं विरोध करणें मार्गाचें नाहीं असें मनांत येऊन, त्यांची (बादशहाची) स्वस्थता राखून संपूर्ण सत्ता वागवावी हा इरादा मनांतील, त्या समयीं आमचे मातुलांस शहाजाद्यांस दुर्बुद्धि होऊन आपसांत कलह करूं लागले. त्यांचा पक्ष धरून विचार करावा तरी, मागें दिल्लींत राहिले त्यांनीं (मातुश्री व वकिलांनीं) समजूत करून (आमचें) संस्थान सांभाळिलें; आतां (उलट) मसलत करणें नीट नाहीं, आणि आमचाही समय आला, त्यापेक्षां हें राज्य तुम्हीं रायास देऊन एकविचारें चालवा. एकमेकांस परस्परें अंतर देऊं नका.' असे विचार शाहूनें अंतकाळीं प्रगट केलेले आहेत. (भारतवर्ष-शा. म. ची बखर पृ. ८१-८२). अर्थात् यावरून मराठमंडळाचें उद्दिष्ट कार्य शाहू-

च्या मनांत कशा प्रकारचें होतें हें दिसून येतें. अशा रीतीनें तीस चाळीस वर्षें शाहूनें मराठशाहीचा कारभार केला खरा, परंतु त्यास, पेशव्यांस अगर इतर मुत्सद्यांस मराठेमंडळांतील अवयवांस एकीच्या व स्वार्थाच्या बंधनांनीं एकत्र बांधतां आलें नाहीं हा वरील सरंजामी पद्धतीचा मुख्य दोष होय.

६. **मूळच्या उद्देशाचा विपर्यास**—जोरानें चढावाचें युद्ध चालविल्याशिवाय राज्याचा बचाव होत नाहीं. आपली सत्ता आजूबाजूस सर्वांनीं मानली पाहिजे हा जो राजनीतीचा सामान्य सिद्धान्त आहे, तो बाळाजी विश्वनाथ व बाजीराव यांस चांगला माहीत होता, आणि त्याच सिद्धान्तानुसार त्यांस आपल्या शक्तीचा प्रभाव निरनिराळ्या प्रांतांत दाखवतां आला. राजनीतीचा हा सिद्धान्त प्रतिनिधि वगैरे कित्येक मुत्सद्यांस उमगला नाहीं, म्हणूनच पेशवे व प्रतिनिधि असे दोन विरुद्धपक्ष शाहूच्या दरबारांत सदैव होते. या विरोधाचा फायदा कित्येक आपमतलबी लोकांनीं घेतला; परंतु प्रत्येक सरदार स्वतंत्रतेनें वागूं लागला म्हणजे त्या सर्वांस एका सत्तेखालीं आणणें जरूर पडतें. औरंगजेबाच्या वेळेपासूनच अनेक मराठे सरदार राजद्रोहपणें शत्रुपक्षास जाऊन मिळत. राजाराम व त्याचा मुलगा शिवाजी यांच्या कारकीर्दींत किती तरी मराठे सरदार मोगलांचे पक्षास होते. पुढें तोच प्रकार निजामानें उचलिला. बाळापुर व पालखेड येथील लढायांत मराठे मराठयांच्या विरुद्ध लढले. डभईचा संग्राम तर बोलून चालूनच आपसांतला होता. यावरून आपली सरंजामी पद्धति राज्यास अपायकारक असून ती मोडली पाहिजे, बंडखोर सरदारांस नामोहरम करून त्यांस करडया हुकमतींत वागविलें पाहिजे इत्यादि प्रकार बाजीरावास चांगले कळले. नानासाहेबानेंही तसा प्रयत्न केला. परंतु एकदां जी सरदारांस स्वतंत्रतेची लालूच लागली, ती मराठशाहींतून कधीच नाहींशी झाली नाहीं. नवीन जिंकलेल्या मुलखांत हे सरदार आप-

णच केवळ स्वतंत्र संचार करूं लागले असें नाहीं, तर ते आपापल्या टापूंत स्वःच्या हस्तकांस स्वतंत्र इनामें देऊं लागले. इनामें देण्याचा अधिकार कोणी वापरावयाचा याजबद्दल कांहींच निर्बंध नव्हता. या प्रघातास आळा घालण्याचें काम पुढें थोडेंबहुत नानाफडणिसानें मनावर घेतलें, परंतु त्याचा विशेष परिणाम झाला नाहीं. हल्लीं प्रसिद्ध असलेल्या हजारों कागदपत्रांत खालील ठराविक वाक्यें वाचून वाचून कंटाळा येतो. 'तुह्मीं......चे मुक्कामीं येऊन विनंति केली कीं, आपले वडील परंपरागत सेवा करीत आले, पुढेंही सेवा करावी हाच नियत कायावाङ्मनसा सेवकाचा आहे, दुसरा अर्थ नाहीं. आह्मी कुटुंबवत्सल, योगक्षेम चालला पाहिजे, स्वामी कृपाळु आहेत, ऐशास, अमुक अमुक गांवचें वतन तुह्मांस वंशपरंपरेनें इनाम करून दिलें आहे, यास आमचे वंशापैकीं कोणी दखल करील त्यास शपथ असे.' याचा अर्थ असा कीं, राजारामाचे वेळेस प्रत्यक्ष स्वार्थत्याग करून राष्ट्रसेवा केल्याबद्दल जीं इनामें मिळूं लागलीं, तीं पुढें केवळ कुटुंबवत्सलतेमुळें, योगक्षेम चालण्यासाठीं, वाडवडिलांचे नांवावर लोकांस मिळूं लागलीं. ही जी पराक्रमाशिवाय बक्षीस उपटण्याची चटक राष्ट्रांत शिरली, तिच्या योगानें अवनति प्राप्त होऊन राष्ट्राचा व राज्याचा ऱ्हास झाला. 'गो–ब्राह्मणप्रतिपालन' या मोहक नांवाखालीं ब्राह्मणांनीं एक पै पासून लाखों रुपयांच्या वतनापर्यंत केवळ तपोनिष्ठतेबद्दल व राज्याचें अभीष्ट चिंतण्याबद्दल भिक्षेच्या नांवाखालीं इनामें उपटण्याचा सपाटा चालविला. पूर्वींचा दाखला व परंपरा यांवर भिस्त येऊन पडली. गुणानें बक्षीस मिळविण्याची भावना लयास गेली. पराक्रम करणारा व न करणारा दोघेही सारखेच गणण्यांत येऊं लागले. हाच अधःपात होय.

७. **सरंजामी पद्धतीची त्या वेळीं आवश्यकता.**—जहागिरींच्या संबंधानें एक विशिष्ट मुद्दा कै. रा. ब. जोशी यांनीं माझ्या नजरेस आणिला होता. त्याचा येथें उल्लेख करणें जरूर आहे. राज्यकारभाराच्या हल्लींच्या

स्थितीवरून आपण तत्कालीन स्थितीचा अंदाज करितों. त्या वेळीं स्थितिभेदाचे कित्येक महत्त्वाचे प्रकार आपण ध्यानांत ठेवीत नाहीं. अलीकडच्या पांचपन्नास वर्षांत दळणवळणाचीं साधनें सरकारास चांगलीं उपलब्ध झाल्यानें एखाद्या मध्यवर्ती राजधानींतून दूरदूरच्या कोनाकोपऱ्यांचा व सरहद्दीचा बंदोबस्त योग्य रीतीनें होऊं शकतो. तशीं साधनें नसल्यास दूरच्या सरहद्दीच्या बंदोबस्तासाठीं कांहीं तरी विशिष्ट तजवीज सरकारास करावी लागते. या कामीं किल्ल्यांची योजना शिवाजीनें केली, परंतु राज्यविस्तार झाला म्हणजे ही किल्ल्यांची योजनाही पुरी पडत नाहीं. किल्लेदार फितूर होऊन शत्रूस सामील झाल्याचीं उदाहरणें पाहिजे तितकीं आहेत. अशा स्थितींत दूरदूरच्या प्रांतांत जहागिरी देऊन आपल्या भरंवशाचे अनेक स्वतंत्र व जबाबदार सरदार पेशव्यांस मुद्दाम बनवावे लागले. स्वतःच्या बचावासाठीं व निर्वाहासाठीं या जहागीरदारांस जिवावर उदार होऊन शत्रूंशीं लढावें लागे; आणि सभोंवार शत्रु प्रबळ असल्यामुळें, आपल्या सरकाराशीं नम्रता ठेवून, त्याजकडून आपणास वेळेवर मदत येईल अशी तजवीज ठेवावी लागे. बुंदेलखंड, माळवा वगैरे दूरचे प्रांत पेशव्यांनीं जिंकिले, तेव्हां तेथें शिंदे होळकर, बुंदेले वगैरे शूर सरदारांस कायमचें वास्तव्य करून पेशव्यांनीं ठेविलें नसतें, तर त्या अंदाधुंदीच्या काळांत सातारा राजधानींतून तेथील प्रदेशाचा बंदोबस्त राहूं शकला नसता. अक्कलकोटास फत्तेसिंग भोसल्याची स्थापना झाल्यानें निजामाच्या छातीवर दडपण बसलें, आणि मुरारराव घोरपड्यानें गुत्तीस राहून कर्नाटकास शह दिला. गुजराथेंत गायकवाडांची व वऱ्हाडांत भोसल्यांची स्थापना याच हेतूनें झाली. पुढें दक्षिण महाराष्ट्रांत पेशव्यांनीं पटवर्धनांची स्थापना याच उद्देशानें केली. अशा जहागिरी निर्माण करितांना होतां होईं तों आपल्या हुकमतींत वागतील असेच इसम प्रथम नेमण्यांत येत असत; पण पुढें अनेक कारणांनीं ते बंडें करीत तो प्रकार वेगळा.

८. संभाजीचें आज्ञापत्र.–विविधज्ञानविस्तार पु. ५ (स.१८७२) व पु. ६ (स. १८७३) या दोन वर्षांत 'संभाजीचें आज्ञापत्र ' या नांवाचा नऊ प्रकरणाचा तीस चाळीस पानांचा एक लेख छापलेला आहे. सामान्यतः राज्याच्या निरनिराळ्या अंगांचे हे सामान्य नियम आहेत असें ह्मणतां येईल. हें आज्ञापत्र शके १६३८ म्हणजे इ. स. १७१६ सालीं रामचंद्रपंत अमात्य हुकमत पन्हा याच्या नांवानें काढिलेलें असून रामचंद्रपंतानेंच आपला एकंदर अनुभव यांत गोंवला आहे असें ह्मटलें तरी चालेल. प्रधान कसे नेमावे, फौजेची, किल्ल्यांची आरमाराची वगैरे व्यवस्था कशी ठेवावी, इत्यादि गोष्टी यांत सांगितलेल्या आहेत. सावकारांच्या प्रकरणांत पाश्चात्यांविषयीं खालील उल्लेख लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. 'फिरंगी, इंग्रज, वलंदेज, डिंगमारादि टोपीकर हेही लोक साहुकारी करितात, परंतु ते वरकड साहुकारांसारखे नव्हत. त्यांचे प्रत्येक खावंद राज्यच करीत आहेत. त्यांचे हुकुमानें हे लोक साहुकारीस येतात. टोपीकरांस या प्रांतीं प्रवेश करावा, राज्य वाढवावें, स्वमतें प्रतिष्ठावीं, हा पूर्णाभिमान, हे हट्टी जात, हातास आलें स्थळ मेल्यानें सोडावयाचे नव्हत. त्यांस जागा कधींही देऊं नये. जंजिऱ्यासमीप तों या लोकांचें येणेंजाणें सहसा होऊं देऊं नये. आरमार, तोफा, दारूगोळा हेंच यांचें बळ. आरमार पाठीशीं देऊन त्याचे बळें त्या बंदरीं नूतन किल्लाच निर्माण करणार. त्यांस जागा देऊं नये. शहराचा उपद्रव चुकवून नेमून देऊन वखारा घालाव्या. इमारतीचें घर बांधूं देऊं नये. ' कोणासही जमीन इनाम अगर कायमची देऊं नये, असें यांत प्रतिपादन केलें आहे. संभाजीचे नांवचें हें आज्ञापत्र असलें तरी त्यांतील सार शिवकालीन राज्यकारभाराचें दिसतें. पूर्वीच्या अनुभवावरून रामचंद्रपंतानेंच बहुधा हें तयार करून संभाजीच्या नांवानें तें जाहीर आज्ञेच्या द्वारें त्यानेंच बाहेर काढिलें असावें. अर्थात् शाहूलाही तें अवगत असून त्याच धोरणानें शाहू वागत होता असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. हें आज्ञापत्र स्वतंत्र पुस्तकरूपानें बाहेर काढिल्यास उपयुक्त होईल.

स. १०६६त नार्मंडीच्या वुल्यमनें इंग्लंड देश जिंकिला तेव्हां तरी त्याजपुढें अशीच अडचण येऊन पडली. आपल्या अनुयायांस इंग्लंडच्या जमिनी त्यानें वांटून दिल्या; आणि आपल्या भरंवशाचे फ्यूडल् लॉर्डस् म्हणजे जहागीरदार त्यानें निर्माण केले. परंतु हेच जहागीरदार पुढें प्रबळ होऊन राज्यकर्त्यास विरोध करूं लागले, तेव्हां त्यांस जिंकून ताळ्यावर आणण्याचें काम किती अवघड झालें ही गोष्ट इंग्लंडचे इतिहासांत महशूर आहे. तेव्हां सर्व राज्यांत दळणवळणाचे मार्ग बिनतोड शाबूद राखणें, किंवा आपल्या भरंवशाचे स्वतंत्र सरदार ठिकठिकाणीं ठेवून देणें, हे दोनच मार्ग राज्यकर्त्यांचे आटोक्यांत असतात. अकबरानें आपल्या राज्यांतील रस्ते व सरकारी टपाल यांची व लष्कराची सोय फारच उत्तम ठेविली होती. त्यामुळें जहागिरी दिल्याशिवाय त्याला राज्याचा बंदोबस्त ठेवतां आला. परंतु त्यालासुद्धां दक्षिणेंतील डोंगराळ व अवघड मुलखांत या बाबतींत यश आलें नाहीं. प्रत्यक्ष रायगड व सातारा ह्या दोन राजधान्यांमध्यें सोयीचा रस्ता मुळींच नव्हता. राज्याला थोडी स्थिरस्थावरता प्राप्त झाली, म्हणजे दळणवळणाचे मार्ग तयार करितां येतात. पेशव्यांना अशी संधिच आली नाहीं. शाहूची व्यवस्था लावण्यांत महाराष्ट्राबाहेर संचार करण्याची आवश्यकता मराठमंडळास उत्पन्न झाली; आणि ती भागवितांना त्यांना मोठमोठे नवीन जहागीरदार ठिकठिकाणीं निर्माण करावे लागले.

रा. ब. जोशी यांचे मतें जहागिरदारीच्या पद्धतींत आणखी एक मुद्दा आहे. एकछत्री राज्य कोणत्याही कारणानें मोडलें तरी त्यांत असलेले बरेचसे जहागीरदार अवशिष्ट राहतात. मराठ्यांचें राज्य नाहींसें झालें, परंतु त्या वेळचे अनेक जहागिरदार आज इंग्रजी राज्याखालीं संस्थानांच्या रूपानें नांदत आहेत. परंतु मोगल बादशाहींत जहागीरदार नसल्यामुळें, तें राज्य नाहींसें झाल्यावर मागें अवशेष कांहींच राहिला नाहीं. आज सुद्धां हिंदुस्थानांत एकंदर पांचशें संस्थानांपैकीं मुसलमानी संस्थानें अवघीं पांचच

आहेत. इराण देश मुसलमानांनीं अल्प काळांत जिंकिला. बंगाल प्रांत इंग्रजांच्या हातांत जाण्यास पांच वर्षें पुरलीं; परंतु महाराष्ट्र देश जिंकण्याचा प्रयोग इंग्रजांना शेंपन्नास वर्षें चालवावा लागला. या मुद्यांचा विचार जहागिरींच्या पद्धतींत झाला पाहिजे.

प्रकरण पांचवें.

बाळाजी विश्वनाथाची अखेर

:o:

१. बाळाजीचा मृत्यु, बायको राधाबाई व परिवारः--स. १७१९ च्या पावसाळ्यांत बाळाजी दिल्लीहून साताऱ्यास आला. तेथेंच तीनचार महिने राहून त्यानें वसुलाची व्यवस्था आणि बादशाही सनदांतील शर्तींप्रमाणें कामांची विल्हेवाट लाविली. पुढें ता० ५ नोव्हेंबरला प्रांतांत मोहिमेवर निघून इसलामपुराकडे गेला. त्या स्वारींत वेहें येथें त्यानें एक लढाई मारल्याचा उल्लेख आहे. ता० १९ मार्च १७२० रोजीं मुलांमुलींपैकीं त्यानें कोणाचें तरी लग्न केलें, तें बाजीरावाचें काशीबाईशीं होय (भा. व. श. पृ. ४) शनिवार ता० १ एप्रिल रोजीं तो

सासवड येथें मृत्यु पावला; आणि तेथेंच त्याची अंत्यक्रिया झाली. मृत्यु एकाएकीं आलेला दिसतो. बाळाजीस प्रचारांत बाळाजीपंत नाना असें ह्मणत. त्यास दोन मुलगे व दोन मुली अशीं चार अपत्यें होतीं. विसाजी ऊर्फ बाजीराव हा वडील मुलगा स. १६९८ त जन्मला. दुसरा मुलगा अंताजी ऊर्फ चिमाजी आप्पा हा वडील बंधूपेक्षां सुमारें दहा वर्षांनीं लहान होता (का. सं. प. या. ले. ४९५). त्याची बायको राधाबाई ही नेवऱ्याच्या बर्वे घराण्यांतली असून हुशार ह्मणून नांवाजलेली होती. तिला लिहितां वाचतां चांगलें येत असे. पेशव्यांचे नाशीकचे तीर्थोपाध्ये हिंगणे यांच्या चोपडींत राधाबाईचे हस्तलेख सांपडले आहेत. पुष्कळदां ही बाई राज्यकारस्थानें करी. अनेक कौटुंबिक व सामाजिक बाबतींत ती स्वतःच्या मुखत्यारीनें कामें करीत असे. घरांत सुनांवर मुलांबाळांवर व कुटुंबावर तिची जरब विशेष असून, तिला सर्व लोक भिऊन वागत. पुण्यांत गोविंद हरि पटवर्धन यांचे घरीं असलेली एक बटिक महारीण निघाली, त्यासंबंधानें पुण्याचे ब्राह्मणांत गोंधळ उडाला आणि पटवर्धनांवर वाळींत पडून मुलांबाळांस व मंडळीस मोठी अडचण उत्पन्न झाली. पेशवे नानासाहेब साताऱ्यास होता. अशा प्रसंगीं राधाबाईनें पुढें होऊन ब्राह्मणांस जमवून त्यांजकडून पटवर्धनांचे मंडळीस प्रायश्चित्त देवविलें. या प्रकरणांत पंडितरावांनीं ढवळाढवळ करून शाहूचें मन बिघडवूं नये अशी तजवीज राधाबाईनें केली.(इ.सं.ऐ.स्फु.ले.भा.२ले.३ राधाबाईचें नानासाहेबास पत्र, सोमवार, आषाढ व॥ ३०, ता. ७ जुलई १७४६). शके १६७३ श्रावण शु॥ ४ (स. १७५१)रोजीं पुण्यांत नानासाहेब पेशव्यानें रुपये घालून राधाबाईची तुला केली.ती१९.४.१७५३रोजीं वारली.

२. बाळाजी विश्वनाथाची योग्यता.—' महाराजांची सेवा निष्ठेनें करून, मर्द व शहाणे राज्यांत मनुष्य नाना, ऐसा लौकिक वाढवून, महाराजांची कृपा संपादून प्रधानपद मिळविलें; जीवाभ्यश्रम करून शत्रू परा-

भवातें पाववून महाराजांच्या राज्याचा बंदोबस्त केला.' (खं. ४-पे. ब.). हा अभिप्राय थोडक्यांत व निखालस यथातथ्य आहे.

बाळाजीनें (१) छत्रपतींच्या घराण्याचा बचाव केला, (२) महाराष्ट्रीयांस नवीन उद्योगाचें व पोट भरण्याचें पराक्रमक्षेत्र उत्पन्न करून दिलें, (३) हिंदुपदपातशाहीचा पाया घातला, (४) हजारों कसबांत व व्यवहारांत महाराष्ट्रदेश संपन्न करण्याची सिद्धता करून ठेविली, (५)शिवाजीच्या वेळचीं धोरणें, कारस्थानें व उमेदी पुनः मराठमंडळाच्या पुढें उजळून आदर्शवत् ठेवून दिलीं.. औरंगजेबाची दक्षिणेंतील सबंध कारकीर्द त्यानें पाहिली होती. राष्ट्राची दैना कशानें होत आहे, व तें दैन्य दूर करण्यास काय केलें पाहिजे, याची बाळाजीनें आपल्या मनाशीं विचक्षणा केली. तो केवळ कारकून नसून बऱ्याच दर्ज्याचा मुत्सद्दी होता. शाहूच्या बिकट परिस्थितीची कल्पना मनांत आणली ह्मणजे त्याची बाजू सावरून धरण्यांत बाळाजीनें केवढी करामत व हिंमत दाखविली, याचा अंदाज करतां येतो. पेशव्यांच्या हातून अनेक चुका झाल्या असतील, परंतु बाळाजीस शाहूनें पेशवेपद दिलें, त्यास, त्या वेळच्या मंडळीच्या मानानें, तो सर्वथैव लायक होता; आणि तें पद त्यानें श्लाघ्य वर्तनानें संपादन केलें. शाहूचा पक्ष उचलून धरिला ही तर बाळाजीची मोठी कामगिरी खरीच, पण त्याचें खरें कर्तव्य याहून निराळें आहे. शाहूला बादशाहीचा पाठिंबा होता. बादशहाच्या पदरीं तो वाढल्यामुळें त्याच्या मनांत बादशाहीविषयीं पूज्यबुद्धि होती. मुसलमानांवर उघडपणें शस्त्र धरून, त्यांचें राज्य बुडवून, त्या ठिकाणीं आपलें स्वतंत्र राज्य स्थापावयाचें हा बाणा शिवाजीचा असून, त्यास अनुसरूनच मराठमंडळ शाहूच्या आगमनापर्यंत वर्तत होतें. हें धोरण शाहूनें बदलिलें. आपण बादशहाचे अंकित ह्मणून राहवें, बादशहानें आपलें चालवावें, आणि जरूर पडेल त्याप्रमाणें आपण बादशाहीस मदत द्यावी, अशी शाहूची मुख्य भावना होती. मरा-

ठशाहीच्या धोरणांत मुख्य फरक पडला, तो या भावनेनें होय. ताराबाईशीं झगडतांना, शाहूस बादशहाच्या कृपाछत्राचा उपयोग चांगलाच झाला. बादशहाचा पाठिंबा नसता तर शाहूला इकडे थाराच मिळाला नसता, असा ग्रँट डफचाही अभिप्राय आहे. शिवाजीचें राज्यधोरण पुढें चालवितांना बाळाजीला मुख्य अडचण ही आली. शाहूस न दुखवितां बाळाजीस मूळचे हेतु सिद्धीस न्यावयाचे होते. तीस वर्षांच्या तीव्र झगड्यांत मराठ्यांची शिपाईगिरी चांगली तयार झाली होती. वऱ्हाडपासून कर्नाटक पावेतोंच्या प्रदेशांत हजारों लहान मोठे मराठे सरदार फौजा बाळगून मराठशाहीच्या नांवानें वावरत होते. व्यक्तिशः ते स्वतंत्र होते, आणि त्यांस मध्यवर्ती बंधारण जें पूर्वीं होतें, तें राजारामाच्या मृत्यूनंतर हळुहळू सुटत जाऊन, शाहूच्या आगमनानें तर तें सर्वस्वी नाहींसें झालें. ताराबाई व शाहू यांच्या सामन्यांत या मराठे सरदारांचें चांगलेंच फावलें आणि ते स्वेच्छाचारी बनले. त्या सर्वांवर दाब ठेवून त्यांस एका कार्यसंकल्पांत काम करण्यास लावणें हा बिकट प्रश्न पेशव्यापुढें प्रथम आला. युद्धशिक्षण मिळालेल्या मराठे शिपायांस कांहीं तरी योग्य कामगिरी एकदम देण्याची आवश्यकता होती. निराळाच कांहीं तरी कार्यभाग उत्पन्न करून, त्या कामीं या शिपाईगड्यांचा उपयोग केला नाहीं तर ते आपसांत झगडून नाश पावतील, शिवाजीनें घालून दिलेली व्यवस्था [illegible] बुडेल, आणि तेणेंकरून अल्पावकाशांत मराठशाहीचा अंत होईल, असा परिणाम विचारी मुत्सद्यांपुढें त्या वेळीं दिसणारा होता. म्हणून, दिल्लीच्या बादशाहींत गडबड उडाल्याबरोबर, शंकराजी मल्हारमार्फत सय्यद बंधूंशीं संगनमत करून, बाळाजीनें ही नवीन कामगिरी मोठ्या उल्हासानें अंगावर घेतली. शाहूला तर ती वर सांगितलेल्या कारणास्तव प्रिय होतीच. मराठशाहींतील दुफळी परभारें मोडून टाकण्याचा हा एक उत्कृष्ट उपाय होता; आणि तो बाळाजीनें मोठ्या शिताफीनें तडीस नेला; यांतच त्याची कर्त-

बगारी दिसून येते. बाळाजीनें हा उद्योग विचारपुरःसर स्वीकारिला. यांत त्याचे मुलगे व स्नेही त्यास सामील होते. सय्यदांच्या मार्फतीनें शंकराजी मल्हार बोलणें करण्यास साताऱ्यास आला, तेव्हांच या कामगिरीचा तेथें खल झाला. अर्थात् बाळाजीच्या मृत्यूनें या धोरणांत फरक पडला नाहीं. बाजीरावानें तें पुढें चालविलें.

असें सांगण्यांत येतें कीं, प्रथम महाराष्ट्रांतील व्यवस्था नीट करावी आणि मग उत्तर हिंदुस्तानांत स्वाऱ्या करण्याचें वगैरे काम हातीं घ्यावें, अशी बाजिरावास पेशवाईचीं वस्त्रें देतांना प्रतिनिधीची सल्ला होती. ही सल्ला फार कोत्या बुद्धीची होती हेंही वरील विवेचनावरून ओघानेंच उघड होतें. महाराष्ट्रांतील घरची व्यवस्था प्रथम लावावयाची म्हणजे काय? घरांत दोन पक्ष होऊन रणकंदन माजलें होतें. तेव्हां दुसरा कांहीं तरी तशाच योग्यतेचा कार्यभाग लोकांस दाखविला नसता तर घरच्या घरांतच एकमेकांच्या माना कापून लोक नाश पावले असते. बाहेरचा कार्यभाग नेटानें अंगावर आल्याबरोबर घरचीं भांडणें हळुहळू आपोआप मिटत गेलीं.

अष्टप्रधानसंस्थेचा लोप होऊं देणें आणि जहागिरी देण्याचा वाढलेला प्रघात बंद न करणें, या दोन बाबतींत या पेशव्याच्या कारभारावर दोष येऊं शकतो. आंगऱ्याचा बंदोबस्त होऊन शाहूची स्थिरस्थावर होईपर्यंत लोकांस कोणत्याही सवलती देणें मुत्सद्यांस भाग पडलें असलें, तरी एकदां शाहूचा जम बसल्याबरोबर जहागिरी मोडण्याचा प्रयत्न पेशव्यानें केलेला दिसत नाहीं. जुनी घडी मोडतांना नवीन घडी चांगली बसविली पाहिजे होती. जहागिरी एकदम मोडणें शक्य झालें नसतें तरी, तसा कल ठेविला असता तर, शिवाजीची शिस्त पुनः हळुहळू निर्माण करितां आली असती. या बाबतींत पेशव्यांनींच आरंभीं अनिष्ट उदाहरण घालून दिलें. पुणें व आजूबाजूचा टापू ही जशी काय आपली एक जहागीरच अशा बुद्धीनें, इतर सरदारांच्या अनुकरणानें, त्यांनीं तेथें आपलाही बंदोबस्त चालविला. स्वतंत्र

जहागिरींत कोट वगैरे बांधून बंदोबस्त करण्याचा उद्योग प्रत्यक्ष शाहूसही पसंत नव्हता. पेशव्यांनीं पुण्यास कोट बांधण्यास सुरुवात केली ती गोष्ट शाहूनें मना केली. पिलाजी जाधवानें शाहूचें न ऐकतां, चंद्रसेनाच्या पाठबळानें जाधवांचे वाडीस कोट बांधला, तो बंडखोर थोरातांचे मात्र कसा उपयोगीं पडला याचें वर्णन खुद्द शाहूनेंच एका पत्रांत केलें आहे (खं.२ पृ. ६६). यावरून जहागीरदारांस नरम करण्याचा उपक्रम पेशव्यांनीं केला असता तर त्यास शाहूनें चांगलें पाठबळ दिलें असतें, असें म्हणतां येतें. स्वतः केवळ चाकर, लागेल तेवढा तनखा घेऊन काम करणारे, अशी शिवाजीची पद्धत पेशव्यांनीं स्वीकारिली असती, तर दहा पांच वर्षांत नवीन व्यवस्था जमली असती. या संबंधांत जी सवलत त्यांनीं स्वतःकरितां घेतली, तीच इतरांनींही उचलली. जुने जहागीरदार पेशव्यांच्या अंकित राहत ना, म्हणून त्यांस आपल्या भरंवशाचे नवे सरदार निर्माण करावे लागले. त्यामुळें मराठमंडळांत नेहमींच असंतोष माजून अखेरपर्यंत दुफळी कायम राहिली. जहागिरदारीच्या पद्धतीमुळें मुख्य तिजोरींत पैसा येईनासा झाला; आणि पेशवे सदैव कर्जबाजारी राहिले. जहागिरदारांस वठणीस आणण्यांतच पेशव्यांच्या शक्तीचा व्यय होऊं लागला. इकडे जहागीरदारांचीही तीच स्थिति झाली. प्रथम मुलूखगिरीसाठीं त्यांस कर्ज काढावें लागे. स्वारी होऊन जय मिळाल्याची वार्ता आल्याबरोबर प्रांताच्या वसुलासंबंधानें सरकारचे फडणीस सरदारांकडे घेणें काढीत, परंतु इकडे सरदारांच्या हातांत वसूल पडण्यास मोठी मारामार पडे. एकदम पुष्कळ ठिकाणीं असे उद्योग चालू ठेविल्यामुळें, सरदारांस लागणारी फौजेची वगैरे मदत पेशव्यांकडून वेळेवर होत नसे. जहागिरी दिलेले प्रदेश सर्व जिंकलेले नसून जिंकावयाचे असत, आणि तेथील वस्तुस्थिति मुख्य सरकारास कळत नसल्यामुळें, नाना प्रकारचे गैरसमज उत्पन्न होत. वस्तुस्थिति कळण्याकरितां पेशव्यांनीं आपले वकील

ठिकठिकाणीं ठेवून दिले, त्याजमुळें ज्यास्तच घोटाळे उडूं लागले. वसु-लाच्या व हिशेबाच्या तक्रारी नेहमीं कायम राहून, इकडे मुलुखगिरी करणारे सरदार व तिकडे सरकारचा कारभार पाहणारे पेशवे व त्यांचे हस्तक, दोघेही सदा कावलेले असत. सर्व असामी कर्जापायीं नाडलेले असून, मुलूखगिरीवर गेलेले सरदार हिशेब देत नसत; आणि हिशेब दिलाच तर ते उलट कर्ज मात्र मोठें दाखवीत; आणि कर्ज फिटल्या-शिवाय हस्तगत झालेले महाल सोडून देण्यास ते तयार नसत. मराठ-शाहींतील ही अंदाधुंदी नेहमींच चालू होती.

पैसा हीच कोणत्याही राज्याची सर्वांत मोठी शक्ति. ती शक्ति सांभा-ळण्यासाठीं उपाय योजणें हें राज्यचालकांचें पाहिलें कर्तव्य असतें. आपल्या खर्चास त्यानें पाहिजे तेवढा तनखा नगदी घ्यावयाचा होता. पुरंदर किल्ला सचिवाकडून काढून स्वतःकडे न घेतां, तो त्यानें शाहूच्या हवालीं करावयाचा होता. म्हणजे स्वतंत्र जहागिरीचें स्वरूप त्यास आलें नसतें. हें उदाहरण बाळाजीनें स्वतःच घालून दिलें नसतें तर, प्रथम लहान-लहान जहागिरी कबजांत आणून, सरकारची म्हणून नवीन फौज तयार केल्यावर [illegible] स्वातंत्र्येच्छु सरदारांस कबजांत आणण्यास पुढें अडचण पडली नसती. सारांश, पेशवाई मिळाल्यावर बाळाजीच्या हातांत अभिमान [illegible]; [illegible] राज्यव्यवस्था लावावयाची होती; शिवाजीचा नमुना [illegible] होता. असें असतां त्यानें घातलेली पद्धत यशस्वी झाली नाहीं. तथापि हा प्रश्न केवळ पुढील परिणामावरून तपासणें योग्य होणार नाहीं. त्या वेळीं शक्य काय होतें हें पाहिलें पाहिजे. त्यासाठींच बाळाजीच्या व्यवस्थेचे साधकबाधक मुद्दे जे वारंवार दाखविले जातात, ते वर स्पष्टपणें नमूद केले आहेत. त्यांवर कायम निकाल देणें शक्य नाहीं. प्रत्येकाला आपापल्या भावनेनुसार त्याचें बरें वाईट सार काढतां येईल.

अव्यवस्था हा एकट्या बाळाजीचाच दोष नसून, तें एक आमचें राष्ट्रीय वैगुण्यच आहे, असें ह्मणावें लागतें. निरनिराळ्या कामांत व्यक्तिश: पराक्रम गाजविणारे इसम मराठशाहींत कांहीं थोडे निपजले नाहींत. पण आमचा राष्ट्रीय स्वभावच असा आहे कीं, आम्ही व्यक्तीच्या नफा नुकसानीकडे प्रथम लक्ष देतों. एकंदर राज्याचे कल्याणाचा विचार सहसा मनांत आणीत नाहीं. आपण सर्व एका राज्यचक्राचे घटकावयव आहों आणि एका अवयवापेक्षां एकंदर राज्यचक्र व्यवस्थित ठेवण्याकडे प्रथम लक्ष दिलें पाहिजे, असा विचार करण्याची संवय आम्हांस नाहीं. हा दोष मराठशाहीच्या कारभारांत दिसतो आणि अद्यापिहि आम्हीं तो टाकून दिला नाहीं; इतकेंच नाहीं, तर आमच्यांत अशी राष्ट्रीय भावना नव्हती हें सांगितलेलें सुद्धां आम्हांस रुचत नाहीं. 'पेशवाईतले बहुतेक सारे राजकारणी पुरुष केवळ रजोगुणी होते. अशा रजोगुणी, खालच्या दर्जाच्या, वीरमुत्सद्यांच्याच हातीं साऱ्या राष्ट्राचीं सूत्रें होतीं. केवळ राजकीय विषयांच्या आखाड्यांत कुस्त्या खेळून, एकमेकांस चीत करण्यांत, आणि बुद्धिबलानें किंवा बाहुबलानें, आपली तात्कालिक उन्नति करून घेण्यांतच महाराष्ट्रीय कर्ते पुरुष दंग होऊन गेले.' हा वेदान्तदृष्टीनें रा. पांगारकरांनीं मोरोपंत चरित्रांत दिलेला अभिप्राय मराठ्यांच्या एकंदर राजनीतीस पुष्कळसा लागू पडतो.

एकंदरींत जगाच्या व्यवहारांत बाळाजी कितीही निष्णात असला, तरी राज्य म्हणजे काय, त्याच्या शक्तींचे उगम काय आहेत, ते शाबूद राखण्यास काय केलें पाहिजे, या गोष्टींचा नीट विचार करून राज्यकारभाराची उभारणी त्यानें केली नाहीं. अर्थात् तो मुत्सद्दी (म्ह॰ Statesman) नव्हता. अनेक उलाढाली करणें, प्रसंगी न डगमगणें, धरलेला पक्ष सिद्धीस पोंचविणें, अनेक विरुद्ध पक्षांची समजूत घालणें, या बाबतींत त्या वेळीं त्याची बरोबरी करणारा दुसरा इसम नव्हता, म्हणून

त्याच्या या गुणांचा त्याच्या कुशल वकिलातीचा (Diplomacy) उपयोग शाहूस झाला, तसाच त्याच्या कुटुंबास व आप्त स्वकीयांसही झाला. नवीन होतकरू माणसें पैदा झालीं आणि त्यांस पराक्रम गाजविण्याची संधि मिळाली. बाळाजी विश्वनाथास पेशवाई मिळाल्यापासून ब्राह्मणांचीं कित्येक घराणीं हळूहळू पन्नास वर्षांत उदयास आलीं. स्वतः पेशवे व त्यांचे हस्तक भानु, तसेंच कोल्हटकर, बिवलकर, बर्वे, जोशी, पटवर्धन, लिमये, गद्रे, पेठे, परांजपे, ग्वासगीवाले, रास्ते, लेले, फडके, मेहेंदळे, पाटणकर, बेहेरे, ढोसर वगैरे अनेक घराणीं केवळ पेशव्यांच्या प्रोत्साहनानें पुढें आलीं. मराठशाहीच्या फैलावाबरोबर प्रभु घराण्यांचाही सर्वत्र फैलाव झाला. शिंदे, होळकर, पवार, जाधव, गायकवाड वगैरे कित्येक मराठ्यांचीं घराणींसुद्धां पेशव्यांचेच प्रोत्साहनानें पुढें आलीं हेंही विसरतां नये. अंगीं पराक्रम पुष्कळांच्या असतो, पण तो बाहेर पडण्यास संधि मिळाली पाहिजे. जेधे, जाधव, घोरपडे, गुजर, मोहिते, निंबाळकर इत्यादि मराठे घराण्यांस पुढें येण्यास अव्वल मराठशाहींत प्रोत्साहन मिळालें, तसें तें पुढें बऱ्याच अंशीं ब्राह्मणांस मिळूं लागलें. मराठ्यांचीं घराणीं सर्वस्वी नाहींशीं झालीं नाहींत, पण कित्येकांस ब्राह्मण सरदारांच्या हाताखालीं दुय्यम प्रतीनें राहवें लागलें. हा फेरफार केवळ यदृच्छेनें झाला, मुद्दाम जाणून करण्यांत आला, असें ह्मणतां येत नाहीं. जो कोणी राज्यकारभाराचें काम अंगावर घेतो, त्यास स्वतःच्या भरंवशाचींच माणसें मदतीस घ्यावीं लागतात, हें वर दाखविलेंच आहे. तथापि एकंदरींत सर्व लोकांच्या हितासाठीं हें राज्य आहे, ही शिवाजीच्या वेळची भावना उत्तरोत्तर लयास गेली, आणि यांतच मराठशाहीच्या नाशाचें बीज आरंभापासून कायम राहिलें. कारकुनी व हिशेबी पेशाच्या कामांत बाळाजी निपुण होता. ओसाड पडलेल्या मुलखाची आबादानी करणें, लोकांच्या हक्कांची पायमल्ली होऊं न देणें, सरकारसारा दक्षतेनें वसूल

करणें, ह्या जमीन महसुलाच्या बाबतींत बाळाजी निष्णात होता; किंबहुना, हाच त्याचा मोठा गुण ह्मटला तरी चालेल. जमिनीची व वतनांची वहिवाट त्यानें प्रत्यक्ष केली होती, आणि लोकांच्या अडचणी व तक्रारी काय असतात, हें त्यास पूर्णपणें ठाऊक होतें. ‘ अलीकडे धामधुमीमुळें मुलखाचा सत्यानाश झाला, रयत देशांतरास गेली. मुलखांत काउवण झालें. त्या वरून तुमचा अर्ज खातरेस आणून, महामुरीवर नजर देऊन, सातसालां इस्तावा कौल दिल्हा असे. तरी तुम्ही रयतेचा दीलदिलासा करून मुलूख महामूर करणें; आणि लागले ढेपेस सातसालां तनखा उगवणें बाबती देखील. जास्ती आकार लागणार नाहीं. अभय असे. ’ असें आज्ञापत्र ११ ऑक्टोबर १७१८ त पुणें प्रांताचे देशमुख देशपांड्यांस काढिललें खंड २ पान ३६ वर दिलेलें आहे. तसेंच वि. ज्ञा. वि. जून सन१९०९ च्या अंकांत रा. यशवंतराव गुप्ते यांनीं बाळाजीचीं दोन अस्सल पत्रें छापिलीं त्या ठिकाणीं रा० गुप्ते लिहितात:—

‘श्रीमंत बाळाजी विश्वनाथ पेशवे हे वसुलाचे कामीं फारच दक्षता ठेवीत. ते जमिनीचा धारा वसूल करण्यांत मुळींच कसूर करीत नसत. श्रीमंत व गरीब यांस एकच न्याय मिळे. छत्रपतींचे नातलगांची सुद्धां वसुलाचे बाबतींत बाळाजी भीडभाड ठेवीत नसत. बिघडून गेलेली शिस्त त्यांनीं पुनः लावून दिली. या गोष्टी सिद्ध करण्यास खालीलपत्र फार उपयोगाचें आहे. कान्होजी राजे सिर्के हे फार प्रबळ व पुंड झाल्यामुळें आम्हांस अत्यंत उपसर्ग लागतो व सरकारचा धारा बुडतो, अशी तक्रार बाळाजीविश्वनाथ याजकडे वडुथ व त्याचे आसपासचे गांवीं राहणाऱ्या लोकांनीं केली होती. त्यावरून त्यांनीं खालील पहिलें पत्र कान्होजी राजांस लिहिलें. तसेंच लोकांच्या हक्कांची पायमल्ली होऊन कांहीं वर्षें यद्यपि बाजवीपेक्षां जास्त वसूल सरकारांत आला, तथापि घडलेला प्रकार नजरेस आल्यास झालेला अन्याय दूर करण्याबद्दल ते शक्य ती खबरदारी घेत, हें खालील

दुसऱ्या पत्रावरून पूर्णपणें निदर्शनास येतें.' हीं दोनही पत्रें १५ जिल्हेज संमान अशर मया व आलफची (ह्मणजे ता० ९।१० इ. स. १७१७ नोव्हेंबर)चीं आहेत.

कान्होजी शिर्क्यास बाळाजी लिहितो, 'पौडखोरें येथें तुह्मांस इनाम गांव आहेत, त्यांशिवाय दुसरे गांवीं तुह्मी शेतें करितां ह्मणून विदित झालें- त्यास दुसरे गांवीं शेतें केलियास बाबती मावळशिरस्त्याप्रमाणें देणें.बोभाटा आलियास कार्यास येणार नाहीं.' तसेंच पौडखोऱ्यामधील हवालदार व कारकून यांस लिहिलेल्या पत्रांत खालील मजकूर आहे. 'देशमुख व देश- पांडे यांचीं खासगत शेतें गांवगन्ना आहेत. त्यास पूर्वीपासून बाबती जमा धरीत नाहीं. मध्यें जमा धरल्या आहेत. सालमजकुरापासून बाबती न धरणें. सालाबाद वसूल देत नाहीं ह्मणोन विदित केलें तर सुदामत पूर्वी- पासून जमा धरीत नसले तरी जमा न धरणें. जाणिजे.'

३. बाळाजीपंताचे वेळचीं कित्येक घराणीं.–या वेळेपासून अनेक कुटुंबांचीं व व्यक्तींचीं नांवें पुढें येऊं लागतात, त्यांची यथायोग्य माहिती वेळींच कळल्यानें पुढील हकीकती समजण्यास सोपें जाईल. महाराष्ट्र मंडळीचा देहस्वभाव व उत्तर पेशवाईतील अवनति यांजबद्दलची उत्कृष्ट कल्पना मनांत उतरण्यास रा. राजवाडे यांच्या ११ व्या खंडांतील चासकरांच्या हकीकती वाचाव्या. या हकीकतींवरून त्या वेळच्या राजनी- तीवर व देशस्थितीवर चांगलाच प्रकाश पडेल. प्रत्येकाची स्वार्थ साध- ण्याची हाव, आणि राष्ट्र किंवा राज्य यांविषयीं अत्यंत उपेक्षा, हे दुर्गुण इतके स्पष्ट दुसऱ्या कोठें पाहावयास मिळतील असें वाटत नाहीं. चासकरांची ही हकीकत केवळ मासलेवाईक आहे, अपवादात्मक नाहीं. अशाच मास- ल्याच्या बहुतेक सर्व महाराष्ट्रीय घराण्यांच्या हकीकती उद्वेगजनक आहेत. मराठशाहीबद्दल पोकळ व शाब्दिक अभिमान बाळगणारांनीं कोना- कोपऱ्यांत पडलेल्या या हकीकती बहुधा वाचलेल्या नसतात, परंतु त्या

एकवार वाचल्या ह्मणजे आपले पुष्कळसे भ्रम निरास पावतात. या संबंधांत खंड ११ ले. १-२-३ अवश्य वाचावे.

बाळाजी विश्वनाथाचे जांवई दोन, पैकीं बारामतीकर जोश्यांची हकीकत पुढें योग्य ठिकाणीं येईल. इचलकरंजीकर व्यंकटराव घोरपडे हा दुसरा*जांवई.याच्या घराण्याचा संबंध मराठ्यांच्या उदयाच्या वेळेपासून येऊं लागतो.

१ इचलकरंजीकर घोरपडे.—वरवडेकर जोशी विश्वनाथपंत यांस पुत्र दोन, नारोपंत व महादाजीपंत. पैकीं नारोपंताचा वंश हुपरीकर या नांवानें प्रसिद्ध असून त्यांतील पुरुष पुढें पेशवाईत सावकार असून सुभेदाऱ्या वगैरे महत्त्वाचीं कामें करीत. दुसरा मुलगा महादाजीपंत याचा पुत्र नारोपंत, हा सन १६६३ त जन्मला. पुढें चार वर्षांनीं महादाजीपंत वारला, आणि गरिबीमुळें निर्वाहाची पंचाईत पडून महादाजीची स्त्री मुलांस बरोबर घेऊन कोंकण सोडून कापशीस आली. तेथें तिला म्हाळोजी घोरपडे यानें आश्रय दिला. म्हाळोजीचा मुलगा संताजी याची नारोपंतावर चांगली मर्जी बसली. राजारामाच्या वेळेस संताजी पराक्रम करीत असतां नारो महादेव नेहेमीं त्याजबरोबर असे. संताजी त्यास पुत्राप्रमाणें वागवी. या उपकाराची फेड नारोपंतानें फार चांगली केली. संताजीच्या वधानंतर त्याच्या कुटुंबाची व मुलांची व्यवस्था नारोपंतानें लाविली. संताजीचा मुलगा पिराजी यास घेऊन नारोपंत कोल्हापुरच्या आश्रयाखालीं कापशीस राहूं लागला. पटवर्धन घराण्याचा मूळ पुरुष हरभटजी बावा यास नारोपंतानें आपल्या घरचें उपाध्येपण दिलें. स. १७११ च्या सुमारास ताराबाईनें नारोपंतास कोल्हापुरच्या राज्याचें सचिवपद दिलें. पुढें बाळाजी विश्वनाथानें नारोपंताचा मुलगा व्यंकटराव यास आपली मुलगी अनूबाई दिली. या संबंधामुळें पेशव्यांचा पाठिंबा त्यांस मिळून अनेक घोर संकटांतून नारोपंताच्या घराण्याचा बचाव झाला.स. १७१५ त

संताजीचा मुलगा पिराजी यास कोल्हापुरचें सेनापतिपद मिळालें, तें अद्यापि त्या घराण्यांत चालू आहे. स. १७१६ नंतर लवकरच नारोपंत मरण पावला; आणि त्याचा मुलगा व्यंकटराव बाळाजी विश्वनाथाचा जांवई याचा कोल्हापुरास बेबनाव होऊन, तो कांहीं वर्षें शाहूचे पदरीं येऊन राहिला. व्यंकटराव व अनूबाई पुष्कळ वेळ पुण्यास येऊन राहत असत. स. १७२२ सालीं त्यांस राहण्याकरितां बाजीरावानें पुण्यांत वाडा बांधून दिला. व्यंकटराव नारोपंताइतका धूर्त नव्हता, तरी अनेक मोहिमांत हजर राहून त्यानें शाहूची मेहेरबानी संपादिली. स. १७३८-३९ त चिमाजी आप्पानें वसईवर स्वारी केली असतां व्यंकटरावाची रवानगी शाहूनें गोव्यावर केली. त्या स्वारींत पोर्तुगीजांस नामोहरम करून व्यंकटरावानें फत्ते मिळविली. स. १७३१ त शाहूसंभाजींचा तह झाल्यावर व्यंकटरावास पुनः कोल्हापुरचे राज्यांत शाहूनें जहागीर देवविली, तेव्हांपासून सातारा व कोल्हापुर या दोनही राज्यांत त्याचें वजन चांगलें पडूं लागलें. स. १७३९ च्या सुमारास इचलकरंजी येथें तटबंदी करून व्यंकटरावानें आपल्या जहागिरीचा बंदोबस्त केला. व्यंकटराव शाहू महाराजाशीं फार उद्दामपणानें वागे असें गोर्डननें आपल्या हकीकतींत लिहिलें आहे. (Forrest). व्यंकटरावाची मुलगी वेणूबाई ही त्रिंबकराव मामा पेठे यास दिलेली होती. स. १७४५ त व्यंकटराव वारला. पश्चात् अनूबाईचें व तिच्या मुलाचें पटलें नाहीं. यामुळें अनेक भानगडी उत्पन्न झाल्या. अनूबाई कारस्थानी होती. तिचा व कोल्हापुरच्या संभाजीची बायको जिजाबाई इचा ऋणानुबंध असे. स. १७७६ त सदाशिवराव भाऊचा तोतया उत्पन्न झाला, त्यास अनूबाईचें पाठबळ होतें. अनुबाई स. १७८३त तुळापुर येथें मरण पावली; त्या वेळीं तिचें वय पाउणशेंच्या वर होतें.

२. **नेवरेकर बरवे घराणें.**---बाळाजी विश्वनाथाची बायको बरव्यांच्या घराण्यांतली. या बरवे घराण्याची हकीकत भा. इ. सं. मं. मार्फत स्वतंत्र पुस्तकांत प्रसिद्ध झाली आहे.
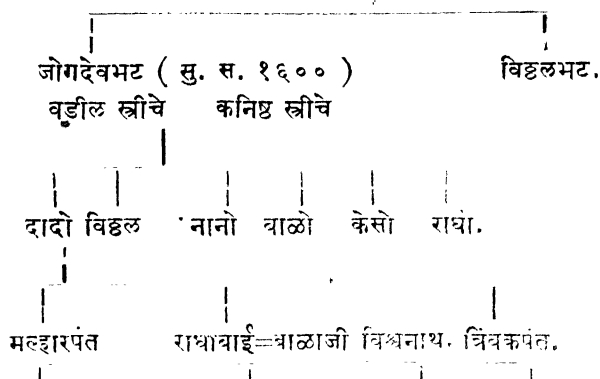
अंताजी उर्फ बाबूराव, रामाजीपंत   विठ्ठल   मनूबाई.

संधि मिळतांच अंगचा पराक्रम कसा झळकूं लागतो, याचें उत्कृष्ट उदाहरण या बर्वे घराण्याचें आहे. शिवाय पेशव्यांचे वेळेस अशा घराण्यांस कसें व किती उत्तेजन मिळत गेलें, हें या बर्वे घराण्याच्या इतिहासावरून चांगलें दिसून येतें. स. १६०० च्या सुमारास रत्नागिरीचे उत्तरेस दहा मैलांवर नेवरे गांवीं जोगदेवभट बर्वे नांवाचा एक ब्राह्मण वतनदार राहत होता. 'आगर जोगदेवभट' नांवाची बाग अद्यापि त्या गांवांत आहे. या जोगदेवभटाचा वंशविस्तार मोठा झाला. त्यास पुत्र सहा, पैकीं पांच पुत्रांचे वंश हल्लीं ठिकठिकाणीं हयात आहेत. दादो, विठ्ठल व केसो यांचे वंश पुणें, नाशिक व सातारा जिल्ह्यांत आहेत. बाळो याचा वंश नेवरें येथें वडिलार्जित वतनांत नांदत आहे. राघोचा वंश देशावर बरेच ठिकाणीं आहे. दादोपंताची मुलगी राधाबाई बाळाजी विश्वनाथास दिलेली होती. दादोपंताचा मुलगा मल्हारपंत हा बाळाजी विश्वनाथाबरोबर देशावर आला. बाळाजीनें शाहूसाठीं फौज जमविली, त्या कामीं त्यास मल्हार-

पंतानें चांगलें साह्य केलें. पुढें गंगथड, सरकार संगमनेर, चौदा महाल, येथें सरदेशमुखीचा अंमल बसविण्यासाठीं मल्हारपंताची योजना शाहूचे आज्ञेनें झाली. त्या वेळीं त्यानें सिन्नर परगण्यांत कोठुरगांवचें वतन संपादिलें. वहिरोपंत पिंगळे याचे भावाची मुलगी शाहूचे विद्यमानें अंताजी मल्हार यास देण्यांत आली, तेव्हांपासून देशस्थ व कोंकणस्थ यांचे विवाहसंबंध होऊं लागले. मल्हारदादो पुष्कळदां सातान्यास येऊन राज्यसंबंधीं कामें करीत असे. पुढें त्यास सिन्नरचा मोकासा मिळाला. या प्रांतीं बव्यांनीं वास्तव्य करून नाशिक, पुणें व इतरत्र वाडे वगैरे बांधिले, आणि आपल्या परिचयाचीं दुसरीं अनेक कुटुंबें कोंकणांतून आणिलीं आणि शिबंदी वगैरे ठेविली. अशा रीतीनें ह्या वंशाचा इकडे विस्तार झाला. पंढरीचे ठिकाणीं मल्हारपंताची भक्ति बसून साल-दरसाल देवास व बडव्यास पूजापत्री दक्षिणा पाठवीत. शके १६४४ (स.१७२२) सालीं पंढरपुरक्षेत्रीं धर्मशाळेदाखल वाडा बांधिला. 'कोठुरें मुक्कामीं गंगास्नानास पालखींत बसोन जावें. ब्राह्मणास दक्षणा भिकार भणंग्यास नित्यशा देत जावी. पेशवे यांजकडून निवाडे करण्यास खटले यावे, ते वाजवी फैसल करावे.' मल्हरपंताची अमदानी शके १६७० (स. १७४८) पर्यंत चालली. मल्हारपंताचे तीनही मुलगे हुशार निघाले. पैकीं वडील अंताजी ऊर्फ बाबूराव मल्हार हा प्रथम निजामाकडे औरंगाबादेस व पुढें दिल्लीस पेशव्यांचे तर्फे वकिलातीचे कामावर होता. नादीरशहाच्या स्वारीच्या वेळचीं बाबूराव मल्हारचीं पत्रें महत्वाचीं आहेत. मल्हारपंताची मुलगी मनूबाई कृष्णराव महादेव जोशी चासकर यास दिलेली होती. बाबूराव मुत्सद्दी म्हणून नांवाजलेला होता. सदाशिवराव भाऊचें व बाबूरायाचें पटलें नाहीं, तेव्हां बाबूराव मल्हार सातान्यास शाहूकडे गेला; आणि दिल्लीच्या वकिलातीवर पुरुषोत्तम महादेव हिंगणे याची नेमणूक झाली. बाबूराव मल्हार स. १७४९ त कोठुरें येथें मरण

पावला. या घराण्याचा विस्तार व त्याची कामगिरी यांचा ज्यास्त उल्लेख येथें करतां येत नाहीं. तो त्या घराण्याच्या इतिहासांतच पाहिला पाहिजे.

३ मेहेंदळे.–बाळाजी विश्वनाथाचा भाचा गणपतराव बहिरव ह्मणून होता, त्यास बाळाजीनें आपल्या बरोबर देशावर आणिलें. पुढें बाळाजीस पेशवाई मिळून त्यास देशावरच राहणें प्राप्त झालें, तेव्हां गणपत बहिरवचा भाऊ विश्वनाथभट यास बाळाजीनें श्रीवर्धनच्या देशमुखीच्या कारभारावर ठेविलें. गणपतरावाची मुलगी सदाशिवराव भाऊस करण्यांत आली; आणि त्याचा मुलगा बळवंतराव हा सदाशिवरावाबरोबर पानपतावर पडला.

४. पेठे–विसाजी कृष्ण पेठे नागपुरकरांच्या पदरीं असून त्याची मुलगी चिमाजी आपास देलेली होती. तिचाच भाऊ त्रिंबकराव मामा पेठे होय. हा मराठशाहींत एक प्रमुख पुरुष असून शाहू छत्रपतीच्या मृत्यूनंतर पेशव्यांच्या कारभारांत त्यांचा मुख्य हस्तक होता. बाळाजी विश्वनाथाचा जांवई व्यंकटराव घोरपडे याची मुलगी वेणूताई त्रिंबकराव पेठे यास दिल्लेली होती.

५. चासकर.-जोशी आडनांवाचीं तीन घराणीं पेशव्यांशीं विवाहसंबंध होऊन मराठाशाहींत प्रसिद्धीस आलीं. एक चासकर जोशी महादाजीकृष्ण याचें, दुसरें बारामतीकर जोशी पेशव्यांचे सावकार होते त्यांचें, आणि तिसरें वरवडेकर जोशी व्यंकटराव घोरपडे इचलकरंजीकरांचे पूर्वज यांचें. हीं तीनही घराणीं एकमेकांपासून अगदीं पृथक् आहेत. चासकरांचा पूर्वज महादाजी कृष्ण हा मोठा वजनदार गृहस्थ होता. त्याचा बाप कृष्णजोशी हा शिवाजीपाशीं होता.

या कृष्णाजीस मुलगे तीन महादाजी, नारो व गोविंद. राजारामानें या त्रिवर्गांचे नांवें इनाम गांव देतांना, 'तुह्मी स्वामीचे पुरातन सेवक, सेवा एकनिष्ठपणें करीत आहां ' असा उल्लेख केलेला आहे. या घराण्याचे कांहीं

कागद भारत इ. स. मं. चे, शके १८३९ चे पंचम संमेलनप्रसंगीं रुजू झाले, त्यांत कांहीं महत्त्वाचे उल्लेख आहेत.

चासकरांचा वंश.
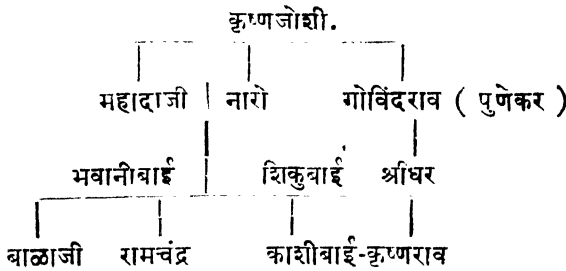
या घराण्याच्या कामगिरीचे व त्यांस मौजे ग्ववली तर्फपाली (आंगऱ्यांचे हद्दींतील) गांव इनाम दिल्याचे उल्लेख राजवाडे खं. २० ले. २००, २८४, २८६ मध्यें भरपूर आहेत. महादाजी कृष्ण जोशी याजकडे लोहगड किल्ल्याचा कारभार होता, असें बखरींत लिहिलें आहे. त्यावरून तेथें असतांना आंगऱ्यांचा व त्याचा स्नेह जमला असावा. कृष्णराव महादेवास पेशव्यांनीं चास येथें सरंजाम दिला तेव्हां त्याचे वंशास चासकर हें नांव पडलें. वसईचे कारस्थानांत प्रसिद्धीस आलेला रामचंद्र महादेव हा महादाजी कृष्णाचा मुलगा असावा (?). (ब्र. स्वा. च. पृ. ६४).

याशिवाय कित्येक घराणीं आहेत त्यांचा संबंध पुढील काळाशीं येत असल्यानें तीं पुढें देण्यांत येतील.

४. अर्व्हिनकृत उत्तर मोगलशाहीचे लेख.—बाळाजी पेशव्याच्या कारभारांत मोगल बादशाहीचीच पुष्कळशी हकीकत वर आलेली आहे.

तिला मुख्य आधार अर्व्हिनच्या लेखांचा असल्यामुळें, त्याची थोडी स्पष्टता येथें करणें जरूर आहे.

मोगल बादशाहीचे निरानिराळ्या कार्किर्दीचे तपशीलवार वृत्तांना अस्सल पुराव्याच्या आधारानें अनेक विद्वानांनीं लिहिलेले प्रसिद्ध आहेत. अशाच प्राच्य संशोधकांपैकीं वुल्यम अर्व्हिन हे एक मोठे विद्वान् गृहस्थ होते. त्यांचा उद्योग व त्यांचें फल आपल्याकडे फारसें कोणास माहीत नसल्यामुळें, इतिहासविषयांत काम करणारांच्या उपयोगासाठीं पुढील हकीकत देतों. हिंदुस्थानच्या इतिहासांतहीं माहिती अवश्य पाहिजे.

वुल्यम अर्व्हिन (William Irvine) हे बंगाल प्रांतांत नोकरीवर असून त्यांना फारशीची आवड व हिंदी लोकांविषयीं सहानुभूति विशेष होती. त्यांना फारशी कागद जमविण्याचा नाद असून, उत्तर मोगलशाहीचे अनेक कागद व बखरी त्यांनीं जमविल्या. औरंगजेबाचे पुढचा म्हणजे स. १७०७ पासून १८०३ त मोगल बादशाही बुडाली तोंपर्यंतचा संगतवार इतिहास अस्सल कागदांच्या आधारें लिहिण्याचा अर्व्हिन यांचा संकल्प होता. संशोधनाचें काम करण्यांत ते निष्णात असून वृद्धवेतन घेऊन स्वदेशीं गेल्यावर त्यांनीं हा उद्योग जोरानें सुरू केला. प्रो. जदुनाथ सरकारांस औरंगजेबाचे कागद इंडिया आफिस लायब्ररींतून तेच पुरवीत असत. दुर्दैवाची गोष्ट इतकीच कीं, स. १७१२ ते २१ पर्यंतच्या दहा वर्षांच्या कार्किर्दीचा इतिहास लिहिल्यावर ते आजारी पडून मरण पावले, आणि त्यांचें संकल्पित काम अर्धेंच राहिलें. लेखांच्या शेवटीं अर्व्हिन यांनीं स्वतः संबधानें खालीं लिहिलेला उल्लेख केला आहे.

'सय्यद बंधूच्या पाडावानें एक कथानक संपूर्ण झालें असून उत्तर मोगलशाहीच्या इतिहासास आतां येथेंच रजा द्यावी असें मला वाटतें. कारण संकल्पित कार्य तडीस नेण्याइतकी आतां मला शक्ति राहिलेली

नाहीं. फारच मोठया कार्यास मीं हात घातला. परंतु आतां ज्यास्त उद्योग माझ्या हातून होण्याचा संभव नाहीं. बहादुरशहाची कारकीर्द (स. १७०७–१२) तयार आहे, फक्त नक्कल करून छापावयाची बाकी आहे. स. १७२१ पासून १७३८ पावेतोंचा पहिला खर्डा लिहून झाला आहे, स. १७३९ पासून नादीरशहाची स्वारी व पुढील भाग हातांत घेण्याचा विचार आहे, परंतु हा भाग तयार करण्यास मला शक्ति राहील कीं नाहीं याचा वानवा वाटतो, तथापि स. १७५९ पावेतोंच्या प्रकरणांचे कागद वाचून टिपणें केलीं आहेत. स. १७५९–१८०३ च्या कामास अद्यापि सुरुवातही नाहीं. तथापि जो थोडाबहुत उद्योग आजपावेतों झाला आहे, तो लोकांच्या उपयोगीं पडेल अशी मला आशा आहे. निदान माझ्या कष्टमय मेहनतीचा फायदा घेणारा एखादा जरी विद्यार्थी निर्माण झाला, तरी मोठाच उपयोग होईल; आणि अशा रीतीनें भविष्यत्कालीं निर्माण होणारा कोणी गिबन आपल्या ग्रंथांतील एखाद्या टीपेंत माझ्यासंबंधानें आभारदर्शक एखादा शब्द वापरील तर माझ्या श्रमाचें बक्षीस मला पोंचलें असें होईल.'

स. १७१२–२१ पावेतोंच्या मोगल कारभारास सय्यदांची कारकीर्द असें नांव असून अर्विनचे लेख 'अरेबियन नाईट' सारखे चटकदार झाले आहेत. त्यावरून बादशाहीच्या अंमलाचा ठसा मनावर उमटतो, तो इतिहासाचे अध्ययनास अत्यंत उपयोगी आहे. अर्विनचे हे लेख मे स. १८९६ पासून नोव्हेंबर १९०८ पावेतों बंगाल आशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलात वेळोवेळीं प्रसिद्ध झाले असून त्यांचीं एकंदर ३१६ पृष्ठें छापील आहेत. स्वतंत्र पुस्तकात हे छापले नसल्यामुळें ते उपलब्ध नाहींत. बारा वर्षांचे जर्नलचे अंक जमवले तरच त्यांचा थांग लागतो. दहा वर्षांचा इतिहास लिहिण्यास अर्विन यांस बारा वर्षे लागलीं. दरएक

विधानास छापी व लेखी आधार भरपूर देऊन ठिकठिकाणीं विवेचनात्मक टीपा दिल्या आहेत, त्यांवरून संशोधनाचें काम कसें करावें हें शिकतां येईल. मोगल दरबारांतील पक्ष, मोठमोठ्या सरदारांच्या कौटुंबिक हकीकती, राजघराण्यांतील व इतर मंडळींच्या भयंकर कत्तली व वारंवार होणाऱ्या राज्यक्रांत्या हे प्रकार सिनेमाप्रमाणें डोळ्यांपुढें येऊन राजनीतीच्या कुटिल स्वरूपानें मनास अचंबा वाटतो, आणि चित्तवृत्ती तटस्थ होतात. निजाम, सय्यदबंधु, रजपूत राजे व प्रांतोप्रांतींचे सुभेदार वगैरे अनेक व्यक्तींच्या संगतवार हकीकती या पुस्तकांत दिल्यामुळें, त्या वेळचा मराठी इतिहास समजण्यास त्यांचा उपयोग होईल. त्या सर्वांचा सारांश मीं ह्या पुस्तकांत घेतला आहे.

याशिवाय मोगलांची फौज, फर्रुखाबादचे बंगेश नवाब, नादीरशहा व महंमदशहा आणि 'फर्रुखसेयरचा जंगनामा' इत्यादि ग्रंथ अर्व्हिननें आशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलांत वेळोवेळीं प्रसिद्ध केले आहेत.

प्रकरण सहावें.

:o:

बाजीराव व मोगलदरबार.

प्रास्ताविक.
१. बाजीरावाची पेशवाईवर नेमणूक (१७-४-१७२०).
२. हिंदुपदपातशाहीची भावना.
३. सय्यदांची अखेर (मार्च १७१९-नोव्हेंबर १७२०).
४. खांडव्याची लढाई (१९-६-१७२०).
५. बाळापुरची लढाई (१०-८-१७२०).
६. सय्यदांचा हस्तक रतनचंद.

प्रास्ताविक.—शाहूमहाराजांच्या कारकिर्दीपासून मराठ्यांचे व्यवहार ऐतिहासिक संगतीनें जुळविण्यास अनेक अडचणी येतात. नाटकें, प्रचलित

दंतकथा, काल्पनिक गोष्टी आणि लौकिक समज, यांच्या योगानें खऱ्या इतिहासाची हानि झाली आहे. बाजीरावाच्या कार्किर्दीस आरंभ करून एकएका प्रकरणाची संगति जुळवूं लागतांच वरील विधानाची खात्री पटत जाते. कै. नागेश विनायक बापट यांनीं लिहिलेलें बाजीरावाचें चरित्र असेंच कल्पनेनें भरलेलें आहे. त्रिंबकराव दाभाड्याचा मृत्यु, बाजीराव व मस्तानी, पेशवेप्रतिनिधींचा वाद, छत्रसालास बाजीरावाची मदत, वगैरे अनेक बाबतींत ऐतिहासिक संगति लोपवून कल्पित कादंबरीच्या थाटाचें स्वरूप बाजीरावाच्या चरित्रास आणिलेलें आहे. कांहीं प्रकरणांस निष्कारण महत्त्व प्राप्त झालें आहे, तर कांहीं महत्त्वाचीं प्रकरणें साफ गाळलीं आहेत. रजपुतांस आपल्याकडे वळवून उभयतांनीं मिळून मोगलशाहीचा पाडाव करावयाचा, असें जंगी कारस्थान मल्हारराव होळकर व मराठ्यांचे वकील हिंगणे व पिलाजी जाधव वगैरेंनीं उभारलें; त्या कारस्थानाचें एक अंग बुंदेल्यास मदत करणें हें होय. हें कारस्थान लोपून त्याचा केवळ एक अवशेष बुंदेलखंडाची स्वारी व बाजीरावाची छत्रसालास मदत ही होय. ह्या स्वारीस गजेंद्रमोक्षाची उपमा दिल्यानें मुख्य बादशाही कारस्थान लोपून गेलें आहे. ऐतिहासिक जागृति नष्ट झाल्याचा हा परिणाम आहे. म्हणूनच हल्लीं प्रसिद्ध झालेले कागदपत्र एकंदर वाचून त्यांच्या तारखा नक्की करून बाजीरावाच्या हालचाली व मुक्काम ठरविणें आणि एक एक प्रकरणाची ऐतिहासिक संगति जुळविणें हें काम अत्यंत त्रासाचें आणि बऱ्याच प्रकरणांत माहितीच्या अभावीं अशक्यहि झालें आहे. प्रसिद्ध झालेले कागदपत्र जुळविण्याचें काम अद्यापि कोणीं केलेलें आढळांत नाहीं; आणि तें एकाच्या हातून बिनचूक होणें शक्यहि नाहीं. अशा स्थितींत केवळ पहिला उपक्रम म्हणून प्रस्तुतच्या या उद्योगाचा उपयोग केला पाहिजे, हें आरंभींच सांगून ठेवणें जरूर आहे.

१. बाजीरावाची पेशवाईवर नेमणूक.(१७ एप्रिल १७२०)— बाजीरावाचा जन्म स. १६९८ त झाला. लहानपणापासून बापाबरोबर शाहूच्या आरंभींच्या मोहिमांत तो हजर असून बापाचीं सर्व कारस्थानें त्यानें लक्षपूर्वक अवलोकन केलीं होतीं. घोड्यावर बसणें, तिरंदाजी, कसरत वगैरे तत्कालीन शिक्षण त्याला मिळालें असून, घोड्यांचा नाद त्यास विशेष होता. घोडयावरून लांबलांब मजला मारून उन्हातान्हाची वगैरे त्यास चांगली संवय झाली होती. लेखन, वाचन व हिशेब हें त्या वेळचें सामान्य शिक्षण बापाच्या व इतर कामगारांच्या सहवासांत त्याचें झालेलें होतें; परंतु लिहिण्याचा किंवा हिशेबाचा त्यास विशेष नाद असावा असें उपलब्ध माहितीवरून दिसत नाहीं. नानासाहेबास व त्यापुढच्या पुरुषांस संस्कृत येत असे; पण बाजीरावास तें येत होतें असें दिसत नाहीं. कारकुनी व लष्करी या दोनही पेशाचीं कामें निरनिराळ्या मंडळींच्या सहवासांत त्यास चांगलीं माहीत झालीं होतीं. जगाच्या प्रत्यक्ष व्यवहारांत व आणीबाणीच्या प्रसंगांत त्याचे लहानपणचे दिवस गेले! एकंदर आयुष्यांत त्यास विश्रांति अगर आराम बहुधा कधींच मिळाला नाहीं. लहानपणीं संकटावस्था सहन करण्याचे प्रसंग जगांतील अनेक थोर व्यक्तींच्या अनुभवास आलेले दिसतात, तसाच प्रकार बाजीरावाचे संबंधानेंही होता. बाळाजी विश्वनाथास थोरातानें पकडिलें तेव्हां बाजीरावही पकडला गेला; पुरंदऱ्यांनीं दंड भरून त्यांची सुटका केली. बाळाजी विश्वनाथाबरोबर तो दिल्लीस गेला होता. तेथून साताऱ्यास परत आल्यावर बाळाजीनें त्यास खानदेशांत सय्यदांचे मदतीस असलेल्या फौजेबरोबर ठेवून दिलें. बाजीरावाची हुशारी गेल्या दहापांच वर्षांत शाहूच्या नजरेंत चांगलीच आली होती. बाळाजी विश्वनाथ मरण पावल्यावर पंधराच दिवसांनीं म्हणजे तारीख १७ एप्रिल रोजीं बाजीरावास शाहू छत्रपतीकडून पेशवाईचीं वस्त्रें कऱ्हाडनजीक मसूर मुक्कामीं मिळालीं. त्या समयीं

शाहूनें चिमणाजी बल्लाळ यास 'पंडित' असा किताब व दमाजी थोरातकडील सरंजाम सरकारांत घेतला होता तो सरंजाम व सरदारी दिली; आणि पुरंदरे यास मुतालकीचीं वस्त्रें करून दिलीं. (शा. म. च.; व पे. बखर, राजवाडे खं. ४). शाहूच्या मनांत बाजीरावास पेशवाई द्यावयाची नव्हती, आणि त्या संबंधानें पुष्कळ खटपट होऊन बाजीरावास वस्त्रें मिळण्यास कांहीं महिने अवकाश लागला, वगैरे ज्या हकीकती प्रचलित आहेत त्यांस आधार नाहीं. उलट पेशवा होण्यास लायक जर कोणी असेल तर तो बाजीरावच होय, अशी शाहूची व त्याच्या सल्लागारांची खात्री झालेली असली पाहिजे; कारण बापाची उत्तरक्रिया संपतांच बाजीरावास पेशवाईचें पद प्राप्त झालें; आणि तो लगेच दिल्ली-कडील कारस्थान पुरें करण्याकरितां खानदेशांत निघून गेला.

'वडील दिवंगत झाले, ते समयीं बाजीराव वीस वर्षांच्या वयांत होते. चिमणाजी आपा दहा बारा वर्षांचे होते. कारभारी अंबाजीपंत पुरंदरे दिवाण होते. शिवाय ब्राह्मणमंडळीमध्यें बाजी भीवराव व कृष्णाजी महादेव जोशी चासकर, बाजीरावाची स्त्री काशीबाईचे बंधु, चिमणाजी आपाचे सासरे विसाजी कृष्ण पेठे त्रिंबकराव मामाचे वडील, मल्हार दादाजी बर्वे द्रव्यवान मामलेदार व बाजीरावाचे मातुल, बाबूरावजी नाईक बारामतीकर, शिपाई व सावकार, व्यंकटराव नारो घोरपडे बाळाजी विश्वनाथाचे जांवई, हे गृहस्थ प्रमुख होते. मराठे मंडळींत पिलाजी जाधवराव, राणोजी शिंदे, मल्हारजी होळकर, इत्यादि मोठमोठे माणूस दौलतींत होते. 'बाजीराव सातान्यास जाऊन महाराजांस भेटले. नंतर वस्त्रांचें बोलणें लागलें. ते काळीं बाजीराव साहेब बहुत उद्दाम प्रकृतीचे, अवघा वेळ शिपाइगिरींत मग्न, राज्यभार चालवावयास सबुरी असावी तो भाव नव्हता. यामुळें या पदाचे उपयोगी नाहींत, अशी राजश्री

यांसी बहुतांनीं मसलत दिली. सर्वांचें ऐकून घेऊन सर्वांस एक उत्तर दिलें कीं बाळाजी विश्वनाथ यांनीं या राज्यांत जीवादारभ्य श्रमसाहस करून पुढें सुख भोगिलें नाहीं. याजकरितां यांस वस्त्रें तूर्त देतों. यांचें दैवीं असल्यास श्रीशंभु कृपा करील; उपयोगी नाहीं असें दिसल्यास पुढें विचार होईल. अशी श्रीदेवाची प्रार्थना करून महाराजांनीं बाजीराव साहेबांसीं वस्त्रें दिलीं. कांहीं दिवस हुजूर राहिले.' (का. सं. प. या. पृ. ५३२ ले. ४९५.) यावरून बाजीरावास वस्त्रें मिळूं नयेत, अशी जुन्या मंडळीची खटपट होती, पण तीस न जुमानतां व उशीरही न करतां शाहूनें बाजीरावाची कर्तबगारी ओळखून त्यास एकदम पेशवाईचीं वस्त्रें दिलीं. जोराचें काम करण्यास तारुण्याची अपेक्षा असते, आणि काम करितांनाच अनुभव येत जातो. सबब बाजीरावास पेशवाईवर कायम करण्यांत शाहूनें जी धूर्तता व गुणग्राहकता दाखविली, त्यामुळेंच मराठी राज्याचा भाग्योदय ताबडतोब झाला यांत संशय नाहीं.

' नंतर स्वारी तेथून निघून सासवडास येऊन आपले दौलतींत किल्ले-कोट महाल यांचा बंदोबस्त व फौजेचा जमाव करून औरंगाबाद प्रांतीं गेले. तेथें नबाबास भेटून खानदेशांत जाऊन बागलाणांत खंडण्या घेऊन यश घेऊन आले. दुसऱ्यानें अशीरगडपर्यंत जाऊन अशिरी हल्ल्यानें घेतली. ती स्वारी जय घेऊन आले. फिरोन स्वारी हिंदुस्थानांत जयनगरास जाऊन जयसिंगाची भेट घेतली; किल्लेकोट हस्तगत केले.' (सदर).

साताऱ्यास महाराजांजवळ पुरंदरे मुतालिक असत, त्यांचे जोडीस पेशव्यांचा कोणी तरी पुरुष राहत असे. हा प्रघात पेशव्यांनीं बहुधा नेहमींच कायम ठेविला होता. पेशवाई मिळाल्यावर बाजीराव स्वारीस जाऊं लागला, तेव्हां चिमाजीआप्पा साताऱ्यास राही, आणि पुढें हे दोघेही स्वारींत जाऊं लागले. तेव्हां बाजीरावाचा मुलगा बाळाजी शाहूजवळ असे.

शाहूच्या मृत्यूनंतर पुण्यासच सर्व राज्याचा कारभार चालूं लागला, तेव्हां हा प्रघात मोडला; परंतु शाहू स्वतः सातान्यास राज्यकारभार पाहत असतां, सर्व कारस्थानांचें संधान राखून आपलें वजन शाहूजवळ कायम ठेवण्याकरितां पेशव्यांस स्वतःच्या भरंवशाचा घरचा कोणी पुरुष शाहू-जवळ ठेवणें अगत्याचें होतें. अंबाजीपंत पुरंदरे व त्याचा मुलगा महादोबा हे शाहूजवळ राहून पेशव्यांचें अगत्य ठेवीत असत. शिवाय पेशव्यांचें साह्य करणारे चिटणीस होते. चिटणिसांचें व पेशव्यांचें नेहेमीं एकमत असे; आणि बहुतेक राज्यकारणांत ते नेहेमीं एकमेकांचा पाठपुरावा करीत. निदान शाहूछत्रपतीच्या कारकीर्दीसंबंधानें पाहतां, राज्यकारभारांतील मुख्य पुरुष पेशवा व चिटणीस हे दोघेच होत, असें समजण्यास हरकत नाहीं. बाळाजी विश्वनाथाचे पश्चात् खंडोबल्लाळाचें नांव कोणत्याही व्यवहारांत फारसें आढळत नाहीं. बाजीरावाच्या वेळेस खंडेरावाचे मुलगे, प्रथम जिवाजी व पुढें गोविंदराव हे प्रमुखपणानें वावरत होते. खंडो-बल्लाळ वृद्ध होऊन आश्विन शु॥ ५ शके १६४८ (ता. २१ सेप्टेंबर स.१७२६, पे. श. व खं. ६ ले. ४५५,) रोजीं वारला, त्या वेळीं त्याचें वय साठपांसष्टांचे वर असावें. एवढी राष्ट्रसेवा करणाऱ्या पुरुषाची अखेरीस दैन्यावस्था कायम राहिल्याबद्दल खेद वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. 'संसार वाढला, प्राप्ति नाहीं, तसेच दिवस कंठीत होते. आपला वृद्धापकाळ. वतनपत्रें आगऱ्यांजवळून सोडविण्यास कुलाब्यास गेले. वर्षभर राहून मोठ्या खुशामतीनें आंगऱ्यांचीं वतनपत्रें घेऊन सातान्यास आले. पण कबूल केल्याप्रमाणें (पृष्ठ ७१) वतनाचा अंमल आंगऱ्यांनीं चालविला नाहीं. दहा हजार रुपये देणें झालें. त्याच दिवसांत आयुष्य सरलें. काळ झाला. कोणाचे मिंधे झाले नाहींत, किंवा स्वार्थ पाहिला नाहीं, म्हणून दैन्य राहिलें, पण हातून देशसेवा घडली. [इ. सं. ऐ. च.]

बाजीराव उद्दाम प्रकृतीचा होता असा उल्लेख वर आहे. शाहूचा व त्याचा खटका पुष्कळदां उडत असे. किंबहुना बाजीरावासंबंधानें शाहू नेहेमींच साशंक असे; परंतु चिमणाजी आप्पा व विशेषतः नानासाहेब यांनीं मोठ्या धूर्तपणानें वागून शाहूचें मन प्रसन्न ठेविलें होतें. शाहूजवळ असणाऱ्या प्रत्येक इसमाची परीक्षा करून त्याच्या हालचालींवर नजर ठेवणें, सर्व घडामोडींची व कारस्थानांची बातमी राखणें, आणि त्यासंबंधानें योग्य इशारा बाहेर बाजीराव वगैरेंस देणें, हें काम साताऱ्यास राहणारे पेशव्यांचे अनेक हस्तक करीत असत. शिवाय ब्रह्मेन्द्रस्वामी सारखी कित्येक मंडळी शाहूजवळ पेशव्यांचें अनुसंधान ठेवीत ते निराळेच.

फत्तेसिंग भोसले व प्रतिनिधि यांनीं लवकरच बाजीरावाशीं विरोध आरंभिला. कोणताही महत्त्वाचा प्रश्न आला कीं बाजीरावाची मसलत फेटाळून लावावी आणि शाहूस आपल्या बाजूस वळवावें असा क्रम त्यांनीं आरंभिला. पुढेंपुढें या दोघांस रघूजी भोसले हा आणखी तिसरा इसम सामील झाला. सरळ वाद करून भागलें नाहीं तर ही मंडळी मुद्दाम आडरानांत शिरत. ते शाहूस भीति घालीत, कीं ही कोंकणस्थ मंडळी सर्व कारभार हातीं घेऊन अधिकार दाबून बसतील. बाजीराव दूरप्रांतीं मोहिमेवर असला आणि त्याच्या पराक्रमाची वार्ता साताऱ्यास आली कीं या मंडळीचे पोटांत धस्स होई, आणि आनंदाऐवजीं शाहूस ते भीति घालीत. ह्या प्रकाराचा सारखा वीस वर्षें बाजीरावास जाच होत होता. त्यांतून कसें मुक्त व्हावें हें त्यास कळेना. अंगच्या पराक्रमानेंच त्याचा निभाव लागला. तशांत शाहू बादशहाशीं वैर किंवा युद्ध चालविण्यास इच्छित नव्हता, त्यामुळेंही बाजीरावाच्या पराक्रमानें घडावें तेवढें कार्य घडलें नाहीं. देशस्थ कोंकणस्थांचा हा तंटा मराठशाहींत अधूनमधून उसळत असे. सखाराम बापू व नाना फडणिस यांजमधील प्रकार थोडाबहुत या स्वरूपाचा होता. फत्तेसिंग, रघूजी व प्रतिनिधि या त्रयीशीं बाजी-

राव फार सावधगिरीनें वागे. फत्तेसिंगास त्यानें कधीं दुखविलें नाहीं; रघूजीस स्वतंत्र सोडिलें; आणि प्रतिनिधीवर समोर आघात करण्यास कमी केलें नाहीं. असें धोरण बाजीरावानें ठेविलें. प्रतिनिधीच्या पराक्रमासंबंधानें शाहूचा भ्रम पुढें लवकरच नाहींसा झाला; आणि राज्यसंबंधीं कोणतीही महत्त्वाची उलाढाल बाजीरावाचे सम्मती-वाचून करावयाची नाहीं असा स. १७२८ पासून पुढें शाहूनें निश्चय केलेला दिसतो. असा जम बसल्यावर बाजीराव व चिमाजी दोघेही बाहेर स्वाऱ्या करूं लागले.

२. बाजीरावाची हिंदुपदपातशाहीची भावना.—बाळाजी विश्वनाथाच्या वेळेपासून सर्व हिंदुस्थान पादाक्रान्त करण्याचा मराठमंडळाचा उद्देश थोडा बहुत व्यक्त होऊं लागतो. परिस्थितीनेंच हा उद्देश बाळाजी विश्वनाथाच्या दृष्टीपुढें आणिला. शाहूचा पक्ष वर आणण्याकरितां त्यास सेनाकर्ते हें पद मिळाल्यावर, सेना पैदा करणें प्राप्त झालें. मराठशाहींत युद्धोपयोगी बल विपुल होतें; परंतु जो तो स्वार्थाचे पाठीस लागल्यामुळें त्या सर्वांस एका उद्देशांत गुंतवून घेण्याचें काम बाळाजीनें मोठ्या युक्तीनें केलें. दिल्लीकडील कारस्थानांत आपला शिरकाव करून मराठमंडळास त्यानें नवीन कामगिरी उभी करून दिली. फ्रान्सच्या जुन्या इतिहासांत रिशेल्यु नामक प्रधानाचें जें कौशल्य वाखाणण्यांत येतें, तशाच तोडीचें बाळाजीचें करणें होतें. बाळाजीनें बांधिलेली राज्याच्या वसुलाची पद्धत याच धोरणावर ठरविलेली होती. दिल्लीस जातांना शाहूनें बाळाजीस ज्या उद्योगांची याद करून दिली, त्यांत तरी हेंच बीज असून, त्यांतील अपुरे भाग आतां बाजीरावास पूर्ण करावयाचे होते. गोष्टी मनांत जितक्या लवकर बनतात, तितक्या त्वरेनें त्या सिद्धीस जात नाहींत. बाजीरावानें पुढें नेटानें उद्योग चालवून मराठमंडळाचा हिंदुपदपातशाहीचा वर सांगितलेला उद्देश तडीस नेण्याची बरीच सिद्धता केली. मराठ्यांच्या हातीं

हिंदुस्थानची पातशाही जाणार असा समज हळूहळू फैलावत चालला. हा समज इंग्रज मराठ्यांचें युद्ध जुंपेपर्यंत म्हणजे खर्ड्यांचे लढाई पावेतों मराठे सरदारांच्या व मुत्सद्यांच्या दृष्टीपुढें सतत वावरत होता. मराठमंडळाचा हा उद्देश राज्यकर्त्यांच्या हुकुमांत, मराठे वकिलांच्या व मुत्सद्यांच्या लेखांत व भाषणांत आणि लढाऊ सरदारांच्या कृत्यांत सुमारें साठ वर्षे पावेतों व्यक्त होत होता. हिंदुपदपादशाहीच्या या कल्पनेचा उगम शिवाजीपासून झाला; आणि औरंगजेबाबरोबर चाललेल्या युद्धांत आपला उद्देश बहुतेक तडीस गेला असें मराठ्यांस वाटूं लागलें. तत्रापि हा बनाव घडून येण्यास पुष्कळच अडचणी होत्या. कौटुंबिक कलहामुळें त्यास प्रथमच मोठें विघ्न आलें. तें विघ्न दूर होऊन शाहूची स्थिरस्थावर झाल्यावर, जेव्हां शंकराजी मल्हार सय्यदांच्या तर्फेनें बोलणें करण्यास साताऱ्यास आला, तेव्हां त्याच्या मनांतही बादशाहीच्या बलाबलाची चांगली कल्पना असल्यामुळें, त्यानें ती गोष्ट मराठमंडळाच्या मनांत योग्य प्रकारें उठवून दिली. बाजीराव तर पुढें या कल्पनेचा मूर्तिमंत अवतारच बनला. अनेक प्रकारच्य अडचणींनीं त्याचे हातून ती गोष्ट सिद्धीस गेली नाहीं. तरी त्याच्या प्रत्येक कृत्यांत, प्रत्येक मोहिमेंत व लढाईंत, प्रत्येक डावपेचांत व राजकीय लेखांत हा प्रमुख उद्देश उघड उघड दिसतो. बाजीरावाच्या एकंदर हालचालींची मालिका जुळविण्यासाठीं राष्ट्रोद्देशाचें हें सूत्र नेहेमीं दृष्टीसमोर ठेवावें लागतें. बाजीरावाच्याच स्फूर्तीनें मराठे सरदारांचा संचार हिंदुस्थानभर झाला. निजामावरच्या अव्याहत चाललेल्या मोहिमा याच स्फूर्तीमुळें उद्भवल्या. कर्नाटकची मोहिम या उद्देशानेंच झाली. ब्रह्मेन्द्रस्वामी, नारायण दीक्षित वगैरे देशभर यात्रा करून अनुभव घेतलेल्या साधुपुरुषांच्या ठिकाणीं वरील भावना जोरानें स्फुरण पावत होती. याच भावनेनें ते आपल्या सर्व शिष्यांस उत्तेजन देत होते. त्यांच्या वर्तनांत व कृतींत

लहानमोठे दोष असतील, किंबहुना, त्यांचे प्रयत्नही चुकीचे असतील, परंतु हिंदुपदपातशाहीची ही वरील भावना त्यांच्या अंतःकरणांत जोरानें वावरत होती हें निर्विवाद आहे. जंजिऱ्याचा हबशी नाहींसा करणें, वसई काबीज करून पोर्तुगीझ लोकांचा अंमल उठविणें, हीं असलीं कृत्यें गोब्राह्मण प्रतिपालनासाठीं अवतरलेल्या राष्ट्रोद्योगाचीं पृथक् अंगें होत. निरनिराळ्या प्रकरणांच्या उपलब्ध हकीकती संकलित केल्या ह्मणजे वरील मथितार्थच निष्पन्न होतो.

वऱ्हाड, माळवा, बुंदेलखंड, दिल्ली वगैरे उत्तरेकडील प्रांतांत मराठ्यांनीं लवकरच कायमचें वास्तव्य केलें. सवाई जयसिंगाशीं संगनमत करून दिल्लीकडील अडचणींचें निरसन करण्याची प्रवृत्ति वरील हेतूनेंच उत्पन्न झाली. आनंदराव सुमंत, बाबूराव मल्हार बर्वे, कृपाराम, हिंगणे वगैरे अनेक लहान थोर वकील बाजीरावाकडून मिळालेल्या स्फूर्तीनें आपापलीं कारस्थानें रचीत होते. भोसले, होळकर, शिंदे, पवार, गायकवाड, खेर, कोल्हटकर, बर्वे, जोशी, पुरंदरे, घोरपडे, बिवलकर, वगैरे अनेक लहानथोर मंडळी हा राष्ट्रोद्योग सिद्धीस नेण्यासाठीं खपत होती. त्यांचीं नांवें व त्यांचे उद्योग आज आपणास पूर्णपणें उपलब्ध नाहींत. तत्रापि कित्येक वकिलांचे व मुत्सद्यांचे जे कांहीं कागदपत्र बाहेर आले आहेत त्यांत मराठमंडळाची वरील भावना चांगली व्यक्त झालेली आहे. राष्ट्रोद्देशाची ही स्फूर्ति वकिलांस व सरदारांस बाजीरावाकडूनच मिळाली असली पाहिजे. पुष्कळांनीं बाजीरावाच्याच उद्योगाचें अनुकरण व परिपोष केलेला दिसतो. 'अरे बघतां काय, चला जोरानें चाल करून, हिंदुपदपादशाहीस आतां विलंब कशाचा ?' अशा तडकाफडकीचा आवेश बाजीरावाच्या व त्याच्या अनुरोधानें इतरांच्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेला दिसतो. बाजीरावाच्या वीस वर्षांच्या उद्योगानें मराठमंडळाचा हा उच्च व पवित्र उद्देश तडीस गेला नाहीं याबद्दल जणूं काय त्वेष येऊनच पुढें

त्याचा मुलगा नानासाहेब व पुतण्या सदाशिवराव ज्यास्त हिंमतीनें व दुप्पट जोरानें प्रयत्न करूं लागले. प्रयाग, काशी, बंगाल इत्यादि दूर-दूरच्या प्रदेशांत वरील संचारानें नानासाहेबास ओढून नेलें. प्रयत्नांत वर्षेंच्या वर्षें चालली, अद्यापि यशःसिद्धि नाहीं, याजबद्दल त्वेष येऊनच कीं काय, त्वरेनें सोक्षमोक्ष करण्यासाठीं सदाशिवराव पानपतच्या संग्रामावर घुसला. मध्येंच इंग्रजांशीं प्रसंग पडून मराठ्यांचा हा डाव फसला, ही गोष्ट निराळी. परंतु महादजी शिंदे व नानाफडणीस यांच्या अगदीं अखेरीपर्यंत मराठमंडळाचा हा उद्देश नेहमीं त्यांच्या दृष्टीसमोर होता.

शाहूची भावना बादशाहीचा प्रत्यक्ष पाडाव करण्यास अनुकूल नव्हती. मुसलमानांच्या दरबारांत त्याचें आयुष्य गेल्यामुळें शिवाजीची उच्च स्फूर्ति त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न झाली नाहीं. राजकीय घडामोडींचें हृद्गत शाहूस पूर्णपणें कळत होतेंसें दिसत नाहीं. निदान बाजीरावाचा योग्य पाठपुरावा शाहूकडून झाला नाहीं. मग त्याचें काय कारण असेल तें असो.

राष्ट्राचा फैलाव होऊन राज्य वाढत गेलें ह्मणजे निरनिराळीं महत्त्वाचीं कामें उपस्थित होतात; आणि कामें उपस्थित झालीं ह्मणजे तीं करण्यास माणसेंही तयार होत जातात. हा प्रकार पेशवाईच्या वेळेस उत्कृष्ट निदर्शनास येतो. बाळाजी विश्वनाथानें दिल्लीकडील कारस्थान हातीं घेतल्यापासून मराठी राज्याचा व्याप वाढत गेला; आणि शिंदे, होळकर, पवार, गायकवाड वगैरे लढाऊ सरदार राज्यवृद्धीचा उद्योग करूं लागतांच निरनिराळ्या दरबारांत राजकारणें उत्पन्न झालीं तीं भागविण्यासाठीं निरनिराळे इसम प्रथम नेमले गेले; आणि कामाच्या अनुभवानें त्यांची कर्तबगारी वाढून परराष्ट्र-व्यवहारांत निष्णात असे अनेक गृहस्थ तयार झाले. तींच कामें त्यांजकडे वंशपरंपरा चालल्यानें अशीं अनेक घराणीं राज्यकारभारांत पुढें आलीं, आणि ठिकठिकाणीं वतनें संपादून त्यांनीं आपलें वास्तव्य केलें, व वैभव वाढविलें. अशा रीतीनें स्वराज्यांत राष्ट्राचा व्याप

वाढत गेल्याबरोबर पुष्कळांचें दैन्य दूर होऊन लोकांस पराक्रम गाजविण्यास अवकाश मिळत गेला. अर्थात् प्रस्तुतच्या शांततेंत असे व्याप बंद होऊन पराक्रम करून दाखविण्याची संधि बाहेर लोकांस मिळेनाशी झाली, त्यामुळें सर्व लोक वडिलार्जित इस्टेटीवरच अवलंबून राहूं लागले. समाईक कुटुंबपद्धतीमुळें वतनाच्या चिरफळ्या होऊन लोक निर्धन झाले, असा जो सामान्य समज आहे, तो सर्वस्वीं खरा नसून, त्याचें अंतस्थ कारण राष्ट्राच्या करामतीस अवकाश राहिला नाहीं हें आहे. इंग्रजी राज्यांत ज्याप्रमाणें क्लाइव्ह‍ हेस्टिंग्स् सारखीं माणसें, आरंभीं अप्रसिद्ध असतांही संधि मिळतांच पराक्रम गाजवूं लागलीं, तसाच प्रकार बाजीरावाचे वेळीं कित्येक महाराष्ट्रीय कुटुंबांचा झाला. अशा ऐतिहासिक घराण्यांचे वृत्तान्त व प्रसिद्ध पुरुषांच्या वंशावळी उपलब्ध झाल्या तितक्या पुढें स्वतंत्रपणें शाहूछत्रपतीचे अखेरीस एकदमच देण्यांत देणार आहेत.

बाजीरावाचे पुढील उद्योग समजण्यासाठीं प्रथम दिल्लीदरबारच्या भानगडी समजून घेतल्या पाहिजेत.

३. सय्यदांच्या कारभाराची अखेर, (मार्च १७१९—नोव्हेंबर–१७२०) फर्रुख्सेयरच्या मृत्यूनंतर दरबारांत पुष्कळ धामधूम चालली. सय्यदांनीं फेब्रुवारींत तख्तावर बसविलेला शहाजादा रफीउद्दराजत क्षयरोगानें स. १७१९ च्या जून महिन्यांत मरण पावला, व सय्यदांनीं त्याचा वडील भाऊ रफीउद्दौला याची बादशाहीवर स्थापना केली. अजितसिंगाची मुलगी फर्रुख्सेयरची राणी दिल्लींत होती, तिला सय्यदांनीं अजितसिंगाचे स्वाधीन केलें. तिची संपत्ति एक कोटीहून अधिक होती ती सर्व त्यांनीं तिला दिली. अजितसिंगानें तिला स्वदेशीं नेऊन प्रायश्चित्त देववून परत हिंदुधर्मांत घेतलें. नवीन बादशहा आजारी पडून ता. १७ सेप्टेंबर रोजीं मरण पावला, आणि बहादुरशहाचा पुत्र खुजिस्ता अख्तार याचा मुलगा रोशन अख्तार

याची महंमदशहा नांवानें तख्तावर स्थापना झाली (२८ सेप्टेंबर १७१९). या वेळीं रजपूत राजांना खुष करणें सय्यदांस जरूर वाटल्या-वरून त्यांनीं अजितसिंगास अजमीर व गुजराथ या सुभ्यांवर नेमिलें. सवाई जयसिंगासही पुष्कळ नवीन मुलखांची प्राप्ति झाली.

निजामुल्मुल्क व सय्यद यांचें कधींच पटलें नाहीं. निजाम मोठा महत्त्वाकांक्षी असून सय्यदांचे कारभारांत त्यास वर डोकें काढण्यास वाव मिळाला नाहीं. त्याला दक्षिणचा कारभार हवा होता, तो सय्यद त्याला देईनात. बहारप्रांतावर त्याची नेमणूक झाली होती, पण तिकडे तो गेला नाहीं. पुढें त्याची नेमणूक माळव्याचे सुभ्यावर होऊन, ता. १५ मार्च १७१९ रोजीं तो उज्जनला निघून गेला. त्या वेळीं आपणास माळव्यांतून तरी पुनः बदलूं नये असें वचन त्यानें सय्यदांपासून घेतलें होतें. कोठें तरी कायमपणा असण्याची त्याच्या भावी उद्देशास जरूर होती. माळव्यांत गेल्यावर स. १७१९ चा पावसाळा संपतांच, त्यानें पुष्कळशी फौज ठेवून युद्धाची तयारी चालविली. याचें कारण हुसेन सय्यदानें त्यास विचारलें, तेव्हां निजामानें उत्तर कळविलें कीं, मराठ्यांनीं माळव्यांत ठाणें दिलें असून त्यांस हुसकून देण्यासाठीं फौजेची अत्यंत जरूर आहे. परंतु ही गोष्ट हुसेन सय्यदास पटली नाहीं. त्यानें दिलावर अली नांवाच्या आपल्या सरदारास निजामाचे हालचालींवर लक्ष ठेवण्यास पाठविलें; आणि निजामास माळव्याच्या कारभारावरून काढून परत दिल्लीस बोलाविलें. स. १७१८ त सय्यद हुसेन दिल्लीस गेला तेव्हां त्यानें आपली बायका मंडळी औरंगाबादेसच ठेविली होती, ती परत आणण्यास आपण जात आहों असा बहाणा करण्याची दिलावर-अलीस ताकीद होती. निजामाचा चुलत भाऊ अमीनखान आग्र्याचे सुभ्यावर होता, त्यानेंही निजामास लिहिलें कीं, 'सय्यद आपल्या दोघांच्या नाशावर आहेत. बादशहासुद्धां त्यांचे जाचास कंटाळला आहे, त्यांचा प्रतीकार आपण जरूर केला

पाहिजे.' या बरोबरच खुद्द बादशहाचें व त्याच्या आईचें अशीं पत्रें निजामास आलीं कीं ' कसेंही करून आह्मास या सय्यदांचे जाचांतून सोडवावें.' निजामास आपण असा मोकळा सोडला ही चूक केली असें पुढें सय्यदांस वाटलें. आलमअली औरंगाबादच्या बंदोबस्तास होता, त्यास हुसेनअलीनें चांगल्या बंदोबस्तानें राहण्यास लिहिलें. दिलावर-अली व आलमअली या दोघांनीं दोहोंकडून चालून येऊन मध्यें निजामाचा संहार करण्याचा बेत त्यांनीं ठरविला. येणेंप्रमाणें सय्यदांचा व निजामाचा सामना जुंपला. या दोन पक्षांतून जो निभावेल, त्याच्या हातांत पुढील कारभार जाणार हें उघड होतें. सय्यदांच्या हातांत सत्ता व वजन होतें; परंतु धूर्तता व धोरण हे गुण त्यांच्या अंगीं नव्हते. अब्दुल्ला विलासी व थंड स्वभावाचा होता. हुसेनच्या अंगीं शौर्य व तडफ हे गुण होते; परंतु तो उतावळा व उद्दाम वृत्तीचा असल्यानें दूरवर विचार करून मनांतील भाव प्रगट न करितां धूर्ततेनें वागण्याचें कसब त्यास नव्हतें. निजामाची शक्ति कमी होती; परंतु खोल विचार, धूर्तता व प्रसंग पाहून वागण्याचें सामर्थ्य त्यास चांगलें होतें. या स्वभावानुसार पुढें परिणाम घडून आले.

निजामानें माळव्यांत आपला दरबार भरवून सर्व मंडळीचा सल्ला घेतला. सय्यदांशीं उघड विरोध करावयाचा नाहीं, हुकूम येतील ते सन्मान-पूर्वक शिरसावंद्य करावयाचे, परंतु प्रसंग पडल्यास लढण्याची तयारी जय्यत ठेवावयाची, असा वर्तनक्रम निजामानें सर्वांच्या विचारें ठरविला. अशीरगडच्या किल्लेदारास वश करून, दक्षिणेंत गेल्यास तो किल्ला ताबड-तोब आपल्या हस्तगत व्हावा अशी तजवीज आंतून त्यानें केली. हुकुमा-प्रमाणें माळव्याचा कारभार सोडून दिल्लीकडे निघून जाण्याचा बहाणा निजामानें केला. दोनतीन मुक्काम तो गेलाही. दोराहा[1] येथें पोंचतांच निजामानें एकदम आल्या मार्गानें परत जाण्याचा हुकूम आपल्या लोकांस

[1] Dorahah शाहू जेथून परत आला तें ठिकाण.

सोडिला. ता. ८ मे १७२० रोजीं त्यानें अकबरपुरच्या उतारावर नर्मदानदी ओलांडिली. ही बातमी दिल्लीस कळतांच हुसेनअलीच्या मनांत आपण एकदम निजामावर चालून जावें असें होतें. त्यास अब्दुल्ला व खानडौरान यांनीं विरोध केला. ते म्हणाले, 'निजामाचा समाचार घेण्यास दिलावर अली व आलम अली बस आहेत. उगाच घाई करून घाबरेपणा दाखविल्यानें काम बिघडेल.' असा विचार करून सय्यदांनीं दिलावरअलीस निजामाचे पाठीवर ताबडतोब जाण्याचा हुकूम सोडिला, आणि राव भीमसिंग हाडा, गजसिंग नरवारी वगैरे कित्येक सरदारांस दिलावरचे मदतीस पाठविलें. आलमअलीसही दक्षिणेंतून निजामावर चालून येण्याचा हुकूम त्यांनीं औरंगाबादेस पाठविला.

बऱ्हाणपुरच्या नजीकच अशीरगड किल्ला नर्मदेच्या दक्षिणेस सुमारें ४५ मैलांवर आहे. दक्षिणच्या प्रवेशाचें तें द्वारच म्हटलें तरी चालेल. गुप्त हेरांच्या मार्फत पैसे चारून निजामानें आपला मुलगा गाजीउद्दीन फिरूजजंग यास किल्ल्यावर पाठवून ता. २० मे १७२० रोजीं किल्ला हस्तगत केला, आणि किल्लेदार अबूतालीखान म्हणून वृद्ध गृहस्थ होता, त्यास कैद केलें. लगेच मागून बीजागड, खरगोण मार्गानें निजामही अशीरगडावर आला, आणि तेथें आपले दोन मुलगे बंदोबस्तास ठेवून स्वतः तापीच्या उत्तर किनाऱ्यावर बऱ्हाणपुरास लालबागेंत येऊन उतरला.

या घडामोडींची बातमी येतांच आलमअलीनें अचरखान व रावरंभा निंबाळकर या दोन सरदारांस बऱ्हाणपुरावर पाठविलें; पण त्यांस निजामानें पकडून कैद केलें. सय्यदांचा धाकटा भाऊ सैफुद्दीनअलीखान दिल्लीच्या सुभ्यावर मुरादाबाद येथें होता, त्याची आई याच वेळीं औरंगाबादेहून मुरादाबादेस जात असतां बऱ्हाणपुरास निजामाचे हातांत सांपडली. ती निजामास आपले सर्व दागदागिने देऊन सुखरूप सोडण्याची विनवणी करूं लागली; परंतु निजामानें तिच्या संपत्तीस हात न लावतां उलट

तिला बंदोबस्तानें पुढें रवाना केलें. राज्यकारणांत अशा धोरणाचा मोठा उपयोग होत असतो.

४. खांडव्याची लढाई (१९ जून १७२०).—आलमअली केवळ वीस वर्षांचा तरुण व उत्साही गृहस्थ होता. त्यास हुसेन अलीकडून सर्व खबर येतांच त्यानें निजामावर चालून जाण्याची तयारी चालविली; मराठे सरदारांस आपल्या मदतीस घेतलें; आणि दिलावरअली उत्तरेकडून येतांच आपण औरंगाबादेहून चालून जावयाचें असा बेत ठरविला. त्याज-पाशीं एकंदर तीस हजार फौज असून त्यापैकीं पंधरासोळा हजार मराठे होते. ता. ७ जून सन १७२० रोजीं आलमअलीनें औरंगाबादेहून कूच केलें. तिकडून दिलावर अलीखान हंडिया येथें नर्मदा उतरून मोठ्या जोरानें निजामावर चालून आला. ता. ६ जून रोजीं निजामानें तापी उतरून दक्षिण कांठावर आपली छावणी दिली; आणि दिलावरअली व आलमअली यांचा मिलाफ होऊं न देतां एकएकास वेगळे गांठण्या-चा बेत त्यानें ठरविला.

दिलावर अली उतावळा व मानी होता. सय्यदांनीं ढिलाईबद्दल त्यास टोंचून लिहिलें, तें सहन न होऊन रागारागानेंच तो निजामावर चालून गेला, आणि दारूच्या धुंदींत त्यानें चीड येण्याजोगें जोगें पत्र निजामास लिहिलें. ता. ७ जून रोजीं निजाम पुनः तापीच्या उत्तरेकडे त्याजवर चालून गेला. निजामाबरोबर तोफखाना असून अशीरगडावर त्यानें आपला सर्व बंदोबस्त पक्का ठेविलेला होता. बऱ्हाणपुरच्या उत्तरेस सोळा सतरा कोशांवर रतनपुर गांवानजीक निजामाचा तळ पडला. दिलावरची फौज उत्तरेकडून निजामावर चालून आली, ती, तेरा पासून सतरा हजारपावेतों असून चांगली कसलेली होती. निजामाकडेही चांगले अनुभवी सरदार होते. त्यांत कैद करून ठेविलेला राव रंभा निंबाळकर यासही त्यानें दिलावरचे फौजेवर पाठविलें. ही लढाई कोणत्या ठिकाणीं झाली त्याचा निश्चय होत नाही.

खांडवा व हुसेनपुरच्या नजीक पांढरा डोंगर आहे तेथें ही लढाई झाली असें ग्रंथकार लिहितात. ता. १९ जून १७२० रोजीं दोनप्रहरांनंतर मोठें तुंबळ रणकंदन होऊन त्यांत दिलावरअली व त्याचे सर्व मोठमोठे सरदार मारले गेले. मागें सांगितलेले रजपूत राजे भीमसिंग व गजसिंग हेही पडले. खांडव्याची ही लढाई म्हणजे सय्यदांच्या कारभाराचा पहिला तुडता पाय होय. लगेच इकडून आलमअलीखान वऱ्हाणपुरावर चालून येत होता, त्याजला तोंड देण्यास निजामानें आपली फौज रवाना केली. आलमअलीस दिलावर पडल्याची बातमी कळतांच तो जागच्या जागीं राहिला, पुढें चालून आला नाहीं.

दिलावरअलीचा पाडाव झाल्याची बातमी ता. ५ जुलई रोजीं सय्यदांस दिल्लीस कळली, तेव्हां पुढें काय करावें हें त्यांस सुचेना. हुसेनचीं बायकामुलें औरंगाबादेस होतीं तीं शत्रूच्या हातांत पडतील अशी त्यांस भीति होती. तेव्हां तूर्त निजामास चिडवूं नये आणि सलोखा दाखवून त्यास कबजांत आणावें, असा विचार सय्यदांनीं ठरवून त्यास पत्र लिहिलें, कीं 'दिलावर अलीनें आमच्या हुकमाबाहेर वर्तन केलें; त्यास फक्त कबिले घेऊन येण्याची ताकीद होती. त्यानें बंडखोरपणा केला, त्याचें प्रायश्चित्त त्यास मिळालें.' असें पत्र निजामास लिहून, शिवाय बादशहाकडूनही एक लांबलचक फर्मान सय्यदांनीं निजामास लिहविलें, आणि त्याची समजूत करण्याकरितां दक्षिणच्या सुभ्यावर निजामाची नेमणूक केल्याचा हुकूम पाठविला. आलमअलीस सय्यदांनीं लिहिलें, कीं 'तूर्त तुम्हीं पडतें घ्यावें आणि निजामाशीं गोडीनें वागून राहवें.' असा मार्ग घाबरेपणानें सय्यदांनीं अवलंबिला, तेणेंकरून निजामाच्या पक्षास अनायासें जोर आला; आणि आलमअली बंडखोर ठरला.

सय्यदांच्या मनाची सारखी धरसाड चालू होती, त्यांस पुढें काय करावें हें समजेना. दक्षिणेंत निजामावर स्वारी करावी, तर मागें काय प्रकार

होईल त्याचा नेम नाहीं, न जावें तर तिकडे निजाम बलवान होतो-अशा विवंचनेंत बराच काळ गेला. घटकेंत बादशहास बरोबर घेऊन सर्वांनीं निजामावर चालून जाण्याचा, घटकेंत एकट्या हुसेन-अलीनेंच जाण्याचा, असे अनेक बेत झाले. निजामाचा चुलतबंधु महंमद अमीनखान याचें दिल्लींत बादशहाजवळ वजन होतें, त्याची सय्यदांस मोठी भीति पडली. येथून पुढें निजामाप्रमाणें अमीनखानानेंही मोठ्या सावधगिरीनें वागून, बाहेरून सय्यदांशीं मित्रभाव ठेवून अंतस्थ रीतीनें त्यांचा पाडाव करण्याचा उद्योग चालविला. महंमद अमीनखान व हुसनअली एकमेकांचा जीव घेण्यास टपले होते; पण त्यांचा बेत सिद्धीस गेला नाहीं. बाहेरून मात्र ते मित्रभाव दाखवीत.

इकडे आलमअलीनें निजामाशीं संग्राम करण्याचाच निश्चय केला. खांडव्याची लढाई आटोपल्यावर २७ जून रोजीं निजाम बऱ्हाणपुरास आला. तेथून त्यानें आलमअलीशीं नरमाईचें बोलणें सुरू केलें. 'तुम्ही सुभेगिरी आमच्या स्वाधीन करीत नाहीं, तर आतां आम्हांस जगून तरी काय करावयाचें आहे? आम्ही आतां मक्केस जाऊन राहिलेलें आयुष्य ईशचिंतनांत घालविणार!' अशी गप्प उठवून त्यानें लोकांस रजा दिल्याचे हुकूम सोडिले. हा सर्व कपटव्यूह होता; पण आलमअलीस तो खरा वाटला. इकडे आलमअलीच्या सल्लागारांनीं व विशेषतः मराठे सरदारांनीं त्यास अशी सल्ला दिली कीं, 'तूर्त समोर लढण्याचा प्रसंग आणूं नये. आपण सर्वांनीं काही वेळ माघार घेऊन औरंगाबादेवर किंवा त्याही अलीकडे अहंमदनगरावर येऊन राहवें; आणि तेथून मराठ्यांच्या फौजांनीं रात्रंदिवस छापे घालून निजामास हैराण करावें.' पण असला नामर्दपणा आपण कधीं करणार नाहीं असें बोलून, आलमअलीनें एकदम जाऊन निजामाशीं समोर सामना करण्याचा निश्चय केला. त्यांत निजामानें मुद्दाम आलमअलीचा स्वभाव ओळखून त्यास चीड येणारीं पत्रें लिहून आगींत

तेल ओतलें; आणि बऱ्हाणपुरावरून आपली छावणी दक्षिणेस पूर्णेच्या कांठीं आणिली. आलमअलीचा तळही तेथून नजीकच 'तलाव हरताळा' येथें पडला. पावसाळा जोराचा व रस्ते चिखलानें दुर्गम झालेले असल्यामुळें, दोन्ही दळें नदीच्या दोन बाजूंस कांहीं दिवस आपापल्या जागीं तटस्थ राहिलीं. पूर्णा नदीस उतार मिळेना. होडयांचा पूल तयार केलेला पावसानें वाहून गेला. तेव्हां नदीकांठानेंच निजाम कांहीं मुक्काम वर मलकापुर पावेतों गेला, तेथून बाळापुरच्या बाजूस नदीस उतार आहे अशी बातमी कळतांच, तेथें नदी उतरण्याची तजवीज निजामानें केली. दुसऱ्या कांठावरून आलमअलीची फौजही निजामावर गोळीबार करीत वर गेली. ता. १५ पासून २० जुलई १७२० पावेतों निजामाची सर्व फौज नदी उतरून अलीकडे आली, आणि शेवगांवनजीक छावणी करून राहिली. पावसाची संतत धार असल्यामुळें लोकांस दाणावैरण बिलकूल मिळेना. नागपुरकर भोसल्यांनीं निजामाच्या फौजेवर सर्व बाजूंनीं छापा घालून त्यास हैराण केलें. रुपयास दोन शेर आटा मिळेना, अशी स्थिति झाली. जनावरांच्या दृष्टीस गवताचें पानही पडेनासें झालें. अशा स्थितींत बाळापुरास येऊन निजामानें मुक्काम केला. तेथें धान्य वगैरे मुबलक मिळालें.

इकडे आलीमअलीनें आपली तयारी फार चांगली केली. त्याच्या जवळ पुष्कळच मोठमाठे सरदार जमा झाले. वाटेल तसा खर्च करण्यास कमी करूं नये, अशी त्यास सय्यदांचीही सूचना आली, त्याप्रमाणें त्यानें पैसा खर्च करून पुष्कळ लोक जमविले. त्यांत कांहीं लोक निजामाचे गुप्त हेर असेही होते. आलमअलीस मराठयांची चांगली मदत होती. संताजी शिंदे, खंडूजी दाभाडे, शंकराजी मल्हार, कान्होजी (भोसले) ही मंडळी शाहूच्या हुकुमानें १७।१८ हजार फौजेनिशीं आलमअलीच्या मदतीस आली होती.

५. बाळापुरची लढाई (ता. १० ऑगस्ट १७२०).—इतक्यांत निजामास दक्षिणच्या सुभ्यावर नेमल्याचें फर्मान आलें. निजामानें सामोरें जाऊन फर्मानाचा मोठा आदर केला, आणि लगेच त्याची नक्कल आलमअलीकडे पाठवून, 'तूं आतां कारभार सोडून आमचे हवालीं कर. तुम्हांस व सय्यदांचे बायकांमुलांस सुखरूपपणें दिल्लीस जाऊं देतों,' असें निजामानें आलमअलीस कळविलें. वास्तविक हें फर्मान निजामाची बाहेरून समजूत करण्याकारितां घांदलीनें पाठविलेलें होतें. तथापि त्यामुळें आलमअलीच्या लोकांत घोटाळा उडाला. आजपावेतों निजाम बंडखोर समजला जात असे. परंतु आतां या फर्मानामुळें आलमअलीच बंडखोर ठरला आणि निजाम राजरोस साव झाला. त्यानें बादशहास व सय्यदांस प्रेमभावाचीं लांबलचक पत्रें लिहिलीं. ' मराठे बळजोर झाल्यामुळें त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठीं आपला हुकूम नसतां एकदम माळवा सोडून दक्षिणेंत येणें आम्हांस भाग पडलें. आमच्याकडून बादशहाची यत्किंचित् अवज्ञा होणें शक्य नाहीं. आम्हांसही आतां कामाचा कंटाळाच आला आहे. मराठ्यांचा एवढा बंदोबस्त झाला म्हणजे आम्ही निघून मक्केस जाणार ! आतांच गेलों असतों, पण आमची नेमणूक दक्षिणच्या सुभ्यावर झाल्यानें काम सोडून जाणें म्हणजे हुकुमाची अवज्ञा होते. बादशहाचे हुकूम परमेश्वराच्या पेक्षांही आम्हांस ज्यास्त वंद्य आहेत. ' असें बादशहास लिहून हुसेनअलीसही त्यानें असेंच मोठ्या गोडीचें पत्र लिहिलें. 'तुमच्या बायकामुलांचीं मला अत्यंत काळजी आहे. मी औरंगाबादेस पोंचतांच, त्यांस लवकरच बंदोबस्तानें तुमच्याकडे रवाना करितों.' मुत्सद्दी धोरण म्हणजे काय, आणि सय्यदांचें चुकलें कोठें, याचा उलगडा या प्रकरणांतील सय्यदनिजामांच्या वर्तनविरोधावरून चांगला होतो.

ता. ९ ऑगस्ट स. १७२० रोजीं बाळापुराहून दोनतीन कोसांवर निजामानें लढाईच्या इराद्यानें आपली फौज व्यवस्थेनें उभी केली.

तिकडून आलमअलीखान हत्तीवर बसून तोफखाना पुढें ठेवून लढाईस आला. ता. १० ऑगस्ट रोजीं लढाई झाली; परंतु पुनः निजामानें जोराचा हल्ला केल्यावर आलमअलीचे बरेच सरदार पडले. त्याला स्वतःला गोळी लागली, आणि त्याचा हत्ती पळून जात असतां पुनः एक बाणाची जखम लागून आलमअली पडला. निजामाच्या सरदारानें आलमअलीचें शिर कापून नेलें. शंकराजी मल्हार जखमी होऊन निजामाचे हातांत कैद झाला. आलमअलीचें सर्व सामान निजामास सांपडलें; आणि त्याचे पुष्कळसे सरदारही फौजेसह निजामास जाऊन मिळाले. हैदराबादचा कारभारी मुबारीझखान व त्याचा भाऊ दिलावरखान हे सय्यदांकडचे होते; पण आलमअली मेलेला पाहून, तेहि निजामास मिळाले. मराठ्यांचे एकंदर ६३४ लोक पडले, तरी त्यांनीं हिय्या करून थेट निजामाच्या मुक्कामापर्यंत चाल करून पुष्कळसा खजिना लुटून आणिला. ही बाळापुरची लढाई सय्यदांचे नाशाचा आरंभ होय.

बाळापुरच्या लढाईची बातमी ता. २६ ऑगस्ट रोजीं सय्यदांस आग्रा येथें कळली. तेणेंकरून ते अत्यंत कष्टी झाले. निजामाचा चुलतभाऊ महंमद अमीनखान बादशहाजवळ होता, त्यास कारभारांतून काढण्याचा त्यांचा विचार चालला होता, परंतु वरील अरिष्टानें खचून जाऊन त्यानीं त्याच्याशीं गोडी ठेविली. पण तोही कपटनाटक करून आंतून सय्यदांच्या नाशास प्रवृत्त झाला. बादशहा व हुसेनअलीखान यांना निजामाचें पारिपत्य करण्यासाठीं दक्षिणेंत जावें, आणि अब्दुलाखानानें दिल्लीस जाऊन तेथचा बंदोबस्त ठेवावा, असा बेत ठरला. सय्यदबंधूंची ही फाटाफूटच त्यांच्या नाशास कारण झाली. अजमीरच्या रस्त्यानें रजपूत राजांची मदत मिळवीत दक्षिणेंत जाण्याचा बेत ठरवून बादशहाची स्वारी ता. ११ सेप्टेंबर रोजीं आग्र्याहून निघाली. राजा रतनचंद स्वारीबरोबर होता. शिवाय महंमदअमीनखान, हैदर कुलीखान व सादतखान हे

तीन प्रमुख सरदार बरोबर असून, त्यांचे हुसेन सय्यदांस मारून टाकण्याचे अंतस्थ बेत चालू होते. ता. ८ ऑक्टोबर १७२० रोजीं जयपुरच्या पूर्वेस साठ मैलांवर 'तोडाभीम' येथें बादशहाचा मुक्काम झाला. या ठिकाणीं हुसेनअलीचा खून झाला, त्यांत वर सांगितलेले तीन सरदार प्रमुख होते. या खुनाची हकीकत अत्यंत चित्तवेधक आहे, परंतु ती येथें देण्याचें प्रयोजन नाहीं. लगेच बादशहानें दरबार भरवून बक्षिसें वांटलीं, आणि वरील तिघांस मोठमोठ्या मनसबी दिल्या. सय्यदांच्या जाचांतून सुटल्याबद्दल बादशहास व लोकांस आनंदीआनंद झाला. बादशहाची स्वारी लगेच परत फिरून दिल्लीस निघाली. रस्त्यांत महंमदखान बंगश त्यास येऊन मिळाला. हळूहळू बादशहाचा जमाव फारच मोठा झाला. निजामुल्मुल्क्, राजागिरिधर बहादुर, सवाई जयसिंग व लाहोरचा सुभा अब्दुस्समदखान या सर्वांस खुषखबरीचीं पत्रें लिहून बादशहानें मोठा धीर दिला. सर्वांनीं जबाबही त्याच मासल्याचे पाठविले. बादशहाची स्वारी दिल्लीस आल्यावर अब्दुल्ला सय्यदाचें व त्याचें खूपच वांकडें आलें. अब्दुल्लानें दुसरा शहाजादा तख्तावर बसवून लढाईची तयारी केली. बादशहानें महंमद अमीनखानास वजीर नेमिलें. या वेळीं हैदरकुलीखान, खान डौरान, सादतखान, महंमखान बंगश, महंमद अमीनखानाचा मुलगा कमरुद्दीनखान, व सवाई जयसिंग इत्यादि मोठमोठे सरदार बादशहाजवळ होते. दिल्ली व मथुरा यांचे दरम्यान यमुनेच्या कांठीं हसनपुर येथें ता. १४ नोव्हेंबर स. १७२० रोजीं लढाई होऊन अब्दुल्ला सय्यद कैद झाला, त्याच वेळीं सय्यदांची कारकीर्द संपली. पुढें दोन वर्षांनीं ता. ११ ऑक्टोबर १७२२ रोजीं अब्दुल्लाचा खून झाला.

हिंदुस्थानच्या इतिहासांत व विशेषतः मराठ्यांच्या संबंधानें सय्यदांचा दहा वर्षांचा कारभार मोठा क्रांतिकारक आहे. बादशहाच्या कमकुवतपणामुळें जरी सय्यदांना क्रूरपणाचें वर्तन ठेवावें लागलें, तरी रयतेच्या संबंधानें

त्यांचा कारभार दुष्ट नव्हता. हिंदूंशीं त्यांचा प्रेमभाव पुष्कळच होता. रजपूत व मराठे त्यांस सर्वथा अनकूळ होते. मुसलमानांचा कडवा धर्मद्वेष त्यांचे ठिकाणीं नव्हता. उलट त्यांचें वर्तन बहुतेक हिंदु घरतीचें होतें. तथापि राज्यकारभारांतलें दूर दृष्टीचें धोरण अंगीं नसल्यामुळें त्यांचा नाश झाला. निजाम मोठा जहांबाज असल्यामुळें त्याच्या पुढें ते हार गेले. तथापि बादशाहींत मराठ्यांचें व रजपुतांचें प्राबल्य वाढण्यास सय्यदांचा कारभारच कारण झाला. निजामासारखा दुसरा कोणी गृहस्थ बादशाहीच्या कारभारावर असता तर मराठ्यांचा उत्कर्ष इतक्या सुलभ रीतीनें झाला नसता; कदाचित् बाळाजी विश्वनाथाचा सर्वच व्यूह ढांसळला असता. यासाठींच सय्यदांची हकीकत विस्तारानें दिली आहे.

सय्यदांचा पाडाव करण्यांत महंमद अमीनखान प्रमुख असून तोच पुढें वजीर झाला.हा निजामुल्मुल्कचा चुलता होय.(पहा वंशावळ पृ. ८६). बापाचा खून होऊन अमीनखान पंचवीस वर्षांचा असतां स. १६८६ च्या सुमारास बुखाऱ्याहून औरंगजेबाकडे आला. बादशहानें त्यास नोकरींत घेऊन चुलतभाऊ गाजीउद्दीन याजबरोबर ठेविलें; आणि पुढें त्यास चीनबहादुर अशी पदवी दिली. निजामाइतका तो धाडसी नसून अंग बचावून वागत असे. फर्रुखसेयरनें त्यास दुय्यम बक्षीची जागा दिली, तेव्हांपासून तो बादशाहींत निरनिराळ्या कामीं वावरत होता.

६. **सय्यदांचा हस्तक रतनचंद.**—मोगल बादशाहींत सुद्धां, हल्लींच्या प्रमाणेंच, सर्व मोठमोठ्या मुसलमान अधिकाऱ्यांजवळ हुशार हिंदु गृहस्थ कामास असत. चिटणिसी, हिशेबी, वकिली वगैरे कामें, खलबतें व त्यांतील खुब्या समजून घेण्यास परकी भाषा बोलणाऱ्या मुसलमान अधिकाऱ्यांस हिंदूंचाच उपयोग विशेष होई. सय्यदांचे कारभारांत तर हिंदूंचा पगडा विशेष होता. सबब अशा कांहीं व्यक्तींचे उल्लेख स्वतंत्रतेनें करणें जरूर आहे. दक्षिणेंतल्याप्रमाणें दिल्लीकडेसुद्धां कित्येक हिंदु

कुटुंबें मुसलमान सरदारांजवळ पिढ्यानुपिढ्या कामें करून नांवाजलेलीं होतीं. थेट पानपतच्या संग्रामापर्यंत अशा कुटुंबांचा थांग लागतो.

रतनचंद हा वसुलाच्या व हिशेबाच्या कामांत परिपूर्णतेनें निपुण असून शिवाय दिल्लींत राहून राज्याच्या उलाढाली करणाऱ्या मंडळींत बनिया रतनचंदाचें नांव प्रमुख आहे. अबदुल्ला सय्यदाचा हा केवळ उजवा हात असून त्याच्याच नाशाबरोबर तोही नाश पावला. दिवाण–इ–खालिसा ह्मणजे वसूल व हिशेब या कामांवर रतनचंदाची नेमणूक वजीर अब्दुल्लानें कांहीं दिवस करविली होती. सन १७१७ त या जागेवर बादशहानें औरंगजेबाच्या तालमेंत तयार झालेला इनायतुल्ला यास नेमिलें. हा इनायतुल्ला हिंदूंचा द्वेष्टा असून, सय्यदांचे वेळेस हिंदु कामगारांचें माहात्म्य बरेंच वाढलें, तें इनायतुल्लास खपलें नाहीं. रतनचंदाच्या शिफारसीनें जिझिया कर बंद झाला होता तो इनायतुल्लानें पुनः सुरू केला; आणि हिंदूंच्या जहागिरी पुष्कळ कमी केल्या. हा प्रकार रतनचंद व दुसरे अंमलदार यांस खपला नाहीं. त्यांनीं वजिराकडे तक्रारी केल्या. तेणेंकरून वजिराचें व बादशहाचें ज्यास्तच वांकडें आलें. रतनचंदास नोकरींतून काढून टाकण्याचा बादशहानें हुकूम केला, तो अब्दुल्लानें मानिला नाहीं. अब्दुल्लाचे सगळे उद्योग रतनचंदामुळेंच यथास्थित चालले होते. पुढें फर्रुखसेयर बादशहास पकडण्यास सय्यदांनीं जनानखान्यांत फौज पाठविली, तिजवर रतनचंद मुख्य होता. बादशहास त्यांनीं २८ फेब्रुवारी १७१९ रोजीं कैद करून पुढें ठार मारिलें; आणि नवीन कारकीर्द सुरू झाली, तेव्हां रतनचंद, अजितसिंग व कोट्याचा भीमसिंग यांच्या आग्रहावरून सय्यदांनीं लगेच जिझिया कर माफ केला. पुढें कांहीं काळ दोघां सय्यद बंधूंचें वांकडें आलें, तेव्हां रतनचंदानें अनेक प्रसंगीं उभयतांची समजूत घालून त्यांचें भांडण मिटाविलें. राजागिरिधर बहादुरची व सय्यदांची लढाई अलाहबादेस झाली, तेव्हां

त्या दोघांचा तह घडवून आणण्याची महत्त्वाची कामगिरी रतनचंदानें उत्तम बजावून गिरिधरसारखा शूर पुरुष त्यानें सय्यदांच्या बाजूस आणिला.

रतनचंदाचा शेवट मात्र वाईट झाला. ऑक्टोबर ता. ८ सन १७२० रोजीं जयपुरच्या पूर्वेस साठ मैलांवर बादशहाचा मुक्काम असतां हुसेन-सय्यदाचा खून झाला, आणि त्याची छावणी व संपत्ति सर्व लुटली गेली, त्या गर्दींत हुसेनसय्यदाचे सरदार, ज्यास जिकडे वाट फुटली तिकडे, चालते झाले. त्यांत पुष्कळांनीं रतनचंदास पळून जाण्यास सांगितलें असतां त्यानें तें मानिलें नाहीं. एकाएकीं धन्याचा खून झालेला पाहून तो अगदीं वेडा होऊन गेला. मात्र हुसेनचा खून झाल्याची बातमी त्यानें ताबडतोब अब्दुल्ला सय्यद दिल्लीस वजीर होता त्यास कळविली. हुसेन-सय्यदास मारण्यांत महंमद अमीनखान प्रमुख असून तोच पुढें वजीर झाला. राजा गिरिधरचा बाप दयाराम हा अमीनखानाजवळ होता, त्यास पाठवून खानानें रतनचंदास पकडून हालहाल करीत आपल्यापुढें आणिलें; आणि कांहीं काळ त्यास मोगल लोकांच्या पहाऱ्यांत ठेविलें. कांहीं दिवसांनीं पुढें अब्बदुल्ला सय्यद व बादशहा यांची लढाई चालू असतां बादशहानें रतनचंदास आपल्या समोर आणून त्याचा शिरच्छेद करविला, (१३-११-१७२०). मुसलमान ग्रंथकारांचा अभिप्राय असा आहे, कीं, सय्यद स्वतः स्वभावानें चांगले होते; परंतु रतनचंदाच्या संगतीस लागून त्यांनीं अनुचित कृत्यें केलीं. असे अभिप्राय पुष्कळ अंशीं पक्षपाताचे असतात. एक गोष्ट उघड होते, कीं सय्यदांचा पुष्कळसा ओढा हिंदूंकडे होता, आणि त्यांचे जवळ रतनचंदासारख्यांचें वजन होतें. रतनचंदाचे बहिणीचा नवरा केशवराय हाही एक गृहस्थ दिल्लींत मोठ्या कामावर होता. हिंदुस्थानच्या इतिहासांत या मंडळीचीं नांवें स्मरणीय होत.

प्रकरण सातवें.

———:o:———

बाजीरावाचा निजामावर शह

(स. १७२०-२८.)

१. बाजीरावाच्या हालचाली व त्यांचें रहस्य.—बाजीरावानें पेशवाई मिळतांच जे उद्योग सुरू केले त्यांत त्याचा उद्देश काय होता, हें बिनचूक ताडण्यास लागणारा अस्सल पुरावा अद्यापि भरपूर उपलब्ध नाहीं. या संबंधानें वीस वर्षांपूर्वी रा. राजवाडयांनीं दर्शविलेला खेद अद्यापि कायम आहे, [खं. २ पृ. ५१—५२]. तीन शकावल्यांतील उडते उल्लेख, नानासाहेबाच्या रोजनिशीच्या दुसऱ्या भागाच्या शेवटीं दिलेले तारीखवार मुक्काम व शाहू छत्रपतीच्या रोजनिशींतील कित्येक टिपणें, यांजवरूनच बाजीरावाच्या वर्तनोद्देशाचा अंदाज बांधावा लागतो. तथापि त्याच्या अंमदानींतील एकंदर घडामोडी एका दृष्टिकेंद्रांत घेऊन सामान्य विचार केला असतां, त्यांचे पहिल्या अकरा व दुसऱ्या नऊ वर्षांचे असे दोन मुख्य खंड स्पष्ट दिसूं लागतात. बापानें अंगीकारिलेली राज्यकारभाराची दिशा त्यास तशीच जोरानें पुढें चालावावयाची होती; परंतु तसें करण्यास त्यास मुख्य अडचण दरबारांतील मंडळीकडूनच आली. सय्यदांबरोबर झालेला करार पुरा पाडण्यास निजाम नानासाहेब्या

हरकती आणूं लागला, आणि पुढें तो स्वतंत्र होऊनच दक्षिणेंत येऊन वावरूं लागला, तेव्हां संभाजीसारख्या शाहूच्या प्रतिस्पर्धी इसमास फोडून, अगर शाहूच्या पक्षांतील प्रतिनिधि, दाभाडे वगैरे मंडळीस नाना प्रकारचें आमिष दाखवून, तो पूर्वीचाच खेळ पुनः खेळूं लागला. अशा परिस्थितींत तरुण व अननुभवी बाजीरावावर शाहूचाही आरंभीं पूर्ण विश्वास बसला नाहीं. हा ह्मणतो तें बरें कीं, तो ह्मणतो तें बरें, अशी शाहूची स्थिति होई. इकडे निजामासही बाजीरावाच्या कर्तृत्वाचा अंदाज नसल्यामुळें आपण शाहूच्या दरबारांत पुनः दंगल उडवून देऊं असें वाटलें. ही अनिश्चिति उलथून देणें बाजीरावाचें पहिलें काम होतें. पेशवाईचा अधिकार गाजविण्याची ताकद आपल्या अंगांत आहे, बापाची पद्धत, प्रसंग पडल्यास लष्करी जोरानेंही आपण सिद्धीस नेणार, पूर्वीं संभाजीशीं किंवा चंद्रसेनाशीं जसे निजामानें डाव केले, तसे तो पुनः [illegible]जूं लागेल तर ते डाव खेळणाऱ्या स्वकीय मंडळीस व निजामास संपूर्णपणें [illegible] देण्यास आपण सर्वथैव समर्थ आहों, आड येणाऱ्यास प्रखर [illegible]सन करण्यास आपण कधीं कचरणार नाहीं, हें बाह्य जगाच्या व विशेषतः शाहूच्याही नजरेस आणून देण्याचा बाजीरावाचा पहिला मोठा उपक्रम होता. तो सिद्धीस नेण्यांत त्याचीं जवळ जवळ बारा वर्षें गेलीं. ह्या बारा वर्षांत त्यानें निजामाचा चांगलाच समाचार घेतला. त्याजबरोबर लाडीगोडी लावणाऱ्या संभाजीस कायमचें जाग्यावर बसविलें, आणि चंद्रसेनाचा पूर्वींचा खेळ नवीन सेनापति दाभाडेही खेळूं लागेल तर ती गोष्ट आपण कदापि चालूं देणार नाहीं हें त्यानें दाभाड्यासही चांगलें शिकवि[illegible] इतकें काम सिद्धीस जाण्यास स. १७३१ साल आलें. बाळा[illegible] नाथाच्या तहांतील चौथाई सरदेशमुखीचे हक्क गुजराथ, [illegible] प्रांतांवर बसविण्याचें काम या अकरा वर्षांत बाजी[illegible] तथापि स्वकीय विरोधकांवर त्याचा पगडा संपू[illegible]

स्वैरपणें प्रगट होण्यास अवधि मिळाला नाहीं. दाभाड्याचा पाडाव झाल्यावर सर्व लोक त्याची हुकमत निमूटपणें पाळूं लागले. तेव्हां पुढील नऊ वर्षांच्या उत्तर भागांत बाजीरावानें बापाचा अंगीकृत उद्योग बहुतेक सिद्ध करून दाखविला. नादीरशहाची स्वारी व स्वतःचें अल्पायुष्य हीं दोन विघ्नें उपस्थित झालीं नसतीं तर बाजीरावानें हिंदुस्थानचा भावी इतिहास सर्वस्वी बदलून टाकिला असता. तूर्त आपणांस बाजीरावाच्या कामगिरीचे वरील दोन पल्ले नेहमीं दृष्टीपुढें ठेविले पाहिजेत. स्वकीय विरोधकांचे कावे, शाहूच्या मनाची धरसोड व निजामाच्या खटपटी, यांच्या योगानें पहिल्या पल्यांतील बाजीरावाच्या हालचाली उपस्थित झाल्या आहेत. निजाम, संभाजी व दाभाडे यांचीं प्रकरणें या भागांत प्रमुख आहेत; आणि त्या सर्वांची एक व्यवस्थित सांखळी बनलेली आहे. अर्थात् बाजीरावाचें खरें धाडस व स्वैर संचार नऊ वर्षांच्या उत्तर भागांत आपल्या नजरेस येतो. पहिल्या भागांत त्याची स्थिति बरीचशी हातपाय आंखडल्यासारखी होती, म्हणून तो भाग दुसऱ्याची तयारी होय, असें ह्मणतां येईल.

या पहिल्या हालचाली बिनचूक ठरविण्यास भरपूर साधन नाहीं. शकावलींतले उल्लेख अपुरे व धरसोडीचे आहेत. नानासाहेब पेशव्याच्या रोजनिशीच्या दुसऱ्या भागाचे शेवटीं बाजीरावाचे मुक्काम तारीखवार दिले आहेत, परंतु तपासून पाहतां ते बिनचूक आहेत असें वाटत नाहीं. दोन दोन वर्षें बाजीराव केवळ पुणें व साताऱ्याचे दरम्यान लुडबुडत राहिला असेल हें शक्य नाहीं. दुसऱ्याही अनेक चुका त्यांत दिसतात. तूर्त आ-[illegible]च्या कामापुरती त्याच्या हालचालींची खालील यादी ठोकळ मानानें [illegible]क धरून चालण्यास हरकत नाहीं.

[illegible]० एप्रिल १७ पेशवाईवर नेमणूक.

जून १९ खांडव्याची लढाई, दिलावरअलीचा पाडाव. या ठिकाणीं हजर नाहीं.

,, ऑगस्ट १० बाळापुरची लढाई. बाजीराव बहुधा हजर.

,, सेप्टेंबर–नोव्हेंबर, सातारा.

,, डिसेंबर–जानेवारी १७२१ मोगलाईंत सावर्डिया येथें

,, निजामाची भेट. विजापुर जुन्नरकडे निजामावर स्वाऱ्या.

स. १७२२ फेब्रुवारी–मे, पूर्वेकडे मोगलाईवर स्वारी.

,, जुलई–सेप्टेंबर, सातारा. या सालीं अगर पुढील सालीं प्रतिनिधीशीं वाद.

ऑक्टोबर. सासवड, सुपें, पुणें. पुण्यास वास्तव्य करण्याचा उपक्रम. सासवडास गैरसोय होऊन कांहीं दिवस सुप्यास मुक्काम.

स. १७२३ डिसेंबर–जून, उत्तर हिंदुस्थानांत पहिली स्वारी, मोगलाई, बऱ्हाणपुर, हंडिया, माळव्यांत झाबवा, व वाघेलखंडांत (रीवा वगैरे).

,, जुलई–नोव्हेंबर, सातारा व आजूबाजूचा प्रदेश, डिसेंबर–जुलई १७२४ माळवा, उज्जेन, बुंदेलखंड.

स. १७२४ चा आरंभ, सारंगपुरची लढाई, राजा गिरिधरचा पाडाव.

जुलई–ऑगस्ट, सातारा.

सेप्टेंबर–ऑक्टोबर मोगलाई.

२ ऑक्टोबर–साखरखेड्याच्या लढाईत निजामास मदत.

नोव्हेंबर–मार्च १७२५ माळवा.

स. १७२५ एप्रिल–सेप्टेंबर, सातारा.

,, सेप्टेंबर–जून १७२६ कर्नाटकची पहिली स्वारी

स. १७२६ एप्रिल–सेप्टेंबर, सातारा.

,, ऑक्टोबर–स. १७२७ मे, कर्नाटकां

थेट श्रीरंगपट्टण पर्यंत केल्याचा उल्ले

(ना. सा. रो. भा. २ पृ. २२

२२ व २५ यांवरून ही स्वारी झाल्याचा पुरावा मिळतो.)

स. १७२७ पावसाळा, सातारा.

,, सेप्टेंबर–स. १७२८ मार्च. निजामावर स्वारी. रेवातीरीं मुक्काम जानेवारी १७–२८ त.

स. १७२८ फेब्रुवारी २५, पालखेडची लढाई, निजामाचा पाडाव.

,, ६ मार्च, मुंगीशेवगांवचा तह. पुढें वर्ष अखेर मुक्काम सातारा पुणें.

स. १७२९ जानेवारी–जुलई, वऱ्हाड, माळवा बुंदेलखंड; मार्च–एप्रिल जैतगडचा वेढा, बंगसाचा पाडाव. चिमाजी आपाकडून माळव्याची व्यवस्था. ऑगष्ट–डिसेंबर, सातारा पुणें.

स. १७३०मार्च एप्रिल, संभाजीचा पाडाव, ताराबाई शाहूकडे आली.

,, ऑक्टोबर–मे १७३१ खानदेश गुजराथ वगैरे.

,, फेब्रुवारी–एप्रिल–शाहू संभाजींची भेट, वारणेचा तह

स.१७३१ता.१एप्रिल डभईची लढाई.पावसाळ्यांत उभयपक्षांचीसमजूत.

,, १२ ऑक्टोबर, तिरळ्याची लढाई, दयाबहादुरचा पाडाव.

स. १७३२ कोंकण व पुणें सातारा, माळवा व उत्तर हिंदुस्थान.

स. १७३३ चा आरंभ, बुंदेलखंड प्रकरण, छत्रसालाचा मृत्यु, बाजीरावास प्रदेशप्राप्ति.

,, एप्रिल–डिसेंबर, जंजिऱ्यावरील मोहीम. गोवळकोटची लढाई ता.८जुलई.

[illegible] ३६ माळवा व उत्तर हिंदुस्थान, कर्जानें गांजणूक.

[illegible] ४–एप्रिल ३, आंगऱ्यांचे दौलतीचा विभाग.

जुलई १७३८ दिल्लीवरची मोठी स्वारी.

स. १७३७ फेब्रुवारी मार्च, बादशहाचा पराभव झील, तलावावर.

,, १३ डिसेंबर-८जानेवारी १७३८ निजामाचा पाडाव, भोपाळचीलढाई, व सिरोंजचा तह.

स. १७३९ फेब्रुवारी, वऱ्हाडांत रघूजी भोसल्याकडून आवाजी कवड्याचा पाडाव.

स.१७४० नासिरजंगाचा पराभव व,मुंगी पैठणचा तह फेब्रुवारी २७.

,, २८ एप्रिल मृत्यु रावेर येथें नर्मदाकांठीं.

निजामानें बंडखोरी करून स. १७२०च्या मे महिन्यांत नर्मदापार होऊन दिलावरअली व आलमअली यांस वेगवेगळे गांठून जून महीन्यांत पहिल्याचा व ऑगस्ट महिन्यांत दुसऱ्याचा बाळापुर येथें फडशा उडविला, हेंवर सांगितलेंच आहे.निजाम दिल्लीहून निघण्याचे सुमारास इकडे बाजीरावास पेशवाई मिळाली; करारान्वयें त्यास आलम अलीच्या मदतीस ताबडतोब जावें लागलें. वेळ मोठी आणीबाणीची होती. सय्यदांचा पाडाव झालेला नव्हता, आणि त्यांच्याच मार्फतीनें व मदतीनें मराठ्यांचीं सर्व कारस्थानें चाललीं होतीं. तेव्हां निजामासारखा प्रबळ शत्रु दक्षिणेंत येऊन आपल्या शेजारीं रोवला जावा हें मराठयांस हितावह नव्हतें, त्याचा प्रतीकार करण्यासाठीं बाजीराव ताबडतोब खानदेशांत गेला. बाळापुरच्या लढाईत तो स्वतः हजर असल्याचा स्पष्ट उलेख आढळत नाहीं. तरी रोजनिशींतील उल्लेखावरून त्याचा मुकाम त्या वेळीं बाळापुरास होता. त्या लढाईत शंकराजी मल्हार निजामाचे हातीं सांपडला, आणि पुढें ते जखमांनीं लवकरच मरण पावला. खंडेराव दाभाडे व दमाजी गा[illegible] हे सरदार आलमअलीच्या मदतीस होते, आणि लढाईत [illegible] लोक पडले. दमाजी गायकवाडाचा पराक्रम ह्या ल[illegible] योगानें पुढें त्याच्या घराण्याचा उदय झाला.

बाळापुरची लढाई ही मराठ्यांच्या इतिहासांत क्रांतिकारक समजली जाते. ह्या लढाईंत सय्यदांस यश येऊन निजाम पडला असता, तर पुढील इतिहासाचें स्वरूप सर्वस्वी बदललें असतें. कारण निजाम ही एकच व्यक्ति या अठराव्या शतकांत मराठ्यांचा व हिंदुस्थानचा भावी इतिहास बनवीत होती. दिलावरअलीप्रमाणेंच आलमअलीनेंही लढण्याची घाई केली. त्याचा पक्ष सबळ असूनही युध्दनिपुण व धूर्त असा सेनानायक त्याजकडे नव्हता. मराठ्यांचे बाजूस अनुभवी सरदार होते. शंकराजी मल्हारानें सर्व सरदारांस उत्तेजन देऊन कारस्थानांतही कांहीं कमी केलें नाहीं; म्हणून त्याजवर निजामाची वक्र दृष्टि होती. परंतु मराठे कसे झाले तरी ह्या प्रसंगीं मदतगार म्हणून असल्यानें त्यांस मुखत्यारीनें आपल्या मर्जीमाफक व्यवस्था करितां आली नाहीं. बाजीरावाची व आलमअलीची गांठ १३ साबान ह्म० ८ जून १७२० रोजीं पडली होती, (भारतवर्ष शकावलि). ह्यावरून बाजीराव ह्या बाळापुरच्या लढाईंत हजर होता असें अनुमान होतें. परंतु तो तरुण असून युध्दकलेंत त्याचें नांव अद्यापि पुढें आलें नव्हतें. चंद्रसेन जाधव वगैरे शाहूचे प्रतिपक्षी ह्या लढाईंत हजर राहून निजामाचे बाजूनें लढले.

आलमअलीचा पराभव झाल्यावर पुढील उद्योग ठरविण्याकरितां बाजीराव सेप्टेंबरांत सासवडास आला, तों मागून निजामानें मुहकमसिंग वगैरे कोणा तरी आपल्या हस्तकास पुण्यावर रवाना केलें असावें. कारण ऑक्टोबर नोव्हेंबर महिन्यांत बाजीरावानें बारामती येथें मोगलांशीं लढाई [illegible]ल्याचा उल्लेख सांपडतो (राजवाडे खंड२). ही लढाई संपतांच शाहूस [illegible]ढील विचार ठरविण्यासाठीं बाजीराव नोव्हेंबर महिन्यांत साताऱ्यास [illegible]शीं बोलणें करून पुढील विचार ठरवावा अशी वाटाघाट [illegible]राव तारीख १७ डिसेंबर रोजीं मोरालाईत गेला. [illegible] रोजीं सावर्डिया येथें त्याची व निजामाची

भेट झाली[1]

दक्षिणेंत निजामाची सरशी झाली हें वर्तमान दिल्लीस कळलें तेव्हां, आणि पुढें सय्यदांचाही पाडाव झाला त्याबद्दल, बादशाहानें दिल्लींत मोठा उत्सव केला. सय्यदांच्या पाडावानें राज्यांत सर्वत्र आनंद झाला तरी तो क्षणिक होता. बादशहाला सत्ता वापरण्याचें सामर्थ्य कधीच आलें नाहीं. निजामानें मात्र तूर्त बादशहाचें अभिनंदन करून आपल्या बंडखोरीचें समर्थन केलें. बादशहानें प्रथम महंमद अमीनखानास वजिरी दिली, परंतु तो १७२१ च्या जानेवारींत मरण पावला, तेव्हां त्यानें निजामास वजिरी देण्याचें ठरवून त्यास दिल्लीस बोलाविलें; आणि अमीनखानाचा मुलगा कमरुद्दीनखान यास महत्पदास चढवून खानडौरान यास तात्पुरतें वजिरीचें काम दिलें. निजाम दिल्लीस येऊन पोंचण्यास एक वर्षाचा अवधि लागला.

सय्यदांच्या पाडावानें मराठ्यांचे उपक्रम कांहीं अंशीं ढांसळले. दिल्लींतील इराणी पक्ष नाहींसा होऊन निजामाचा तुराणी पक्ष अधिकारारूढ झाला. अर्थात् सय्यदांचे मार्फत गेल्या ३-४ वर्षांत शंकराजी मल्हार व बाळाजी विश्वनाथ यांनीं रचिलेला व्यूह थोडा बहुत बिनसला. उलट संभाजी व चंद्रसेन जाधव यांनीं निजामास मदत केल्यामुळें त्याचें वजन वाढलें. बाजीराव जरी पेशवाईवर होता तरी मुत्सद्दी मंडळांत त्याचें वजन नव्हतें. वयानें व अनुभवानें श्रीनिवासराव प्रतिनिधि वरचढ मानला जात असून त्याजवरच शाहूची मर्जी ज्यास्त होती. श्रीनिवासरावाचें वय त्या वेळीं सुमारें ३५ वर्षांचें ह्मणजे शाहूच्या बरोबरीचें होतें. संभाजीकडेही प्रतिनिधीचा वशिला होता, तसा बाजीरावाचा नव्हता. अशा स्थितींत शाहूच्या पक्षानें निजमाशीं व बादशहाशीं कोणतें धोरण स्वीकारावें या संबंधानें मोठा प्रश्न उपस्थित होऊन, प्रतिनिधि व बाजीराव यांचा शाहूच्या दरबारीं कडाक्याचा वाद झाल्याची आख्यायिका

टीपः—सावर्डिया कोठें आहे ? भारतवर्ष शकावलीकार या भेटीचें स्थान चिखलठाण असें देतो.

प्रसिद्ध आहे. तो वाद या मुद्द्यावरच पुढील वर्षं सहा महिन्यांत केव्हां तरी झाला असला पाहिजे.

इकडे निजामालाही मराठयांच्या संबंधानें आपण काय धोरण स्वीकारावें याची अडचण होती. कोल्हापुरकर संभाजी व चंद्रसेन वगैरे दोस्तांशीं त्यानें आपली मैत्री दृढ केली, आणि शाहूलाही त्यानें प्रथम कळविलें कीं दिल्लीस झालेले करार आपण पाळूं; पण पुढें सय्यदांचा पाडाव झाल्याची बातमी आली तेव्हां त्याचें मन फिरलें, आणि संभाजीचा व शाहूचा तंटा आहे तोंपर्यंत पूर्वींचे करार अमलांत आणतां येत नाहींत, अशी सबब तो सांगूं लागला. या वेळीं आनंदराव सुमंत याचा मुलगा महिपतराव औरंगाबाद येथें निजामाजवळ बोलणें करून चौथाई वसूल करण्यासाठीं आपले इसम ठिकठिकाणीं नेमण्याची परवानगी मागत होता. पण ती परवानगी निजाम देईना. इकडे आलमअलीचा पाडाव झाल्याबरोबर शाहूनें दिल्लीस आपल्या वकिलामार्फत बादशहाचें अभिनंदन करून पूर्वींचे तह कायम करून घेतले. त्याबद्दलचीं फर्मानें दक्षिणेंत आलीं; तेव्हां हक्क वसूल करण्यासाठीं गंगथडीजवळ सरलष्करचे हाताखालीं कांहीं मराठी फौज जमा होऊं लागली. हे प्रकार पाहून निजामानें सुमंतास चौथाई वसूल करण्याची परवानगी दिली. औरंगजेबाच्या वेळचें युद्ध निजामानें पाहिलें असल्यामुळें, मराठयांशीं पुनः लढण्याचा प्रसंग आणण्याची त्याची इच्छा नव्हती. फक्त संभाजी व शाहू यांच्या मधील वैरभाव होईल तितका कायम ठेवून आपला डाव साधण्याचा त्याचा विचार होता. दिल्लीच्या दरबारांत आपलें वजन कायम ठेवणें व दक्षिणेंत आपला कारभार स्वतंत्र करणें, हे निजामाचे मुख्य उद्देश होते. त्यासाठीं मराठमंडळांतील दुफळी कायम ठेवून प्रसंगीं त्यांच्या मदतीची जरूर लागल्यास त्याजबद्दल संधान ठेवणें, असा उद्योग त्यानें जन्मभर चालू ठेविला. प्रस्तुत म्हणजे सन १७२१ त वाजि-

रीसाठीं बोलावणें आल्यावर दक्षिणेंत जास्त वेळ राहण्यास त्यास फावलें नाहीं. त्याचें मन द्विधा झालें. दक्षिणचा उद्योग व वजिरी या दोन्ही गोष्टी त्याच्यानें धरवेनात व सोडवेनात. तूर्त सुमंतास पैसे चारून त्यानें वळविलें, आणि प्रतिनिधीची समजूत करून त्या दोघांच्या मार्फत शाहूचा विश्वास त्यानें संपादिला, असें डफ ह्मणतो. सावर्डीया येथील भेटींत निजामाचें व बाजीरावाचें विशेष सख्य झाल्याचें दिसत नाहीं. कारण लगेच पुढें बाजीरावानें निजामाचे मुलखांत उपद्रव आरंभिला. बाजीराव पराक्रमी निघेल आणि पुढें तो पावलोपावलीं आपणांस जाच करील, अशी निजामास या वेळीं कल्पना नव्हती. बाळाजी विश्वनाथाच्या मृत्यूनें शाहूचा पक्ष लंगडा झाला, अशीच त्याची समजूत होती. इकडे प्रतिनिधीच्या मतलबी कारस्थानांची बाजीरावास एव्हांपासूनच थोडीथोडी ओळख होऊं लागली, आणि पावलोपावलीं प्रतिनिधींकडून, आडून किंवा समोर, बाजीरावास विरोध येत गेल्यामुळें, त्या दोघांचें उत्तरोत्तर फाटत गेलें. ह्मणूनच बाजीरावाचा उद्योग त्याच्या हयातींत चांगला सफल झाला नाहीं. प्रतिनिधि व शाहू यांनीं बाजीरावास मनापासून पाठबळ दिलें असतें तर त्यानें निजामाचा व बादशहाचा फन्ना तेव्हांच उडविला असता. या उद्योगांत उत्तरेंतील रजपूत राजांचें पूर्ण साह्य मराठ्यांस होतें.

निजामास दिल्लीहून पाचारण आलें तरी त्यास एकदम तिकडे जातां आलें नाहीं. सन १७२१ त बाजीराव व अंबाजीपंत पुरंदरे विजापुराकडे गेले. रस्त्यांत ब्रह्मपुरीनजीक भडभुंजा मोगल सरंजामसुद्धां होता, त्याचा लढाईंत पराभव करून त्यास त्यांनीं लुटून घेतलें; आणि विजापुराकडील निजामाचे मुलुखांत उपद्रव करून बाजीराव ऑगस्टांत सातान्यास आला, तो पुढें दोन महिने तेथेंच होता. बाजीरावाचा उपद्रव मिटविण्याकरितां निजामही त्याचे मागोमाग विजापुर-कर्नाटकाकडे सफर करून आला आणि लगेच हिंदुस्थानांत जाण्यासाठीं

निघाला, तो सन १७२२ च्या जानेवारींत दिल्लीस पोहोंचला. सन १७२० च्या अखेरीस मुहकमसिंग व चंद्रसेन जाधव यांनीं शाहूचे प्रदेशावर स्वारी केली असतां, सरलष्करानें त्यांचा पराभव केला. [शा. म. च. पृ. ४२]. या प्रसंगीं धारराव प्रभु कळंबेकर हे शिपाइगिरी बहुत करून कामास आले; तेव्हां शाहूनें धाररावाची सरदारी कनिष्ठ बंधु आपाराव यास दिली. ' हा धारराव पूर्वी चंद्रसेनाचे फौजेंत असून त्याज-बरोबरच शाहूस सोडून मोगलांकडे गेला होता; व नंतर तो परत येऊन शाहूस मिळाला. स. १७२०–२१ च्या डिसेंबर व जानेवारी महिन्यांत बाजीराव जुन्नरकडे असून त्या स्थळीं करीमबेगाशीं त्यानें युद्ध केल्याचा उल्लेख आहे (रा. खं. २ शकावलि).

२. **साखरखेड्याची लढाई, निजामशाहीची** स्वतंत्र **स्थापना** (२. १०. १७२४).—दिल्लीस कारभार करूं लागल्यावर निजामाचें व बादशहाचें लवकरच बिनसलें. निजामाचें औरंगजेबी कडक व साधें वर्तन आणि बादशहाचा रंगेल स्वभाव यांचा मेळ बसेना. दरबारांत पुनः विरोधी पक्ष उत्पन्न झाले. सय्यदांचा पाडाव करण्यांत हैदरकुलीखान व सादतखान हे दोन सरदार बादशहाचे उपयोगीं पडले होते, त्याजबद्दल बादशहानें पहिल्यास (१७२२ त ?) गुजराथच्या व दुसऱ्यास अयोध्येच्या सुभ्यावर नेमिलें. हैदरकुलीचें व निजामाचें गोड नव्हतें, तेव्हां परभारें निजामाचा पाडाव करण्याची बादशहानें सय्यदांच्याच वेळची युक्ति पुनः योजिली. पुढें नोव्हेंबर १७२२ त निजामासही बादशहानें गुज-राथची सुभेदारी देऊन हैदरकुलीचा पाडाव करण्यास पाठविलें. हुकुमा-प्रमाणें फौज घेऊन निजाम उज्जन पावेतों हैदरावर चालून आला. निजाम आपल्यावर चालून येतो असें ऐकून हैदरकुली पळून गेला. तें पाहून उज्जन येथें राहूनच निजामानें गुजराथ प्रांत आपल्या दक्षिणच्या सुभ्यास जोडिला, आणि तेथील कारभारावर अहंमदाबाद येथें

आपला मामा हमीदखान यास नेमिलें. माळवा प्रांतही पूर्वी निजामाकडेच होता. त्याजवर त्यानें आपल्या तर्फे अजीमुल्लाखान या नांवाचा कारभारी नेमिला. येणें प्रमाणें तीन प्रांत हस्तगत करून निजाम पुनरपि दिल्लीचे कारभारावर लगेच येऊन हजर झाला. यामुळें बादशहाचें धाबें दणाणलें. निजामाचा पाडाव करण्यासाठीं तो अनेक कारस्थानें रचूं लागला. निजामालाही दिल्लीस राहणें नकोच होतें. तेथचा प्रकार पाहून त्यानें दक्षिणेंतच स्वतंत्र होण्याचा मनाचा निश्चय कायम केला, आणि आजाराचें निमित्तानें आपल्या कामाचा राजीनामा देऊन आणि कित्येक नवीन पदव्या संपादन करून, सन १७२३ च्या ऑक्टोबरांत निजाम दिल्ली सोडून दक्षिणेंत येण्यास निघाला. त्या वेळेपासूनच मोगल बादशाहीचा नर्मदेच्या दक्षिणेकडील प्रांत स्वतंत्र झाला असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. येतांना निजामानें माळव्याचा बंदोबस्त स्वतःच्या हस्तकांकडून चांगला करून ठेविला.

दक्षिणेंत मुबारीजखान नांवाचा बादशहाचा सरदार हैदराबाद व कर्नाटक ह्या प्रांतांचा कारभार पहात होता, त्याचें व निजामाचें वांकडें होतें. ह्या गोष्टीचा फायदा घेऊन बादशहानें मुबारीजखानास स्वदस्तुरचें पत्र पाठविलें कीं, ' निजाम स्वतंत्र होत आहे त्यास कसेंही करून लढून मारून टाकावें. ' ह्या खटपटींचा सुगावा निजामासही होताच. ह्मणून तो एकदम त्वरेनें दक्षिणेंत न येतां, शत्रुपक्षांत फूट पाडीत व आपली तयारी करीत हळू हळू पुढें आला, तो सन १७२४ च्या जुलईंत औरंगाबादेस पोहोंचला. त्याजवर मुबारीजखान चालून आला. तारीख २ ऑक्टोबर सन १७२४ रोजीं दौलताबादनजीक साखरखेडें येथें निकराची लढाई होऊन मुबारीजखान व त्याचे दोन मुलगे मारले गेले. ' अमानतखान दिल्लीहून सुभा आला होता तो, व त्याजकडील सरदार इब्राहीमखान व अबदूलखान हे मयत झाले.

अमानतखानाचे सतरा हत्ती पाडाव झाले. निजामानें कंब्रजखानाचें शीर कापून, दिल्लीस पाठवून बादशहास पत्र लिहिलें कीं, 'स्वामींच्या दैवयोगानें आम्हीं हा बंडवाला मारिला.' नंतर निजाम हैदराबादेस गेला. तेथें कंब्रजखानाचा मुलगा ख्वाजाआदब म्हणून होता त्याशीं सल्ला करून निजामानें गोवळकोंडा व इतर किल्ले घेतले.' (रा. खं. २ शकावलि, पृष्ठ ४९–५०)–.[1]

बाळापुरच्या लढाईप्रमाणेंच साखरखेड्याची लढाई दक्षिणच्या इतिहासांत क्रांतिकारक आहे. ही लढाई निजामाच्या स्वतंत्र सत्तेचा आरंभ होय. या लढाईनें पुनरपि मराठ्यांच्या छातीवर निजामाची ही नवीन धोंड कायमची येऊन बसली.

३. बाजीरावाची परिस्थिति व अडचणी.–इकडे सन १७२२–२३–२४ ह्या तीन सालांत बाजीरावाच्या हालचाली काय होत्या तें पाहिलें पाहिजे. पूर्वीं मिळालेले चौथाईचे हक्क वसूल करून त्यांची व्यवस्था लावीत बाजीराव मुख्यतः खानदेशांत व बागलाणांत राहिला. निजामाचा पाडाव करण्याच्या हेतूनें बादशहानें आंतून शाहूशीं संधान चालविलें असलें पाहिजे, कारण ह्याच वेळीं शाहूच्या हुकमानें बाजीरावानें माळवा प्रांत जिंकण्यासाठीं शिंदे व होळकर या आपल्या भरवंशाच्या सरदारांस माळव्यांत रवाना केलें आणि अल्पावकाशांत तो प्रांत पादाक्रांत केला स. १७२३ चें व स. १७२४ चे आरंभीं स्वतः बाजीराव दोनही सालीं माळव्यांत जाऊन आला.

मराठशाहीच्या प्रधानकीचीं सूत्रें हातीं घेतल्यावर थोड्याच काळांत राज्यव्यवस्थेंतील दोष बाजीरावाच्या नजरेस आल्याशिवाय राहिले नाहींत. बाजीरावाचे अंगीं हिंमत होती, पराक्रम होता, तारुण्याची धमक

---

१ मुबारीजखानास मराठ्यांचे बखरींत कंब्रजखान असें नांव आहे.

व तडकाफडकी निकाल करण्याची ताकद होती. शिवाय स्वतःच्या खात्रीचे असे कित्येक अप्रतिम मुत्सद्दी त्यानें पैदा केले होते. त्याची सर्व मंडळी तरुण वीसपंचविसांचे आंतली होती. प्रत्यक्ष शाहू बाजीरावाहून सोळा वर्षांनीं मोठा होता. खंडो बल्लाळ, श्रीनिवासराव प्रतिनिधि, आनंदराव सुमंत खंडेराव दाभाडे, फत्तेसिंग व कान्होजी भोसले, कान्होजी आंगरे, नारोराम मंत्री, इत्यादि दरबारांतील प्रमुख मंडळी वयानें व अनुभवानें बाजीरावाहून वरचढ होती. बाजीरावास ते पोर समजत. त्यांतही बाजीरावाचा स्वभाव थोडासा उद्दाम असल्यानें आणि वर्ष दीड वर्षांत त्याच्या पराक्रमाची छाप चहूंकडे, बसत चालल्यानें त्याजबद्दल या पोक्त मंडळींस वैषम्य वाटूं लागलें. करामत व तारुण्य यांचें बहुधा साहचर्य असतें आणि त्याजबद्दल जुन्या मंडळींस हेवा वाटणें साहाजिक असून राज्यकारभांत तें व्यंग गणलें जातें. यामुळें आरंभीं कांहीं वर्षें बाजीरावाचे हात सर्वस्वी आंखडून गेले. ही त्याच्या वाटेंत मोठी अडचण होती. त्याच्या पराक्रमाची शाहूला खात्री होती. नाहीं तर त्यानें त्यास प्रधानकीची जागाच दिली नसती. परंतु शाहूला जागेवरून हलावयाचें नव्हतें. बादशाहाचे जनानखान्यांत ऐन तारुण्याचे दिवस गेल्यानें त्याचा स्वभाव कांहींसा आरामप्रिय बनला होता. तशांत त्यास बाहेर पडण्याची कोणी सल्ला दिली असती तर ती त्यानें स्वीकारली नसती असें नाहीं. परंतु 'आम्ही सर्व सरदार असतां आपण आयास का म्हणून करावे! प्रत्यक्ष दिल्लीच्या बादशाहाशीं लढण्याचा प्रसंग येईल तेव्हांच आपण त्याचे सामन्यास जाणें योग्य-.' अशा प्रकारचे आपल्या स्वभावानुरूप निःसत्त्व कोटिक्रम लढवून, बाजीरावाचे वयस्क प्रतिपक्षी शाहूस बाहेर पडण्यापासून निवृत्त करीत. यामुळें बाहेरच्या ज्या प्रांतांत शाहूचे सरदार उद्योग करीत तेथील परिस्थिति, त्यांच्या अडचणी, किंबहुना तेथील भूगोलिक रचना यांची यत्किंचित् माहिती नसतां, केवळ

सत्तेच्या जोरावर शाहूला जाग्यावर बसून हरएक बाबतींचे हुकूम सोडावे लागत. ते हुकूम शेंकडों कोसांवर कालांतरानें पोंचून परिस्थित्यनुरूप अनेक कारणांनीं अमलांत न आल्यास, त्यामुळें आज्ञाभंगाचा दोष सरदारांवर येई. बाजीरावाचा उद्योग तीव्र वेगानें प्रगट होतांच वर सांगितलेली कित्येक वयोवृद्ध मंडळी शाहूपाशीं सातान्यास बसून, नाहीं नाहीं ते कुतर्क काढून बाजीरावाविरुद्ध शाहूचें मन कलुषित करीत. ' हा प्रसंगीं आपणांसही बाजूस सारण्यास चुकणार नाहीं, ह्यास मोकळा सोडणें घातक आहे ' असें ते शाहूच्या मनांत भरवीत. प्रतिनिधीचा तर हा डाव नेहमींच चालू होता, आणि पुढें फत्तेसिंग व रघूजी भोसले ह्या बाबतींत त्यास सामील झाले. ह्या त्रिकुटाशीं बाजीरावास सारखें झगडावें लागलें आणि ह्या झगड्यांतच त्याच्या कारकीर्दीचीं वीस वर्षें खर्च झालीं.

बाजीरावाची दुसरी अडचण अशी होती, कीं राज्यकारभाराची, वसुलाची व फौजेची जी व्यवस्था बापानें बांधून दिली होती, तीच त्यास पुढें चालवावयाची होती. मोहीम ठरवावयाची व हुकूम द्यावयाचे शाहूनें, ते अमलांत आणण्यास लागणारी फौज निरनिराळ्या सरदारांच्या हातांत आणि त्या फौजेचा खर्च परभारें बाहेरच्या वसुलींतून भागवावयाचा, अशी ही बहुमुखी व्यवस्था बाजीरावासारख्या कर्तृत्ववान पुरुषाला फारच जाचक झाली. प्रत्येक पराक्रमी पुरुषाचे हात नेहमीं मोकळे असावे लागतात. क्लाइव्ह, वेल्स्ली इत्यादि पुरुषांना मोकळा हात सांपडला अगर वरिष्ठांच्या अवज्ञेनेंही त्यांनीं स्वैर कारभार केला, ह्मणूनच इंग्रजी राज्याची हिंदुस्थानांत वृद्धि झाली. मोहिमेवर असतांना ज्या अडचणी किंवा जे विशिष्ट प्रश्न उद्भवत, त्यांचा निकाल स्वतःच्या हुकमतीनें बाजीरावास करतां येत नसे. कित्येक प्रसंगीं हातांतील महत्त्वाचें काम अपुरें सोडून, वेळीं बिघडवूनही, कामगिरीचा झाडा देण्याकरितां बाजीरावास ताबडतोब सातान्यास यावें लागे. तेथें प्रतिपक्ष्यांनीं

जाग्यावर बसून रचिलेल्या व्यूहांचें निरसन करून शाहूची समजूत घालणें हें नेहमींच मोठें महत्त्वाचें काम होतें. स्वतः शाहू समजूतदार असून, तसाच प्रसंग आल्याशिवाय तो बाजीरावास अडवीत नसे. परंतु पूर्वींची अष्टप्रधानमंडळाची रचनाच प्रस्तुतच्या उद्योगास नडणारी होती. कारण कामाची जबाबदारी अंगावर न घेतां नुसती आडकाठी घालण्याची शक्ति मात्र आतां प्रधानमंडळांत राहिली होती. त्यांतील पूर्वींचा जोम आतां राहिला नव्हता. वास्तविक शिवाजीच्या मृत्यूनंतर अष्टप्रधानांची ही संस्था कर्तृत्वाच्या संबंधानें बहुतेक बंद पडल्या सारखीच होती. ज्याच्या अंगीं पराक्रम तोच वरचढ होऊन सर्व सूत्रें चालवी. मात्र त्या सूत्र-चालकास आडकाठी घालण्याइतकी तिची ताकद अद्यापि कायम होती. अशा प्रकारच्या अडचणींशीं बाजीरावास तोंड द्यावें लागलें.

४. बाजीराव प्रतिनिधींचा वाद, चढावाची युद्धपद्धति.— औरंगजेबाच्या अखेरीपर्यंत मराठ्यांचें युद्धधोरण सर्वस्वी बचावाचें होतें. बचावासाठीं चढावाचीच जरूर आहे असें बाळाजी विश्वनाथानें ठरविलें, आणि तेंच धोरण बाजीरावानें नेटानें पुढें चालविलें. किंबहुना बाजीराव अशा युद्धनीतीचा पहिला पुरस्कर्ता असून त्यांतच हिंदुपदपातशाहीचें बीज आहे. स. १७२२–२८ पावेतोंच्या तीन वर्षांत बाजीरावानें निजामाचे दक्षिणेंतील उद्योग बरेच हाणून पाडिले, असें शकावलीं-तील उडत्या उल्लेखांवरूनही ह्मणतां येतें. दक्षिणेंत मोगलांचा येण्याचा मार्ग माळव्यांतून होता. तेव्हां निजामास दक्षिणेंत येऊं देऊन आपल्याच प्रदेशांत त्याजबरोबर झगडण्यापेक्षां आपण होऊन नर्मदेपलीकडे माळव्यांत जाऊन त्यास अटकाव केल्याशिवाय, दक्षिणचा बंदोबस्त सुरक्षित होणार नाहीं; सर्व हिंदुस्थानावर शह ठेवण्यास व हिंदुपदपातशाहीचा शिवाजीचा उपक्रम सिद्धीस नेण्यास, माळवा प्रांत हाच आपल्या उद्योगाचा मुख्य पाया केला पाहिजे, अशी बाजीरावाची बालंबाल खात्री झाली. तो

व चिमाजीआपा यांनीं राज्याचा मुख्य उद्योग माळव्यांत राहून केलेला आहे. माळव्यांतूनच त्यांनीं व त्यांच्या हस्तकांनीं दिल्लीदरबारांतील व रजपुतांच्या कारस्थानांवर आपला शह बसविला. ही चढावाची युद्धकला [1]स्वीकारल्यामुळेंच बाजीरावास इतिहासांत मोठें स्थान मिळालें आहे.

शत्रूच्या मुलखांत युद्ध चालवून त्यास हैराण करावयाचें, आपल्या प्रदेशांत येण्यास त्यास अवकाश द्यावयाचा नाहीं, असा बाजीरावानें निश्चय केला. परंतु या त्याच्या पद्धतीस जुन्या भ्याड मंडळींनीं शाहूच्या दरबारांत जबरदस्त विरोध आणिला. प्रतिनिधीशीं झालेला बाजीरावाचा वाद तत्त्वासंबंधीं होता. स. १७२२ अगर २३ या सालच्या जुलै ते सेप्टेंबर महिन्यांच्या दरम्यान शाहूच्या दरबारांत असा कांहीं तरी कडाक्याचा वाद कित्येक दिवसपर्यंत झाला असावा. या वादांत एका बाजूस बाजीराव व दुसऱ्या बाजूस प्रतिनिधि होता. संभाजी, चंद्रसेन जाधव वगैरे घरच्या शत्रूंचा बंदोबस्त प्रथम करून सातारा राजधानींत राज्याची स्थिरस्थावर झाल्यावर मग माळवा दिल्ली वगैरे उत्तरेकडील भागांत यथाशक्ति उद्योग करावा, असें प्रतिनिधि-पक्षाचें ह्मणणें होतें. त्याचे उलट बाजीरावानें वर सांगितलेल्या उठावाच्या पद्धतीचें प्रतिपादन केलें, तें राजकीय व्यवहार जाणणाऱ्या राष्ट्रोद्योगी योद्ध्यास शोभेल असें होतें, (१) मूळ शिवाजीचा संकल्प हिंदुपदपातशाही स्थापण्याचा होता, (२) औरंगजेबाशीं लढून मराठ्यांनीं जय मिळविला, (३) मोगल बादशाही मोडकळीस आली आहे (४) अशा संधीस एकदम चढाईचा उद्योग केला असतां तो यशस्वी झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं, (५) बाहेरचा उद्योग यशस्वी झाल्यानेंच घरचे शत्रु आपोआप निर्वीर्य होतील, (६) आणि आपली शक्ति व पराक्रम जोंपर्यंत महाराष्ट्राबाहेर वाढलीं नाहींत, तोंपर्यंत घरच्या शत्रूचा पाडाव होणें शक्य नाहीं. सबब

---

१ टीप—Vigorous offensive

प्रथम माळव्यांत व पुढें इतर प्रदेशांत चढाई करून हिंदुपदपातशाही स्थापन करणें हेंच मराठमंडळाचें कर्तव्य होय, असा बाजीरावाचा युक्तिवाद होता. हा वाद केवळ तात्विक स्वरूपाचा नसून प्रत्यक्ष कृतीचा होता, त्यामुळें मराठमंडळांत त्या वेळीं जोराची चळवळ उडाली. विचार करणारें डोकें व कृति करणारे हात बाजीरावाला होते[1], असें डफ ह्मणतो, तोच अर्थ रा. राजवाडे पर्यायानें सांगतात कीं, बाजीराव ही व्यक्ति स्वतंत्र विचाराची व स्वतंत्र आचाराची होती, (खंड ३–प्रस्तावना. पृ. ६२). हीं दोनही विधानें अत्यंत अर्थपूर्ण आहेत. त्यांचें सार वरील वादांत दिसून आलें. बाजीराव व चिमाजीआपा हे दोघेही पराक्रमी होते. त्यांच्या अंगीं राष्ट्रप्रेम उचंबळत होतें. त्यांच्या उद्योगास महाराष्ट्राची भूमि तोकडी होती. तेव्हां त्यांनीं आपल्या जोरदार वाणीनें आपल्या ह्मणण्याची सत्यता शाहूचे मनास पटवून दिली. प्रतिनिधीला राज्यांच्या घडामोडी समजत होत्या, असें त्याच्या एकंदर आयुष्यक्रमावरून दिसत नाहीं. बाळाजी विश्वनाथास कारभारांत प्राधान्य मिळाल्यापासून प्रतिनिधीचें महत्त्व कमकुवतपणामुळें कमी होत गेलें. ज्यास समोर भांडण्याचें सामर्थ्य नाहीं, तो आडमार्गाचा अवलंब करितो. सबब कोणत्याना कोणत्या उपायानें पेशव्याचें पारडें कमी करण्याचा प्रतिनिधीचा यत्न होता. स्वतःच्या ह्मणण्याची तड पोंचविण्याची कांहीं विशिष्ट योजना त्यानें काढिली होती असें दिसत नाहीं. स्वतः मोहिमांवर जाऊन लढाया जिंकण्याचें सामर्थ्य त्याच्यांत विशेष नव्हतें. कर्नाटक व कोंकण इत्यादि स्वाऱ्यांत तो गेला, त्या ठिकाणीं त्याच्या हातून महत्कृत्य कांहीं न घडतां उलट थोडाबहुत बिघाडच झाला. प्रतिनिधीनें निजामाला महाराष्ट्रांत बळजोर होऊं दिलें. जेव्हां जेव्हां

---

[1] Bajrao had the head to plan & the hand to execute.

बाजीरावानें निजामास पेंचांत आणून त्याचा नाश करण्याचा योग आणावा, तेव्हां आयत्या वेळीं प्रतिनिधीनें मध्यें पडून तो योग फुकट घालविलेला आहे. या जुन्या मंडळीची करामत तीन चार वर्षें पाहून त्यांचे हातून कांहींच कार्यसिद्धि होत नाहीं याचा अनुभव येऊन, अगदीं कंठाशीं आल्यावर मग शाहूनें बाजीरावावर सर्व भिस्त टाकिली. महाराष्ट्राची व्यवस्था सुरळित करणें हा जर विरोधक मंडळीच्या मनांतला खरोखर हेतु असता, तर निजामास पायबंद लावणें हें त्यांचें पहिलें काम होतें. या कामांत या विरोधकांनीं नेहमींच व्यत्यय आणिलेला आहे. कोणतेंही राजकारण सिद्धीस जाण्यास पाठीमागें मनगटाच्या जोराची अपेक्षा असते. हा प्रकार सीदीसातावरील मोहिमेंत प्रत्यक्ष प्रतिनिधीच्याही पुढें अनुभवास आला. वारणेच्या तहापूर्वीं प्रतिनिधीनें संभाजीवर स्वारी केली एवढी त्याची तीस वर्षांच्या कारभारांतली एकच कामगिरी इतिहासांत नमूद आहे. तो शाहूला सोडून दूर जात नसे. आणि जवळ राहून बाहेरच्यांची बरी वाईट चिकित्सा तो शाहूजवळ करी. बाहेरच्या पराक्रमापेक्षां राजधानींतील शाहूचा खासगी कारभार, देणग्या बक्षिसें, लग्नकार्यें, दानधर्म इत्यादि प्रकारचा घरगुती उद्योग त्यास ज्यास्त आवडे. (भोसले महा० ची बखर,–ठाणें रुमाल १-पृ. १२९-१३०). खासगी वर्तनांत तो सज्जन व मनमिळाऊ असून शाहूचा त्याजवर लोभ होता. बाजीरावाची त्यास भीति वाटे, तेवढ्या पुरताच तो त्यास विरोध करी.

शाहू मात्र राज्यांतलीं तमाम कारस्थानें व निरनिराळ्या व्यक्तींची करामत ओळखून होता. त्यास स्वपराक्रमाची जोड असती तर त्याचें नांव शिवाजीसारखें सर्वत्र गाजलें असतें. प्रतिनिधीचा नेभळेपणा प्रत्ययास आल्यावर शाहूनें बाजीरावास हाताशीं धरिलें आणि पुढें त्यास संतोष-

पूर्वक पाठबळ दिलें. तदनुसार बाजीरावानें जोरानें बाहेर उद्योग सुरू केला त्याचें वर्णन पुढें येईल.

बाजीरावाच्या वेळेस मराठशाहीचा उद्योग एकाच वेळीं पुष्कळ इसमांकडून पुष्कळ ठिकाणीं चालू होता. अर्थात् अमुक एक क्रम ध्यानांत घेऊन सर्व प्रकरणें जुळविणें शक्य नाहीं. रा. राजवाडे ह्मणतात, शाहूनें बाळाजी विश्वनाथास दिलेल्या यादींतील सर्व कलमें स. १७३१ च्या सुमाराला साधिलीं. त्या पुढचीं बाजीरावाचीं वर्षे हिंदुपदपातशाहीच्या स्थापनेंत गेलीं, (खं. १ प्रस्तावना पृ. ३८). या धोरणांस अनुसरून गुजराथ, महाराष्ट्र,कोंकण, कर्नाटक वगैरे ठिकाणचे व्यवहार प्रथम सांगून, उत्तरेकडचे व्यवहार सर्व एकदम पुढें निराळे घेतले आहेत. अभ्यास करणारांसही हाच क्रम सोयीचा होईल.

५. कर्नाटकची स्वारी, (सेप्टेंबर १७२५–जून १७२६). शिवाजीच्या वेळेपासून मराठ्यांनीं कर्नाटकांत काय काय उद्योग केले त्यांचें वर्णन पूर्वीं आलेंच आहे. तंजावरास व्यंकोजीच्या वंशांतील सरफोजी भोसले स. १७२१ पासून १७२७ पावेतों राज्यावर होता. स. १७२३ च्या पावसाळ्यांत त्रिचनापल्लीकडे निजामाचा शह आल्याचें शाहूस कळल्यावरून, सरफोजीच्या बचावाकरितां शाहूनें आपली फौज कर्नाटकांत पाठविण्याची सिद्धता केली. कर्नाटकची व्यवस्था फत्तेसिंग भोसल्याकडे असून, त्यानें मुरारजी घोरपडे, हिंदुराव, वजारतमाब, ह्यास तिकडील बंदोबस्तासाठीं त्रिचनापल्लीस ठेविलें होतें. ' निजाम अर्काटपावेतों जाणार ह्मणून वर्तमान आलें आहे. ह्मणजे त्रिचनापल्ली महास्थळ तेथें खवडळी करतील. ह्मणून मुरारजीची कुमक करणें स्वामीस अत्यावश्यक. ऐशियास निजामाचें आगमन झालेंच तरी टक्कर देणें,' अशी आपल्या कित्येक सरदारांस शाहूनें आज्ञा केली. (सेप्टेंबर स. १७२३, शा. म. रो. ३] परंतु निजाम सन. १७२३ च्या

ऑक्टोबर पर्यंत दिल्लीसच होता, आणि त्या नंतर एक वर्षपावेतों त्याचा काळ महाराष्ट्रांतच आपली घडी बसविण्यांत गेला. बाजीरावानें त्यास इकडील उद्योगांतून मोकळा होण्यास वाव दिला नाहीं, म्हणून स. १७४३ पावेतों निजामास कर्नाटकांत उतरण्यास फावलेंच नाहीं. तथापि स. १७२४ तील साखरखेडर्याच्या लढाईनंतर निजामाचें व मराठ्यांचें सडकून वांकडें आलें असतां, कर्नाटकांत उतरण्यास त्यास अवकाश मिळूं नये म्हणून फत्तेसिंग भोसले व प्रतिनिधि यांच्या सल्ल्यानें शाहूनें कर्नाटकांत फौज पाठविली. कर्नाटक प्रांत निजामाच्या सुभेदारींत गणला जात होता, आणि फत्तेसिंग भोसले व प्रतिनिधि यांचे तिकडे हितसंबंध असल्यामुळें त्यांच्याच आग्रहानें ही स्वारी उपस्थित झाली. 'तुम्हांस कित्येक मनसुब्याचे आज्ञा कर्तव्य ते करून, प्रतिनिधीचा व तुमचा एक बेत करून दिल्हा आहे. प्रस्तुत विजयादशमीचे मुहूर्तें स्वामी प्रतिनिधीस रवाना करतील. तर तुम्हीही आपले फौजेचा गाहा करून विजयादशमीस स्वार होऊन पंढरपुरचे रोखें येणें व प्रतिनिधीस सामील होऊन त्यांचे विचारें वर्तोन स्वामिकार्य करणें' अशी आज्ञा शाहूनें खंडेराव दाभाडे सेनापति व सुलतानजी निंबाळकर सरलष्कर यांस केली. (सेप्टेंबर १७२५, शा. म. रो. १४). बाजीरावास तर शाहूनें स्वतःच हुकूम करून फत्तेसिंग व प्रतिनिधि यांजबरोबर कर्नाटकांत रवाना केलें. सोंधें, बिदनूर सुरापुर, गदग, लखमेश्वर, श्रीरंगपट्टण वगैरे ठिकाणच्या संस्थानिकांकडून मराठ्यांस खंडण्या येत असत, त्या अलीकडे कांहीं वर्षें आल्या नव्हत्या, त्या वसुल कराव्या, किल्लेकोट सोडवावे, हाही या स्वारीचा उद्देश होता. फत्तेसिंग भोसले याची जहागीर अक्कलकोटावरून कर्नाटकचे बाजूस असल्यामुळें, त्याजकडे कर्नाटक सुभा सांगावा व सरदार वाढवावे, ऐसें सिद्ध करून त्यास शाहूनें या स्वारीचें आधिपत्य दिलें. केवळ शाहूच्या आग्रहास्तव बाजीरावास या वेळीं फत्तेसिंहाचे

हाताखालीं काम पत्करावें लागलें. ' प्रतिनिधि ' दाभाडे सेनापति, रघूजी भोसले व सरलष्कर वगैरे मराठे सरदारांस ' फत्तेसिंगबावाबरोबर जावें. त्यांचे विचारांत चालावें, ऐसें सांगितलें, पंनास हजार फौज स्वारींत गेली. ' बाबूजी नाईक बारामतीकरही या स्वारींत होता. मुरारराव घोरपडे हिंदुराव यास आगाऊ शाहूनें पत्रें पाठवून ' तुम्ही सामानसुद्धां सरकारचे फौजेंत येऊन सेवा करून दाखवावी ' असें लिहिलें. त्याप्रमाणें मुरारराव येऊन सामील झाला. मराठ्यांना या स्वारींत एकंदरींत पुष्कळ यश आलें. त्यांनीं तुंबलेल्या खंडण्या पुनः वसूल घेतल्या, साल्याबाद पुढें घेण्याचा ठराव केला. पूर्वींचीं हुजूरचीं ठाणीं गेलीं होतीं तीं सोडविलीं; ज्यांनीं मगरुरी केली त्यांचे प्रांतास व त्यांस जरब दिली. पुढें जातां त्रिचनापल्लीस दादखान ह्मणून होता, त्याशीं लढाई करून संस्थान घेतलें; आणि फत्तेसिंगानें तें संस्थान मुरारराव घोरपडे याचे स्वाधीन केलें. बहुत द्रव्य व खजिना घेऊन फत्तेसिंगबावा परत आले.' परंतु या स्वारींत मराठ्यांचे अतोनात हाल झाले. आपसांतल्या चुरशीमुळें कोणी कोणाचें ऐकेना. सबब स्वारीचा हेतु व्हावा तितका यशस्वी झाला नाहीं. याचें अपयश फत्तेसिंग, प्रतिनिधि वगैरेंवर येऊन, त्यांच्या करामतीविषयीं शाहूचा मरंवसा उडत जाऊन, तो बाजीरावासंबंधानें दृढ होत चालला. ह्या स्वारींत मराठी फौजेचे अतोनात हाल होऊन, अंतर्वैमनस्यांमुळें फलसिद्धि फारशी झाली नाहीं, ही गोष्ट खं. ३ ले० ५. ७. १०९ (शा. न. ब. पृ ४८ वरून उघड होते. खंड ३ ले १०९ हा पोवाडा असून तो या स्वारीच्या अव्यवस्थेचें जिवंत स्मारक गणतां येईल.

प्रतिनिधि व फत्तेसिंग भोसले बाजीरावाचे विरुद्ध असून पुढें रघूजी भोसले त्यांत सामील होऊन त्रिकूट बनलें. ह्या योगानें राज्याचीं कामें कशीं बिघडत गेलीं आणि त्यांमुळें शाहूची कशी त्रेधा उडत असे, हें रोजनिशींतील कित्येक उल्लेखांवरून व्यक्त होतें. मा[illegible] [illegible]र्षी

राहिलेलें काम पुरें करावें ह्मणून शाहूनें बाजीराव व सेनापति यांस स. १७२६ च्या विजयादशमीचे मुहूर्तानें पुनः कर्नाटकांत रवाना केलें, ते तिकडे स. १७२७ च्या मार्च पर्यंत होते. ह्या वेळीं बाजीरावाचें साह्य करण्याविषयीं शाहूनें सरदारांस हुकूम सोडिले (शा. म. रो. १९, २२). परंतु फौजा कर्नाटकांत गेल्याबरोबर मागें निजामानें महाराष्ट्रांत अशी घाबरपट्टी उडवून दिली कीं, शाहूनें बाजीराव व सेनापति यांस लगोलग परत बोलाविलें; आणि उदाजी पवार, कंठाजी कदम व पिलाजी गायकवाड इत्यादि दूरच्या प्रांतांत वावरणाऱ्या सरदारांसही त्यानें महाराष्ट्रांत येण्याविषयीं १७२७ चे मार्चांत निकडीचे हुकूम पाठविले. (सदर २२५). मिळून ह्या दुसऱ्या वर्षींही बाजीरावास कर्नाटकांतील कामगिरी यशस्वी करून दाखवितां आली नाहीं. एप्रिलांत तो परत येऊन पुढील उद्योगास लागला. रोजनिशींतील उल्लेखांवरून पाहतां कर्नाटकच्या ह्या दोन स्वाऱ्यांत कान्होजी भोसल्याचें नांव येतें, रघूजीचें येत नाहीं. स. १७२८ च्या सुमारास कान्होजीस कमी करून शाहूनें रघूजीस पुढे आणिलें, म्हणून त्या वर्षापूर्वीं बखरकारांनीं रघूजीचा केलेला उल्लेख अवास्तव दिसतो. ह्यानंतर फत्तेसिंग व रघूजी यांनीं स. १७४०त कर्नाटकावर स्वारी केली तोंपर्यंत मराठ्यांना तिकडे लक्ष घालण्यास फावलेंच नाहीं. स्वतः बाजीराव तर दक्षिणच्या कारभारांतून आपलें अंग सर्वस्वी काढून इतःपर माळवा दिल्लीच्या कारभारांतच आपलें लक्ष घालूं लागला; आणि तिकडेच त्यानें आपल्या कर्तबगारीचें साफल्य मानिलें. बाजीरावानें कर्नाटकच्या बाजूस असें दुर्लक्ष केल्यामुळें मराठशाहीचें नुकसान कसें झालें, याचें विवेचन रा. राजवाड्यांनीं मार्मिकपणें केलें आहे. (खं. २ प्रस्ता. पृ. २९). निजामाला कर्नाटकाकडे शह बसविण्यास हळू हळू संधि मिळाली; अर्काटचे नबाब व श्रीरंगपट्टणचे राजे यांस जोर आला; आणि मराठ्यांचे विरूद्ध त्यांस

फ्रेंच इंग्रज वगैरेशीं कारस्थानें करतां आलीं; तेणेंकरून या परस्थ व्यापाऱ्यांनीं कर्नाटकच्या कारभारांत प्रवेश केला. याचे ऐवजीं शाहूची छाप अगोदरच कर्नाटकावर चांगली बसती तर, तंजावरचे राजांस जोर येऊन त्यामुळें क्लाइव्ह, डुप्ले, हैदरअली यांच्या कारस्थानांस अवकाशच राहिला नसता. ह्या दृष्टीनें कर्नाटकच्या कारभाराचें महत्त्व मराठशाहीस अतोनात होतें. पुढें नानासाहेब पेशव्यानें स. १७५३ पासून लागोपाठ अनेक स्वाऱ्या करून कर्नाटक प्रांत पादाक्रांत केला, परंतु त्या पूर्वींच युरोपियनांचा पाय तिकडे चांगला मजबूत होऊन गेला होता.

६. **निजामाची चढाई व शाहूची तारांबळ—(१७२४-२७).**— बाजीरावाच्या कारभाराचीं पहिलीं सात आठ वर्षें बहुतेक निजामाचीं कारस्थानें हाणून पाडण्यांत खर्च झालीं. ह्या काळांत माळवा, कर्नाटक वगैरे ठिकाणीं मराठे सरदारांचे संचार झाले ते सुद्धां निजामानें उपस्थित केलेले होते. शाहूच्या रोजनिशींतील पहिल्या चाळीस अंकांतील उल्लेख अगदींच तुटपुंजे असले, तरी त्यांवरून निजामानें सर्व ठिकाणीं मराठ्यांवर कसा कहर उसळून दिला होता, आणि त्याचा प्रतिकार करण्यांत शाहूची धडपड कशी चालली होती, ह्याची कल्पना होते. रोजनिशींतील उतारे संपूर्ण कागद एकत्र जुळवून सुसंगतीनें लावलेले नाहींत व कालानुक्रमापलीकडे ऐतिहासिक संगतीचा विचार ते उल्लेख जुळविणाराच्या मनांत आलेला दिसत नाहीं. अशी संगति न जुळली तरी या उल्लेखांवरून कित्येक मुद्दे स्पष्ट दिसतात. निजाम दक्षिणेंत आल्यावर त्याजला मुबारीजखान हा मोठा शत्रु उत्पन्न झाला, तेव्हां निजामानें त्याचा पाडाव करण्याकरितां मराठ्यांची मदत मागितली. शाहूनें ही मदत कबूल करून, त्यानें आपल्या सरदारांस मुबारीजखानावर चालून जाण्याचे हुकूम काढिले. 'विचारें मनसबा करणें, उतावीळ न करणें, भागानगरकर मोगल फौज तोलदार सामान पुरा आहे.

कान्होजी भोसले यासही सामील करून घेणें. बाजीराव प्रधानासही स्वामी तुम्हांकडे रवाना करीत आहेत,' अशीं पत्रें शाहूनें स. १७२४ च्या जानेवारींत सेनापति, चिमणाजी दामोदर व फत्तेसिंग व कान्होजी भोसले यांस पाठविलीं (शा. म. रो. ४ व. ६७). निजामाशीं वाटाघाटी करण्यासाठीं त्याचा हस्तक ऐवजखान याजला भेटण्यास आनंदराव सुमंत औरंगाबादेस गेलेला होता, त्याचा पाठपुरावा फौजेनें करावा अशी शाहूनें दाभाडयास आज्ञा केली. त्यानेंही शपथपूर्वक कबुली दिली, परंतु त्याप्रमाणें त्यानें कांहींच केलें नाहीं, याबद्दल शाहूनें दाभाडयास ठपका दिला आहे (शा. म. रो ५). यावरून कोणत्याही कारस्थानांत मराठे सरदार कुचराई करून आपापला भलताच पंथ पाहत होते हें उघड होतें. कान्होजी जाधव ही असाच कुचर होता. ' आनंदराव सुमंत यास ऐवजखानाकडे नाजूक कामास पाठविलें, त्यांबरोबर तुम्हीं जाणें म्हणून आज्ञा केली असतां तुम्ही गेलेच नाहीं. याउपर जमावानिशीं जाणें. ' (सदर ८). सारांश, शाहू जाग्यावर बसून कागदी आज्ञा सोडणार, सुमंतासारखे लोक कारस्थान जुळवीत असतां, त्याचा पाठपुरावा सरदारांकडून होऊं नये, मग त्यानें हा कुचराईचा प्रकार शाहूस कळवावा आणि शाहूनें पुनरपि कागदी आज्ञा सोडाव्या, त्यांत यत्किंचित् कोणीं कांहीं कामगिरी केली कीं लगेच त्यांनीं बक्षिसें व इनामाचीं सनदापत्रें शाहूकडे मागावीं, असा हा प्रकार सारखा चालू होता, म्हणून मराठयांच्या कारस्थानांस जोर न येतां तीं बिघडत गेलीं.

इकडे निजामास चंद्रसेन जाधवाचें साह्य उत्कृष्ट असून शाहूचा कारभार उलथून पाडण्याचें ब्रीदच चंद्रसेनाचें असल्यामुळें, निजामाशीं सख्य जोडण्याचा शाहूचा प्रयत्न सिद्धीस गेला नाहीं. साखरखेडल्याच्या लढाईंत मुबारीजखान पडल्याबरोबर निजामास जोर चढला आणि चंद्रसेनाचे मदतीनें निजामानें शाहूवर चढाई केली. चंद्रसेनानें

शाहूचा सरदार संताजी पांढरे याजबरोबर लढून त्यास गारद केलें, तेव्हां शाहूनेंही आपल्या सरदारांची जमवाजमव जोरानें चालविली (सदर ९ व २८). 'निजाम व शहामतखान यांनीं युद्ध आरंभिलें आहे, तरी तुह्मीं कोणाकडेही न जाणें' (स. १२). थोरातानें मिरजेच्या मोगलाचा इसलामपुरास समाचार घेतला, त्याजबद्दल शाहूस संतोष झाला, आणि निजामास थोडासा आळा बसतांच, कर्नाटकाकडील त्याचा संचार बंद पाडण्याकरितां शाहूनें स. १७२५-२६ त मोठी फौज त्या प्रांतांत रवाना केली. इतक्यांत पिलाजी जाधवाचा आप्त निळकंठराव जाधवास निजामानें पकडून कैद केलें, आणि जंजिऱ्याच्या सीदीचीही उठावणी केली, त्यांचा बंदोबस्त करण्याविषयीं शाहूनें बाजीराव व कान्होजी आंगरे यांस आज्ञा केली. (सदर १७-१८) तसेंच कर्नाटकांत गेलेल्या फौजांनीं काय उद्योग केला त्याची खबर शाहूस पुष्कळ वेळ कांहींच न कळल्यामुळें, त्यानें चिंताग्रस्त होऊन सर्व सरदारांस खबर विचारिली आहे. खंडेराव सेनापतीबरोबर त्याचा मुलगा त्रिंबकरावही कर्नाटक स्वारींत होता. (१५) कर्नाटकांतील कामगिरी स. १७२५-२६ सालीं पुरी झाली नाहीं ह्मणून पुनः पुढील सालीं शाहूनें बाजीरावास व दाभाड्यास कर्नाटकांत रवाना केलें, त्याबरोबर निजामाचा हस्तक ऐवजखान ह्यानें कान्होजी भोसल्यावर चाल करून, त्याचा पराभव केला, परंतु चिमणाजी दामोदर, फत्तेसिंग भोसले व नारो राम वगैरे मंडळींनीं त्वरित मागें येऊन कान्होजीचा बचाव केला आणि चंद्रसेनाचा फितुर मोडला याबद्दल शाहूनें या सर्व मंडळींचें अभिनंदन केलें आहे. (फेब्रुवारी १७२७, शा. म. रो. २३, २४). परंतु बाजीराव व सेनापति दूर असल्यामुळें वरील सरदारांच्या हातून चंद्रसेनाचा पाडाव झाला नाहीं आणि निजामाचा उपसर्ग वाढतच गेला (सदर २६). कान्होजी व फत्तेसिंग भोंसले यांच्या हातून निजामास तंबी पोंचेना, तेव्हां शाहूनें बाजीराव

व दाभाडे यांस कर्नाटकची मोहीम सोडून तसेंच परत बोलाविलें, (सदर २७) आणि चिमणाजी दामोदरासही ठपका दिला. इकडे खंडेराव दाभाड्याविषयीं शाहू साशंक झाला. 'गनिमानें जलदी काढिली आहे, तुह्मी प्रस्तुत काय विचार करितां, फौज किती आहे, तें लिहिणें. अविलंबें निजामाचे पिच्छावर येऊन पायबंद देणें' (सदर २९ व ३०). ह्या वेळीं शाहू पुष्कळ पेंचांत सांपडला असून निजामाचा बंदोबस्त करण्याची धडपड करीत होता (सदर ३२, ३३), ह्या पेंचांतून त्याची सुटका बाजीरावानेंच केली.

बाजीराव व फौजा कर्नाटकांत गेल्याबरोबर निजामास इकडे जोर चढला. प्रतिनिधि फत्तेसिंग भोंसले, कान्होजी भोसले, चिमणाजी दामोदर वगैरे घमेंडखोर मंडळींच्या हातून त्याचा प्रतीकार बिलकूल होईना; वर्ष दीड वर्ष सर्व खेळखंडोबा झाला; एक लढाईची तयारी करी, तर दुसरा निजामाशीं सख्य जोडण्याची गुळचट सिद्धता घडवून आणि. अशा धरसोडीनें निजामाचें चांगलेंच फावलें. त्यानें शाहूवर अनेक बाजूंनीं एकदम लगट केली. भिमेच्या कांठापर्यंत येऊन इंदापुर, पेडगांव हीं ठाणीं निजामानें घेतलीं व पाटसही हातचें जाणार, असा योग आला. पाटस गेलें कीं पुणेंही आटपलेंच. या वेळीं भिमेवर राणोजी शिंदे थोडे लोक घेऊन कसेंबसें निभावीत होता; त्यास पाटस हातचें जाऊं देऊं नये असें बाजीरावानें लिहिलें. परंतु फौजेचा व पैशाचा पुरवठा झाला नाहीं तर लढावें कसें ? याजबद्दल राणोजीस राग येऊन त्यानें एक वैतागाचें पत्र बाजीरावास लिहिलें तें वाचण्यालायक आहे. (इ. सं. ऐ. टि. भा. २ ले. ३५). सारांश अशा बिकट परिस्थितींतून बाजीरावानेंच निजामास तंत्री पोंचवून शाहूस निर्धास्त केलें. कुचर सरदारांची मनधरणी करण्याचा खेळ त्यानें सोडून दिला. निजामाशीं सख्य जोडण्याचा नादही सोडिला, आणि लष्करी धोरणें

संभाळून एकदम चहूं बाजूंनीं निजामावर लगट केली, त्याचाच परिणाम पुढील पालखेडची मोहीम होय. यापूर्वीं शाहूचे सरदार फुटकळ प्रयत्न करीत होते, त्यांत बाजीरावानें एकसूत्री आवेशाची भर घालतांच शाहूचे पक्षास जोर चढला. या जोराच्या तयारीचे निदर्शक शा. म. रो. ले. ३६–४० चे कागद आहेत. सारांश चार वर्षांच्या कारभारांत शाहूस जुन्या सरदारांची करामत कळून चुकली व त्याचा विश्वास बाजीरावाच्या कर्तृत्वावर दृढ झाला.

७ पलखेडची लढाई,–निजामाचा पाडाव, मुंगी शेवगांवचा तह (सेप्टेंबर १७२७–फेब्रुवारी १७२८).—आतां शाहूला हीनबल करण्याकरितां निजाम काय उलाढाली करीत होता तें पाहूं. स. १७२४ च्या ऑक्टोबरांत साखरखेडयाची लढाई होऊन मुबारीजखान मारला गेला आणि निजामानें स्वतंत्र राज्य स्थापन केलें. हा प्रकार पाहून बादशहाचें चित्त अत्यंत उद्विग्न झालें. माळवा व गुजराथ हे दोनही प्रांत पूर्वीं निजामाचे कारभारांत दिलेले होते, ते बादशहानें निजामाचा बंडखोरपणा पाहून त्याजकडून काढून घेतले. अफगाणिस्तानच्या कारभारावर सरबुलंदखान होता, त्यास बादशहानें गुजराथेवर नेमिलें, (स.१७२३), आणि राजा गिरिधर यास माळव्याचा कारभार सांगितला. तेव्हां तूर्त दक्षिणेंतच आपली स्थिरस्थावर चांगली करण्यांत निजामानें पुढील एक दोन वर्षे घालविलीं. साखरखेडयाचे लढाईपूर्वींच निजामानें मराठयांशीं सलुखाचें धोरण ठेविलें होतें. त्यानें पेशव्यास आपल्या साह्यासाठीं बोलाविल्यावरून बाजीराव साखरखेडयाचे लढाईंत त्याचे मदतीस गेला होता. (खं. २ पृ. ४९) या लढाईनंतर निजामाची व बाजीरावाची भेट झाली तिचें वर्णन खं. ३ ले. ९७ च्या अखेरीस आहे. बाजीराव स. १७२४ च्या अखेरीस मोगलाईंत गेला तो पुढील सालच्या मार्चपर्यंत निजामाशीं बोलणें करण्यांत गुंतला होता. स. १७२५ च्या

फेब्रुवारींत निजाम व शाहू यांची भेट पुण्यास झाली. (ख. ३-१५) पुढें साताऱ्यास आल्यावर पावसाळ्यांत कर्नाटकच्या स्वारीची वाटाघाट चालली, आणि तो बेत कायम होऊन स. १७२५ सेप्टेंबर पासून २६ च्या जूनपर्यंत कर्नाटकची स्वारी झाली. बाजीराव कर्नाटकांत गेला असें पाहून निजामानें नवीन डाव आरंभिला. माळवा व गुजराथ प्रांत हातचे जाऊन मराठ्यांचे सरदार दक्षिणच्या सहा सुभ्यांतून आपले हक्क उघड वसूल करूं लागले, या योगानें निजामाच्या स्वतंत्रतेस मोठीच अडचण आली. बाजीराव एवढा पराक्रमी निघेल अशी त्यास कल्पना नव्हती. बाळाजी विश्वनाथाच्या व्यवस्थेनें व बाजीरावाच्या कर्तबगारीनें मराठ-मंडळांत जूट उत्पन्न होऊन त्यांस नवीन कार्यक्षेत्र मिळालें, आणि दुहीचें निरसन परभारें होऊं लागलें. महाराष्ट्र व कर्नाटक या दोनही प्रांतांत मराठ्यांनीं आपला अंमल चांगला बसविल्यामुळें निजामाची पैदास सर्वस्वी बंद झाली. त्यामुळें बाजीरावाचा बंदोस्त करणें त्यास प्राप्त झालें, आणि हैदराबाद येथें आपली राजधानी करून प्रतिनिधीच्या मार्फत त्यानें शाहूकडे आपला डाव सुरू केला.

मराठ्यांच्या वाढत्या शक्तीवर कायमचें दडपण बसविण्याकरितां निजामानें औरंगाबाद सोडून हैदराबादेस आपलें वास्तव्य केलें. तेथून कर्नाटकांत शिरून तिकडचा मराठ्यांचा उद्योगही हाणून पाडण्याचा त्याचा बेत होता. चौथाई सरदेशमुखीच्या निमित्तानें मराठे वाटेल तिकडे संचार करितात, तो त्रास मिटविण्याकरितां त्यांच्या हक्कांबद्दल त्यांस रोख रक्कम देऊन आणि प्रतिनिधीस हाताशीं घेऊन बाजीरावास निस्तेज करण्याचा आणि अशा रीतीनें फूट पाडून मराठ्यांची शक्ति नाहींशी करण्याचा निजामाचा ह्या जंगी कारस्थानांत अंतस्थ व दूरदृष्टीचा घाट होता. परंतु हा घाट बाजीरावानें पूर्णपणें ओळखिला. आपल्या राज्याच्या मध्यभागीं हैदराबादेस निजामानें ठाणें

दिलेलें बाजीरावास रुचलें नाहीं. डफ ह्मणतो, या वेळीं तहाची चांगली संधि बाजीरावानें फुकट घालविली. हें डफचें ह्मणणें चुकीचें आहे. बाजीरावानें निजामाचा डाव ओळखून त्याचा त्यानें लगेच कसा योग्य प्रतीकार केला, हें पुढें लवकरच दिसून आलें.

हैदराबाद राजधानींत मराठे चौथाई घेतात, त्या ऐवजीं दुसरें उत्पन्न कांहीं देऊन मराठयांचें येणें जाणें त्या मुलखीं बंद करावें असें मनांत आणून, प्रतिनिधीचे विद्यमानें निजामानें शाहूमहाराजांशीं बोलणें करून कांहीं द्रव्य व इंदापुराजवळ कांहीं मुलुख मराठयांस द्यावा ' (रा. खं. २ शकावलि) असें बोलणें करण्याकरिता आनंदराव सुमंताचे मार्फत निजामानें आपले वकील प्रतिनिधीकडे पाठविले; आणि प्रतिनिधीस वऱ्हाडांत एक नवीन जहागीर करून दिली. शाहूनें मुत्सद्दी मंडळीचा विचार घेतला. बाजीरावास या मसलतीचा राग आला. ती आपल्या राज्यास व मराठयांचे उद्योगास विघातक आहे, असें त्यानें साफ कळविलें. परंतु हें त्याचें प्रतिपादन शाहूला मान्य झालें नाहीं. 'निजाम दूर भागानगर प्रांतीं जाऊन राहतात तें एका अर्थी चांगलें आहे' असें शाहूनें बाजीरावास सांगितलें. त्यावरून राग येऊन बाजीराव रुसून पुण्यास गेला. ' शाहूनें दादो भीमसेन ह्मणून हैदराबादकडील हक्कवसुलाच्या कामावर होता, त्यास आणवून, आकार व मोबदला महाल कोणते द्यावे हें पाहून, तसा मोबदला करून तहनामा ठरविला आणि प्रतिनिधीचें मनोगत सिद्धीस नेलें (शा. म. च पृ. ५२-५३) अशा प्रकारें स्वराज्याच्या हद्दीवर निजामाची सुव्यवस्था आपल्या हातानें प्रतिनिधीनें करून दिली; आणि हिंदुपदपातशाहीच्या उद्योगास व्यत्यय आणिला. प्रतिनिधीच्या कमकुवत राजकारणाचा हा परिणाम होय. हें कारस्थान स. १७२७ जून पावेतों चाललें असावें.

या प्रकरणानें मराठ्यांचा आपमतलबी स्वभाव व बाजीरावाची कर्तब-

गारी या दोहोंचेंही उत्कृष्ट प्रदर्शन झालें. प्रतिनिधि देशस्थ व बाजीराव कोंकणस्थ. बाळाजी विश्वनाथाच्या वेळे पासून पुष्कळसे कोंकणस्थ लोक राज्यकारभारांत पुढें आले, तेणेंकरून प्रतिनिधीसारख्या जुन्या पुरुषांचें माहात्म्य अर्थात् कमी झालें. याचबद्दल प्रतिनिधीस अत्यंत वैषम्य वाटे. आणि तो हर तऱ्हेनें बाजीरावाचे उद्योग हाणून पाडी. शाहूला हे कावे समजत नव्हते असें नाहीं. तो प्रत्येकाची करामतही ओळखून होता. परंतु आपलें वजन कायम राखण्यासाठीं तो एकाचे विरुद्ध दुसऱ्यास चढवीत असे. असें करण्यांत शाहूची तात्पुरती निभावणूक झाली, परंतु राज्याचें नुकसान झालें. दरबारांतच दोन पक्ष व फूट असल्यामुळें कोणत्याही कारस्थानास जोर असा आलाच नाहीं, आणि शत्रूंस मात्र उचल घेण्यास अवकाश मिळाला. प्रतिनिधीनें निजामाकडून आपणास वऱ्हाडांत जहागीर घेतली, हा एक प्रकारचा लांचच होय; आणि त्या वरून बाजीरावाशीं त्याचा विरोध केवळ मतलबाचा होता, तत्त्वाचा नव्हता, असें ह्मणतां येतें. राज्यकारस्थानाची वाटाघाट चालू असतां मराठे वकिलांनीं शत्रुपक्षाकडून अशा जहागिरी मिळविल्याचीं उदाहरणें अनेक आहेत. आनंदराव सुमंतानें व पुढें नानाफडणिसानें, निजामाकडून जहागीरी मिळविल्या. असेंच प्रतिनिधीच्या नादानें आपण फसलों हें अल्पावकाशांतच शाहूच्या प्रत्ययास आलें. शाहूच्या दरबारांतील दुफळीचा फायदा घेऊन निजामानें लगेच भयंकर कारस्थान रचिलें. चंद्रसेन जाधव व रावरंभा निंबाळकर, दाभाडे व पिलाजी गायकवाड हे सरदार त्यास वश होतेच. प्रस्तुत कोल्हापुरच्या संभाजीसही त्यानें वश करून घेतलें. ' संभाजीस चिथवून त्याजकडून शाहूपाशीं राज्याचा निम्मा हिस्सा त्यानें मागविला. दोघां बंधूंचा हा कज्जा आपण मध्यस्थ होऊन तोडूं, असा बहाणा करून निजामानें चौथाई व सरदेशमुखी हकाचा पैसा जप्तींत ठेविला. या उपक्रमानें शाहूसंभाजींचा भाऊबंदकीचा तंटा पुनः उप

स्थित झालेला लक्षांत येतांच, शाहूस राग आला, आणि त्याला या कारस्थानाची उमज पडली. इतक्या दिवसांचा उद्योग फुकट जाऊन पुनः आपल्या घरगुती तंट्याचा निकाल निजामानें आपणाकडे घेतला ही गोष्ट शाहूचे मनास अतिशय झोंबली. बाजीराव तर प्रथमपासूनच निजामाचा हा कावा शाहूस कळवीत होता. कर्नाटकांतील मोहीम फसल्याबद्दल प्रतिनिधि शाहूच्या मनांतून पुष्कळ उतरलाच होता. त्यास वरील निजामानें केलेला बखेडा प्रत्ययास आल्याबरोबर प्रतिनिधीच्या कर्तृत्वासंबंधानें शाहूच्या मनांतील आदर पूर्णपणें लयास गेला, आणि आलेल्या अरिष्टाचें निरसन करण्यासाठीं शाहूनें बाजीरावास लगेच तयारी करण्यास सांगितलें. ता. २७ ऑगस्ट स. १७२७ रोजीं बाजीरावानें निजामावर मोहीम सुरू केली.

पेशव्याची मुख्य फौज व सरदार या वेळीं माळव्यांत गुंतलेले होते. निजामानें आपली तयारी साखरखेड्याच्या लढाईपासून अत्यंत काळजीनें केली होती. संभाजी आपल्या फौजेसह त्यास येऊन मिळाला. अशा बिकट प्रसंगीं बाजीरावानें निजामाचा पाडाव करण्याचा ताबतोब उद्योग केला. त्यामुळें त्याच्या कर्तृत्वाची छाप एकदम सर्व मराठमंडळावर बसली, आणि सर्व शत्रुसुद्धां त्यास वचकूं लागले. शाहूच्या मनांत आपण होऊनच निजामावर चालून जावें असें होतें, परंतु संभाजीवर चालून गेल्यास त्याची आपली बरोबरी होते; प्रत्यक्ष बादशहावर चालून जाणें आपणास योग्य होईल, अशी सरदारांनीं शाहूची समजूत घातली. 'शाहू बादशहाचा व बादशाही अंमलदारांचा मिंधा असल्यामुळें मोगलावर स्वतः चाल करून जाण्यापेक्षां सरदारांनाच पाठविणें त्याला योग्य दिसलें' (राजवाडे). बाजीरावाचे हाताखालीं काम करण्याविषयीं शाहूनें सर्व सरदारांस निकडीचे हुकूम सोडिले. प्रतिनिधि मात्र या तयारींत सामील झालेला दिसत नाहीं. उलट निजामानें त्यास आपला हस्तक

करून शाहूस असें कळविलें, कीं 'आमचा उपक्रम सर्वस्वी तुमच्या हिताचा होता. कोंकणी ब्राह्मणांनीं तुह्मास ग्रासून टाकिलें आहे, त्यांच्या ताब्यांतून तुह्मास मुक्त करावें एवढाच आमचा हेतु होता. तुमचे मोकासदार दूर करून त्यांचे जागी संभाजीचे कामगार नेमिले यांत गैर कांहीं नाहीं. तुमच्याच तर्फेनें काम करण्यास तूर्त आह्मी संभाजी यांस नेमिलें आहे. एकदां कोंकणी ब्राह्मणांचा निकाल लागला ह्मणजे आपण आपले पसंतीचे कामगार वाटेल ते नेमावे.' निजामानें दाखविलेली शाहूच्या हिताची ही कळकळ काय किमतीची होती हें, सांगण्याची जरूर नाहीं. शाहूचे दरबारांत उघड वाद करून बाजीरावाचा पाडाव झाला नाहीं, तेव्हां त्यास आडविण्याकरितां ही नवीन युक्ति शत्रूच्या मार्फत प्रतिनिधीनें सुमंताच्या मदतीनें रचिली असावी. आपसांतील दुहीमुळें राज्याचें नुकसान झाल्याचें हें आणखी एक उदाहरण आहे.

संभाजी या राजकारणांत कां सामील झाला याची मीमांसा शाहूचे बखरींत मार्मिकपणें दिलेली आहे, (पृ. ५३-५५). संभाजी नाराज होता. शाहू त्यास राज्याचा वांटा देईना. उत्तरोत्तर शाहूची भरभराट होऊन त्याचे सरदार गुजराथ माळवा वगैरे प्रांतांत कारभार करूं लागले, त्याजबद्दल वैषम्य वाटून संभाजीनें आपला प्रधान निलकंठ प्रभु महाडकर याचा भाऊ केशवराव यास चंद्रसेनाकडे पाठवून त्याचे मार्फत निजामाशीं मसलत केली. तदनुसार संभाजी आपली फौज व सरदार यांजसह निजामास जाऊन मिळाला. शाहूनें संभाजीस बोधपर पत्र लिहून त्याची पुष्कळ कानउघाडणी केली. त्याचा उपयोग न होतां निजाम व तो आपल्या साथीदारांसह शाहूच्या प्रदेशावर चालून आले.

शाहूनें या प्रसंगीं सेनापति, सरलष्कर, सेनासाहेब सुभा, वगैरे सरदारांस बाजीराव प्रधान याचे मसलतीनें चालण्याविषयीं जोराचे हुकूम सोडिले. एकदम समोरासमोर युद्ध न करितां निरानिराळ्या ठिकाणीं

हुलकावण्या दाखवून शेवटीं कोठें तरी शत्रूस पेंचांत पकडावयाचें असा बेत बाजीरावानें आरंभापासूनच करून त्या धोरणानें मोहीम चालविली. सेनानायकाचें उत्कृष्ट धोरण व युद्धाचे निरानिराळे डावपेंच बाजीरावाचे अंगीं कसे होते हें या मोहिमेंत व्यक्त झालें. स. १७२७ च्या ऑगस्टांत बाजीराव बाहेर पडला. प्रथम औरंगाबाद जिल्ह्यांत शिरून जालना प्रांत त्यानें उद्ध्वस्त केला. नोव्हेंबरच्या आरंभीं निजामाचा सरदार ऐवजखान यानें बाजीरावावर चाल केली. त्याजबरोबर थोडीशी चकमक झाडून बाजीराव आग्नेयीस माहूरकडे वसला. तेथून ताबडतोब पुनः औरंगाबादेकडे येऊन 'बऱ्हाणपुरावर जाऊन तें शहर जाळून टाकतों' असा पुकार करून तो लूट करीत खानदेशांत शिरला. तेव्हां बऱ्हाणपुरचा बचाव करण्यासाठीं निजाम व ऐवजखान ताबडतोब बऱ्हाणपुराकडे गेले. बाजीरावानें नुसती हूल दाखविण्याकरितां एक टोळी बऱ्हाणपुराकडे रवाना केली, आणि आपण मुख्य फौजेनिशीं पश्चिमेकडे वळून लूट करीत गुजराथेंत उतरला. गुजराथचा सुभा सरबुलंदखान व निजाम यांचें वाकडें होतें. सरबुलंदखानास बाजीरावानें असें कळविलें, कीं 'आमचा व निजामाचा स्नेह होऊन त्याच्याच सांगण्यानें आम्ही गुजराथेवर आलों आहों.' इकडे निजाम बऱ्हाणपुरास येतांच बाजीरावानें आपणास फसविलें असें पाहून रागारागानें तो एकदम पुण्यावर चालून येण्यासाठीं परत फिरला. ही बातमी बाजीरावास गुजराथेंत कळतांच, करवंद बारीनें घाट चढून, त्यानें गोदावरीच्या पूर्व तीरावरचे बैजापूर व गांडापूर हे निजामाचें परगणे लुटून फस्त केले. ही बातमी निजामास अहंमदनगरास कळली. तेव्हां लगेच पुण्याचा रोख सोडून तो गोदावरी उतरून पूर्वेकडून बाजीरावास आडवा झाला. तेव्हां बाजीरावानें पैठणच्या बाजूस पालखेड नजीक एका अत्यंत अडचणीच्या जागीं निजामास गांठून सभोंवारच्या प्रदेशांतील दाणावैरण सर्व जाळून शत्रूस पाणी सुद्धां मिळण्याची बंदी केली. २५ (फेब्रु. १७२८).

संभाजी व चंद्रसेन यांजकडील मराठी फौज ' जशास तसें ' या न्यायानें बाजीरावाशीं लढून आपल्या उपयोगी पडेल अशी निजामास आशा होती, ती सफळ झाली नाहीं. त्यांची व निजामाची पुष्कळ बाचाबाच झाली. ' पुढे चालणें घडेना; तेथेंच मुक्काम करून राहवें तर पाणी सुद्धां नाहीं; असे बहुत घाबरे झाले. ' तेव्हां ऐवजखानामार्फत निजामानें तहाचें बोलणें लाविलें. तें ऐकिल्यावर प्रधान व सरदार यांनीं एकविचारें करून सांगून पाठविलें कीं, ' दोन मातबर कारभारी ओलिस पाठवून द्यावे, म्हणजे पाण्याची वाट देऊन मुकाम करवितों. ' त्याप्रमाणें मुंगीशेवगांवच्या बाजूस पाण्याचे जागीं निजामास जाण्यास बाजीरावानें मोकळीक दिली; आणि तेथें तहाच्या अटी कळविल्या त्या अशाः--

१ संभाजी निजामाजवळ होता त्यास आपल्या हवालीं करावें; २ मोगलांचे सहा सुभ्यांवर मराठ्यांचे हक्क सुरळित चालवावे; आणि ३ पुनः या हक्कांस हरकत न व्हावी म्हणून ठिकठिकाणीं तटबंदीच्या जागा आहेत त्या मराठयांचे हवालीं कराव्या. निजामानें पुढच्या दोन अटी कबूल केल्या, मात्र पहिली संभाजीची मान्य केली नाहीं. त्या संबंधीं वाटाघाट होऊन संभाजीला निजामानें पन्हाळ्यास पोंचवावें आणि पुढें त्याजबद्दल पाहिजे ती व्यवस्था शाहूनें करावी असें ठरावांत आलें. या प्रमाणें तह पुरा होऊन दोनही पक्षाचे लोक आपापल्या ठिकाणीं गेले. मुंगीशेवगांवचा हा तह पालखेडच्या लढाईनंतर ता. ६ मार्च १७२८ रोजीं झाला. संभाजीस कृतकर्माचा चांगलाच पश्चात्ताप झाला. तह झाल्यावर निजामानें सर्व सरदारांस वस्त्रें जवाहीर मेजवानी वगैरे दिली. भेटी झाल्या. महाराजांस पोषाख, जवाहीर, हत्ती घोडे नजर दिले. निजामासही उलट पोषाख बाजीरावानें दिले. बाजीरावादि मंडळी परत येतांच महाराजांनीं सामोरे जाऊन सन्मान करून स्वतः सर्वांचा गौरव केला. युद्धकलेच्या संबंधानें निजाम हा तत्कालीन योद्धयांत चतुर

गणला जात असे. त्यास बाजीरावानें नरम केलें या मुळें त्याचा लौकिक पुष्कळ वाढला.

मात्र या प्रकरणानें निजामाचा कायमचा बंदोबस्त झाला नाहीं. या दीर्घद्वेषी कारस्थानी व्यक्तीचा खरा अंदाज मराठ्यांस लागला नव्हता. मोगलांवर उघड शस्त्र उचलण्यास शाहू कचरत होता, आणि प्रतिनिधि वगैरे मंडळींचा विरोध पाहून आपण कमावलें हेंच पुष्कळ, असें बाजीरावास वाटलें असावें. पुढें एक दोन वर्षांतच निजामानें दाभाड्याचें कारस्थान उभारलें. तथापि शाहूनें आपला तह पूर्णपणें पाळिला. शाहूच्या रोजनिशींत ले० १८५–८९ पावेतोंच्या स. १७२७ ते ३५ दरम्यानच्या शाहूच्या आज्ञा छापलेल्या आहेत. त्यांत निजामाचा व आपला सल्ला आहे, त्याचे प्रांतास उपसर्ग करूं नये, असें शाहूनें आपल्या सरदारांस वारंवार लिहिलेलें आहे.

बाजीरावाच्या पराक्रमानें त्याचा वचक मात्र आतां सर्व ठिकाणीं व सर्व मराठमंडळावर चांगला बसला. शाहूची तर खात्रीच झाली कीं, अडचणीच्या प्रसंगीं पेशव्याशिवाय आपलें कांहीं चालावयाचें नाहीं. या वेळेपासून बाजीरावाच्या पराक्रमास व मराठशाहीच्या धोरणास निराळा अवकाश प्राप्त होऊन, हिंदुपदपातशाहीचा बाजीरावाचा उद्योग जोरानें चालू झाला. प्रतिनिधि, दाभाडे, चिमणाजी दामोदर, सुलतानजी सरलष्कर वगैरे जुनी मंडळी बाजीरावाच्या पराक्रमानें व त्याच्या उत्तरेकडील नवीन उठावानें आपोआप मागें पडली. त्यांजशीं समोर विरोध केल्यानें शाहूचें मन द्विधा होऊन, त्यास त्यांची भीड तुटत नाहीं, तेणेंकरून आपलेंच कारस्थान बिघडतें, ही खुणेची गोष्ट बाजीरावानें मनांत ठसवून इतःपर त्यानें या मंडळीचा व दक्षिणेकडील कारभाराचा नाद साफ सोडून दिला. पुढील उद्योगांत त्यानें शिंदे, होळकर, पवार इत्यादि आपल्या भरंवशाची नवीन मंडळी हातांशीं घेतली. तेणेंकरून जुने निः-

सत्व मुत्सद्दी आपोआप मागें पडले. निजामावरील ही मोहीम व स. १७२८ हें वर्ष मराठशाहीच्या इतिहासांत मोठेंच क्रान्तिकारक झालें असें दिसून येतें.

मराठशाहीच्या अमदानींत निरनिराळ्या इसमांचे उद्योग निरनिराळ्या स्थळीं अनेक प्रकारें चालू होते. उत्तर हिंदुस्थानांत शिंदे, होळकर वगैरे, गुजराथेंत दाभाडे, दक्षिणेस कोल्हापुरकर संभाजी, कोंकणांत आंगरे, सीदी, ब्रह्मेंद्रस्वामी, तसेंच पूर्वोत्तर दिशेनें निजाम वगैरे परस्थ लोकांचीं अनेक महत्त्वाचीं प्रकरणें व कारस्थानें केव्हां एका काळीं, तर केव्हां पृथक्पणें चालू होतीं. त्या सर्वांत बाजीरावाचें अंग होतेंच असें नाहीं. सबब बाजीरावाच्या हकीकती केवळ कालक्रमानें दाखल करणें शक्य नाहीं. योग्य समजुतीकरितां एक एक प्रकरण स्वतंत्रपणें दिलें आहे. निजामाच्याच झगड्याचें एक अंग संभाजीचा पाडाव होय, त्याचें वर्णन आतां पुढें देण्यांत येत आहे.

प्रकरण आठवें.

दोघां राजबंधूंचा समेट.

स. १७३०–३१

१. संभाजीचा पाडाव (मार्च, स. १७३०).
२. शाहूसंभाजीची भेट (२७ फेब्रुवारी, १७३१).
३. वारणेचा तह (२१ एप्रिल, १७३१).
४. संभाजीचा पुढील आयुःक्रम.

१. संभाजीचा पाडाव (स. १७३०).—बाजीरावाच्या पूर्व कारभाराचे दोन भाग मागें सांगितले, त्यांतील पहिल्यांत निजामाचा पाडाव, संभाजीशीं समेट, व राज्योद्योगास अडथळा आणणाऱ्या सेनापतीस ताळ्यावर आणणें हीं तीन प्रकरणें मुख्य होत. ह्या तीनही प्रकरणांत

शाहू व पेशवा यांचें पूर्ण तादात्म्य असून पहिल्या पेशव्यानें अंगीकारिलेला कार्यभाग सिद्धीस नेण्यास शाहू किती झटत होता हें त्यावरून दिसून येतें.

शाहू दक्षिणेंत आल्यावर त्याचें सं. १७०७ त स्वकीयांशीं युद्ध सुरू झालें तें तेवीस वर्षांनीं कऱ्हाडानजीक कृष्णेच्या काठीं उभय बंधूंची भेट होऊन संपलें. या अवधींत त्या युद्धाचीं कसकशीं स्थित्यंतरें होत गेलीं, त्यांचें वर्णन वर वेळोवेळीं आलेंच आहे. या युद्धांतूनच मराठशाहीचा विस्तार झाला. बाळाजी विश्वनाथानें मराठे सरदारांस महाराष्ट्राबाहेर युद्धाची नवीन कामगिरी देऊन अंतःकलहापासून थोडें बहुत निवृत्त केलें, परंतु तेवढ्यानें अखेरचा निर्णय निश्चित झाला नव्हता. बाळाजीच्या अकालीं मृत्यूनें तर शाहूच्या शत्रूंस पुनः जोर आला असता, परंतु बाजीरावाचा पराक्रम चमकूं लागून चार पांच वर्षांच्या अवधींत शाहूचे शत्रु सर्व नरम झाले. स. १७२८ तील मुंगीशेवगांवच्या तहानें संभाजीची बाजू अगदींच बसली. त्यानंतर दाभाड्यानें नवीन कारस्थान निजामाच्या साह्यानें उपस्थित केलें, त्यांत सामील होण्यास संभाजीस अवकाशच मिळाला नाहीं. स. १७३० त चिमाजीआपा गुजराथेंत चौथाईचा अंमल बसवीत असतां, इकडे संभाजी उदाजी चव्हाणाची मदत घेऊन शाहूवर चढाई करून येत होता, त्याचा समाचार प्रतिनिधीनें घेतला. हा प्रकार प्रथम स्पष्ट करून सांगितला पाहिजे.

अथणीकर उदाजी चव्हाण याची हकीकत मागें थोडी येऊन गेली आहे. (पृ. ५३). शाहूला तो बंडखोर वाटे, परंतु संभाजीचा तो केवळ मुख्य साह्यकर्ता होता. त्यास प्रथम रामचंद्रपंत अमात्यानें वाढविलें. तो बलाढ्य व पुंड असून त्याच्याच आधारावर संभाजीनें शाहूशीं थोडीबहुत धडपड चालविली होती. बाजीरावानें त्यास चांगलें धाकांत ठेविलें होतें. सन १७२९ ता. ६ जानेवारीस शाहूनें त्यास लिहिलेल्या पत्रांत खालील मजकूर आहे. ' बोलीप्रमाणें वर्तावयास अंतर न पडे म्हणून लिहिलें त्या-

वरून स्वामी संतोष पावले. तुम्ही एकवचनी आहां, तुम्हां पासोन बोलिले वचनास वर्तावयास अंतर न पडे हा निशा आहे. इमान श्रींचा बेलभंडार पाठविला तो पावला. (शा. म रो. २१३) स. १७२९ त बाजीराव व चिमाजी आपा दोघेही बाहेर गेलेले पाहून उदाजी चव्हाणानें वारणेच्या तीरीं येऊन मुलूख लुटण्यास आरंभ केला. शिरवळचे ठाण्यांत राहून बाहेरच्या मुलखास तो उपद्रव देऊं लागला. एके दिवशीं शाहू त्या बाजूस शिकारीस गेला असतां, चव्हाण जवळच आसपास आहे असें कळलें. त्यावरून अभय देऊन शाहूनें त्यास भेटीस बोलाविलें. भेट होऊन तो परत गेला. पुढें एके दिवशीं शाहूला मारण्यासाठीं आलेले चार मारेकरी जंगलांत भेटले. चव्हाणाकडून किंवा संभाजीकडून ते आले होते असें कळलें. तेव्हां संभाजीचें व चव्हाणाचें पारिपत्य करण्याचा विचार करून शाहूनें त्यासाठीं मोठी तयारी केली. 'स्वामी पन्हाळे प्रांतीं मोहिमेस जातात ' असें लिहून, शंभूसिंगे जाधव, दावल सोमवंशी, सिधोजीराव निंबाळकर, सेखोजी आंगरे, बाजीराव प्रधान, पिलाजी जाधव या सर्वांस पत्रें लिहून मोहिमेस बोलाविलें. हीं पत्रें ऑक्टोबर १७२९ पासून १६ फेब्रुवारी १७३० पावेतोंचीं आहेत. (शा. म. रो. ४२–४६). त्यावरून पुढील मार्च एप्रिलांत प्रतिनिधीची ही लढाई झाली असली पाहिजे. त्रिंबकराव दाभाडे यासही शाहूनें ले. ४६ चें पत्र लिहिलेलें आहे. ' हेरलें येथील वाडा घेऊन कोल्हापुराभोंवते राहून चव्हाणास तंबी पोंचविणें, लांब न जाणें, ' अशी शाहूची आज्ञा सेनापतीस आहे. सिधोजी थोरात, दावलजी सोमवंशी, राणोजी घोरपडे इत्यादि अनेक लहान मोठया सरदारांस उदाजी चव्हाणावर चालून जाण्याची शाहूनें आज्ञा केली. (रोजनिशी ले. २१५, २१६) सारांश, शाहूचा विचार असा दिसतो कीं, संभाजीनें पुनः निजामाशीं कारस्थान करूं नये, त्याचा बंदोबस्त कायमचा करावा, आणि त्याचे सर्व साथीदार नाहींसे

करावे. अशा उद्देशानें प्रधान, प्रतिनिधि, सेनापति व इतर झाडून सारे सरदार जमवून आपण स्वतः वारणेच्या बाजूस तळ देऊन पलीकडे कोल्हापुरच्या राज्यांत त्यानें मोहीम सुरू केली. निजामास सामील झाल्या वेळेपासून प्रतिनिधि शाहूच्या मनांतुन पुष्कळ उतरला होता, आणि कांहीं तरी पराक्रम दाखवून पुनः शाहूची मर्जी संपादावी अशी त्यास उत्कंठा झाली होती. तेव्हां शाहूनें तरी त्याची परीक्षाच पाहण्याकरितां बाजीराव वगैरे जवळ असतांही मुद्दाम प्रतिनिधीस चव्हाणावर रवाना केलें. त्याजबरोबर शंभुसिंग जाधव यास जाण्याचा शाहूनें हुकूम केला. (शा.म.रो.ले. ४२ तारीख १४ ऑक्टोबर १७२९,व ले.४४ ता ५ जानेवारी १७३०). हा शंभुसिंग जाधव धनाजीचा मुलगा कांहीं वर्षें भाऊ चंद्रसेन याजबरोबर निजामाकडे होता. परंतु तेथें भावाशीं बिघाड होऊन तो शाहूकडे आला. त्याजला बहुधा हीच पहिली कामगिरी सांगितलेली असावी. रोजनिशींतील लेखांक ४२–४५ यांवरून कळतें, कीं ही स्वारी संभाजीच्या पन्हाळे प्रांतावर शाहूनें चालविली असून, खुद्द शाहू उंब्रजेपर्यंत गेला होता. १७२९ ऑगस्ट पासून १७३० ऑगस्ट पर्यंत बाजीरावाचा मुक्कामही सबंद वर्ष पुणें साताऱ्याचे बाजूस शाहूचे समीप होता, असें त्याच्या मुक्कामांचे यादीवरून दिसतें (ना. रो. २).

उदाजी चव्हाणानें संभाजीस हिंमत देऊन शाहूमहाराजाशीं लढण्यास प्रवृत्त केलें. संभाजीनें आपल्या अष्ट प्रधानांस व सरदारांस पत्रें पाठवून आपआपल्या फौजांसह हजर होण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणें सर्व फौज येऊन वारणातीरीं जमा झाली. व्यंकटराव घोरपडे व भगवंतराव अमात्य हेही या फौजेंत होते. पण त्यांची भक्ति अंतर्यामी संभाजीकडे नव्हती. शाहूची तयारी होतांच त्यानें श्रीनिवासराव प्रतिनिधि यास संभाजीवर चालून जाण्याचा हुकूम केला. प्रतिनिधीनें अकस्मात् येऊन छापा घालतांच संभाजीच्या फौजेची दाणादाण होऊन, संभाजी व उदाजी चव्हाण

सडेच पळून गेले. प्रतिनिधीनें सर्व लष्कर लुटून फस्त केलें आणि हजारों लोक पाडाव केले. पाडाव झालेल्यांत ताराबाई, राजसबाई, संभाजीच्या बायका, भगवंतराव अमात्य व व्यंकटराव घोरपडे हे प्रमुख होते. यांपैकीं राजसबाई व संभाजीच्या बायका यांस पन्हाळ्यावर पोंचवून बाकीच्या तिघांस घेऊन प्रतिनिधि साताऱ्यास आला. ताराबाईस परत पाठविण्याचा शाहूचा विचार होता, परंतु ' मला कोठें झालें तरी कैदेंतच राहवयाचें, त्या अर्थी तुह्मांजवळच राहूं, ' असें तिचें ह्मणणें पडल्यावरून, साताऱ्च्या किल्ल्यावर राजवाडा होता तो दुरुस्त करून तेथें ताराबाईस ठेविलें; आणि यादो गोपाळ यास तिचा कारभार सांगितला. ताराबाई कोल्हापुरास जाती तर पुढें साताऱ्यास रामराजाची स्थापना बहुधा झाली नसती, आणि कांहीं अंशीं मराठशाहीचा इतिहास बदलला असता. भगवंतराव अमात्याचा दंड स्वतःच्या इज्जतीखातर संभाजीनें भरून त्यास सोडवून आणिलें. व्यंकटरावाचा तपासच त्यानें केला नाहीं. प्रतिनिधि त्यास बंडखोर समजून मुक्त करीना. तेव्हां बाजीरावानें दहा हजार रुपये दंड भरून प्रतिनिधीपासून त्याची सुटका केली. प्रतिनिधि व बाजीराव एकाच धन्याचे सेवक; आणि लढाईत पाडाव झालेल्या शत्रूचा दंड एक सेवक दुसऱ्या सेवकापासून घेतो हा राजनीतीचा मासला तत्कालीन राज्यव्यवस्थेचा निदर्शक आहे. (का. सं. प. या. ले ४२२, शा. म. ब., इचलकरंजी इ० खरेकृत पृ ३९). पुढें संभाजीनें शाहूस शरण जाऊन आपली व्यवस्था लावून घेण्याचा निश्चय केला. संभाजी कोणाचे सल्ल्यानें वागत होता तें समजत नाहीं. त्याची बायको जिजाबाई हीच बहुतेक कारभारीण होती. तिचीं भगवंतराव अमात्यास आलेलीं कांहीं पत्रें खंड ८ मध्यें आहेत (ले. ९९, ११७, ११८). जिजाबाईच्या स्वभावाचें वर्णन रा. खरे यांनीं मार्मिकपणें केलें आहे, त्यावरून संभाजीचें राजकारण समजण्यास मदत होईल. जिजाबाई अग्नीप्रमाणें प्रखर असून

तिची शासनें कडक असत. स्वकार्य साधण्याच्या नादांत एखादा पसंत पडलेला मार्ग योग्य आहे कीं अयोग्य आहे याचा विचार ती करीत नसे. तिचा स्वभाव अत्यंत संशयी होता. आपला नाश करण्याविषयीं सर्व टपले आहेत असें तिला वाटे. कोल्हापुरच्या राज्याची स्थापना करण्याचें श्रेय जिजाबाईस आहे असें सामान्यतः म्हणण्यास हरकत नाहीं. या वेळेस व पुढें माधवराव पेशव्याचे वेळेस कोल्हापुरच्या राज्याचा बचाव झाला, याचें कारण जिजाबाईचें शहाणपण होय. जिजाबाईप्रमाणेंच ताराबाई दंगेखोर, खटपटी व अधिकार गाजविण्याविषयीं आतुर होती, परंतु अशा प्रयत्नांनीं आपला हेतु सिद्धीस जाईल कीं नाहीं हें ताराबाईला कळत नव्हतें. जिजाबाई तशा स्वभावाची असूनही मोठी धोरणी होती. आपलें व प्रतिपक्षाचें बलाबल ओळखून आणि प्रसंग पडेल त्याप्रमाणें वागून, केवळ आपलाच हेका न चालवितां, प्रसंगीं पडतें घेऊन ती आपलें कार्य साधीत असे. हें तडजोडीचें चातुर्य ताराबाईस मुळींच नव्हतें. तथापि स. १७३० च्या सुमारास कोल्हापुरचा कारभार सर्व अव्यवस्थित होता. जिजाबाईचें व दुसऱ्या कोणाचें पटत नसे. सरदारांवर व प्रधानांवर तिजकडून जुलूम होत असल्यामुळें करवीर राजमंडळांत घोटाळे व जुलूम चालू होते. शिवाय जिजाबाईचें राज्यांत वजनही आरंभीं तिच्या अपक्व वयांत विशेष नव्हतें.

जिजाबाईशिवाय कोल्हापुरचे प्रधान संभाजीचे सल्लागार होते असें म्हणतां येईल. असे प्रधान या वेळीं कोण होते व ते कशा योग्यतेचे होते हें समजेल तर या वेळच्या घडामोडींवर जास्त प्रकाश पडेल. स. १७२३ त तिमाजी रघुनाथ हा कोल्हापुरचा प्रधान होता (खंड ३ ले. २३६, खं. ८ ले. ८३). स. १७२९ त चिमणाजी दामोदर प्रधान होता (खं. २० ले. १८३.१८४); आणि त्याच्या नंतर स.१७३१ त व पुढें केशव त्र्यंबक नांवाचा प्रधान होता. (खं. ८ ले. १२५, १३३).

राजाकर्णाचा कारभारी सुंदर तुकदेव व त्याचा मुलगा त्रिंबक सुंदर यांच्या उत्पन्नांतील बाहे गांवासंबधानें कोल्हापुरच्या राज्यांत भानगडी चाललेल्या होत्या, (खं. ३ ले. २३८, २३९, २४०, २४१, २३६ या क्रमानें). राज्याचें विभाग झाले नव्हतें तोंपावेतों संभाजी शाहूच्या राज्यांत व शाहू संभाजीच्या राज्यांत इनामें वगैरे देऊन मुद्दाम आपला अधिकार चालवून पाहत असत. केशव त्र्यंबक प्रधान हा सुंदर तुकदेवाचा नातू तर नसेलना ?

वर सांगितलेल्या लढाईंत प्रतिनिधीकडून संभाजीचा पराभव झाला नाहीं. १२ जुलै व १७ ऑक्टोबर स. १७३० चीं पत्रें शाहूनें संभाजी आंगरे व सिधोजी निंबाळकर यांस विशाळगड काबीज करण्याविषयीं लिहिलेलीं आहेत, (रोजनिशी ले. ४७, ४८), त्यांवरून दिसतें कीं शाहूनें प्रतिनिधी करवीं पन्हाळ्यास वेढा देऊन विशाळगडास तंबी पोंचविली, म्हणजे पर्यायानें संभाजीचा अगदीं धुव्वा उडवून दिला, आणि आतां आपली धडगत नाहीं अशी संभाजीची खात्री झाली, तेव्हांच तो शरण येऊन तह करण्यास तयार झाला.

संभाजीचा साह्यकर्ता उदाजी चव्हाण याची पुढील हकीकत येथेंच संपविली पाहिजे. संभाजीचा व शाहूचा तह झाला तरी शाहूच्या राज्यांत दंगा करण्याचें काम त्यानें चालूच ठेविलें होतें. त्याचा व संभाजीचा प्रधान केशव त्र्यंबक यांचा पत्रव्यवहार होता (खं. ८ ले. १३३). सन १७३१-३२ त यशवंतराव महादेव पोतनीस यास शाहूनें त्याजवर पाठविलें. यशवंतरावानें त्याचा मोड करून मोठा दंड घेऊन सोडून दिलें, (शा. म च. पृ. ६९ व रा. खं. २ पृ. ६०), आणि शाहूनें त्यास कामगिरीही सांगितली, (रोजनिशी ले. २२०). त्यानंतर पुनः मिरजेवर स्वारी करण्याकरितां म्हणून स. १७३७ त शाहू निघाला असतां उदाजी चव्हाण गनिमाची कुमक करूं लागला म्हणून त्याजवर शाहूनें

प्रतिनिधीस रवाना केलें. (शा. म. च. ६१, ७० व खं २ पृ. ७७). चव्हाण पळून मोगलाईंत गेला. ता. ८ नोव्हेंबर रोजीं प्रतिनिधीनें आथणीचें ठाणें काबीज करून मध्यरात्रीं निशाण चढविलें. (इ. सं. पे. द. मा. ले. ३९). चव्हाण मोगलाईंतून परत आला नाहीं, मधून मधून त्रास देतच होता. त्याचा निःपात होय ते गोष्ट करणें, ह्मणून त्रिंबकराव सोमवंशी यास स. १७४८ सालची शाहूची आज्ञा आहे, (खं. ६-१८७). नानासाहेब पेशव्यानें सन १७५१ त युक्तीनें उदाजीस मोगलाईंतून आणून डिग्रज येथें सरंजाम देऊन ठेविलें. तेथें अद्याप त्याचा वंश सांगली संस्थानचे ताब्यांत आहे (का. सं. प या. १४४ व ४२२). तथापि उदाजीची खोड गेली नाहीं. डिसेंबर १७५२ त व फेब्रुवारी १७५३ त त्याजवर नानासाहेबानें स्वाऱ्या केल्याचे उल्लेख आहेत (शा. म. रो. २२६, २२७, २३०, २३२). त्यांत पेशव्यानें उदाजीचा उपद्रव न लागेल असा बंदोबस्त केला. उदाजीचा शेवटही लढाईंतच झाला. मिरज प्रांतीं एका खेड्यावर रोखा केला तो गांवकऱ्यांनीं मानला नाहीं, त्यावरून उदाजीनें गांवावर स्वारी केली, त्यांत घोडीस गोळी लागली, ती उधळली. रिकिबींत पाय अडकून डोकें फुटून मेले. पुत्र विठोजी डिग्रजेस व प्रीतिराव करवीरीं शिवाजी महाराजांपाशीं राहिले.

२. शाहूसंभाजीची अपूर्व भेट (२७-२-१७३१).—साह्यकर्त्यांचा पाडाव झाल्यामुळें संभाजीचा उपाय हरला. लवकर शरण जाऊन आपली व्यवस्था लावून घेतली नाहीं तर कठीण प्रसंग गुदरणार. शाहूनें आतां सर्व बाजूंनीं उत्कृष्ट तयारी केली होती. संभाजीकडचे बहुतेक सरदार शाहूस अनुकूल झाले. शाहूनें त्यांची व्यवस्था लावून त्यांस आपल्या नोकरींत घेतलें. बाजीराव पेशवे, प्रतिनिधि, भोसले, आंगरे वगैरे अनेक पराक्रमी सरदार शाहूस अनुकूल झाले. प्रत्यक्ष ताराबाई पूर्वीचा ताठा सोडून त्याच्याच सन्निध जाऊन राहिली. स्वतः संभाजी स्वप्रवृत्तीनें एखादी

मसलत उभारून तडीस नेण्यास असमर्थ होता. दुसऱ्याच्या जिवावर त्याचे प्रयत्न चालत. परंतु त्याचे सर्व साथीदार नाहींसे होण्याचें मुख्य कारण शाहुची चलती होय. शाहूचा मनमिळाऊ स्वभाव, शत्रूस सुद्धां क्षमा करून आपलेसे करून घेण्याची त्याची हातोटी, लोकांचा परामर्ष घेण्याची त्याची कळकळ, आणि त्याच्या सरदारांचे चहुंकडे चाललेले पराक्रम, इत्यादि कारणांनीं संभाजीचें तेज अगदींच मंद झालें. 'या करवीर राज्यांत विवेक, विचार, शहाणे लोक, सभ्य चतुर विद्यावंत कोणी नाहींत. रा. शाहूराजे यांचे राज्यांत सरकारकून लक्षांचे लक्ष जिल्हे मामले खाऊन सुखरूप आहेत,' असे भगवंतराव अमात्याचे उद्गार आहेत,[खं ८–९९]. लोकांसही या आपसांतील युद्धांचा कंटाळा आला होता. दुहीचे अनर्थ पुष्कळ लोकांस कळत होते. दोनही बाजूंस समंजस व राष्ट्रहित जाणणारी मंडळी बरीच होती. दोहोंकडील मुत्सद्यांच्या व हितचिंतकांच्या वारंवार भेटी होत. लग्नकार्यादि प्रसंगानें चालू राजकारणांची पुष्कळच वाटाघाट होई. सारांश, शाहू व संभाजी यांच्या प्रत्यक्ष भेटी होत नव्हत्या, तरी बाह्य जगाच्या दृष्टीनें दोघांचेही व्यवहार एका कुटुंबाप्रमाणेंच चाललेले होते. ताराबाई पन्हाळयास कैदेंत असतांनाही शाहूचा व तिचा पत्रव्यवहार चाले. इनाम, उत्पन्नें, लग्नकार्य इत्यादि व्यवहार त्यांस पत्रानेंच उलगडावे लागत. [शा. म. रो. ले. १७२, १७३]. हीं पत्रें सन १७२३ ते २६ च्या दरम्यानचीं असून त्या पुढील ले. १७४ चें पत्र शाहूनें संभाजी व ताराबाई या दोघांस ता. १३ ऑगस्ट स. १७२८ रोजीं लिहिलेलें आहे. सारांश, अशा रीतीनें हें दोघां बंधूंचें भांडण मिटविण्यास अनुकूल वातावरण दोनही बाजूंस तयार होत चाललें होतें.

वास्तविक उभयतांचा कांहीं तरी तह ठरवावा असा प्रयत्न अगदीं अव्वलपासूनच चाललेला होता. अशा तहाचा एक प्रयत्न, [खंड २० ले. २८२ ची तारीख बिनचूक असेल तर] स. १७०८ तच झालेला

दिसतो. अशाच मासल्याचा दुसरा एक तह जानेवारी स. १७२६ चा का. सं. प. या. ले ४१९ व मोडककृत कोल्हापुरचा इ. परिशिष्ट नं. ३ यांत दिलेला आहे. हे कायम न झालेले मसुदे असावे. यावरून राज्याचा हिस्सा संभाजीस देऊन त्याची समजूत करण्याचा विचार शाहूच्या मनांत आरंभापासूनच होता असें दिसतें. या पहिल्या तहांत उत्तरेकडील प्रदेशांत संभाजीचा हिस्सा शाहूनें ठेविला होता. संभाजीचा बंडखोरपणा वाढत गेला, तसतशा तहाच्या अटी जास्त संकुचित होत गेल्या, हें ह्या पहिल्या तहाची व शेवटच्यांची तुलना केल्यानें दिसून येईल.

स. १७३० च्या उन्हाळ्यांत ताराबाई शाहूकडे येऊन राहिल्यावर दोघां भावांचा तह ठरविण्याचा उपक्रम सुरू झाला. प्रत्यक्ष उपक्रम कोणीं व कसा सुरू केला तें समजत नाहीं. भारतवर्ष पत्रें यादी लेखांक २, ५३ हीं दोन पत्रें संभाजीनें शाहूस लिहिलेलीं आहेत, तीं बहुतेक या वेळचीं आहेत.

श्रीमत्[1] सकल तीर्थस्वरूप राजाश्रिया विराजमान राजश्री. शाहूराजे दाजी वडिलांचे सेवेसीं. अपत्यें संभाजी राजे कृतानेक दंडवत विनंति उपरि येथिल कुशल श्रीकृपें व वडिलांचे आशीर्वादें जाणोन वडिलीं आशीर्वाद-पत्रीं कुशल वर्तमान सदैव लेखन करून समाधान पावविलें पाहिजे. विशेष. आशीर्वाद पत्र पाठविलें तें उत्तम समयीं प्रविष्ट झालें, कुशलवृत्त अवगत होऊन संतोषप्राप्ति जाली. निरंतर याच रीतीं परामर्ष करणें वडिलांस उचितच आहे. तीर्थस्वरूप मातुश्री साहेबीं वडिलांचे ममतेचा अर्थ व उभयपक्षीं स्नेहाची दृढता होऊन विवेक व्हावा म्हणून वडिलांचा चित्ता-भिप्राय लिहिला, तरी हे गोष्टी वडिलांस उचितच आहे. परस्पर विवेक होऊन लोकोत्तर उभय पक्षीं निर्दोष कीर्ति व्हावी हेंच आम्हांस अगत्य आहे. या अगोदरच मातुश्री साहेबीं राजश्री बावाजी प्रभु यांसी पाठ-

---

१ भा. व. प. या. ले. ५२. पुढचें अं. ५३ चें पत्र असेंच प्रेमळ आहे.

बावयाविषयीं लिहिलें होतें, तेव्हांच पाठवावे तरी त्यांचे शरीरीं सावकाश नव्हतें. प्रस्तुत मशारनिल्हेस पाठविलें आहे. सेवेसीं आलिया नंतर सविस्तर अर्थ विदित करतील. बहुत लिहिणें तरी वडील सुज्ञ असेती. मर्यादेयं विराजते. (पत्राची प्रतिकृति पहा नवयुग १९१८).

या पत्रांत उल्लेखिलेला बावाजी प्रभु हाच बुवाजी अ० बोवाजी नीलकंठ प्रभु पारसनीस हा होय. हा चतुर व दुसऱ्यावर छाप बसविणारा असून उभय बंधूंचा स्नेह घडवून आणण्यांत यानें फार श्रम केले. हा आजारी असल्यामुळेंच तहाचें काम थोडें लांबणीवर पडलें.

याप्रमाणें राज्याची अर्धी वांटणी घेण्याचा हेका सोडून मराठी राज्यांत दुय्यम प्रतीचा धनीपणा पत्करून, शाहूमहाराजांशीं कशाही प्रकारें समेट करून घेण्यास संभाजी कबूल झाला. स. १७३१ च्या माघमासीं साताऱ्याहून संभाजीस आणण्याकरितां श्रीपतराव प्रतिनिधि, नारोराम मंत्री, अंबाजीपंत पुरंदरे, कृष्णाजी दाभाडे, निंबाळकर व पांढरे वगैरे कित्येक नामी नामी सरदार फौजसुद्धां पन्हाळयाच्या मुक्कामीं आले. सर्वांनीं नजरा करून जडजवाहीर हत्ती घोडे नजर केले. उपरांत पद्धतीप्रमाणें पोशाख घेऊन किल्याखालीं उतरले. नंतर संभाजीची स्वारी किल्याखालीं येऊन देवाळें नावली येथें मुक्काम जाहला. तेथून कूच दरकूच जाऊन वाठारावर मुक्काम केला.[1]

जखीणवाडीच्या मैदानांत भेटीची जागा मुकर केलेली होती. श्रीपतराव व नारोराम मंत्री वाठाराहून पुढें उंब्रजेस गेले. सफाईची बोलणीं समजाविलीं. शाहूनें कऱ्हाडावर श्रीकृष्णेतीरीं डेरे देऊन मुक्काम कराविला. जखीणवाडीपासून वाठारापावेतों उभयतां कडील संपूर्ण सरदार वगैरे मिळून दोन लक्ष पावेतों जथ जाहला. उभय महाराजांच्या स्वाऱ्या

---

१ पन्हाळयाहून कऱ्हाडास थेट दक्षिणोत्तर रस्ता येतो त्यावर पन्हाळा, नावली वडगांव, वारणातीर, इसलामपुर, वाठार, जखीणवाडी, कऱ्हाड हीं आहेत.

हत्तीवर अंबारींत बसून बिछायतीवरून मोठ्या मिरवणुकीनें लोकांचे मुजरे घेत घेत भेटीच्या जागे पावेतों आले. थोडें अंतर राहिल्यावर उभयतां महाराज हत्तीवरून उतरून स्वार झाले. नजीक आल्यावर उभयतां घोड्यांवरून उतरले. संभाजीनें शाहूच्या पायांवर मस्तक ठेविला. शाहूनीं त्यास उठवून आलिंगन दिलें. उभयतांच्या प्रथम भेटी श्रीकृष्णेसानिध्यें होऊन बहुत आनंद जाहला. त्या वेळीं परस्पर सुवर्ण रौप्य सत्के व पुष्पांची वृष्टि झाली. वाद्यें वाजलीं. तोफांची सरबत्ती झाली. फाल्गुन शुद्ध द्वितीया मंदवार शके १६५२, फेब्रुवारी ता. २७ स. १७३१, रोजीं राजश्री स्वामी कऱ्हाडास जाऊन राजश्री संभाजी राजे यांची भेट चवदावे घटकेस मध्यान्हीं झाली आणि सायंकाळीं माघारे कऱ्हाडास गेले. मुदपाक कऱ्हाडास केले. कऱ्हाड व जखीणवाडीमध्यें माळावर दुसरी भेट होऊन कसबे मजकुरीं श्रीकृष्णातीरावर मुक्काम केले. (शा. म. रो. ले. १७५). नंतर शाहूनें संभाजीचा हात धरून उभयतां बंधू एका हत्तीवर स्वार झाले. खवासखान्यांत शंभुसिंग जाधव दोन मोर्चेलें घेऊन बसले. नंतर संपूर्ण लोकांचे मुजरे घेत स्वाऱ्या मुक्कामाच्या डेऱ्यावर आल्या. तेथें बहुत प्रकारें बोलणीं झालीं, आणि हत्ती घोडे, सुवर्णाचें सामान, जवाहीर, कोठार ऐसें शाहूनें संभाजीस दिलें. पुढें कऱ्हाडाहून उंबरजेस उभयतां महाराजांच्या खड्या स्वाऱ्या आल्या. तेथें मेजवान्या भोजनें झालीं. साताऱ्यास शिमगी पौर्णिमा व्हावी, ह्मणून ममतायुक्त आग्रहानें बोलावून साताऱ्यास घेऊन आले.[१]

त्या समयीं संपूर्ण शहरचे लोक बाहेर येऊन उभयतां बंधूंचा समारंभ पाहून सत्के व खैरात बहुत जाहली. संभाजीचा मुक्काम साताऱ्यास पेशव्याच्या वाड्यांत ह्मणजे अदालतीच्या वाड्यांत होता. दोन महिने

१ टीप.–चैत्र शु ॥ ४ स साताऱ्यास आले असें खंड ६ ले. ५१ वरून दिसतें. या लेखांत कांहीं तरी कारस्थान चाललें असल्याचा उल्लेख आहे.

मुक्काम झाला. चैत्र वा। १२ शके १६५३ (२१ एप्रिल १७३१) रोजीं तह ठरला. त्यास वारणेचा तह असें ह्मणतात. तो खालीं दिला आहे. दोन महिने संभाजीचा मुक्काम सातार्‍यास होता. मोठमोठ्या सरदारांनीं संभाजीस मेजवान्या केल्या. शाहूनें हत्ती, घोडे, जडावाचा खंजीर, पोषाख व रोख दोन लक्ष रुपये असें देऊन रवानगी केली. बरोबर फत्तेसिंग भोसले फौजेनिशीं पन्हाळ्या पर्यंत दिले. स्वतः शाहू चार कोस पावेतों पोंचाविण्यास गेला होता. त्या भेटीचे कागदपत्र का. सं प. या. ले. ४१७, ४१८, ४२९ व ४५६ यांत आहेत, पैकीं ले. ४२९ हा तत्कालीन स्थिति डोळ्यांपुढें आणून वाचला असतां, भाषेच्या दृष्टीनेंही बहारीचा असून, त्यावरून Field of the cloth of gold नांवाच्या ठिकाणीं इंग्लंडचा आठवा हेन्री व फ्रान्सचा राजा यांची भेट झाली त्याची आठवण झाल्यावांचून रहात नाहीं.

३. वारणेचा तह, (२१ एप्रिल १७३१).–या तहाची एकंदर हकीकत रा. खरे यांनीं इचलकरंजीच्या इतिहासांत मोठ्या मार्मिकपणानें दिली आहे. तिचाच बहुतेक अनुवाद येथें केला आहे. तह चैत्र महिन्यांत झाला, परंतु त्याची नक्की तारीख निरनिराळ्या लेखांत आठ पंधरा दिवसांच्या फरकाची आढळते. दोन महिने वाटाघाट चालली होती, आणि सामान्य कलमें भेटीच्या पूर्वींच उभय पक्षांत ठरून गेलीं होतीं. हा तह शाहूनें संभाजीस लिहून दिलेला आहे, त्याजवर शाहूची मखलासी झाली, तो दिवस तहाचा धरला पाहिजे.

‘कलम १–इलाखा वारूण महाल तहत संगम दक्षिण तीर कुल दुतर्फा मुलूख दरोबस्त देखील ठाणीं व किल्ले तुह्मांस दिले असत.

२–तुंगभद्रेपासून तहत रामेश्वर संस्थानें निम्मे आह्मांकडे ठेवून निम्मे तुह्मांकडे करार करून दिलीं असत. ३–किल्ले कोपळ तुह्मांकडे दिला त्याचा मोबदला तुह्मीं रत्नागिरी आह्मांकडे दिला. ४–वडगांवचें ठाणें

पाडून टाकावें. ५–तुह्मांशीं जे वैर करतील त्यांचें पारिपत्य आह्मीं करावें. तुह्मीं आह्मीं एक विचारें राज्याभिवृद्धी करावी. ६–वारणेच्या व कृष्णेच्या संगमापासून दक्षिणतीर तहत निवृत्तिसंगम तुंगभद्रेपावेतों दरोबस्त देखील गड ठाणीं तुह्मांकडे दिलीं असत. ७–कोंकण प्रांत साळशीपलीकडे तहत पंचमहाल अकोलें पावेतों दरोबस्त तुह्मांकडे दिले असत. ८–इकडील चाकर तुह्मीं ठेवूं नये, तुम्हांकडील चाकर आह्मीं ठेवूं नये. ९–मिरज प्रांत विजापुर प्रांतींचीं ठाणीं देखील आथणी तासगांव वगैरे तुह्मीं आमचे स्वाधीन करावीं. एकूण कलमें ९ करार करून तहनामा दिला असे. सदरहुप्रमाणें आम्ही चालूं, यास अंतराय होणार नाहीं.' कलम ५ व ८ हीं दोन सामान्य व्यवस्थेचीं कलमें अमलांत आलीं, तसेंच कलम ३ हीं अमलांत आलें. वारुण महाल उदाजी चव्हाणाचे ताब्यांत होता, त्याजपासून घेऊन शाहूनें तो प्रतिनिधीस दिला. प्रतिनिधी-पासून पुढें तो पेशव्यांनीं घेतला, परंतु करवीरकरांस मिळाला नाहीं. कलम २ प्रमाणें तुंगभद्रेच्या पलीकडे अनेक स्वाऱ्या झाल्या, त्यांत कोल्हापूरकरांनीं भाग घेतला नाहीं, आणि खंडणीही त्यांस मिळाली नाहीं. वडगांवचें ठाणें करवीरकरांनीं पाडिलें नाहीं. कलम ६ प्रमाणें वारणेपासून तुंगभद्रेपावेतोंच्या मुलुखापैकीं जो प्रत्यक्ष संभाजीच्या ताब्यांत नव्हता तो पुढें शाहूनें व पेशव्यानें जिंकून घेतला, संभाजीस मिळाला नाहीं. कलम ७ ची हीच व्यवस्था आहे. कलम ९ तील मिरज आथणी वगैरे ठाणीं उदाजी चव्हाणाच्या ताब्यांत होतीं तीं संभाजीनें शाहूस दिलीं नाहींत, शाहू व पेशवे यांनीं पुढें जिंकून घेतलीं. कृष्णा व तुंगभद्रा यांचे दरम्यानचे प्रदेशांतील किल्ले वगैरे संभाजीचे हवालीं करण्याबद्दल शाहूनें आपल्या किल्लेदारांस पत्रें लिहिलीं. [शा. म. रो. १७६]. तथापि या तहानें संभाजीच्या राज्याची वाढ झाली नाहीं. पूर्वीं जेवढें होतें तेवढेंच अद्यापपर्यंत राहिलें आहे. वास्तविक शाहूनें संभाजीस स्वतंत्र राज्य

तोडून दिलें नाही. राज्याचा हिस्सा असा संभाजीस मिळाला नाहीं. मुख्य राज्याचे ताब्यांत एक प्रकारची मोठीशी स्वतंत्र जहागीर राजघराण्यांतील पुरुष समजून, संभाजीस तोडून देण्यांत आली. २३ वर्षांच्या युद्धांत संभाजीची स्थिति सर्वथा इतकी खालावली, कीं संभाजी आपण होऊन भेटीस आला नसता तर इतकेंही त्यास मिळालें नसतें. हल्लीं ब्रिटिश राज्यांत जशीं संस्थानें आहेत, तसें मराठी राज्यांत हें एक संस्थान निर्माण झालें. याच वेळीं शिंदे, आंगरे, होळकर इत्यादिकांची संस्थानें निर्माण होत होतीं; परंतु तीं स्वपराक्रमावर वाढत असल्यामुळें त्यांची सर कोल्हापुरास कधींच आली नाहीं. मात्र संभाजीला व त्याच्या वंशजांला शाहूच्या पश्चात् आलेले अधिकारी धनीपणाचा औपचारिक मान देत गेले.

४. संभाजीचा पुढील आयुःक्रम (स. १७३१–१७६०).— सन १७३१ त उभय महाराजांच्या भेटी होऊन वारणेचा तह ठरला. त्यानंतर एकदां स. १७३४--३५त व पुनः १७४१ त संभाजीची स्वारी कुटुंबसह शाहूचे भेटीस साताऱ्यास आली होती. स. १७३४–३५ त संभाजी व जिजाबाई यांच्या स्वाऱ्या जेजुरीस आल्या; तेथून प्रतापगडास व महाबळेश्वरास जाऊन साताऱ्यास आल्या; समस्त सरदारांसह शाहू त्यांस सामोरा गेला. दोन महिने मुक्काम साताऱ्यास झाला; शाहूसुद्धां सर्व मंडळी शंभुमहादेवास गेली, तेथून बोरगांवपर्यंत सर्व बरोबर येऊन संभाजी कोल्हापुरास व शाहू साताऱ्यास आले. [का. सं. प. या. ले. ४२९. खंड ८ ले.१४३ त ज्या भेटीचा उल्लेख आहे ती हीच असावी.] त्यानंतर पुनः स. १७४१ च्या माघफाल्गुनांत त्यांच्या स्वाऱ्या साताऱ्यास आल्या. ही भेट कांहीं कारणानें विशेष महत्त्वाची आहे. या भेटींत नानासाहेब पेशव्यानें संभाजीशीं एक गुप्त ठराव करून शाहूच्या पश्चात् संभाजीनें साताऱ्च्या गादीवर बसावें असें ठरविलें. हा प्रकार पुढें सांगण्यांत

येईल. वारणेच्या तहाप्रमाणें अम्मल होत नाहीं, आपणांस नाना तऱ्हेच्या अडचणी येतात, अशी संभाजीची नेहमीं तक्रार असून तदनुसार स. १७४१ च्या भेटींत व त्यापुढें स. १७४४–४५ त शाहूनें स्थानिक अम्मलदारांस पत्रें लिहून संभाजीचे हक्क बिनकसूर पोंचविण्याविषयीं ताकिदी लिहिलेल्या आहेत. (शा. म. रो. १७७, १७९, १८०). वरील भेटींत भगवंतराव अमात्याचें व संभाजीचें शाहूनें सख्य करून दिलें. कर्नाटकांतील कांहीं तालुक्यांसंबंधानें लढा होता तो मिटविण्याकरितां स. १७४६त संभाजी सहा महिने साताऱ्यास येऊन बसला होता. पेशव्यानें जामीन राहून तंटा मिटविला. [रा. ब. पारसनीस संग्रह].

स. १७५४ त नानासाहेब पेशवे व सदाशिवराव यांनीं कर्नाटकांत जातांना कोल्हापुरास संभाजीची भेट घेतली. या भेटींत संभाजीकडून नानासाहेबानें सदाशिवरावास प्रधानकीचीं वस्त्रें देवविलीं. पुन: परत येतांनाही ते कोल्हापुरास गेले आणि त्यांनीं जिजाबाईस आपल्याबरोबर पुण्यास आणून तिचा सन्मान केला. (मोडककृत कोल्हापुरचा इतिहास, परिशिष्ट ६, ७, ८, ९). एकंदरींत पेशव्यांनीं संभाजीशीं प्रेमभाव राखिला होता.

संभाजीचा स्वभाव आळसी व रंगेल होता. लुटीच्या वगैरे आशेनें स्वारींत जाण्यास तो सर्वकाल तत्पर असे. त्यानें बराच पैसा व्यसनांत घालविला असें ह्मणतात. तो ता. २० माहे डिसेंबर सन १७६० रोजीं ठाणें वडगांव येथें मरण पावला. त्यास बायका सात होत्या, त्यांत तोरगलकर शिंदे घराण्यांतील जिजाबाई हीच कर्तृत्ववान होती.

निजामाच्या बगलेंतील दुसरा मदतनीस दाभाडे. चंद्रसेन जाधवाचा कित्ता दाभाड्यानें स्वीकारूं नये, ह्मणून त्यास ताळ्यावर आणण्याच्या प्रयत्नांत प्रकरण विकोपास गेलें तो भाग आतां सांगावयाचा आहे.

प्रकरण नववें.

सेनापति दाभाड्याचें पारिपत्य.

(स. १७३१.)

१ खंडेराव दाभाडे [मृ. १७२९]
२ गुजराथच्या चौथाईची प्राप्ति [स. १७२९]
३ डभईची लढाई दाभाड्याचा पाडाव (१-४-१७३१)
४ दाभाडे प्रकरणाचा राज्यकारभारावर परिणाम.
५ सर बुलंद्खानाचा शेवट.
६ अभयसिंग व पिलाजीचा खून. (स. १७३२.)

१. खंडेराव दाभाडे (मृ. १७२९).—दाभाड्यांचे पूर्वज तळेगांवास पाटिलकी करून होते. त्यांचा एक पुरुष येसपाटील बिन बाजपाटील दाभाडे हा शिवाजीजवळ हुजऱ्याचे कामावर होता. शिवाजीचे मृत्यूनंतर संभाजीनें येसाजी दाभाडे यास रायगडावर राजारामाचे तैनातीस ठेविलें होतें. संभाजीचा वध होऊन राजाराम जिंजीस गेला, तेव्हां त्याजबरोबर येसाजी व त्याचे दोन मुलगे खंडोजी व शिवाजी हेही जिंजीस गेले. तेथें राजसबाईचे पोटीं संभाजी जन्मास आला, त्या वेळीं राजारामानें तळेगांव येसाजीस इनाम करून दिलें. पुढें राजाराम जिंजीहून महाराष्ट्रांत आला, तेव्हां जनानखान्याच्या बंदोबस्तास येसाजी व त्याचे दोघे मुलगे बरोबर होते. रस्त्यांत संकटें आलीं असतां, या तिघांनीं आपल्या जिवाकडे न पाहतां धन्याची सेवा शिकस्तीनें केली. प्रवासांत शिवाजी दाभाडे मरण पावला; आणि राजा-

---

आधार-१ डफ्, डा. बर्गेस्‌ची इंडियन क्रॉनॉलाजी; टॉड; बखरी पत्रें.

दाभाडयांची वंशावळ [का. सं.; खं ३-१६७.]

बजाजी पाटील दाभाडे, रा. तळेगांव.

|

येस पाटील मोकदम तळेगांव. — सोमाजी दाभाडे

(येस पाटील मोकदम तळेगांव यांचे पुत्र:)

खंडेराव मृ. १७२९१ स्त्री उमाबाई- मृ. पुण्यास २८-११-१७५३ — शिवाजी मृ. लढाईत वऱ्हाडांत

(खंडेराव यांचे पुत्र:)

त्र्यंबकराव सेनापति मृ. १-४-१७३१. — यशवंतराव मृ. १८ मे १७५४ प्रथम सेनाखासखेल, नंतर सेनापति ज्येष्ठस्त्री अंबिकाबाई — बाबूराव सेनाखासखेल.

|

त्रिंबकराव दुसरा, सेनापति व सेनाखासखेल. स. १७५४-६६; नानासा. पेशव्याबरोबर असे. मृ. वेरूळ घुसृणेश्वर, स्त्री लक्ष्मीबाई.

(त्रिंबकराव दुसरा यांचे पुत्र:)

यशवंतराव दुसरा, दत्तक. दुसऱ्या बाजीरावाचे वेळेस. — शिवराव दाभाडे बापाचे पश्चात् जन्म, मृ. आठवे वर्षी.

रामाचा जनानखाना पन्हाळयास येऊन पोंचल्यावर तेथेंच येसाजीही मरण पावला. नंतर राजारामानें खंडेरावास सेनाखासखेल हें पद व आणखी कांहीं इनामें करून दिलीं. अशा प्रकारें खंडेराव दाभाडे यानें राजाराम व ताराबाई यांची नोकरी केली. पुढें शाहू दक्षिणेंत आल्यावर खंडेराव त्यास जाऊन मिळाला. तेव्हांपासून त्यानें जी कामगिरी केली त्याचा

उल्लेख मागें ठिकाठिकाणीं आलाच आहे. स. १७१६ त शाहूनें खंडेरावास सेनापतिपद दिलें, [पहा पृ. ७६], आणि चाकण व पारनेर या परगण्यांत मोठमोठ्या जहागिरी देऊन, त्यांतून नवीन फौज ठेवून गुजराथेंत मोहीम करून तो प्रांत सर करण्याचा हुकूम दिला. बाळाजी विश्वनाथ व खंडेराव दाभाडे यांचें एक मत असून, बाळाजीनें राज्याची व्यवस्था ठरविली ती अंमलांत आणण्यास खंडेरावानें त्यास चांगलें पाठबळ दिलें. बाळाजी विश्वनाथाबरोबर तो दिल्लीस गेला होता. महाराष्ट्राच्या उत्तर सरहद्दीवर राहून तो खानदेश, वऱ्हाड व गुजराथ या तीनही प्रांतांवर नजर ठेवीत असे. बाळापुरच्या लढाईत तो हजर होता. पुढें वयोवृद्ध झाल्यामुळें त्याचा मुलगा त्रिंबकराव व पिलाजी गायकवाड असे गुजराथेंत अंमल बसवूं लागले. भारतवर्षांत शाहूमहाराजांची बखर छापलेली आहे, त्यांत खालील मजकूर आहे. ' खंडेराव दाभाडे सेनापति यांनीं फौजेचा भरणा मोठा करून मुलखाचा बंदोबस्त केला. खानदेश, बागलाण, कोंकणप्रांत वसईपासून सुरतपर्यंत घेतले. बडे सरदार, मातबर कामकरी, हुशार होते !' शाहू आपल्या सरदारांचें अगत्य किती बाळगीत होता हें खंडेराव सेनापतीस लिहिलेल्या खालील पत्रावरून दिसून येतें. ' तुम्हीं विनंतिपत्र पाठाविलें, प्रविष्ट झालें. आपले पोटांत सांप्रत शूळवेथ जाहली तेणेंकरून बहुत श्रमी झालों. स्वामीचे पुण्येंकरून कांहीं आरोग्य झालें म्हणून लिहिलें विदित झालें. वेथ उताराखालीं पडली येणेंकरूनें चित्त संतोषातें पावलें. यावपर औषध उपाय करून वेथा निशैल्य झालियाचें वर्तमान लिहिणें ? (शा. म. रो. १५८, स. १७१६-१७.)

बाजीरावाच्या कारकीर्दींत खंडेराव दाभाड्याचा उल्लेख फारसा येत नाहीं. सेना नायकाचें काम स्वतः बाजीराव करूं लागला, आणि त्याचें तेज सर्वत्र चमकूं लागलें याबद्दल, सेनापतीस वैषम्य वाटलें असावें. बाजीरावानें योजलेल्या कामातून दाभाडे उत्तरोत्तर अलिप्त राहूं लागला.

या संबंधानें शाहूनें त्याची अनेकवार कानउघाडणी केल्याचे उल्लेख आहेत. खंडेराव वृद्ध होता, आणि बाजीराव कारभार करूं लागल्यावर सेनापतीचे तर्फेनें त्याचा मुलगा त्रिंबकराव व पिलाजी गायकवाड हेच मुखत्यारीनें सेनापतीचें काम करीत असल्यामुळें, त्यांचें व बाजीरावाचें जुळलें नाहीं. पेशवे व सेनापति यांचीं मनें एकमेकांविषयीं हळू हळू कलुषित होत गेलीं. शाहूमहाराजांच्या रोजनिशींत सन १७२५-२६ चा खंडेराव दाभाड्याचा एक उल्लेख क्रमांक १५७ वर आहे; आणि त्याच सालचा व ले. १५७ नंतर सुमारें आठ महिन्यांचा दुसरा एक उल्लेख, ले. १०५ वर आहे. त्यांवरून गुजराथच्या भानगडी बरेच वर्षांपासून हळू हळू विकोपास जात होत्या, असें दिसतें. खंडेराव दाभाडे सन १७२९ च्या सुमारास मूतखड्याचे विकारानें मरण पावला. त्यास मुलगे तीन, त्रिंबकराव, यशवंतराव, व सवाई बाबूराव. हे सर्व सातान्यास गेले. तेथें शाहूनें ता. ८ जानेवारी १७३० [माघ शु० १ शके १६५१] रोजीं त्रिंबकरावास सेनापतीचीं व यशवंतरावास सेनाखासखेलीचीं वस्त्रें दिलीं. सेनापति धनाजी जाधव व त्याचा मुलगा चंद्रसेन यांच्या संबंधानें जो प्रकार बाळाजी विश्वनाथाकडून झाला, तसाच कांहींसा प्रकार सेनापति खंडेराव दाभाडे, व त्याचा मुलगा त्रिंबकराव, यांच्या संबंधानें बाजीरावा कडून झाला. पण चंद्रसेनाप्रमाणें मराठशाहींतून फुटून जाण्याची संधि बाजीरावानें त्रिंबकरावास दिली नाहीं. त्रिंबकराव दाभाडे निजामास मिळणार असें पाहून बाजीरावानें ताबडतोब त्रिंबकरावाशीं लढाई केली, तींत त्रिंबकराव मारला गेला आणि बाजीरावानें मराठी राज्यांतून सेनापतीचें महत्त्व नाहींसें केलें. हा प्रकार कां व कसा बनला हें सांगण्यापूर्वी गुजराथेंतील मराठे सरदारांच्या हालचालींचें प्रथम अवलोकन केलें पाहिजे.

२ गुजराथच्या चौथाईची प्राप्ति (सं. १७२९).—अकबरानें गुजराथ प्रांत जिंकल्यावर त्या प्रांताचा कारभार करण्यास तोडरमल्ल याची पहिला

सुभेदार ह्मणून नेमणूक केली. तेव्हांपासून मोगल सुभेदारांची मालिका मोगल बादशाहीच्या अखेरीपर्यंत व्यवस्थित सांपडते बर्गेसच्या पुस्तकांत ही नांवें आहेत. निजामउल्मुल्कचा बाप गाजीउद्दीन हा ४४ वा सुभेदार १७०८त नेमला गेला. तो सन १७११ त मरण पावल्यावर, त्याचे जागीं अमानतखान याची नेमणूक सन १७११ त झाली. त्याचसालीं मराठ्यांनीं गुजराथेवर स्वारी केली असतां, त्यांचा मोगलांनीं अंकलेश्वर येथें पराभव केला. सन १७१३ त दाऊदखान पन्नीची नेमणूक गुजराथेवर झाली, तो ४७ वा सुभेदार होय. दाऊदखान सय्यदांच्या हस्तें मारला गेल्यावर, बादशहानें गुजराथचा कारभार आपला सासरा अजितसिंग यास दिला. बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीहून परत आल्यावर नवीन मिळविलेल्या हक्कांच्या जोरावर मराठ्यांच्या फौजा निरनिराळ्या प्रांतांत संचार करूं लागल्या, त्यांत खंडेराव दाभाड्याचा हस्तक पिलाजी गायकवाड यानें सन १७१९ त सुरतेवर स्वारी करून त्या ठिकाणीं मोगल फौजेचा पराभव केला, आणि सोनगड येथें कायमचें ठाणें दिलें. तेथून हळू हळू उद्योग चालवून सन १७२३ त दाभाडे व गायकवाड यांनीं गुजराथ प्रांतावर आपली खंडणी लागू केली. तेव्हां त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठीं बादशहानें सरबुलंदखान यास काबुलाहून बदलून मुद्दाम गुजराथेंत आणिलें. सरबुलंदखान हा गुजराथचा ५३ वा सुभेदार होय. त्याचें संपूर्ण नांव मुबारीझुन्मुल्क सरबुलंदखान बहादुर दिलावरजंग असें होतें. हा हुशार व थोर घराण्यांतला असून, तो फर्रुख सेयर बादशहाचा मामा होता. या बादशहानें त्यास प्रथम १७१३ त अयोध्येच्या सुभ्यावर नेमून सन १७१६ त त्याची बदली बहारच्या सुभ्यावर केली. पुढें सन १७१८ त सय्यद बंडखोरपणा करूं लागले, तेव्हां बादशहानें सरबुलंदखानास आपल्या मदतीस दिल्ली येथें आणिलें. पण बादशहाचे धरसोडीमुळें त्याच्या हातून सय्यदांना विरोध झाला नाहीं. उलट रिकामा बसून याची दौलत मात्र सर्व खलास झाली. सन

१७१९ त बादशहानें त्यास काबुलच्या सुभ्यावर पाठविलें. तेथून पुढें सन १७२३ त महंमदशहानें गुजराथचा कारभार निजामाकडून काढून सरबुलंदखानास सांगितला. हा कारभार त्यानें पुष्कळ वर्षें ह्मणजे स. १७३० पर्यंत केला; आणि त्यानेंच मराठयांना गुजराथेवर चौथाई कबूल करून दिली.

सरबुलंदखानास काबुलाहून येण्यास अवकाश होता, तोंपर्यंत सुजायतखान याजकडे दुय्यम ह्मणून कांहीं दिवस कारभार होता. निजामाची गुजराथें-तून बदली झाली, तरी तो प्रांत सोडण्याचें त्याच्या मनांत नसल्यामुळें, त्यानें आपला भाचा हमीदखान यास तेथेंच ठेवून दिलें होतें. त्यावेळीं कंठाजी कदम बांडे हा शाहूच्या हुकमानें गुजराथेंत आपल्या हक्कांची वसुली ऊर्फ मुलुखगिरी करीत होता. या कंठाजीस चौथाई देण्याची कबुलात करून त्यास कुमकेस घेऊन हमीदखानानें अहंमदाबादनजीक सुजायतखानावर हल्ला करून त्यास ठार मारिलें. सुजायतखानाचा भाऊ रुस्तुमलीखान सुरतेस फौजदार होता. त्यानें पिलाजीची मदत घेऊन हमीदखानावर चाल केली. दोघां फौजांची गांठ पेटलाद जवळ आरास येथें पडली. पण आपले जातभाई विरुद्ध पक्षाकडे असलेले पाहून पिलाजी आयत्या वेळीं हमीदखानास जाऊन मिळाला. त्यामुळें रुस्तुमलीचा पराभव होऊन तो मारला गेला. (सन १७२३). तेव्हांपासून हमीदखानाच्या मदतीनें कंठाजी कदम व पिलाजी गायकवाड हे दोघे गुजराथेंत चौथाईचा वसूल घेऊं लागले. हा वसूल ते तिघे वांटून घेत (सन १७२४). गुजराथेंतील हे उद्योग शाहूच्या समतीनें होत होते इतकेंच नाहीं, तर त्यांस तो आज्ञापत्रें लिहून प्रोत्साहन देत होता. कंठाजी कदम, कृष्णाजी दाभाडे, रघूजी कदम व पिलाजी गायकवाड यांस खालील आज्ञापत्र आहे. ' तुमचे विषयीं राजश्री सेनापति यांनीं सांगितलें तें कळलें, सर्व प्रकारें तुमचें अगत्य

आहे. स्वामी तुमचें ऊर्जित करणें तें करतील ह्मणोन पत्रें व खेचरें पाठवून देणें ह्मणोन, ' (शा. म. रो १६० स. १७२६-२७).

हमीदखान व मराठे यांस गुजराथेंतून हांकून द्यावें असे सक्त हुकूम बादशहाकडून सरबुलंदखानास आले. तेव्हां त्यानें मोठी तयारी करून हमीदखान व मराठे यांच्या फौजांचा प्रथम सोजित्रा येथें व पुनः कपडवंज येथें पराभव केला. तेव्हां हमीदखान गुजराथेंतून कायमचा निघून गेला, [स.१७२५]. याच वेळीं अंताजी भास्कर नांवाचा आणखी एक मराठा सरदार गुजराथच्या उत्तर भागांत वावरत होता. त्यानें वडनगरास वेढा घालून तेथून चार लाख दंड उपटला, [स. १७२५]. त्याच सालीं पिलाजीनें खंबायत व सुरत हीं शहरें लुटलीं, आणि हमीदखान निघून गेला तरी सरबुलंदखानास त्यानें चैन पडूं दिलें नाहीं. त्याजकडूनही स्यांनीं आपले हक्क कबूल करून घेतले. शाहूच्या एका आज्ञापत्रांत या कबुलातीचा उल्लेख दिसतो. ' प्रांत गुजराथ व माळवा येथील तह रा. अंबाजी त्रिंबक, मुतालिक दिम्मत पंतप्रधान, यांनीं सरबुलंदखानापाशीं चौथाई व सरदेशमुखीचा तह केला आहे, तरी तुह्मीं प्रांत मजकूरचा चौथाईचा आकार होईल त्यापैकीं बाबती वजा करून राहिला ऐवज मोकासबाब निम्मे चिमणाजी बल्लाळ यांजकडे व निम्मे त्रिंबकराव दाभाडे याजकडे पावेल. तरी तुह्मीं त्याप्रमाणें उपसर्ग न करणें.' असें पत्र कंठाजी कदम बांडे व पिलाजी गायकवाड यांस लिहिलेलें आहे. [सुमारें मे १७२६, रमजान १ सीत अशरीन मया व आलफ, शा. म. रो.]

गुजराथेंतील चौथाईचा हा उद्योग सेनापतीच्या बरोबर पेशवाही शाहूच्या आज्ञेनें करीत होता; आणि उभयतांमध्यें चांगलीच चुरस अवलपासून होती. बांडे हा पेशव्यांच्या तर्फेचा असून पिलाजी सेनापतीचा दुय्यम होता. या दोघांचा तंटा विकोपास जाऊन खंबायत येथें त्यांची निकराची लढाई झाली [डिसेंबर १७२६], तींत पिलाजी पराभव पावून खेडयाकडे

गेला, आणि कंठाजीनें खंबायतेंतून हजार रुपये वसूल केले. तेथें इंग्रजांची वखार होती तींतून कंठाजीनें पांच हजार रुपये मागितले, असा डफनें उल्लेख केला आहे. दोघां मराठे सरदारांमधील हा विकोप शाहूस बिलकूल पसंत पडला नाहीं. पेशवेसेनापतींचें हें भांडण कदम व गायकवाड या त्यांच्या हस्तकांनीं उचललेलें होतें, आणि शाहू आपणाकडून उभयतांची तडजोड काढीत होता. याच प्रकरणास अनुलक्षून सन १७२७ सालचीं दोन पत्रें उपलब्ध आहेत. (का सं. प. या. १६७ व १६९). शाहूच्या हुकमाप्रमाणें बाजीराव वर्तत नव्हता आणि त्यांत बाजीरावास कित्येक अडचणीही होत्या, असें अस्पष्ट अनुमान या पत्रांवरून होतें. सन १७२७ त कंठाजी व पिलाजी यांनीं बडोदें हस्तगत केलें, आणि कंठाजीचा लेकवळा कृष्णाजी यानें चांपानेर घेऊन तेथें आपलें मुख्य ठिकाण केलें. चिमाजीआप्पा सुद्धां या दोन तीन वर्षांत मधून मधून गुजराथेंत येऊन त्या प्रांतावर चौथाईचा हक्क स्थापन करीत होता. ‘ प्रांत गुजराथ निंमे राजश्री चिमणाजी बल्लाळ यांजकडे मुकासा होता तो दूर करून हल्लीं राजश्री खंडेराव दाभाडे सेनापति यांजकडे जमावा बेगमीस मुकासा दिला. प्रांत मजकूर निंमे. ’ (३१-७-१७२७; शा. म रो. ले. १५९, समान अशरीन मया व आलफ जिल्हेज २३), असें शाहूचें आज्ञापत्र आहे.

इकडे या दोन तीन वर्षांत बाजीरावाचें व निजामाचें हळू हळू वितुष्ट पडून स. १७२८ च्या आरंभीं निजामाला बाजीरावानें नरम आणिलें. निजामानें दक्षिणेंत स्वतंत्र पंथ काढिला ही गोष्ट बादशहासही पसंत नव्हतीच, आणि त्याचा पाडाव करण्यास जो उद्योग मराठे करीत होते त्यास बादशहाचेंही अनुमत होतें. दक्षिण, गुजराथ व माळवा या तीनही प्रांतांत चौथाईचा उद्योग बाजीरावानें झपाट्यानें चालविला होता. गुजराथेंत पेशव्यानें हात घातला याजबद्दल खंडेराव दाभाडे यास वैमनस्य वाटून, त्यानें, निजामबाजीरावाचें युद्ध चालू असतांच, बहुधा निजामास

मदत करण्याच्या बुद्धीनें माळव्यावर स्वारी करून मोठ्या धामधुमीनें तेथून खंडण्या वसूल केल्या. या आगळिकीबद्दल शाहूनें ता. ३१ मे १७२८ चें जरबेचें पत्र दाभाड्यास लिहिलेलें आहे. (शा. म. रो. २१४). ' तुह्मांस माळवे प्रांतीं धामधूम करून पैका घ्यावयास, मुलुख खराब करावयास गरज काय ? या उप्पर तुह्मीं पैका घेतला आहे तो बाजीराव पंडित यांजकडे फिसऊन देणे, नाहीं तर तुमच्या महालीं मोबदला करतील. या उप्पर माळवे प्रांतीं उपसर्ग न देणें, फिरून बोभाट येऊं न देणें. ' या खटपटींत कोल्हापुरकर संभाजी व दाभाडे सेनापति यांस शाहूच्या पक्षांतून फोडून निजामानें आपणांस अनुकूल करून घेतलें. तेव्हां अर्थात् उभयतांचेंही पारिपत्य करणें शाहूस व बाजीरावास प्राप्त होऊन दोघांनींही दोन प्रकरणें जवळ जवळ एकदमच हातीं घेतलीं. तिकडे शाहूनें प्रतिनिधीस हातीं घेऊन संभाजीवर चाल केली, आणि इकडे बाजीरावानें सेनापतीचा बंदोबस्त आरंभिला. स्वतः बाजीरावाची नजर दोनही प्रकरणांवर होती.

मराठ्यांशीं सामना करण्यास आपणांस पैशाची व फौजेची मदत पुरेशी नाहीं अशी सरबुलंदखानाची तक्रार बादशहाकडे सारखी चालू होती. मराठ्यांची सरशी पाहून स्वतः बादशहानेंच गुजराथेंत येण्याचा विचार केला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. तरी त्यानें मोठी मदत सरबुलंदखानास पाठविली. हा प्रकार बाजीरावास कळल्यावर त्यानें आपला वकील शामराव यास सरबुलंदखानाकडे पाठवून, दक्षिणच्या प्रमाणेंच गुजराथची चौथाई आह्मांस द्या, ह्मणजे आह्मी सर्व शत्रूंचा बंदोबस्त करून बादशहाचा कारभार सुरळीत चालवूं, असें बोलणें सुरू केलें, (१७२८). या वेळीं निजामाशीं मुंगीशेवगांवचा तह ठरत होता; आणि कंठाजी व पिलाजी हे अहंमदाबादेजवळ सरबुलंदखानापासून पराभव पावून मुलखांत लुटालूट करीत होते. पुढें दिल्लीहून मदत येणार

होती ती आली नाहीं आणि बाजीरावाच्या मागणीप्रमाणें चौथाईचे हक्क कबूल केल्याशिवाय मराठ्यांचा उपद्रव बंद होईना. सरबुलंदखानास आणखी अडचणींत पकडून गुजराथ प्रांताची चौथाई कायम करून घेण्याकरितां सन १७२९ च्या पावसाळ्यानंतर बाजीरावानें चिमाजी आपास मोठी फौज देऊन गुजराथेंत रवाना केलें. यापूर्वी कंठाजी व पिलाजी असे दोनच मराठे सरदार गुजराथेंत होते, त्यांत आतां चिमाजी आणखी तिसरा झाला. चिमाजीनें ही स्वारी मोठ्या जोरानें चालविली. एकामागून एक प्रदेश लुटीत व खंडण्या घेत, चिमाजीनें सन १७२९ च्या मार्च महिन्यांत पेटलादेंतून खंडणी घेऊन, धोलका शहर लुटलें; आणि सरबुलंदखानापासून चौथाईची मागणी केली. बाजीरावानेंही खानास कळविलें कीं, चौथाई सरदेशमुखीचे हक्क करार करून द्याल तरच आमच्या फौजा परत येतील. त्याजवरून सरबुलंदखानानें नाइलाजास्तव पेशव्यांचा वकील शामराव याचे मार्फत, सुरत शहर खेरीज करून तमाम गुजराथ प्रांताच्या चौथाई सरदेशमुखीचे हक्क शाहूमहाराजांस करार करून लिहून दिले. अहंमदाबाद शहरच्या उत्पन्नावर पांच टक्केच घ्यावे असा या करा-रांत उल्लेख होता. हे करार दक्षिणच्या करारासारखेच असून ग्रँट डफ यास पाहण्यास मिळाले होते. दक्षिणप्रांतांत हे हक्क दिल्यापासून सुव्यवस्था होऊन रयतेची अबादानी झाली, तसाच परिणाम गुजराथेंतही व्हावा, ह्मणून हे हक्क मराठ्यांस लिहून दिले आहेत, असा उल्लेख आरंभीं सर-बुलंदखानानें त्या लेखांत केलेला आहे. मराठ्यांनीं पंचवीसशें फौज गुजराथेंत कायमची ठेवून बादशहाच्या शत्रूंचा बंदोबस्त करावा. आणि त्याजबद्दल वरील हक्क बादशहाकडून त्यांस मिळावे, असा हा करार होता. पिलाजी गायकवाड भिल्ल व कोळी लोकांस सामील करून घेऊन प्रांतास उपद्रव देईल तर त्याचा बंदोबस्त करण्याची हमी बाजीरावानें घेऊन ती या करारांत लिहून दिली होती. डफ ह्मणतो, हा करार १७२९ त

झाला. या कराराचा उल्लेख खालील पत्रांत असून त्यांत उत्पन्नाचा आंकडाही दाखविलेला आहे.

' श्रीमंत महाराज राजश्री छत्रपति स्वामींचे सेवेशीं. विनंति सेवक बाजीराव बल्लाळ प्रधान, सेवेशीं विज्ञापना. प्रांत गुजराथ व प्रांत माळवा वगैरे येथील जिल्हा बाबती व सरदेशमुखीचा अंमल आमचे स्वाधीन केला, त्याचा मक्ता साल दरसाल हुजूर पाववावयाची मोईन मुक्रर केली रुपये दोन लक्ष एक. त्यापैकीं महाराज कृपाळू होऊन, आह्मी कर्जदार मसलतीमुळें जाहलों, याजकरितां महाराजांनीं सालदरसाल सदरहू ऐवजा-पैकीं रुपये पन्नास हजार दिले. बाकी रुपये दीडलक्ष एक राहिले ते पावते करूं. येणेंप्रमाणें पावते होतील. सेवेशीं श्रुत होय ' ता. १७ ऑक्टोबर १७२९ (इ. सं. पे. द. माहिती पृ. १२७ ले. २).

३ डभईची लढाई व दाभाड्याचा पाडाव, (ता. १ एप्रिल १७३१). बाजीराव व बादशहाचा सुभेदार यांजमध्यें जो वरील करार झाला, त्यानें सेनापति दाभाड्याचें व त्याचे हस्तक गायकवाड याचें महत्त्व राहिलें नाहीं. गुजराथेंतील आपल्या कारभारांत बाजीराव व चिमाजी आपा यांनीं हात घातला, याजबद्दल दाभाड्यास अत्यंत वैषम्य वाटलें. दाभाडे व बाजीराव यांचें वितुष्ट पडण्यास कसकशीं कारणें होत गेलीं हें वरील हकी-कतीवरून ध्यानीं येईल. शाहूच्या तर्फेनें चाललेल्या उद्योगास पूर्वीं चंद्र-सेनानें अडथळा आणिला त्याचप्रमाणें आतां दाभाडे विरोध आणूं लागला. बादशाहीची सत्ता नाहींशी करण्यास स्वतः शाहू तयार नव्हता आणि बाजीराव डोईजड होईल असाही त्यास संशय होता. दाभाडे पक्षानें बाजीरावाचे विरुद्ध पुष्कळ कागाळया शाहूकडे नेल्या. इकडे गुजराथेंतील कारभार सुरळीत चालण्यास दाभाडे अडथळा करील तर त्याचा बंदोबस्त करण्याची हमी वरील करारांत बाजीरावानें घेतली होती. चिमाजी आपानें परभारें फौज आणून गुजराथचा बंदोबस्त केला, यांत दाभाड्याचा

मोठाच अपमान झाला. हें वितुष्ट वेळेवर मिटविण्याचें काम शाहूचे हातून झालें नाहीं. शाहूनें आपल्या सरदारांस निरनिराळ्या ठिकाणीं मुलुखगिरी वांटून दिली होती, त्यांत गुजराथचा भाग दाभाड्याचे वांटणीस आला होता. (शा. म. च. पृ. ३५) ही मुलुखगिरी मराठशाहीच्या मुख्य धोरणास अनुसरून ज्यानें त्यानें चालवावयाची होती. त्याविरुद्ध वागून मराठ्यांच्या शत्रूंस सामील होणें ह्मणजे राजद्रोह होय. त्याजबद्दल दाभाड्याचें पारिपत्य करणें शाहूस व पेशव्यास भाग पडलें.

सरबुलंदखानानें पेशव्याशीं केलेला चौथाईचा करार बादशाहास पसंत पडला नाहीं. त्यानें सरबुलंदखानास कामावरून काढून जोधपुरचा राजा अभयसिंग यास गुजराथच्या सुभेगिरीवर नेमिलें, तो प्रकार पुढें सांगण्यांत येईल.

चौथाई व सरदेशमुखीच्या हक्कांवर मराठे हळू हळू सर्व देश आक्रमित चालले हा प्रकार निजामुल्मुल्कास सहन झाला नाहीं. मराठ्यांस जिंकण्याचा औरंगजेबाचा हेतु बाजूस राहून उलट त्यांनींच बादशाही जिंकण्याचा सपाटा चालविला, हें पाहून निजामास अत्यंत वाईट वाटलें; आणि नानाप्रकारें खटपट करून त्यांचा हा उद्योग हाणून पाडण्यास निजाम हरतऱ्हेचा खटाटोप करीत होता. चंद्रसेन जाधव, कोल्हापुरकर संभाजी व प्रतिनिधि यांस थोडे बहुत वश करून त्यानें पूर्वी जसे कावे केले, त्याच मासल्याचा एक कावा गुजराथची चौथाई मराठ्यांस मिळालेली पाहून निजामानें रचिला. सेनापतीचें व बाजीरावाचें रहस्य असें कधींच नव्हतें. गुजराथेंत बाजीरावानें ढवळाढवळ केली ह्या गोष्टीनें दाभाडे अगदीं चिडून गेला होता. याचा फायदा घेऊन निजामानें व त्यानें एक नवीन कारस्थान रचिलें. हें कारस्थान व त्याचे पुढील परिणाम यांसंबंधानें निश्चित मत बनविण्यास लागणारें साहित्य उपलब्ध नाहीं. पेशव्यांची शकावलि, शाहूमहाराजांची चिटणिसी बखर, व ग्रंट डफ यांची बहुतेक

एक वाक्यता असून, दाभाड्यांची बखर पेशव्यांच्या उलट बाजूची उघड उघड दिसते. यां शिवाय रा. खंड ३ ले ३०, १६७ व २४९ यांत डभईच्या लढाईची हकीकत आहे. रा. राजवाडेकृत पेशव्यांच्या शकावलींत मुख्य मुद्दे थोडक्यांत दिलेले आहेत ते असे:—

'निजामुल्मुल्कचा व बाजीरावाचा तह झाला असतांही त्याजला बाजीराव यांनीं आपला नाश केल्याचें स्मरण होतें. त्यानें आपलें अंग न दाखवितां, दुसऱ्याकडून सूड उगविण्याचें मनांत आणिलें. त्रिंबकराव दाभाडे त्या कामाचे उपयोगी त्यास वाटला. त्याचें व बाजीरावाचें पहिलेंच वांकडें होतें. गुजराथची चौथ व सरदेशमुखी पेशव्यास प्राप्त झाल्यावर दाभाडे फौज ठेवावयास लागला, आणि मराठमंडळांत फूट पाडून बाजीरावाविरुद्ध कारस्थान चालविलें. ३५ हजार फौज जमा केल्यावर निजामाचें साह्य आपणास मिळेल असें समजून तो दक्षिणेवर चालून येण्यास सिद्ध झाला, व लोकांत असेंही प्रसिद्ध करूं लागला, कीं आमचा धनी मराठा याचें राज्य बाजीरावानें घेतलें तें त्याचें त्यास द्यावयास जातों. असें बोलून पिलाजी गायकवाड, कंठाजी व रघूजी कदम बांडे, उदाजी व आनंदराव पवार, व चिमणाजी दामोदर असे मदतीस घेतले.' हें वर्तमान पेशव्यास समजतांच तेही फौजेसहित खानदेशांत गुजराथचे सरहद्दीवर आले. त्या वेळीं बाजीरावाजवळ दाभाड्याचे निमे फौज नव्हती. दाभाडे व निजामुल्मुल्क यांच्या बेताची खडानखडा माहिती बाजीरावास होती. हीं सर्व कारस्थानें बाजीरावानें शाहूस कळविलीं. मराठी राज्याचे दोन हिस्से करून कोल्हापुरच्या संभाजीला पुढाकार द्यावयाचा, असाही या कारस्थानचा आशय होता. यामुळें शाहूलाही चीड आली.

हीं सर्व कारस्थानें केव्हां व कशीं बनत गेलीं हें तारीखवार नक्की करतां येत नाहीं. सरबुलंदखानाशीं तह झाल्याबरोबर चिमाजीआपा

उंब्रज येथें जाऊन ८ जुलै १७३० रोजीं शाहूमहाराजास भेटला. बहुधा बाजीरावही त्याजबरोबर होता. महिना पंधरा दिवस शाहूचीं व त्यांचीं खलबतें होऊन पुढील विचार ठरला असला पाहिजे. बाजीरावानें फौज घेऊन गुजराथेंत जाऊन युक्तीनें सेनापतीस महाराजांकडे घेऊन यावें, असा बेत ठरलेला दिसतो. निजामाचा प्रतिकार करणें आणि सेनापतीची व त्याची भेट होऊं न देणें असा घाट होता. ता. ६ ऑगस्ट रोजीं बाजीराव उमरजहून साताऱ्यास आला. तेथें ७ ऑगस्ट रोजीं त्यास बातमी कळली की चिमाजीआपाची बायको रखमाबाई पुण्यास प्रसूत होऊन मुलगा झाला. १२ ऑगस्ट रोजीं बाजीराव पुण्यास पोंचला. १४ ऑगस्ट रोजीं बारसें होऊन नांव सदाशिवराव ठेवण्यांत आलें. ३१ ऑगस्ट रोजी रखमाबाई वारली. सेप्टेंबरचा महिना पुण्यास पुढील तयारी करण्यांत काढून ता. १० ऑक्टोबर रोजीं दसऱ्यास संगमावर मुहूर्तानें डेरे देऊन ता. १३ ऑक्टोबर रोजीं बाजीराव व चिमाजीआपा दोघेही पुण्याहून मोहिमेस निघाले. पुढील वर्षाच्या १ एप्रिल रोजीं डभोई येथें दाभाड्यास लढाईंत मारून ता. १४ मे रोजीं बाजीराव पुण्यास परत आला. शाहूमहाराजांच्या बखरींत खालील मजकूर आहे.

' माळवा प्रांत आपल्याकडे असून हे पेशवे या (गुजराथ) प्रांतीं स्वारी करितात. हिंदुस्थान आपण (दाभाड्यानें) कावीज करावें तें हे करीत चालले आहेत. ऐसें चित्तीं आणोन नबाबापासून कांहीं द्रव्य घेऊन त्यांस अनुकूल झाले. हे बातमी बाजीराव यांस कळली. सेनापति सरकारचे पदरचे मातबर सरदार असोन हे बुद्धि धरिली, ह्मणून महाराजांस वर्तमान लिहिलें. त्यावरून महाराजांनीं आज्ञापत्र पाठविलें जे, ' तुह्मी त्या मार्गें येऊन सेनापति यांस बुद्धिवाद करून समजोन सांगूनयेतां बरोबर घेऊन यावें. येथें उभयतांचा तह करून देऊन एकविचारें चालेल असें करतां येईल. ' यावरून बाजीराव त्या मार्गें येत असतां

सेनापति चालून पुढें आडवे आले जे, तुह्मी आमचे तालुक्यांत येऊं नये, ऐसें लिहिलें. तिकडून नबाबही चालून पुढें आले. त्यावरून जलदी करून बाजीराव पुढें आले. सेनापतीची फौज चाळीस हजार. बाजीरावापाशीं पंचवीस हजार. याचा विचार कसा करावा ! या समयीं सेनापति विरोध करून नबाबाहातीं आमची फौज बुडवितात. सरकारचा बदनक्ष होतो. त्या अर्थी सेनापतींनीं विरुद्ध केल्यानें यांशींच लढाई देणें प्राप्त आलें. सरकारची आज्ञा आणविण्यास अवकाश नाहीं. ह्मणोन आपले फौजेंतील धारकरी किती हे निवड केली; व त्यांचे फौजेंत किती हे बातमी आणितां, आपणापाशीं त्याहून अधिक माणसें कामाचीं आहेत, असें दिसून आलें. '

डफ् लिहितो, पुणें सोडल्यापासून बाजीराव दाभाडयाशीं सलूख्याचीं बोलणीं करून प्रत्यक्ष लढाई सुरू होईपर्यंत त्याचें मन वळवीत होता. आवजी कवडे याच्या हाताखालीं बाजीरावाच्या आघाडीची तुकडी होती, तिनें नर्मदा उतरून पलीकडे जातांच दाभाडयाकडील दमाजी गायकवाडानें त्याजवर हल्ला करून त्याचा पराभव केला. हें पाहून बाजीरावास त्वेष आला; आणि स्वतःची फौज थोडी असतांही त्यानें एकदम दाभाडयावर चाल केली. हें पाहतांच कंठाजी कदम दाभाडयास सोडून चालता झाला. ' शा. म. ब. पुढें चालू.

' महाराजाचे पायांशीं सेनापतीनें बदनेद धरिली तेव्हां त्यास यश कदापि यावयाचें नाहीं ह्मणोन तसेच पुढें चालून आले. ' आह्मांस सरकारी प्रांतांत उपद्रव करावयाचा नाहीं; नबाब फौज सुद्धां पिच्छावरी आहेत, त्याजकरितां त्या मार्गें जाणार ह्मणोन लिहिलें असतां, त्रिंबकराव सेनापति लढाईचा इरादा करून चालून आले. आपण जातीनें हत्तीवर बसून युद्धास प्रवर्तले. तीन प्रहरपर्यंत लढाई झाली. दोहोंकडील नामीं माणसें रणांत बहुत पडलीं. सेनापति हत्तीवरून तिरंदाजी करतां बोटांची सालें

गेलीं. बाजीराव यांनीं धारकरी यांजबराबर जातीनें घोडा घालून तरवार केली. नामी लोक निवड करून हत्ती पर्यंत जातीनें चालून घेतले. त्रिंबकराव जातीनें अडून उभे राहिले. लोक थोडे राहिले. हत्तीवरील महात पडला असतां जातीनें पायानें हत्ती चालवून तिरंदाजी केली. बाजीराव यांनीं सांडणस्वार पाठविला, जे 'अशी लढाई शत्रूशीं करून महाराजांस संतुष्टीं करावें, आह्मी लढाई तहकूब करतों आणि भेटीस येतों.' परंतु वीरश्रीस पडून तसाच हत्ती पुढें चालविला. बाजीराव यांनीं आपले लोकांस ताकीद केली कीं सेनापतीस कोणी जायां करूं नये. परंतु इतक्यांत सेनापतीच्या कपाळास गोळी लागली. ठार झाले हें पाहून बाजीराव मागें सरले. लूट पाठलाग करूं नये, हत्ती घोडे पाडाव झाला असेल तें सोडून द्यावें, मातबर मजला करून निघून जावें.' असें सांगून निघाले, महाराजांस वर्तमान लिहून पाठविलें आणि महाराजांस येऊन भेटले. महाराजांनीं चित्तांत आणिलें जे 'अविवेकें करून नबाबाशीं राजकारण केलें, दुर्बुद्धि धरून आगळीक करून आपणांतच लढाई केली, त्याचें फळ झालें. परंतु मोठे माणूस पदरचे व्यर्थ जायां झाले. झाली ते गोष्ट पुनः येत नाहीं. पुढें उभयतांचेही मनास आणून करणें तसें करतां येईल,' असें ह्मणून प्रधान यांस पुण्यास जावयास निरोप दिला. ही लढाई ता. १ एप्रिल १७३१ रोजी डभईनजीक भिलापुर येथें झाली. तिचें वर्णन खुद्द बाजीरावानें ब्रह्मेंद्र स्वामींस लिहिलें आहे तें असें. 'त्रिंबकराव दाभाडे व उदाजी आनंदराव पवार व कंठाजी रघूजी कदम व पिलाजी गाईकवाड व चिमणाजीपंत दादा ऐसे तीस हजार फौजेनिशीं आह्मांशीं युद्धास आले. ता. ४ सवालीं युद्ध जाहलें. त्रिंबकराव दाभाडे, व जावजी दाभाडे व मलोजी पवार व पिलाजी गाईकवाडाचा पुत्र असे चौघे ठार जाहले. उदाजी पवार, व चिमणाजीपंत पाडाव जाहले. आनंदराव पवार व पिलाजी गाईकवाड व कुवर बहादुर जखमी होऊन पळून गेले, व

बांडे पळाले. फौज लुटली. हत्ती पाडाव केले. सारांश स्वामीचे आशीर्वादें फत्ते जाहली. आपणांस कळावें यास्तव लिहिलें आहे. आपणांकडील नारायणजी ढमढेरे ठार पडले व आणखीही कितेक लोक पडले व जखमी झाले. परंतु कार्य झालें. कळलें पाहिजे.' (खंड ३ ले. ३०).

अशाच मजकुराचें पत्र बाजीरावानें आपला सरदार कृष्णाजी कदम मागें सुरतेकडे मदत फौज घेऊन होता त्यास लिहिलेलें आहे, त्यांतील मजकूर 'काल छ ५ सवाली आमचा मुक्काम डभई अलीकडे पांच कोसांवरी झाला होता, तेथें त्रिंबकराव दाभाडे, बांडे, गायकवाड, पवार, चिमणाजीपंत कुल चालून आले. त्यांची फौज मारून शिकस्त केली. त्रिंबकराव व मालोजी पवार ठार पडले. उदाजी पवार व चिमणाजीपंत पाडाव झाले, आनंदराव पवार, पिलाजी गायकवाड, यशवंतराव व जावजी दाभाडे, कुवरबाबा पवार जखमी होऊन गेले. आणखी पुष्कळ लोक त्यांजकडील व आमचेकडील कामास आले व जखमी झाले. दोनही फौजांचें युद्ध बहुत इरेचें झालें. त्यांची फौज व सामान बहुत होतें तें तुह्मांसही ठावकेंच आहे. सारांश, धन्याचे पुण्यें यश आलें. लोकीं मेहेनत बहुत केली. सुरतेस नवा किल्लेदार आला आहे, त्यांणीं पिलाजीकडील लोक मदतीस आणिले आहेत, त्यांचे खबरींत राहून, त्यांस मारून टाकणें, ह्मणजे अवघा प्रसंग निःप्रांजल होईल.'

'धन्याचे पुण्यें यश आलें,' 'स्वामींचे आशीर्वादें फत्ते जाली,' या वाक्यांवरून, दाभाडे, गायकवाड, पवार, चिमणाजी दामोदर वगैरे मंडळी शत्रूंस मिलाफी होऊन बंडखोरी करीत असून, त्यांचा बंदोबस्त करण्याविषयीं बाजीरावास शाहूची आज्ञा होती हें निःसंशय दिसतें; आणि एवढ्या मोठ्या अरिष्टाचें निरसन करण्यांत बाजीरावाची चतुराई दिसून

---

१ हें पत्र रिंगणगांवकर चिमणाजी दामोदर यांचे दप्तरांतून घेतलेलें रा. श्री. वि. आठल्ये यांनीं दिलें.

येते. या फितुरी मंडळीचें पारिपत्य करून बाजीरावानें त्यांची चूक पदरांत घातल्यावर मग पुढें त्यांजशीं पूर्ववत् स्नेहभाव ठेविला आणि तेही पुढें राठशाहीच्या उद्योगांत सामील झाले. एक दाभाडे शिवाय करून या प्रसंगाचें वैमनस्य कोणाचेही मनांत कायम राहिलें नाहीं, हें त्यांच्या पुढील कामगिरीवरून कळून येईल. चिमणाजी दामोदर व त्याचा वंश यांची पुढील हकीकत त्याचे घराण्यांत स्वतंत्र दिली आहे ती पहावी.

डभईच्या लढाईसंबंधानें दाभाड्यांच्या बखरींत थोडा जास्त मजकूर आहे. तो असा. 'बाजीराव एकदम डभईवर चालून आला. त्र्यंबक-रावास हें वर्तमान समजतांच तोही त्याजबरोबर सामना करण्यास आला. त्याचे फौजेंत बाजीरावानें फितूर केला होता तें त्याजला माहीत नव्हतें. कित्येक पथकें पाण्यावर जाण्याच्या निमित्तानें जाऊन पेशव्यास मिळालीं. त्रिंबकरावाचे भाऊ यशवंतराव व बाजीराव मागें वीस कोसांवर होते. हुजरातीचे पांच हजार स्वारांनिशीं त्रिंबकराव लढाईस उभा राहिला. त्यास बाजीरावानें वेढा घातला. सूर्योदयापासून तिसरा प्रहर पर्यंत मोठ्या शिकस्तीनें त्रिंबकराव लढला. पेशव्यांकडील पुष्कळ लोक त्यानें मारिले. पेशव्यांची फौज एक कोस मागें हटली. फत्ते झाली म्हणोन शहाजानें वाजों लागलीं. इतक्यांत त्रिंबकरावाचे सापत्न मामा भाऊसिंगराव टोके पेशव्याचे फितुरांत होते त्यांनीं बारगिरांस सांगून गोळी मारविली, ती त्रिंबकरावाचे कानफटींत लागून त्या योगें सायंकाळीं मृत्यु पावले. गोळी मारणारास सेनापतीचे बारगिरानें ठार मारिलें. उभयतां बंधू मागें होते ते प्रहर रात्रीचे सुमारास येऊन दाखल झाले. नंतर त्रिंबकरावास हत्तीवरून, उतरून दहन केलें; आणि लगेच त्यांनीं बाजीरावाचा पाठलाग सुरू केला. पेशवे पुढें व हे मागें असे धांवत साताऱ्यास आले.'

'जातीनिशीं तिरंदाजी करून युद्ध केलें. ते समयीं कमातीच्या चिल्यानें बोटांचीं कातडीं उडोन गेली. लढाई शिकस्त जाली. नंतर भावसिंगराव

टोके याचे बारगिरानें दगा करून जोड गोळ्या मारल्या, त्या मस्तकीं बसल्या. त्यायोगें मृत्यु रणीं हत्तीवर पावले. पिलाजी गायकवाड याचा ज्येष्ट संभाजी गायकवाड कामास आला. समागमें पागा हुजरात होती ती कामास आली. लेकवळे कामास आले. शिलेदार पथकें होतीं तीं फितूर होऊन पेशवे यांशीं मिळालीं. पाणी पाजावयाचे मिसें चाळीस हजार फौज पळून गेली. उदाजी पवार मात्र कामास आले. सायंकाळ जाल्यानंतर पेशवे यांचे फौजेनें हत्ती सहा घटका रात्रीस मुडद्यासुद्धां लष्करांत नेला. नंतर हें वर्तमान मागें यशवंतराव सेनाखासखेल यांस, सांडणीस्वार लढाई सुरू जाल्यावर रवाना जाला होता तो पोहोंचल्यावर, कळलें. ते फौजेनीशीं तयार होऊन चढोन गेले. त्यांनीं युद्धप्रसंग करून मुडदा व निशाणें वगैरे नेलीं होतीं, तीं आणून त्रिंबकराव सेनापति यांस अग्न देऊन, तैसेच पंतप्रधान यांचे मागें लागले. पेशवे पुढें पळों लागले. ते पुढें, हे मागें कूच दरकूच सातारियास दाखल जाले. बाजीराव पेशवे राजवाड्यांत जनानखान्यांत लपोन राहिले आहेत व यशवंतराव सेनाखासखेल व सवाई बाबूराव दाभाडे मागें लागले आहेत. त्याजवरून राजश्री शाहूमहाराज किल्ल्याचे दरवाजापाशीं येऊन उभे राहिले. सेनाखासखेल व बाबूराव आले त्यांस राजश्री यांनीं आज्ञा केली कीं, तुह्मी ह्मामा गळा कापून ब्राह्मणास मारणें, मी अपराधी आहें. ऐसें उत्तर महाराजांचें ऐकोन उभयतां बंधू कूच करोन रुसोन तळेगांवीं आले. मागें राजश्री तयारी करून समजाविशीकरितां तळेगांवास आले. बोलण्याचालण्याची तोड पाडोन, राजश्रीस मेजवानी सवाई यांचे वाड्यांत केली. तेथ मोहरा रुपयांचा चौतरा करून वर राजश्रीस बसविलें. ते समयीं राजश्रींनीं गळ्यांत पडदाळे व तरवार घालून, बाजीराव यांस हातीं धरून, उमाबाईस बोलावून आणून, पडदाळ्यांतील तरवार काढोन, बाईपुढें ठेविली, व बाजीराव याजला पायावर घातलें, आणि बोलले कीं, तूं आपले

हातें याचा गळा काप. नंतर समजूत पटली. परस्परें बहुमान दिल्हे. नंतर राजश्री यांनीं कृपा करोन यशवंतराव दाभाडे यांस सेनापतीचें पद दिधलें व सवाईबाबूराव दाभाडे यांस सेनाखासखेलचें पद दिधलें. नंतर महाराज साताऱ्यास गेले. ' (खं. ३ ले. १६९).

४.दाभाडे प्रकरणाचा राज्यकारभारावर परिणाम.—मराठशाहींतील दोन प्रमुख सरदार आपसांत लढले; एकाच राजाचे छत्राखालीं नांदणाऱ्या लोकांनीं एकमेकांचे प्राण घेतले; आणि विशेषतः सेनापतीसारखा थोर मोहरा बाजीरावाचे हातून मारला गेला, हे प्रकार विचारी लोकांस भावी अनर्थावह वाटले. सेखोजी आंगरे ता. २५ मे १७३१ च्या पत्रांत लिहितो ' त्रिंबकराव निधन पावले हे गोष्ट भावी अनर्थानुरूप झाली. ' (खं. ३ ले. २४९). तथापि हें कृत्य बाजीरावानें अनुचित केलें, अगर त्यांत बाजीरावाचाच अन्याय होता असें कोणीं लिहिलेलें आढळत नाहीं. सेनापतीला कृतकर्माचें प्रायश्चित्त मिळालें, असाच ध्वनि सर्वत्र होता. प्रत्यक्ष शाहूचा अभिप्रायही तसाच होता. यावरून सेनापतीनें शत्रूस सामील होऊन राजद्रोह केला होता हा प्रकार सिद्ध होतो. बाजीरावानें त्याच्या बंदोबस्ताचें काम अंगावर घेतलें नसतें, तर निजामानें दाभाडे व संभाजी यांस हाताशीं धरून वीस वर्षांचा शाहूचा उद्योग फुकट घालविला असता, आणि तेणेंकरून मराठ्यांचें राज्य एकदम मोडण्याची पाळी आली असती. शाहू तरी अत्यंत सहनशील होता. पूर्ण खात्री झाल्याशिवाय एवढ्या मोठ्या सरदारावर स्वारी करण्यास त्यानें बाजीरावास परवानगी दिली नसती, आणि धन्याच्या परवानगीशिवाय बाजीरावानें तरी एवढें काम अंगावर घेतलें नसतें. चंद्रसेन जाधवाप्रमाणें दाभाड्यास राजरोस शत्रूकडे जाऊं देणें योग्य नव्हते.

ह्या प्रकरणांत आरंभापासून बाजीराव व चिमाजी आपा जवळ राहून सर्व प्रकार नीट विचारपूर्वक करीत होते. एकदां सेनापतीची पूर्ण खोड

मोडल्याशिवाय निजामाचा उपद्रव थांबणार नाहीं आणि सरदार मंड-ळावर आपला वचक बसणार नाहीं, अशी त्यांची खात्री होती. तशा उद्योगाचा संपूर्ण बंदोबस्तही त्यांनीं ठेविला होता. सेनापति शाहूच्या भेटीस गेला असता, अथवा लढाईंत कैद झाला असता, तर बाजीरावाचें काम भागलें असतें. त्यास ठार मारण्याची बाजीरावाची भावना अस-ल्याचा पुरावा मुळींच नाहीं. त्रिंबकराव मोठा बाणेदार पुरुष होता. नुसता पाडाव होऊन तो कधींही जिवंत हातीं सांपडला नसता. थोडासा उतावळेपणानें तो वागला. सावधगिरीनें वागता तर त्याच्या कारस्थानास जास्त रंग चढला असता. प्रत्यक्ष बाजीराव व चिमाजी आपा चालून आलेले पाहतांच सेनापतीचे साथीदार त्यास सोडून गेले. यावरून सेना-पतीचा पक्ष त्यांस अविचाराचा वाटला नसावा. शाहूनें तरी पुढें अशीच आपल्या स्वभावानुरूप उभयतांची समजूत काढिली.

त्रिंबकरावाची आई उमाबाई दाभाडे पाणीदार होती. तिला पुत्राच्या मरणानें फार दुःख झालें. बाजीराव स. १७३१ ता. २९ मे रोजीं महाराजांस भेटण्यासाठीं साताऱ्यास गेला, तो त्या वर्षाच्या ९ डिसेंबर पावेतों तेथेंच महाराजापाशीं होता. चिमाजीआपा मात्र खानदेशांतून माळव्याकडे जाऊन जुलै सन १७३१ त साताऱ्यास आला. तोही तेव्हां पासून डिसेंबर पावेतों तेथेंच होता. या चार महिन्यांत दाभाड्याच्या प्रकरणाचा निकाल लावण्यांत आला. उमाबाईची समजूत करण्याकरितां शाहू मुद्दाम तळेगावांस आला. रस्त्यांत श्रीशंभुमहादेव व जेजुरी येथें देवदर्शन करून त्यानें सेनापतीच्या वधाचें लौकिक रीत्या थोडेंसें पापक्षा-लन केलें. बाजीरावास (व बहुधा चिमाजी आप्पासही) उमाबाईचे पायांवर घालून तिच्याकडून त्यांस क्षमा करविली. माळवा व गुजराथ यांची हद्द ठरवून निम्मे स्वराज्याचा ऐवज पेशव्यांचे मार्फत सरकारांत द्यावा, आणि बाकीच्या अर्ध्यांत फौजेचा व आपला खर्च भागवावा,

सर्व व्यवहारांचा हिशेब सरकारांत द्यावा, जातीचे खर्चाची नेमणूक करून नजराणा येईल तो हुजूर द्यावा, असा उभयतांचा तह करून दिला. त्रिंबकरावाचा भाऊ यशवंतराव यास सेनापतीचीं वस्त्रें दिलीं आणि पिलाजी गायकवाडास सेनाखासखेल हें पद व दाभाड्याचा कारभारी नेमून उभयतांनीं उमाबाईचे आज्ञेंत चालावें असें ठरवून दिलें. हा ठराव ता. ४ नोव्हेंबर स. १७३४ रोजीं झाला असें शा. म. रो. अं. ११० वरून दिसतें. परंतु उमाबाई व दाभाडे पुढें मराठ्यांच्या राज्योद्योगांत भाग घेईनासे झाले असेंही रोजनिशी ले. ६८ वरून ह्मणतां येतें.

वरील सेनापतीचा ठराव विशेष स्मरणीय आहे. उमाबाईच्या समजुतीसाठीं गुजराथच्या उद्योगांत पेशव्यानें हात घालूं नये असें जरी शाहूनें ठरवून दिलें, तरी सेनापतीनें पेशव्यांचे ताब्यांत राहिलें पाहिजें, त्यास सर्व हिशेब दिला पाहिजे, एकंदर प्राप्तीचा ठरीव अंश सरकारांत भरला पाहिजे, हें तत्त्व कायमचें अमलांत आलें. याचा अर्थ असा झाला, कीं उत्पन्नाचा हिस्सा सरकारांत न दिला किंवा हिशेब न दाखविला, तर तो त्यांजकडून घेण्यासाठीं सरदारांवर शस्त्र उचलणें पेशव्यांस भाग पडूं लागलें. हिशेबासंबंधानें बयादा सांगून सरदार सरकारदेणें देईनासे झाले, ह्मणजे त्यांस वठणीवर आणण्यासाठीं पेशव्यांस शस्त्र घ्यावें लागल्याचे अनेक प्रसंग आहेत. नानासाहेब पेशवा व नागपुरकर रघूजी भोसले यांचा तंटा असाच पुढें उपस्थित झाला, पण तो शाहूनें वेळींच तोडला. तूर्त गुजराथेंतून बाजीरावानें आपलें लक्ष काढून घेतलें. ही बापाची आठवण पुढें त्याचा मुलगा नानासाहेब यास होऊन त्यानें कैक वर्षें खटपट करून शेवटीं आरंभींच्या ठरावाप्रमाणें स. १७५२ त निम्मी गुजराथ गायकवाडापासून हस्तगत करून घेतली. तो प्रकार पुढें येईल.

त्रिंबकरावानंतर सेनापतीच्या घराण्यांत पराक्रमी पुरुष निघाला नाहीं. यशवंतराव व्यसनाधीन निघाला आणि त्याच्या हातून पुढें राष्ट्रकार्य

कांहींच झालें नाहीं. तेणेंकरून गायकवाडास पुढें येण्यास संधि मिळाली; आणि इतउत्तर दाभाड्यांचें कर्तृत्व नाहींसें होऊन गुजराथेंतील कारभार गायकवाडच मुखत्यारीनें पाहूं लागले. सेनापति हें नांव मात्र दाभाड्याच्या घराण्यांत राहिलें. यशवंतराव नालायक आहे असें समजतांच त्याचें सेनापतिपद काढून शाहूनें तें गायकवाडास दिलें असतें तर शाहूचा दरारा यथायोग्य बसला असता. परंतु उमाबाईचे हयातींत तें शक्य नव्हतें. उमाबाईला शाहू व पेशवे चांगलाच मान देत असत. शाहूचे पश्चात् त्यांनीं नानासाहेब पेशव्याशीं थोडीशी बंडाळी केली तो प्रकार पुढें येईल. यशवंतरावास शाहूनें प्रोत्साहन देण्याची शिकस्त केली, पण त्याचा उपयोग झाला नाहीं. उदाहरणार्थ, खालील पत्र पहा. 'राजमान्य राजश्री यशवंतराव दाभाडे सेनापति यांसी आज्ञा केली ऐसीजे. राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान उत्तर प्रांतास जातात, त्यांस आपली फौज सामील करणें म्हणून तुम्हांस आज्ञा केली होती. परंतु फौज त्या समागमें दिली नाहीं व हुजुरही यावयाचा प्रसंग जा (ला ?) नाहीं रमलियास कालहरण करीत राहिले आहां, यावरून काय म्हणावें ? तुम्ही सेनापति आणि हे नूर तुमची सेवा करून जग नामोष करून घ्यावयाची हौस असतां ईरे व उमेद धरीत नाहीं. तेव्हां पुढें आतां तुमचे हातें काय होणें ? हल्लीं राजश्री प्रधान पंतास व निजामन—मुलकास समीपता हल्लीं गांठ पडली असेल. औरंगाबादची फौज जमा जाहली आहे. ते निजामाकडेस कुमकेस जाणार. गेलियानें निजाम भारी होईल. याजकरितां इकडेच अडकऊन पाडावी. जाऊं न द्यावी. असें आहे तरी तुम्ही आपले सारे फौजेनशीं राजश्री चिमणाजी बल्लाळ यांस शिताबीनें सामील होऊन स्वामी संतोषी होत असें करणें. पत्र पावतेक्षणीं फौजेनशीं जाऊन सामील होणें. दिरिंग एक क्षणाचा न करणें. बहुत शिताबीनें जाणें. घालघसरीवर सर्वथा न घालणें, सुज्ञ असा.'(भा.व.पु.१ऐ.प.७३).

सेनापतीच्या प्रकरणानें बऱ्याच गोष्टींचा निकाल लागला. डोईजड सरदारांस नरम करण्यास शाहू कमी करीत नाहीं अशी सरदारांची खात्री झाली. चंद्रसेन जाधव व त्रिंबकराव दाभाडे असे एकामागून एक दोन सेनापति बडंखोर निघाले आणि त्यांस वठणीस आणण्यास पेशव्यांनीं कमी केले नाहीं, यावरून मराठी राज्य फुटूं न देण्याची पेशव्यांची व शाहूची धमक चांगली व्यक्त होते. या योगानें राज्यकारभास थोडें बहुत संघटित स्वरूप येऊन, पुढील पांच दहा वर्षांत बाजीरावाचे हातून राज्याची वृद्धि बरीच झाली. बाजीरावाच्या कर्तबगारीचा फायदा राज्यास मिळण्यास सेनापतीच्या सारखा परिणाम लोकांच्या निदर्शनास येणें राज्यकारभाराचे दृष्टीनें अत्यंत जरूर होतें. त्या योगानें शत्रूवर सुद्धां मराठ्यांची छाप बसली; आणि रजपुताना दिल्लीपावेतों मराठ्यांचे उद्योगास जोर आला. लवकरच हबशास व पोर्तुगीझांस जिंकून मराठ्यांनीं कोंकणपट्टीचा समुद्रकिनारा स्वराज्यांत आणिला. निजामानें पुनः डोकें वर काढिलें, परंतु त्याचाही बंदोबस्त बाजीरावास करितां आला. सारांश यापुढील नऊ वर्षांचा बाजीरावाचा कारभार निराळ्या स्वरूपाचा आहे. या नऊ वर्षांत पेशव्यांच्या कर्तबगारीची दहशत सर्व देशांत केवढी बसली, याची कल्पना स. १७४० च्या गोर्डन् मिशनच्या हकीगतीवरून दिसून येते, ती पुढें येणार आहे.

५. **सरबुलंदखानाचा शेवट.**—सरबुलंदखानानें मराठ्यांशीं संगनमत करून चौथाई कबूल केली आणि त्यांच्याशीं स्नेह केला याजबद्दल बादशहाकडे कागाळ्या जाऊन, त्यांत खानच बंडखोरपणा करून गुजराथ प्रांताचा स्वतंत्र राजा होऊं पाहतो, अशी समजूत बादशहाची झाली, आणि त्यानें त्याचे पारिपत्याचा विचार चालविला. त्याचे पारिपत्यास कोण जातो ह्मणून बादशहानें विचारलें असतां, मारवाडच्या अभयसिंगानें भरदरबारांत विडा उचलून ती कामगिरी पत्करिली. या प्रसंगाचें रसभरित

वर्णन टॉडनें दिलेलें आहे. (राजस्थान २ पृ. ७८–८३). सन १७३० च्या जून महिन्यांत अभयसिंग दिल्लीहून निघाला. रस्त्यांत अजमीर येथें त्यानें जयसिंगाची भेट घेतली; आणि दोघांनीं मिळून इतर मंडळी स्वतंत्र पंथास लागलेली पाहून आपणही बादशहाचा नाद सोडून आपलीं राज्यें शक्य तितकीं वाढवावीं असा बेत ठरविला. पुढें अभयसिंगानें गुजराथेंत येऊन स. १७३१ च्या विजयादशमीस अहंमदाबाद काबीज करून सरबुलंदखानास पकडून दिल्लीस पाठविलें. तेथें बादशहानें त्याची फारच विटंबना केली. इकडे अभयसिंगानें चार कोटी रुपये व एक हजार तोफा इतकी लूट जोधपुरास आणिली, असें टॉड ह्मणतो. हिंदुस्थानांतील द्रव्यानें केवळ मराठ्यांचेच तोंडास पाणी सुटलें असें नाहीं, ज्यास सामर्थ्य झालें त्यानें तेंच काम त्या वेळीं केलेलें आहे. अभयसिंगाला तर गुजराथ प्रांत जिंकण्याची अतिशय हाव होती. रजपुतांच्या या सर्व हालचाली बाजीरावास त्याच्या वकीलामार्फत कळत होत्या.

६. **अभयसिंगाकडून पिलाजीचा खून**(स. १७३२).–सरबुलंदखानास घालवून दिल्यावर अभयसिंग पिलाजी गायकवाडाच्या पाठीस लागला. जयसिंगाची व मराठ्यांची गोडी होती तशी अभयसिंगाची नव्हती. मराठ्यांचे विरुद्ध दिल्लीस जो पक्ष होता त्यांत अभयसिंग प्रमुख असून, मराठ्यांचा पाडाव करण्यास तो टपून बसलेला होता. सरबुलंदखानाच्या पाठीमागून त्याचीच गुजराथच्या सुभ्यावर नेमणूक झाली. (स. १७३०). हा गुजराथचा ५४ वा सुभेदार होय. त्रिंबकराव दाभाडे पडल्यावर पिलाजी व त्याचे पराक्रमी भाऊ व मुलगे यांनीं अनेक युक्त्या करून गुजराथेंत हळू हळू आपला जम बसविला. बडोदें पिलाजीच्या ताब्यांत होतें, तें अभयसिंगानें हिसकावून घेतलें. नंतर तहासंबंधानें उभयतांची वाटाघाट सुरू झाली. त्यासंबंधानें एकमेकांचे वकील एकमेकांकडे जाऊं येऊं लागले. अशा उपक्रमानें अभयसिंगानें कपटव्यूह रचून एका मारवा-

त्याच्या मदतीनें डाकोर येथें पिलाजीचा खून करविला (स. १७३२). पिलाजी शूर, धोरणी व बाणेदार होता आणि त्याचेंच उदाहरण पुढें त्याचे घराण्यास प्रोत्साहक झालें. परंतु या कृत्यानें अभयसिंगाचा कांहीं एक फायदा झाला नाहीं. पिलाजीचा भाऊ महादाजी यानें बडोद्याचें ठाणें परत घेतलें, आणि मुलगा दमाजी तर इतका पराक्रमी निघाला कीं, त्यानें गुजराथेच्या पूर्वेकडील बहुतेक प्रांत जिंकून जोधपूरकडच्या अभयसिंगाचे मुलखांत धुमाकूळ आरंभिला. तेव्हां अभयसिंगास आपलें राज्य बचावण्यासाठीं गुजराथ सोडून परत जावें लागलें. जातांना त्यानें आपला एक हस्तक रतनसिंग भंडारी अहंमदाबाद येथें ठेवून दिला. पण गायकवाडांपुढें त्याचा टिकाव लागला नाहीं. त्यांनीं अहंमदाबादेंतून चौथाईचे हक्क वसूल केले. पुढें अभयसिंगानें आपले भाऊ आनंदसिंग व रायसिंग यांस गुजराथेंत पाठविलें. यांनीं शिंदे होळकरांस आपल्या मदतीस आणून जवानमर्दखान बाबी नांवाचा गृहस्थ अहंमदाबाद बळकावून बसला होता त्याजवर चाल केली. तेव्हां शिंदे होळकरांस पावणे दोन लाख रुपये देऊन जवानमर्दखानानें आपला बचाव केला. दोन तीन वर्षें अशा भानगडी चालल्यावर स. १७३७ त (बर्गेस) मोमीनखान याची ५५ वा सुभेदार ह्मणून गुजराथेवर नेमणूक झाली. (डफ १७३५). मोमीनखानास रतनसिंग कारभार देईना, तेव्हां त्यानें दमाजीची मदत घेतली. दमाजीनें रंगाजी गायकवाडास मोमीनखानाचे मदतीस पाठविलें. त्यांनीं २० स. मे १७३७ रोजीं अहंमदाबाद हस्तगत केली, (डफ) आणि तेथील वसूल पुढें उभयतांनीं निंमेनीम घ्यावा असें ठरविलें. सन १७४३ पर्यंत कारभार करून मोमीनखान मरण पावला. त्यानंतर अबदुल अजीजखान यानें बनावट फरमान आणून सुभेदारी बळकाविली. परंतु दमाजीनें त्याचा जम बसूं दिला नाहीं. त्यानंतर स. १७४४ त फकरुद्दौला सुजायतजंग बहादुर याची ५९ वा सुभेदार ह्मणून दिल्लीहून नेमणूक होऊन त्याचे हाताखालीं

जवानमर्दखान बाबी यास ठेवण्यांत आलें. हळू हळू दमाजी मोठा झाला, आणि बापाच्या खुनामुळें त्वेष चढून त्या भानगडीच्या दिवसांत त्यानें नानाप्रकारचे उद्योग करून आपल्या घराण्यांत पहिल्या प्रतीचें नांव कमाविलें.

गुजराथेंतून लक्ष काढून तूर्त आपणास पश्चिम किनाऱ्याकडे वळावयाचें आहे.

प्रकरण दहावें.

:o:

जंजिऱ्याची मोहिम, आंगरे व पेशवे.

स. १७३३–३६.

१. मोहिमेचीं पूर्वकारणें.
२. स्वारीची वाटाघाट व तयारी.
३. पहिली जोराची मोहीम (मे–ऑगष्ट १७३३).
४. अव्यवस्था व फसगतीचीं कारणें.
५. सीदीसाताचा पाडाव व तह (१५. ४-१७३६).
६. आंगऱ्यांचा गृहकलह.
७. संभाजी व मानाजी आंगऱ्याचा तंटा (स १७३६–४१).
८. ब्रह्मेंद्रस्वामी जीवनचरित्र (स. १६४९–१७४५).
९. ब्रह्मेंद्रस्वामीची योग्यता.

१. **मोहिमेचीं पूर्व कारणें.**—जंजिऱ्यावरील स्वारीचा उद्भव ब्रह्मेंद्रस्वामीमुळें झाला. राजाराम छत्रपति जिंजीस असतां त्यास स्वामीचा

---

१ आधार. रा.खं ३ प्रस्ता०,वले ५६८ चेउलची बखर; खंड २ शकावलि; इ. सं० आंगऱ्यांची बखर; शा. म. ची रोजनिशी; पारसनिसकृत ब्र. स्वा. च., त्यावर आळेकरकृत टीका, ग्रंथमाला; आठल्येकृत जंजिऱ्याची मोहीम, केसरी २१.६.१९०४ पासून जानेवारी १९०५. शेवटचें विशेष मार्मिक आहे.

उपयोग घडला म्हणून राजारामानें कोंकणांतील आंगऱ्यांचे ताब्यांतला धामणीगांव स्वामीस इनाम दिला (पा. ब्र. ले. ३२३). त्या गांवांतील घनदाट अरण्यांत स्वामी तपश्चर्येस येऊन राहत असतां, रानांत बाळगौळी गुरें चारावयास येई, त्यास स्वामीचें दर्शन झालें, आणि त्याच्यामार्फत स्वामीच्या अद्भुत सामर्थ्यासंबंधाची लोकांत प्रसिद्धी झाली. तेव्हांपासून लोक स्वामीच्या दर्शनास येऊं लागले. हळू हळू स्वामीच्या सर्व मोठमोठ्या लोकांशीं ओळखी होऊं लागल्या. त्यांत बाळाजी विश्वनाथाची व स्वामीची ओळख होऊन, बाळाजीची भक्ति पाहून, 'तूं महत्पदास चढशील' असा स्वामीनें त्यास आशीर्वाद दिला. बाळाजीचें व हबशाचें वांकडें होतें हें मागें सांगितलेंच आहे. पेशवाई मिळाल्यावर आंगरे व हबशी यांचे भांडणांत बाळाजीस पडावें लागलें. जंजिऱ्याचे हबशाचा उच्छेद करावयाचा हें शिवाजीपासून मराठशाहीचें एक कर्तव्यच होतें; तशांत ही आपली जन्मभूमि कोंकणप्रांत मराठशाहीखालीं सलंग असावी असें बाळाजीस वाटे. इकडे पेशवे पद प्राप्त झाल्यापासून स्वामीवर बाळाजीची भक्ति अतोनात बसली; आणि बाळाजीचें सर्व कुटुंब स्वामीची सेवा करण्यांत अग्रेसर बनलें. असा हा या बाबतीचा पूर्वसंबंध आहे.

जंजिऱ्याचा अधिकारी सीदी कासम स. १७०७ त मरण पावला, तेव्हांपासून स. १७३१ पर्यंत सीदी रसूल (सुरूल ?) याकूदखान जंजिरा येथें कारभार करीत होता. ब्रह्मेंद्रस्वामीच्या अद्भुत शक्तीची माहिती याकूदखानास होऊन त्यानें स्वामीच्या परशुराम येथील देवालयाच्या खर्चासाठीं पेढें व आंबडस हे दोन गांव इनाम दिले. दाभोळ खाडीच्या मुखावरील दक्षिण बाजूचें अंजनवेल ठाणें हबशाचे ताब्यांत असून तेथें सीदी सात नांवाचा अधिकारी होता. त्यास कर्नाटकांतील सावनूरच्या नबाबाकडून एक सुंदर हत्ती बक्षीस मिळाला. तो इतक्या लांबून

अंजनवेल येथें सुरक्षित आणणें हें काम मोठें बिकट होतें. तें सीदी सातानें ब्रह्मेन्द्रस्वामीस सांगितलें. स. १७२५ च्या डिसेंबरपासून स. १७२६ च्या मेपर्यंत, पेशवे, भोसले वगैरे सर्व प्रमुख सरदारांनीं कर्नाटकांत स्वारी केली, त्याच वेळीं ब्रह्मेन्द्रस्वामीही भिक्षाटनार्थ कर्नाटकांत गेला असतां, त्यास ही हत्ती आणण्याची कामगिरी सीदीसातानें सोंपिली. स्वामीस लोकप्रियतेची मोठी आवड व पाहिजे त्याला जरबेंत आणण्याची घमेंड असल्यामुळें, त्यानें हें काम अंगावर घेतलें. त्या वेळीं ठिकठिकाणीं निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांच्या चौक्या असत, आणि त्या चौक्यांतून परवानगीशिवाय फौज, जनावरें किंवा माल सोडण्यांत येत नसे. विशाळगडच्या घांटांत हत्तीस अडवूं नये अशा बद्दलचीं छत्रपति संभाजीचीं व प्रतिनिधीचीं दस्तकें स्वामीस मिळालीं होतीं. (पा. ब्र. च., पत्र पृ. २३) तेथून हत्ती सुरक्षित आला. परंतु संगमेश्वरच्या पुढें माखजनच्या चौकीवरील आंगऱ्याच्या लोकांनीं हत्तीस अटकाव करून तो जयगडास पाठविला. कान्होजी आंगरे आपला शिष्य असल्यामुळें हत्तीस अटकाव होईल असें स्वामीस वाटलें नव्हतें. ह्मणून त्यानें आंगऱ्याचें दस्तक घेतलें नव्हतें. आपला हत्ती आंगऱ्याच्या लोकांनीं नेला असें ऐकून सीदी सात खवळला आणि जबरदस्तीनें हत्ती आणण्याकरितां त्यानें कांहीं फौज अंजवेलीहून जयगडाकडे रवाना केली. त्या लोकांस आंगऱ्याकडील लोकांनीं हांकून दिलें. माखजनच्या चौकीवर हत्तीस आंगऱ्यांकडून झालेला अटकाव स्वामीस मागच्या मुक्कामावर कळला. त्याबरोबर हत्ती सोडून देण्याविषयीं स्वामीनें कान्होजीस पत्र लिहिलें. कान्होजीनें लगेच जयगडास हुकूम पाठवून हत्ती सोडून दिला. त्यापूर्वींच सीदीसाताचे लोक हत्ती घेतल्याशिवाय परत आलेले पाहून तो ज्यास्तच चिडला, आणि हें सर्व कृत्य स्वामीच्याच मसलतीनें घडलें असा बहाणा करून, सीदीसातानें एकदम अविचारानें स्वामीच्या परशुराम देवालयावर स्वारी केली. स.१७२७ च्या

फेब्रुवारींत शिवरात्रीच्या दिवशीं त्या पवित्र स्थानाचा सीदीनें विध्वंस केला, देवालयाची व ब्राह्मणांची संपत्ति लुटून नेली; आणि पळून न जातां जे ब्राह्मण तसेच तेथें राहिले त्यांस द्रव्य दाखविण्याकरितां मार देऊन त्यांची नानाप्रकारें हाल अपेष्टा केली.

हा प्रकार पाहून स्वामीस अतोनात दुःख झालें. त्यानें सीदीचा हत्ती जयगडाहून चिपळुणाजवळ गोवळकोटास आणिला; सीदीसात यास बोलावणें पाठवून हत्ती त्याचे स्वाधीन केला; आणि ' देवब्राह्मणांचा तूं उच्छेद केलास, अंतःपर तुझाही उच्छेद लवकरच होईल,' असा सीदीस शाप देऊन स्वामी परशुरामास गेला. तेथील एकंदर भयंकर प्रकार पाहून स्वामीस अत्यंत क्रोध आला. कान्होजीच्याही लक्षांत हें सर्व प्रकरण येऊन त्यानें स्वामीस आपणाकडे समजुतीसाठीं बोलाविलें. परंतु स्वामीनें तें ऐकिलें नाहीं. जंजिऱ्याचा मुख्य सीदी रसूल यानेंही स्वामीस समजुतीसाठीं जंजिऱ्यास बोलाविलें; व दोन गांव इनाम देण्याचें आश्वासन दिलें. परंतु हिंदुधर्माचा उच्छेद ज्याच्या राज्यांत होतो, त्यास भेटणें स्वामीस योग्य वाटलें नाहीं.तथापि सीदी रसूलनें सीदीसातास हुकूम पाठवून स्वामीच्या देवालयाची सर्व चीजवस्त त्यास परत देवविली. यापुढें कोंकणांत राहवयाचें नाहीं असें स्वामीच्या मनानें घेतलें; आणि बाजीरावाच्या विचारानें देशावर जाण्याचा निश्चय केला. स्वामीनें कोंकण सोडून जाऊं नये म्हणून कान्होजी आंगऱ्यानेंही पुष्कळ मध्यस्थी केली; आणि शेवटीं शपथही घातली. त्यावरून स्वामी आणखी एक वर्ष कोंकणांत राहिला. दरम्यान सीदीसातानें पुनः स्वामीस थोडीशी तंबी दिली. त्यावरून कान्होजीनें स्वामीची कुचंबणा पाहून व आपल्या एकट्याच्या हातून सीदीचा पाडाव होणें कठीण असा विचार करून, स्वामीस घातलेली शपथ मोकळी केली; तेव्हां स्वामी परशुराम सोडून साताऱ्यानजीक धावडशी येथें येऊन राहिला, (स. १७२८). जंजिऱ्याचा अधिकारी सीदी

रसूल याकूदखान हा भला मनुष्य होता. त्याचा कान्होजीशीं कैक वर्षे झगडा चालत असल्याची हकीकत रा. राजवाड्यांनीं एका जुन्या कागदांतली दिली आहे. [इ. व ऐ. अं २६-२७]. कान्होजी आंगऱ्याचा व सीदीचा तह बाळाजी विश्वनाथानें जुळविला तेव्हांपासून दहा वर्षे हबशी व आंगरे यांची गोडी होती. स्वामीचें प्रकरण उपस्थित झालें नसतें, तर ही गोडी तेव्हां एकदम बिघडण्याचें कारण नव्हतें. परंतु आपल्या मंदिराची दुर्दशा सहन न होऊन कान्होजीच्या मार्फत सीदीस तंबी पोंचविण्याचा प्रयत्न स्वामीनें सुरू केला. कान्होजीनें तें काम एकदम अंगावर घेतलें नाहीं. त्यानें शाहूस कळविलें कीं ' हुजुरून साहित्य गनीमास नतीजा पाठवावयाचें होत नाहीं; स्वामींनीं आपले स्थळास दुसरा पाठवून, आपणास मामल्यापासून मुक्त करावें '(१७२६)' याच सालच्या दसऱ्याचें दिवशीं कान्होजी साताऱ्यास जाऊन शाहूस भेटला. या भेटींत हबशाचें प्रकरण सलुखानें मिटवावें असें ठरलें असावें. कारण या वेळीं निजामाच्या संबधानें शाहूची तारांबळ होती आणि आंगऱ्यास तरी ही नवीन उठाठेव अंगावर घेण्याची उत्कंठा मुळींच नव्हती. पुढें कान्होजी स. १७२९ त मरण पावला, स. १७३०-३१ त संभाजी व दाभाडे यांचीं प्रकरणें उरकलीं, तेव्हां ब्रह्मेन्द्राच्या टोंचणीमुळें, हबशास जिंकणें हें स्वीकृत कर्तव्याचें एक मुख्य अंग समजून, बाजीरावानें आपली जन्मभूमि हबशाचे हातून सोडविण्याचें राष्ट्रीय काम शाहूच्या हुकुमानें पुढें अंगावर घेतलें.

जंजिऱ्यावरील मोहिमेचा पूर्ववृत्तान्त हा अशा प्रकारचा आहे. धावडशीस गेल्याबर स्वामीनें सर्व मुत्सद्यांस व शाहूस भर घालून जंजिरा काबीज करण्याची खटपट सुरू केली. मराठमंडळाची शक्ति पाहिजे तितकी असूनही, त्याची रचना राज्यवृद्धीस कशी अपायकारक होती याचें उत्कृष्ट उदाहरण ही जंजिऱ्यावरची मोहीम होय. जंजिरा जिंकून

पश्चिम किनारा पूर्णपणें निर्घास्त करणें हें राज्याचें पहिलें कर्तव्य; होय हें प्रत्येक असामी जाणत होता. कोणाचेंही त्याबद्दल विरुद्ध मत नव्हतें. परंतु शाब्दिक हुकूम सोडण्यापलीकडे शाहू स्वतः स्वारींत जात नव्हता. प्रतिनिधि, पेशवे, आंगरे, फत्तेसिंग भोसले वगैरे सरदार व्यक्तिशः प्रबळ व कर्तृत्ववान होते; पण गेल्या पांच सात वर्षांच्या कारभारांत प्रत्येकास असा कांहीं अनुभव आला होता, कीं एकानें दुसऱ्याच्या भानगडींत केव्हांही पडूं नये, आपल्या एकटयाच्या हातून होईल तें करावें, आणि साधेल तितका स्वतःचा पंथ स्वतंत्र ठेवावा; सर्वांची मोट एक ठिकाणीं बांधल्यापासून नुकसान मात्र होतें, आणि कार्यसिद्धि कांहींच होत नाहीं. हा अनुभव बाजीरावाच्या कार्किर्दींत विशेष दिसून येतो, आणि त्यास तोड काढण्याचा प्रयत्न बाजीरावानें अगर इतर मुत्सद्यांनीं शाहूच्या मार्फत केला नाहीं, हाच त्या वेळच्या मुत्सद्यांवर व शाहूवर दोष आहे. कोणतेंही राज्यकाम एकतंत्री प्रयत्नाशिवाय होत नसतें,आणि बाजीरावाच्या अमदानींत असा एकतंत्री प्रयत्न थोडा बहुत उत्तर हिंदुस्थानांतच घडून आला.

२. **स्वारीची वाटाघाट व तयारी.**—जंजिऱ्यावर स्वारी करण्यासंबंधानें स्वामीनें प्रमुख मुत्सद्यांमार्फत जोराची खटपट चालविली. स्वतः शाहूनें कुटुंबसहवर्तमान धावडशीस येऊन स्वामीचें दर्शन घेतलें. हिंदूंच्या साम्राज्यांत देवब्राह्मणांचा छल होणें, ही गोष्ट किती लज्जास्पद आहे हें स्वामीनें शाहूच्या मनांत भरविलें. बाजीरावासही वारंवार पत्रें लिहून स्वामीनें या प्रकरणांत पुष्कळ गळ घातली. परंतु स. १७३१-३२ पावेतों सर्व सरदार निरनिराळ्या कामांत गुंतलेले होते. ब्रह्मेंद्रस्वामी शाहूपाशीं पेशव्याची तरफदारी करतो हा प्रकार प्रतिनिधीचा मुतालिक यमाजी शिवदेव वगैरे मंडळीस खपत नव्हता. ते स्वामीचीं कारस्थानें हाणून पाडण्याचा प्रयत्न करीत.

कान्होजीच्या पश्चात् त्याचा मुलगा सेखोजी आंगरे सरखेलीचा कार-

भार पाहूं लागला. तो राजनिष्ठ व इमानी सेवक असून हबशांचें प्राबल्य मोडून मराठी राज्याच्या अभिवृद्धीसाठीं मनापासून झटणारा होता. शौर्य, कर्तृत्वाची आवड, भारदस्तपणा व शालीनता हे गुण सेखोजीच्या अंगीं विशेष होते. त्याची आई मथुराबाई ही कर्तृत्ववान् व मराठी राज्याची अभिमानी होती. तिचा व ब्रह्मेंद्रस्वामीचा पत्रव्यवहार वाचण्यालायक आहे. हबशांच्या युद्धांत तिनेंच आंगऱ्यांचे तर्फे पुढाकार घेतला होता. शिवाय आंगऱ्यांचे पदरीं अनेक शूर सरदार होते. 'शंकोजी मोहिते, राणोजी गोळे, खंडोजी नाळकर, रमाजीराव खराडे, कृष्णाजी मोड, हसनखान जमादार, इत्यादि मातबर सरदारांनीं राज्यरक्षण करून श्यामलाची क्षिती केली व कोंकणांत धर्म राखिला,' या बद्दल शाहू छत्रपति व पेशवा बाळाजीराव यांहीं त्या सरदारांस पालखी व इनाम गांव देऊन श्रमहार केल्याचा उल्लेख आहे. (भा. इ. मं. पृ. १८३५ ले. ३६). यांशिवाय बांकाजी नाईक महाडिक नांवाचा दुसरा एक शूर सरदार आंगऱ्यांचे पदरीं होता त्यानें या पुढील मोहिमेंत चांगलाच पराक्रम गाजविलेला आहे.

कान्होजीच्या पश्चात् हबशांनीं कोंकणांत बराच उपसर्ग मांडिला. तथापि सेखोजीच्या शहाणपणानें हबशांचें विशेष कांहीं चाललें नाहीं. हबशांचें निर्मूलन करण्याचा मात्र उद्योग ब्रह्मेंद्रस्वामीनें तसाच नेटानें चालविला होता. त्यावरून यशवंतराव महादेव पोतनीस यास शाहूनें जंजिऱ्याचें कारस्थान रचण्यास कोंकणांत पाठविलें. त्या सुमारास ह्मणजे सन १७३३ च्या फेब्रुवारींत जंजिऱ्याचा मुख्य अधिकारी सीदी रसूल मरण पावला. त्यास अबदुल्ला नांवाचा वडील मुलगा असून, सीदी संबूल, अंबर, रहयान, याकुत, हसन वगैरे आणखी सहा लहान भाऊ होते. अबदुल्लाचा मुलगा सीदी रहमान हा आणखी एक वारस असून त्याचा इतराशीं बेबनाव होता. शिवाय शेखयाकूब नांवाचा हबशांचा एक पराक्रमी

सरदार मूळचा कोळी असून मुसलमान झाला होता, तो शेखजी या नांवानें प्रसिद्ध असून हबशांचे राज्यांत त्याचें वजन मोठें होतें. त्याच्या मार्फत यशवंतराव महादेवानें आपलें कारस्थान चालविलें. मराठ्यांच्या सर्व आरमाराचें आधिपत्य, हबशांच्या सर्व मुलखाची सुभेदारी, कित्येक किल्ले व इनाम गांवें, पेणपासून कोल्हापुरपर्यंत तळकोंकणांतील सरगोंडपणाचा हक्क, या गोष्टी शेखजीस देण्याचें कबूल करून, शिवाय त्याचे भावास रायगडची किल्लेदारी व फौजेंतील लोकांस एक लक्ष रुपये बक्षीस देणें असें यशवंतरावानें ठरविलें. हें कारस्थान सीदी रसूल मरण पावल्यावर उभारण्यांत आलें. सीदी रसूल मरण पावतांच यशवंतराव महादेव पोतनीस या शाहूच्या सरदारानें पूर्वी सांगितलेल्या शेखजीच्या मार्फत कारस्थान रचून, सीदीच्या घरांत दुफळी उत्पन्न केली. वडील मुलगा अबदुल्ला हा मराठ्यांस सामील झाला, तेव्हां त्यास गादी मिळूं नये, अशी खटपट इतर भावांनीं चालविली. अबदुल्ला मराठ्यांच्या मदतीची वाट पहात जंजिऱ्यांत राहिला; आणि सीदी रहमान आजाचा मुर्दा दफन करण्याकरितां बंदरावर राजपुरींत आला असतां, धाकट्या भावांनीं जंजिऱ्याचे दरवाजे बंद करून आपण मराठ्यांशीं लढण्याच्या तयारीनें बंदोबस्तानें राहिले, सीदीरहमान बाहेरच राहिला आणि शेखजी व व यशवंतराव महादेव यांचे मार्फत त्यानें मराठ्यांची मदत तावडतोब मागितली. या कारस्थानाचा शाहूनेंही तात्काल फायदा घेतला. त्यानें बाजीरावास तावडतोब साताऱ्यास बोलाविलें. आधीं 'पत्र न वाचणें. घोड्यावर बसणें, मग पत्र वाचणें,' अशीं पत्रें शाहूचीं बाजीरावास गेलीं होतीं. सातारा येथें शाहूनें बाजीरावास सर्व कारस्थान कळविलें. मोहिमेस लागणाऱ्या सर्व खर्चाची तजवीज कर्ज काढून करून दिली, (शा. म. रो. ३६४). वास्तविक ही सर्व खटपट ब्रह्मेंद्रस्वामीची होती, हें शाहूनें ठिकठिकाणीं आपल्या पत्रांत चांगलें व्यक्त केलें आहे. शाहूनें

प्रतिनिधीस अगोदरच कोंकणांत रवाना केलें होतें; आणि मागाहून बाजीराव व फत्तेसिंग भोसले यांसही तिकडे पाठविलें. ते दोघे पुण्यास एकत्र होऊन स. १७३३ च्या एप्रिलांत[1] कोंकणांत उतरले. प्रतिनिधि बाजीरावाच्या मागून मे महिन्याच्या अखेरीस आला. यशवंतराव महादेवामार्फतचें कारस्थान मात्र प्रतिनिधीनेंच चालविलें होतें.

या वेळीं शाहूनें पराकाष्ठेची तयारी केली होती. दाभाडे, गायकवाड, आंगरे या सर्वांस बाजीरावाची कुमक करण्याविषयीं त्यानें आग्रहाचीं पत्रें लिहिलीं, (शा. म. रो. अं ५८, ५९, ६१). सुरतेहून सीदी मसूद जंजिऱ्यास कुमक घेऊन येणार होता, त्यास अडवून धरून हस्तगत करण्याची ही तर्तूद करणें, असें दाभाडे गायकवाडांस शाहूनें पुनः लिहिलें. बाजीरावानें आंगऱ्यास तयारीचीं पत्रें लिहिलीं. मराठ्यांच्या फौजा कोंकणांत उतरल्या. शेखजीच्या गुप्त मसलतीनें त्यांनीं मुख्य मुख्य स्थळें हस्तगत करण्याचा क्रम आरंभिला. शाहूनें मुद्दाम दोन हजार निवडक मावळे तयार करून राजगडावर पाठविले. मोहिमेची खबर वरचेवर मिळावी ह्मणून सचिवाचे मुलखांत शाहूनें डांक बसविली. आंगऱ्याच्या संबंधानें शाहू व बाजीराव दोघेही साशंक होते. त्याजकडून कामगिरीस व्यत्यय येऊं नये ह्मणून शाहूनें जिवाजी खंडेराव यास ता. २ मे रोजीं आंगऱ्याकडे पाठविलें; आणि आंगऱ्याचा कारभारी रघुनाथ हरि नांवाचा प्रभु गृहस्थ होता त्याच्या मार्फत आंगऱ्यास चांगली भर दिली तथापि लहानशा तयारीनें हबशी कबजांत येणार नाहीं हें सेखोजी जाणून होता. हबशाचा खरा जोर सेखोजी इतका दुसऱ्या कोणास माहीत नव्हता. बाजीरावाच्या मनांत थोड्या फौजेनें काम संपवावेंसें होतें. हा बाजीरावाचा विचार आंगऱ्यानें नापसंत केला; आणि चांगली तयारी असल्याशिवाय

---

[1] माघबहुल १३ (फेब्रुवारी १७३३) असें रा. खं. ले २४४ त आहे.

हबशी कबजांत येणार नाहीं असें बाजीरावास कळविलें. ब्रह्मेन्द्रस्वामीनें ही सेखोजी व संभाजी आंगरे या उभयतांस उत्तेजनपर पत्र लिहिलें. [पा. ब्र. स्वा. च. ले. ३१०].

३. पहिली जोराची मोहीम (मे–ऑगस्ट १७३३).—बाजीरावानें सीदीच्या मुलखांत शिरतांच तळें व घोसाळें हे किल्ले काबीज केले. सेखोजी आंगरे व बाजीराव यांची भेट दंडाराजपुरी येथें मे महिन्यांत झाली. मानाजी आंगरे ता. १ मे रोजीं निघून आरमार घेऊन जंजिऱ्यावर आला. बाजीराव राजपुरीवर आला त्याच दिवशीं सीदी अब्दुल्लाचा किल्ल्यांत खून झाला, आणि त्याचा मुलगा सीदी रहमान पेशव्यास सामील झाला. मे महिन्याचे पहिल्या आठवड्यांत किल्ल्यांतील सीद्यांपैकीं सीदी रह्याण बाजीरावावर राजपुरी येथें चालून आला, त्या वेळीं निकराचें युद्ध होऊन सीदी रह्याण व त्याचे १०० लोक ठार झाले. एक सीदी मराठ्यांचे कबजांत आला, त्यास त्यांनीं बेडी घातली (पा. ब्र. च. ले. ३५८). बाजीरावानें जंजिरा काबीज केला अशी यावरून लोकांत आफवा उठली. वास्तविक प्रकार तसा नव्हता. दंडाराजपुरी येथें पराभव पावल्यावर सर्व सीदी सरदार जंजिऱ्यांत जाऊन बंदोबस्तानें राहिले. या वेळच्या हकीकतीचें पत्र ता. २६ मे स. १७३३ चें बाजीरावानें साताऱ्यास अंबाजीपंत पुरंदऱ्यास लिहिलेलें आहे (का. सं. प. यादी ले. १६६), त्यावरून हकीकत चांगली कळून येते. जंजिरा कबजांत येईना, तेव्हां मराठ्यांनीं राजपुरी व नजिकचें ठिकाण खोकरी हीं लुटलीं. तसेंच अंतोणें, नागोठणें, अश्वधारा, अवचितगड, बिरवाडी, निजामपुर वगैरे स्थळेंही मराठ्यांनीं लढून घेतलीं, (खं २-पृ. ६८). मानाजी आंगरे आरमार घेऊन जंजिऱ्यावर आला होता त्यानें सीदीच्या आरमाराचा पूर्ण पाडाव केला.(Forrest). अशा रीतीनें सीदीचा किल्ल्यांत चांगलाच कोंडमारा झाला. तरी ते फार बंदोबस्तानें होते. अंजनवेल, गोवळकोट, विजयगड, जंजिरा, रायगड,

उंदेरी हे त्यांचे बळकट किल्ले सर झाले नव्हते. ह्या प्रत्येकावर सीदींचा चांगला बंदोबस्त होता. मराठ्यांचा निश्चय पाहून त्यांसही स्फुरण चढलें. चौलच्या पोर्तगीजांकडे, मुंबईच्या इंग्रजांकडे, सुरतेच्या मोगलांकडे व हैदराबादच्या निजामाकडे सीदींनीं आपणास मदत करण्याबद्दल जोराचीं कारस्थानें चालू केलीं. दिल्लीच्या बादशहाकडेही त्यांनीं या आणी-बाणीच्या प्रसंगीं आपला बचाव करण्याची विनंति केली. वजीर खान डौरान यानें हबशांस फौजेची व आरमाराची मदत ताबडतोब करण्याविषयीं मुंबईच्या इंग्रजांस हुकूम पाठविला. 'आमचा धंदा व्यापाराचा आहे, तत्राप आपण फौजेची व पैशाची मदत केल्यास, आह्मी आरमार पाठवून सीदीस मदत करूं' असें इंग्रजांनीं परत कळविलें. (Forrest). जंजिऱ्याच्या गादीवर जो सीदी सरदार बसला होता, त्याच्या नांवानें पातशाही फर्मान-ही सीदींनीं आणविलें.

हबशांनीं जिकडे तिकडे नेटानें उद्योग चालविल्यामुळें मराठ्यांचा जोर विशेष चालेना. निरनिराळे मराठे सरदार पर्जन्यकाळीं ठिकठिकाणीं छावणी देऊन बसले. सरदार शेखजी व सीदी रहमान मराठ्यांस मिळा-ल्यामुळें त्यांची आपल्या जातभाईकडे फार नाचक्की झाली. इकडे मराठ्यांच्या हातून तडकाफडकी काम होईल अशी शेखजीस खात्री न वाटल्यामुळें, तोहि थोडासा शिथिल झाला. पन्नास हजार रुपये द्यावयाचा करार असतांही बाजीरावानें दहा पांच हजारांवर त्याची बोळवण केली, त्यामुळेंही तो बेदील झाला. काबिले ठेवण्यासाठीं ह्मणून मराठ्यांनीं नुक-ताच काबीज केलेला अवचितगड किल्ला जंजिऱ्याचे ईशान्येस सुमारें २० मैलांवर होता तो शेखजीनें मागितला आणि बाजीरावास तो किल्ला देणें भाग पडलें. शेखजीनें आजाराचें ढोंग करून पर्जन्यकाळचे चार महिने आपल्या हातून कांहीं होणें नाहीं असें कळविलें. एकंदरींत खोक-रीच्या किल्ल्याची वाट दाखविण्यापलीकडे त्यानें कांहीं एक काम केलें

नाहीं असें बाजीरावानेंच लिहिलें आहे, (का. सं. प. या. ले. १६६). बाजीरावानें कोंकणांत छावणी केली आणि शाहूनेंही त्यास फौजेची वगैरे पुरवणी करण्याचें पत्करिलें.

बाजीरावाचें व सेखोजी आंगऱ्याचें चांगलें संगनमत होतें. त्यानें मानाजीस पाठवून सीदीचें आरमार बुडविलें हें वर सांगितलेंच आहे. इकडून खुषकीच्या वाटेनें त्यानें आपला शूर व पराक्रमी सरदार बांकाजी नाईक महाडिक यास मंडणगड, विजयगड, गोवळकोट व अंजनवेल हे शत्रूचे मजबूद किल्ले घेण्यास पाठविलें. बांकाजीनें प्रथम बाणकोट व नंतर बाणकोटच्या पूर्वेकडील मंडणगड हे दोन किल्ले मोठ्या जवांमर्दीनें काबीज केले (ता. २३ मे). मराठ्यांचें विजयी निशाण मंडणगडावर फडकूं लागल्याचें मनोरंजक वर्णन कान्होजीची बायको मथुराबाई आंगरे इनें ब्रह्मेंद्रस्वामीस लिहिलें आहे (पा. च. ले. २०३). स्वामीनें उलट उत्तर ईर्षात्मक मथुराबाईस पाठविलें (सदर, ले. ३२०). श्रावणमासीं स्वामी एक महिना समाधि लावून बसत असे. या सालीं समाधीसाठीं स्वामीनें परशुरामास यावें असा मथुराबाईचा आग्रह होता. परंतु गोवळकोट व अंजनवेल हस्तगत झाल्याशिवाय कोंकणांत समाधीस येत नाहीं, असा स्वामीनें आपला निर्धार तिला कळविला. त्यावरून कोंकणांतील ही मोहीम त्वरेनें संपाविण्याकरितां शाहूनें ता. २० मेच्या सुमारास श्रीनिवास प्रतिनिधि, आनंदराव सरलष्कर, कृष्णाजी दाभाडे वगैरे सरदारांस फौज देऊन कोंकणांत रवाना केलें. उदाजी चव्हाण, शंभुसिंग चव्हाण, शंभुसिंग जाधव सचिव यांसही कोंकणांत

---

१ टीप. या मोहिमेंतील पत्रांच्या तारखा रा. राजवाडे व पारसनीस यांनीं चुकीच्या दिल्यामुळें, पुष्कळ प्रसंगांचे घोंटाळे झालेले असून, त्यांचा बराचसा उलगडा रा. आठल्ये यांनीं मागें सांगितलेल्या केसरींतील पत्रव्यवहारांत केला आहे.

फौजा पाठविण्यास शाहूनें आज्ञा केली. (का. सं. प. या. ले. १६६ व शा. म. रो. कलम ६३).

शाहूच्या हुकमाप्रमाणें प्रतिनिधि मे महिन्यांत कोंकणांत उतरला. या पूर्वीच तो कां आला नाहीं तें कळत नाहीं. बाजीराव ज्या कामांत आहे त्यांत प्रतिनिधि मनापासून पडत नसे आणि प्रतिनिधि आल्यावर बाजीरावाचेंही मन या मोहिमेंत तितकें दक्ष राहिलें नाहीं. यशवंतराव पोतनिसानें रायगडचें राजकारण सिद्ध केलें होतें, त्यास अनुसरून प्रतिनिधीनें रायगडावर भेद करून ता. ८ जून रोजीं तो इतिहासप्रसिद्ध किल्ला काबीज केला. सन १६९० त औरंगजेबानें हा राजधानीचा किल्ला काबीज केल्यापासून त्रेचाळीस वर्षें पावेतों तो मुसलमानांचे कबजांत होता, तो आतां मराठ्यांनीं घेतला. मावळ खोऱ्यांतील झुंजारराव मरळ वगैरे देशमुखांनीं या मोहिमेंत चांगली कामगिरी बजावल्याबद्दल त्यांस इनामें करून दिल्याचा उल्लेख रा. खं १६ ले. ८१ व खं १७ ले ३९ यांत आहे. ' राजश्री आनंदराव बाहिरव यासमागमें आपण जमावानिशीं मोहिमेस आलों. खोकरी, राजपुरी कुल देशदुर्ग रायगडासहवर्तमान हस्तगत जालिया, खुशालीच्या प्रसंगीं मावळ प्रांतींच्या जमेदारांचें बरें करावें ह्मणून बाबाजी झुंजारराव व जिवाजी मरळ देशमुख यांनीं राजपुरीचे मुकामीं विनंति केली, त्यावरून येणेंप्रमाणें तह केला असे. ' मावळांतील लोक या वेळीं सुद्धां राष्ट्रकार्यार्थ कष्ट करीत होते आणि ऐन आणीबाणीच्या प्रसंगीं लढण्यासाठीं मुद्दाम मावळांतून लोक पैदा करीत, असें त्या वेळच्या कागदपत्रांवरून दिसतें, (खं १६, १७, १८). या प्रसंगीं मावळे लोकांनीं कसे कष्ट केले त्याचें वर्णन रा. देशपांडे यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या एका सनदेंत फार सुरेख केलेलें आहे (केसरी, २८-३-१९०५). ' दुसरे दिवशीं फौजा घाट उतरून मजल दरमजल सिखऱ्यास आले. वैशाख व. ३० रोजीं खाकरी हस्तगत केली (ता. २ मे १७३३). त्याउपरी राजमाची

व राजपुरी हस्तगत झाली. त्या उपरी पुढें रायगडसहवर्तमान कोंकणप्रांतींचा देशदुर्ग हस्तगत जाली. ते समयीं मावळच्या कुल सरदारांनीं व जमेदारांनीं व गडकिल्लयांचे लोकांनीं बोली घातली, कीं तक्ताचा जागा रायगड सुटला, या उपरी मावळ प्रांतीची मोगलाई चाकर लोकांस खासगींत शेतावर ज्याचे त्यास बांधून द्यावी. ह्याप्रमाणें मनास आणून हे सनद सादर केली असे.' ही सनद ता. ३ ऑगस्ट स. १७३३ रोजीं नारो शंकर सचिवानें मुसेखोरेकर देशमुख व देशपांडे यांस दिलेली आहे. भोरचे इतिहासांत या मोहिमेचा स. १७३४ दाखल आहे तो स. १७३३ पाहिजे. या स्वारींत अंबाजी त्रिंबक पुरंदरे प्रतिनिधीबरोबर राहून युद्धाचें वर्तमान बाजीरावास कळवीत असे. खालील पत्र पहा[1].

श्रीमंत रा. राव स्वमींचे सेवेशीं.

पोष्य अंबाजी त्रिंबक सा. न. वि. उ. ता. १६ सफर (१७ जुलई १७३३) पर्यंत यथास्थित असे विशेष. येथील वरचेवरी लिहून पाठविलें आहे त्यावरून विदित होईल. आह्मी तेथून स्वार होते समई खर्चाविशीं राजश्री स्वामीस लिहिलें त्यावरून पंधरा हजार रु. ची रवानगी झाली व हाल्लीं आह्मी येथें पावल्यावरी पंधरा हजार रु. रवाना करविले आहेत. एका दो रोजांत रवाना होतील. स्वामींनीं तेथील बंदोबस्तास अंतराय न करावा. सीदी साताकडील राजकारणाचा अर्थ पूर्वीं लिहिलाच आहे. त्यास छ १३ सफरीं (१४. ७. १७३३) राजश्री. पंत प्रतिनिधीच्या: भेटीस आला. भेटी जाली. सारा कोंकण प्रांत आपले स्वाधीन करावा, असे कित्येक मुद्दे बहुतच भारी घातले. यामुळें यांचा त्याचा बनाव झाला नाहीं. फिरोन माघारा गोवळकोटांत गेला आहे. बोलीचालीची हालमेल लागलीच आहे, ह्मणोन वर्तमान आलें आहे.

टीप १. हें पत्र रा. वासुदेव विष्णु जोशी सातारा यांनीं मे. दिलें.

पुढें काय जें वर्तमान येईल तें लेहून पाठवूं. विदित जालें पाहिजे. कृपा केली पाहिजे ही विनंती.

एकंदरींत या मोहिमेंत शाहूचें लक्ष किती होतें आणि तो सरदारांची समजूत कशी काढीत होता, हें त्यानें बाजीरावास लिहिलेल्या खालील पत्रावरून कळून येतें. (ता. १६ मे १७३३,—खंड ६ ले. ८५). 'सहा किल्ले फत्ते जाले, उत्तम गोष्ट जाली. तुम्ही कार्यकर्ते बुद्धिमंत सेवक आहां, कार्यसिद्धि होऊन ये, तोच अर्थ संपादाल हा स्वामीस निशा आहे. तुम्ही सामदाम भेदबुद्धि कर्तव्य तैसी करून महद्यश संपादणें. सर्वांचें मनोधारण करून कार्यसिद्धि करणें. रा. श्रीनिवास पंडित प्रतिनिधीकडील जमाव व सचिव पंताकडील जमाव तुम्हांसंनिध आहे त्यांचा व जे मराठे लोक भेटले असतील त्यांचा बहुतां प्रकारें दीलदिलासा करून खर्चा वेंचास देत जाणें. उभयतां एकामतें वर्तोन सेवेचा मजुरा करून घेणें. सविस्तर चिरंजिवांस (फत्तेसिंग भोसले यास) लिहिलें आहे त्यावरून कळों येईल. सुज्ञ असा.' निरनिराळ्या सरदारांत अंतस्थ चुरस असून त्याचा परिणाम अनिष्ट होईल असा शाहूच्या मनांतील ध्वनि या पत्रांत व्यक्त होतो. बाजीरावासही असेंच पुष्कळदां चढवून लिहावें लागे.

याप्रमाणें आंगरे, प्रतिनिधि, पेशवे वगैरे सरदारांनीं सीदीची अगदीं त्रेधा उडवून दिली. जूनच्या अखेरीपावेतों मुंबईजवळच्या थळचा मोठा किल्ला व पेणनदीमधील रावळीचा किल्ला सेखोजी आंगऱ्यानें सीदीपासून सर केला, त्यामुळें मुंबईस इंग्रजांस मोठी धास्ती पडली. पोर्तुगीझ लोक हबशांस मदत करीत, सबब त्यांचा चौल शहराचा भाग आंगऱ्यानें हस्तगत करण्याचा प्रयत्न चालविला. इंग्रजांचें 'रोझ' नांवाचें जहाज त्यानें पाडाव केलें होतें, तें ७६०३ रुपये दंड घेऊन आंगऱ्यानें इंग्रजांस

परत दिलें. सेखोजी आंगरे उत्तरेकडे गुंतला असतां, त्यानें व त्याची आई मथुराबाई इनें बांकाजी नाइकास अंजनवेल, गोवळकोट वगैरे ठिकाणें काबीज करण्यास पाठविलें. बांकाजीच्या या वेळच्या पराक्रमाची हकीकत मथुराबाईनें ब्रह्मेंद्रस्वामीस कळविलेली वाचण्यालायक आहे, (खं ३-३०५) या पत्राची तारीख ९-८-१७३३ पाहिजे.

' अंजनवेल व गोवळकोट दोनीस्थळें स्वराज्यांत झालीं, ह्मणजे मोठी सुकीर्ति होईल, यास्तव बांकाजीनाईक याबराबर जमावाची बळकटी करून रवानगी केली होती. विजयगड किल्ला सा सात रोज भांडला. चिपळुणीं[1] एक दोन युद्धें बकाजी नाइकाजवळ हबशानें तुंबळ दिलीं. आषाढ शु. ७ स सीदीसात तीनही गांवचा जमाव भारी करून चालून आला. हजार दीड हजार जमाव त्याचा झाला, आह्मांकडील तिनशें माणूस होतें. तेथें युद्ध बहुत तुंबळ झालें. मोड होऊन गनीम मारून काढिला गोवळकोटांत घालविला. तों श्रीपतराव श्रीस्थळीं (परशरामास) येऊन आपले नजरेनें युद्ध पाहिलें. त्याउपर जयगडाहून तोफा व जमाव आला. गोवळकोटास मोर्चे देऊन जागा घ्यावा, तों राजश्री प्रतिनिधि यांहीं गोवळकोटास अनुसंधान लाविलें. बकाजी नाईक व प्रतिनिधीच्या भेटी झाल्या. तों मजकूर प्रतिनिधीनें घातला कीं, गनीम सुलाखेंकरून घेतों, तुह्मांस भांडावयासी प्रयोजन नाहीं. त्या उपरी बकाजीनाईक बोलिले, तुह्मी अंजनवेलीस जावें, तो जागा घ्या, आह्मी गोवळकोट घेतों. तें कबूल करीतना. त्याकडील अनुसंधान चाललें. सीदीसाताची व प्रतिनिधीची भेट झाली. त्यावरून तेथें राहून कारण नाहीं असें पाहून, बकाजीनाईक परत आणविले. त्यामागें सीदीसातानें प्रतिनिधीशीं एक दोन युद्धें तुंबळ दिलीं. त्यांचे हातून कार्यसिद्धि होतां दिसत नाहीं. पुढें प्रसंग होईल त्याप्रमाणें

---

१ टीप.—चिपळूण, परशुराम, गोवळकोट हीं स्थळें मैल दोन मैलांच्या अंतरांत आहेत.

वर्तणूक केली जाईल.' या मजकुरावरून त्या वेळची मराठे सरदारांची आपसांतली चुरस व्यक्त होते. प्रतिनिधीला सीदीचा कावा समजला नाहीं आणि त्यानें बाकाजीस मदत केली नाहीं. प्रतिनिधीच्या हातून सीदीचा बंदोबस्त होईना, तेव्हां त्यानें शाहूमहाराजांकडे मदत पाठविण्याबद्दल एक सारखा तगादा लाविला. त्यावरून चिमाजीआपास शाहूनें प्रतिनिधीस मदत पाठविण्याविषयीं अनेक वेळां लिहिलें. परंतु चिमाजीनें वेळेवर मदत पाठविली नाहीं. त्यावर संतापून जाऊन ' तुह्मी जर मदतीस गेलां नाहीं, तर मी स्वतः जाईन,' असें शाहूनें खरमरित पत्र चिमाजीस लिहिलें. त्यावरून पिलाजी जाधव याची रवानगी झाली, पण त्यामुळें आणखी एक रुष्ट इसम मध्यें येण्यापलीकडे जास्त कार्य झालें नाहीं; आणि प्रतिनिधि हार खाऊन परत आला.

बांकाजीची वर सांगितलेली गोवळकोटची निकराची लढाई ता. ८ जुलै रोजीं झाली. त्या प्रसंगीं बांकाजीनें दाखविलेली चिकाटी अप्रतिम असून त्यामुळेंच पराभव झालेला नाहींसा होऊन मराठ्यांस जय मिळाला. पराभव झाला तरी चिकाटी न सोडतां फिरून उद्योग करणें हा गुण इंग्रजांच्या संबंधानें विशेष परिचयाचा आहे आणि याच गुणाच्या जोरावर इंग्रजांनीं हिंदुस्थान वगैरे देश जिंकिले असें अनेक लेखकांचें प्रतिपादन आहे. वसईच्या वेढ्यांत मराठ्यांचा हाच गुण पुढें जयसिद्धीस कारण झाला; आणि तो सीदीबरोबरच्या या युद्धांत बाकाजीनें दाखविला. प्रतिनिधीनें निराळाच उपक्रम आरंभिल्याबरोबर मथुराबाईनें बांकाजीस मोहिमेवरून परत बोलाविलें. आनंदराव सरलष्करही प्रतिनिधीस सोडून जात होता, त्यास शाहूनें निषेधदर्शक पत्र लिहिलें [शा. व. रो. ६०, ३० ऑगष्ट].

४. **अव्यवस्था व फसगतीचीं कारणें.**—बाजीरावानें जंजिरा काबीज करण्याची शिकस्त चालविली होती. हबशाचा बराचसा मुलूख

हस्तगत झाला होता. खुद्द जंजिरा, अंजनवेल, वगैरे चार पांच मजबूत ठिकाणें मात्र त्यांजकडे राहिलीं. तरी सीदीही मोठ्या आवेशानें लढत होते. त्यांनीं चहूंकडून कारस्थानें चालवून मदत आणिली, निजामाचे मार्फत शाहूशीं तह करण्याचा उपक्रम चालविला. या तहाच्या उपक्रमाचा उल्लेख शाहूचा निजामाजवळील वकील आनंदराव सुमंत यानें ता. १६ जुलैच्या पत्रांत केला आहे. (भारतवर्ष, पत्रें यादी ले. ६५). शिवाय प्रतिनिधी व पेशवे यांजमध्यें बेबनाव असल्यामुळें मोहीम बिघडली. राजवाडे यांच्या सहाव्या खंडांतील ले. ८६ चें १६ जून १७३३ चें पत्र पाहिलें असतां आपसांतील वैमनस्यांमुळें कसें नुकसान झालें तें कळून येतें. प्रतिनिधि व पेशवे एकमेकांच्या द्वेषानें एकमेकांचे उद्योग हाणून पाडीत, आणि एकमेकांच्या कागाळ्या छत्रपतीस लिहून कळवीत. आपणास खरी हकीकत कळावी म्हणून शाहूला मुद्दाम आपल्या भरंवशाचे इसम स्वारींत पाठवून खरी माहिती आणवावी लागे. शाहूच्या वेळच्या बहुतेक सर्व मोहमांचा प्रकार जवळजवळ अशाच मासल्याचा होता हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. वर सांगितलेल्या पत्रांत पेशव्यांचा साताराचा हस्तक लिहितो, पांडुरंग गोविंद परभु राजश्रीस्वामींनीं जंजिऱ्यास पाठविला होता, तो काल शुक्रवारीं संध्याकाळीं आला. त्यानें वर्तमान निवेदन केलें कीं राजश्री पंतप्रधान शामळास सांगोन पाठवितात कीं तुम्ही चिंता न करणें, तुमचें अधिष्ठान मोडीत नाहीं, आपण कांहीं तुमच्या वाटेस जात नाहीं. पहिल्यानें आपण कांहीं येत नव्हतों, परंतु खावंदांच्या आग्रहास्तव आलों. परंतु तुम्हीं कोणे गोष्टीची फिकीर न करणें. आपण तुमच्या वाटेस जात नाहीं. ऐसें शामळास सांगोन पाठवितात. तेणेंकरून श्यामळ खुशाल आहेत. जंजिऱ्यांत मनुष्य तर

पांचशें. ऐसें सामान्य वर्तमान पांडुरंग गोविंद याणें रा. स्वामीस सांगितलें. तेणेंकरून बहुत श्रमी जाले. राजश्री नारबाही श्रमी जाले कीं ' आजपर्यंत

कोंकणस्थांचा लौकिक बरा जाला, परंतु या गोष्टीनें भ्रम गेला. याज-करितां श्रमी आहेत. येथें तजविजा होत आहेत कीं रा. स्वामी खुद्द आपण रायगडीं येणार. रा. नारबावास राजपुरीस पाठविणार. यमाजी शिवदेव व उदाजी चव्हाण ऐसे अंजनवेलीस पाठविणार. ऐशा तजविजा होत आहेत. राजश्री स्वामी बोलले कीं अंबाजीपंत राजपुरीस गेले आहेत, ते चार गोष्टी प्रधानपंतास सांगोन, कार्य होऊन येई ऐसें जालें तर उत्तम आहे. ऐसें येथील वर्तमान तुम्हास कळावें म्हणून लिहिलें आहे. प्रतिनिधीचा बहुमान बराच होत आहे. कार्यकर्ते विश्वासनिधि तर तेच. प्रतिनिधीस बहुमान कडींतोडे व वस्त्रें पाठवूं लागले, तेव्हां राजश्री नारबा-हीं व यमाजीपंतीं बहुतशी रदबदल केली कीं प्रधानपंतांस बहुमान पाठवि-ल्याशिवाय राव (प्रतिनिधि) घेणार नाहींत. तेव्हां उभयतांच्या आग्रहास्तव बहुमान (उभयतांस) पाठविला. ही विनंति.' (खं. ६–८६). अशी बातमी सर्व सरदारांस त्यांच्या त्यांच्या हस्तकांकडून कळत असे. त्या वेळच्या खटपटी नीट लक्षांत याव्या म्हणून हा एक मासला दिला आहे. बहुतेक सर्व प्रकरणांत असेच प्रकार घडत असत. अशा द्वैधीभावाची अडचण बाजीराव व इतर मुत्सद्यांस एक सारखी जाचत असे.

जुलै अखेर पावेतों मराठ्यांची सरशी होती. हबशी नाहींसा झाल्यास आंगऱ्याचा जोर वाढून शेजारीं मुंबईस आपला निभाव लागणार नाहीं अशी इंग्रजांस धास्ती पडली. आंगऱ्याविषयीं त्यांचे मनांत नेहमींच द्वेष होता. म्हणून इंग्रजांनीं हबशास फौज, दारूगोळा, अनुसामुग्री वगैरेचा पुरवठा केला. तें पाहून सेखोजी आंगऱ्यानें मुंबईवरच स्वारी करण्याची तयारी केली. परंतु पर्जन्यकाळ असल्यामुळें त्याचा इलाज चालला नाहीं. सेखोजी व संभाजी आंगरे यांचें बनत नव्हतें, हें पाहून ब्रह्मेंद्रानें उपदेश-पर पत्रें लिहून दोघांची समजूत काढिली (ब्र. च. ले. ३०६). इंग्र-जांस शह देण्याकरितां आंगऱ्यानें उंदेरीवर हल्ला चढविला. उंदेरी किल्ला

हबशाचे कबजांत होता. त्या प्रसंगीं हबशास मदत करण्याकरितां इंग्रजांनीं टॉमस होल्डन यास 'मेरी' नांवाचें लढाऊ जहाज व सर्व साहित्य देऊन रवाना केलें. कॅप्टिन इंचबर्ड हाही जहाजावर होता. इंग्रजांनीं उंदेरीवर फौज उतरवून आपलें निशाण चढविलें, [जुलै १६]. नजीकचा खांदेरीचा किल्ला मराठ्यांचा होता. त्यावरून त्यांनीं उंदेरीवर मारा चालू केला. इकडे शाहूच्या मार्फत तहाचें बोलणेंही चालू होतें, (शा. म. रो. ६१).

सेप्टेंबर महिन्यांत इंग्रजांनीं सीदीच्या मदतीकरितां एक थोरलें लढाऊ जहाज पाठविलें व जंजिऱ्यासही लहान मोठीं लढाऊ जहाजें रवाना केलीं. त्यामुळें सीदीस मोठाच हुरूप आला. तिकडे निजामानें हबशांच्या तर्फेनें कारस्थान चालविलें. निजामावर देखरेख ठेवण्याकरितांच चिमाजीआपा पुण्यास राहिला, शाहूचा हुकुम झाला असतांही कोंकणांत गेला नाहीं. सुरतेहून सीदी मसूद हबशाचे मदतीस येणार अशी बातमी आली. तेव्हां त्यास अडवून धरण्यासाठीं शाहूनें उमाबाई दाभाडे व दमाजी-गायकवाड यांस निकडीचे हुकूम पाठविले, (जुलै व ऑगस्ट १७३३, रोजनिशी अं ५८-५९). दाभाडे व गायकवाड यांचें व बाजीरावाचें वांकडें असल्यामुळें वरील हुकूम त्यांनीं मानला नाहीं, आणि सेप्टेंबरांत सुरतेची मदत जंजिऱ्यास आली. तेणेंकरून जंजिरा बळावत चालला. (ब्र.च.ले.१२८).आपसांतील कलह व सीदीला चहूंकडून येत असलेली मदत यांमुळें मोहीम फसण्याचा योग येत चालला. इतक्यांत सेखोजी आंगरे एकाएकीं मृत्यु पावला, (सेप्टेंबर १७३३),तेणेंकरून मराठ्यांचें अतिशय नुकसान झालें.त्याच्या मृत्यूचें कारण कळत नाहीं.सेखोजीनें ब्रह्मेंद्रस्वामीस लिहिलेलीं पत्रें(खं. ३ले.२४२–२६०)वाचलीं ह्मणजे त्यांवरून त्याची निष्ठा व नीति दिसून येते. बाजीराव, संभाजी आंगरे वगैरे सर्वांशीं सेखोजीचें वर्तन गोड व अष्टपैलू होतें.कुटुंबांतील सर्व बायामाणसांशीं त्याचें

प्रेम व सलोखा असे. लग्नादि कौटुंबिक व्यवहारांची व्यवस्था सेखोजी यथा-योग्य लावीत असे. भांडण, तंटा, वैमनस्य वगैरे कोणाशीं नाहीं, असा हा एकच पुरुष त्या काळचा दिसतो. कान्होजीचा वक्रपणा त्याच्यांत नव्हता. तो अल्पायुषी झाला हें राष्ट्राचें मोठें नुकसान होय.

सेखोजी मरण पावल्यानें सीदींस ज्यास्तच जोर आला, तेव्हां त्यांचा समाचार घेण्यासाठीं चिमाजी आपा ऑक्टोबरांत कोंकणांत उतरला. जंजिरा फत्ते झाल्याशिवाय परत येऊं नये, अशी स्वामीनें त्यास आज्ञा केली. बांकाजी नायकासही गौरवून स्फुरण आणणारें पत्र लिहिलें. परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. सेखोजी मृत्यु पावल्यावर त्याचा भाऊ संभाजी आंगरे विजयदुर्गास होता तो सरखेलीच्या पदावर दाखल झाला. संभाजी तिरसट, उतावळा व तऱ्हेवाईक होता. भावांचें व त्याचें बरें नव्हतें. त्याचा एक भाऊ मानाजी पेशव्यास सामील असल्यामुळें, पेशव्याशीं त्याचें बरें नव्हतें. बांकाजी नाईक हें सर्व जाणून होता. ' ह्मणून धन्याचा हुकूम झाल्याशिवाय मला गोवळकोटावर जातां येत नाहीं, ' असें त्यानें स्वामीस लिहून कळविलें (खं. ३-३३१ ऑक्टोबर ६). एवंच मराठे सरदारांत दुही उत्पन्न होऊन बहुतेक यशस्वी झालेली ही मोहीम फुकट गेली, आणि हबशास समूळ काढून टाकण्याचा शिवाजीचा संकल्प मराठ-मंडळाकडून कधींच सिद्धीस गेला नाहीं. ' फौजा येऊन मनसबा निरर्थक झाला. दुहीमुळें काम फसून गेलें. इंग्रजांचा मोठा शह आहे,' असें संभाजी आंगरे स्वामीस लिहितो. (ब्र. स्वा. च. पृ. ५६). ही दुही दोन प्रकारची होती. सर्व सरदार एकाच्या तंत्रानें चालत नव्हते. प्रत्येकास शाहू महाराजाकडून स्वतंत्र हुकूम येई, हा प्रकार गैर होता. प्रत्यक्ष लढाईच्या ठिकाणीं असणाऱ्या एका सरदाराच्या हातांत सर्व हुकमत असली पाहिजे. दुसरी दुही आंगऱ्यांचे घरांत होती, त्याचा फायदा इंग्रजांनीं घेतला. मानाजी व संभाजी यांचें वांकडें असलेलें पाहून मुंबईच्या इंग्रज प्रेसिडें-

टास आनंद झाला आणि त्यानें मानाजीस मदत करण्याच्या हेतूनें कॅप्टिन, इंचवर्ड यास कुलाब्यास पाठविलें. [Anderson]

ऑक्टोबर व नोव्हेंबर महिन्यांतील या मोहिमेची हकीकत उपलब्ध नाही. इंग्रजांच्या मध्यस्थीनें शेखजी व अब्दुल रहमान यांची व इतर सरदारांची गोडी झाली; आणि इंग्रजहबशांचा तह झाला. (ता. ६ डिसेंबर १७३३). त्यांत एकमेकांच्या शत्रूंस पादाक्रान्त करण्यासाठीं एकमेकांस मदत करावी, आंगऱ्यांचा निःपात करावा, खांदेरीचा किल्ला आंगऱ्यांपासून घेऊन इंग्रजांस द्यावा, आणि कुलाबा जमीनदोस्त करावा, वगैरे अनेक कलमें या तहांत होतीं. या तहामुळें प्रस्तुत जरी आंगऱ्यांचें वांकडें झालें नाहीं, तरी बाजीरावानें ही मोहीम सोडून दिली. डिसेंबर सन १७३३ च्या अखेरीस सीदीशीं तह करून जंजिऱ्याचा वेढा उठवून बाजीराव साताऱ्यास आला. ' सीदी अब्दुल रहमान यास जंजिऱ्यांत तख्तावर बसवून, किल्ले घेतले त्यांपैकीं रायगड व महाड हुजूर महाराजांनीं ठेवून वरकड किल्ल्यांचा बंदोबस्त बाजीरावसाहेब यांणीं केला. साडेपांच महाल हबशास देऊन वरकड सरकारांत घेतले. [पे. ब. खं. ४]. हा तह अलीबाग नजीक नवदरें येथें झाला.

अशा रीतीनें मोहीम अर्धवट सोडून बाजीराव कां परत गेला याचा खुलासा होत नाहीं. तथापि एकतंत्री काम असल्याशिवाय त्यांत आपण पडावयाचें नाहीं असा त्याचा उद्देश इतरत्रही दिसतो. विभक्त हुकमत ठेवल्यापासून काम बिघडतें, ही गोष्ट शाहूच्याही प्रत्ययास आली असली पाहिजे. परंतु कोणा एकाच इसमास डोईजड होऊं द्यावयाचें नाहीं असा क्रम शाहूचा होता; आणि अशा या दोघांच्या झटापटींत बाजीरावाची वीस वर्षांची करामत व्हावी तितकी फलदायी झाली नाहीं. प्रस्तुतच्या मोहिमेंत पेशवे, आंगरे व प्रतिनिधि हे तीनही सरदार मुख्य हुकमत चालवीत होते. कोंकणांत मोहीम असल्यामुळें आंगऱ्याला त्याबद्दल विशेष

कळकळ होती. संभाजीची समजूत बाजीरावाकडून निघाली असती तर यापुढें ही मोहीम सफळ होण्यास वेळ लागला नसता. प्रतिनिधि व पेशवे यांजमध्यें पहिला मानानें मोठा व दुसरा कर्तृत्वानें मोठा अशी ही चुरस सारखी कायम होती. एकंदरींत कोणतेंही काम तडीस नेण्यास जी एकी व चिकाटी ह्मणून लागते ती या प्रसंगीं मराठ्यांनीं दाखविली नाहीं. आधीं प्रथम एकदम घाईघाईनें त्यांनीं मोहीम पावसाळ्यांत सुरू केली ही चूक. पावसाळा संपल्यावर पुनः नेटानें काम पुढें चालविलें नाहीं, हीही चूकच होय. चिमाजीआपानें पुढें अशीच चिकाटी फिरंग्यांवरील युद्धांत दाखविली ह्मणून वसई काबीज झाली. हे प्रकार ऐतिहासिक दृष्ट्या ध्यानांत ठेवण्याजोगे आहेत.

५. सीदीसाताचा पाडाव व तह, (१५.४.१७३६).-बाजीराव निघून गेल्यावर संभाजी आंग्र्यानें जंजिऱ्याची मोहीम तशीच शाहूच्या हुकुमानें पुढें चालविली, ती स. १७३४–३६ पावेतों तीनें वर्षें चालली. अंजनवेल व गोवळकोट काबीज झाल्याशिवाय युद्ध बंद करणें शाहूस पसंत नव्हतें. स. १७३४ च्या जानेवारी १४ ची, संभाजीस उपसर्ग न करण्याविषयीं फोंडसांवतास शाहूची आज्ञा आहे. 'अंजनवेलीस शह देऊन स्थल हस्तगत करावें, अशी संभाजी आंगरे यास आज्ञा केली आहे. त्यांजकडील प्रांतास उपसर्ग न लावणें ते तुह्मांस उपसर्ग लावणार नाहींत. नारोराम मंत्री यांस येविशीं आज्ञा केली आहे, ते तुम्हांस लिहितील.' [शा. म. रो. ६२]. ता. २५ डिसेंबर सन १७३४ त गोवळकोटास फौज रवाना करण्याविषयीं आनंदराव सोमवंशी सरलष्कर यास ६६ च्या अंकांत आज्ञा आहे; त्याच संबंधानें अंक ६७ त वतनदार मराठे सरदारांस ऑगस्ट ता. १६ स. १७३५ ची शाहूची ताकीद आहे; आणि अं. ६८ चें पत्र ता. २६ डिसेंबर स. १७३५ ला उमाबाई

१. टीप.---शा. म. रो. ले. ६२, ६६–६८, व १९३.

दाभाडे यांस लिहिलेलें असून त्यांत ' कोंकणचे मसलतीस आज तीन वर्षे झालीं ' असा मजकूर आहे. या पत्रावरून दाभाडे वगैरे सरदार कशी कुचराई करीत तें निदर्शनास येतें. अंक ७० चें पत्र ता. १ ऑक्टोबर १७३६ चें असून त्यांत उदाजी पवार यास कोंकणांत फौज पाठविण्यास आज्ञा केली आहे. सारांश, परशुरामक्षेत्राजवळील अंजनवेल व गोवळ-कोट हीं स्थळें मराठयांनीं काबीज करावीं असा ब्रह्मेन्द्रस्वामीचा आग्रह सारखा चालू होता; आणि शाहूनेंही त्या कामांतून आपलें लक्ष काढिलें नव्हतें. प्रतिनिधि व फत्तेसिंग भोसले हे तर या मोहिमेवर होतेच पण त्यांशिवाय उदाजी पवार, देवराम मेघशाम, हरि मोरेश्वर राजाज्ञा शेखमिरा, बाजीभीवराव, वगैरे सरदारांस शाहूनें या कामीं रवाना केलें होतें. जानेवारी १७३४ त राजाज्ञानें शाहूस लिहिलेलें व १० फेब्रुवारिचें संभाजी आंगऱ्याचें अशीं पत्रें ब्र. स्वा. चरित्रांत पृ. ५४–५६ वर छापिलेलीं आहेत, त्यांवरून कोंकणांतील या मोहिमेच्या अडचणी चांगल्या कळून येतात. मुख्यतः दारूगोळा व तोफा यांचा मुबलक पुरवठा असल्याशिवाय अंजनवेल महाड वगैरे ठिकाणें काबीज होणार नाहींत, दुहीमुळें काम बिघडत आहे, इंग्रज व पोर्तुगीझ हबशांस मदत करीत आहेत, इत्यादि खुलासेवार वर्णन आहे. त्यांत ब्रह्मेन्द्रस्वामीची दरम्यानगिरी ही चांगली दिसून येते. धाकदपट-शानें व शाहूच्या मदतीनें स्वामी मराठे सरदारांवर छाप बसवी, तोच मार्ग इंग्रजांकडेही त्यानें योजिलेला पाहून हसूं येतें. इंग्रज बंद करावयास मुंबईस जाण्याचा त्याचा विचार होता. इंग्रजांची दृष्टि अगदीं निराळ्या प्रकारची होती हें स्वामीस ठाऊक नव्हतें; आणि स्वामीच्या तपः-प्रभावास इंग्रज भीक घालणारे नव्हते. एकंदरींत राज्यकारस्थानाची दृष्टि स्वामीस मुळींच नव्हती हें या व अशाच दुसऱ्या प्रसंगांवरून उघड होतें. इकडे सीदीसातास फितविण्याचा उपक्रम शाहू व स्वामी यांनीं

चालविला होता, (ब्र. स्वा. च. पृ. ५८ वरील पत्र); आणि सीदीसातही मराठ्यांस झुकवीत होता.

संभाजी व मानाजी यांच्या तंट्यामुळें जंजिरा जिंकण्याचें काम मागें पडलें. संभाजीनें मानाजीशीं ज्यास्तच विरोध चालविला, त्याची कांहीं हकीकत चिमाजी आपानें ब्र. स्वामीस १० एप्रिल स. १७४० च्या पत्रांत कळविली आहे. (ब्र.स्वा.च.ले.५६). जंजिऱ्यावरील मोहिमेचा परिणाम मात्र या कौटुंबिक कलहानें निष्फळ झाला. स. १७३४ व स. १७३५ या दोन सालांत त्यासंबंधानें विशेष कांहीं प्रयत्न झाला नाहीं. तथापि शाहूनें व स्वामीनें हबशाचा पिच्छा मनांतून सोडिला नव्हता. स. १७३५ त पिलाजी जाधवास शाहूनें कोंकणांत पाठविलें. पिलाजीनें बाणकोट काबीज केला. पुढें गोवळकोट व अंजनवेल हस्तगत करावीं अशी शाहूची त्यास ताकीद होती, असें जाधव ता. १७.४.१७३५ च्या पत्रांत लिहितो, (इ. सं. ऐ. च.). बाजीरावही स. १७३५ त जानेवारीपासून एप्रिल-पर्यंत कोंकणांत होता, असें त्याच्या मुक्कामांच्या यादीवरून दिसतें. उदाजी पवारही या स्वारींत असून त्यानें सीदी अंबर अफवानी यास गांठून ठार मारिलें आणि मोठा पराक्रम करून तो गोवळकोटावर आला. (ब्र. स्वा. ले. २७८).

इकडे आरंभीं मराठ्यांचा उतरता पाय पाहून सीदीसातानें उजल करून मराठ्यांनीं जिंकिलेल्या प्रांतास उपद्रव देण्याचा सपाटा चालविला. तेव्हां त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठीं शाहूनें चिमाजी आपास मुद्दाम कोंक-णांत पाठविलें. ता.२०मार्च स. १७३६ रोजीं चिमाजी कोंकणांत गेला. (खं.२-पृ.७३). सीदीसात व त्याचे पराक्रमी साथीदार आरमार व फौजा घेऊन नागोठण्याच्या खाडीच्या तोंडाशीं रेवास बंदर आहे,तेथें येऊन सागरगड किल्ला घेऊं लागले. त्याचा बंदोबस्त आंगऱ्याचे हातून न होतां उलट इतके दिवस केलेला उद्योग फुकट जाण्याची वेळ आली. म्हणून मानाजीच्या

आग्रहावरून चिमाजी आपा मुद्दाम घाईघाईनें कोंकणांत उतरला. मानाजीचा बचाव करणें हेंही त्याचें अगत्याचें काम होतें. रेवासनजीक कामाळें तर्फ श्रीगांव येथें सीदीची व मराठयांची लढाई झाली. सीदीची अकरा हजार फौज मारली गेली. ' राज्य घेईन नाहीं तर मरून जाईन,' अशा निकरानें सीदीसात लढला. त्यास पळून जाण्यास चिमाजीनें संधि दिली असतां तो पळून गेला नाहीं, उलट ज्यास्त त्वेषानें चालून आला, तेव्हां चिमाजीनेंही शिताफीनें चरईनजीक चाल करून सीदीसाताचें शीर उडविलें, (१९-४-१७३६). हें यश घेऊन मानाजी व चिमाजी आपा कुलाब्यास आले. (चेऊलची बखर-खं ३ ले. ५६८). उंदेरीचा किल्लेदार सीदी याकूबही वरील लढाईंत मारला गेला. या विजयानें मराठमंडळास अतिशय आनंद झाला. ' सीदी सात केवळ रावणासारखा दैत्य, तो मारून हबशांचा मूळ कंदच उपटून काढिला. चहूंकडे लौकिक विशेषात्कारें जोडिला. ' शाहू, ब्रह्मेंद्रस्वामी, फत्तेसिंह भोसले, जिवाजी खंडेराव चिटणीस या सर्वांनीं चिमाजीचें वरप्रमाणें अभिनंदन केले. बहुमानवस्त्रें, हिरेजडित पदक, मोत्यांची कंठी, रत्नखचित तलवार, असे वस्त्रालंकार शाहूनें चिमाजीस अर्पण केले. (ब्र.च.ले २८१, १२९, १३०).हबशांचे दोन प्रबळ सरदार पडल्यामुळें त्यांच्या दोन पक्षांपैकीं एक मोडला जाऊन, दुसऱ्याचा प्रमुख सीदी रहमान यानें पेशव्याशीं सख्य केलें, आणि पूर्वीचा तह कबूल करून जंजिऱ्याचें आधिपत्य स्वीकारिलें. तथापि परशुराम क्षेत्राजवळचीं अंजनवेल व गोवळकोट हीं स्थळें अद्यापि हबशांचेच कबजांत होतीं. वरील बंदोबस्त करून चिमाजी स. १३६ च्या मे महिन्याचे अखेरीस पुण्यास आला. (खं. २).

* सन १७३७ त बाजीराव कोंकणांत मुळींच उतरला नाहीं. स. १७३६ च्या डिसेंबरांत तो माळव्यांत गेला, तो १७३७ च्या एप्रिलांत दिल्लीकडे होता. इ. सं. तील पिलाजी जाधवाचे चरित्रांत सन. १७३७

ची पिलाजीचीं पत्रें आहेत, त्यांवरून व ब्र.च. ले. २७, ४६,१२६ यां-वरून बाजीराव त्या सालीं कोंकणांत आला नाहीं, हें उघड होतें. सीदीच्या संबंधानें तूर्त विशेष कांहीं झालें नाहीं. अंजनवेलचा किल्ला मात्र तुळाजी आंगऱ्यानें २३-१-१७४५ रोजीं हबशापासून काबीज केला, (खं. २ पृ. १०१). परंतु गोवळकोट काबीज झाला कीं नाहीं तें समजत नाहीं. अर्थात् परशुरामक्षेत्र हबशाचे त्रासापासून निर्बाध करण्याचा ब्र. स्वा. चा प्रयत्न त्याचे हयातींत सिद्धीस गेला नाहीं. स्वामी १७४५ त वारला. अशी ही हबशाच्या मोहिमेची एकंदर हकीकत असुन तिजवरून मराठयांच्या अंतस्थ कलहाची चांगली प्रतीति येते.

६. आंगऱ्यांचा गृहकलह (सन १७३४–४२).—शाहूची सीदीवरील मोहीम चालू असतांच आंगरे बंधूंचें भांडण मोठया आवेशांत आल्यामुळें पुढें ह्या मोहिमेंत आंगऱ्यांचे हातून फारशी मदत झाली नाहीं. या भांडणाचा अनुवाद संदर्भापुरता येथें देणें जरूर आहे. कान्होजी आंगरे यास तीन बायका, मथुराबाई, लक्ष्मीबाई व गहिनाबाई अशा असून, कांहीं रक्षाही होत्या. त्यांच्या पोटीं पुष्कळ संतति होती. कोणाच्या पोटीं कोणते मुलगे झाले, आणि औरस व अनौरस संतति कोणती याचा बिन-चूक छडा लागलेला नाहीं. मथुराबाई व लक्ष्मीबाई यांचीं बरीचशीं पत्रें ब्रह्मेंद्रस्वामीच्या चरित्रांत आहेत, त्यांवरून त्या दोघी कर्तृत्ववान व घरा-

---

१. टीप.----या व इतर प्रकरणासंबंधानें वर्तमानपत्रांतून वगैरे निरनिराळ्या वेळीं वाद माजले असल्यामुळें, त्यांचें निराकरण करण्याच्या हेतूनें असे उल्लेख वर ठिकठिकाणीं करावे लागले आहेत. ना. रो. भा. २ च्या अखेरीस पेशव्याचे मुकाम दिले आहेत, ते भरंवसेलायक दिसत नाहींत. कदाचित् चिमाजी आपा व बाजीराव यांच्या मुक्कामाचा त्यांत घोटाळा झाला असावा.

२ टीप इ. सं. आंगऱ्यांची हकीकत, ३–५६८ चेऊची वखर, खं. ८ ले. १४५–१५७, संपूर्ण वंशावळ पुढें आहे ती पाहावी.

आंगऱ्यांची वंशावळ.

सेखोजी संकपाळ, रा. आंगरवाडी, हर्णैनजीक.

तुकोजी आंगरे, स. १६९०. [१८४० त राज्य खालसा.

१ कान्होजी, सरखेल, १६९०–१७२९.

१ स्त्री मथुराबाई, २ री लक्ष्मीबाई (मानाजी जगताप), ३ री गहिनाबाई (दिनकरराव भोसले.)

२ सेखोजी १७२९–३३ ३ संभाजी १७३४–३५, मृ. ४१. ४ तुळाजी १७३४–५६ ५ मानाजी १७३५–५८ येसाजी धोंडजी

मानाजीचे मुलगे १०, बायका २ राधिकाबाई व भागीरथीबाई,

१ महिमाजी २ रघूजी ३ चिमाजी ४ हिरोजी ५ धोंडजी

६ तुकोजी ७ कृष्णाजी ८ सुभानजी ९ तुळाजी १० रामाजी

मैनाबाई, दौलतरावसिंद्यांची आई.

६ रघूजी १७५८–९३

१ स्त्री नर्मदाबाई शितोळे, आनंदीबाई भोसले, राधाबाई=रघूजीच्या बायका.

१ अथवा संभाजी] ० ७ मानाजी २ रा. कान्होजी जयसिंग, कारभारी, खून १८००

प्रथम १७९४–१७९९, नंतर कैद, पुनः १८१३–१७. स्त्री सकवारबाई

१ स्त्री २ री गजराबाई नरसिंहराव कदम

८ बाबूराव १७९९–१८१३ ९ रघूजी २ रा. १८१७–३८ मुरारराव

या रघूजींच्या स्त्रिया ५ भागीरथी, कमळा, भवानी, यशोदा, अंबिका. यशोदेचा मुलगा कान्होजी १८३८–३९.

ण्याच्या लौकिकास जपणाऱ्या होत्या, असें दिसतें. सेखोजी व संभाजी हे सख्खे भाऊ कान्होजीचे वडील मुलगे असावे व त्यांशिवाय, येसाजी, मानाजी, तुळाजी व धोंडजी असे आणखी चार मुलगे असून, त्यांजमधील कलहानें आंगऱ्यांच्या घराण्याची पुष्कळ वाताहात झाली. सेखोजीच्या पश्चात् संभाजी कारभार पाहूं लागला, तेव्हां त्याचें व मानाजीचें वांकडें आलें. शाहूच्या दरबारांतील नारो राम शेणवी वगैरे कित्येक मंडळी संभाजीला अनुकूल होती, तर इकडे मानाजीला पेशव्यांचा पाठिंबा होता. सन १७३४ च्या आरंभीं तुळाजीस बरोबर घेऊन संभाजी सीदीच्या हातून अंजनवेल काबीज करण्यासाठीं चालून गेला. जाण्यापूर्वी संभाजीनें धोंडजीला कुलाब्याचा कारभार सांगून मानाजीला आरमाराचा अधिकार दिला. परंतु परत आल्यावर संभाजीस या दोघांचा कारभार पसंत पडला नाहीं. मानाजीनें कपट करून फिरंगी लोक कुलाब्यांत आणिले, आणि तुळाजीस दिवाणगिरी देऊन रात्रीं कुलाब्यास येऊन येसाजीचे डोळे काढिले. पेशव्यांच्या व ब्रम्हेंद्राच्या शिकवणीनें मानाजी आपल्या विरुध्द हीं कारस्थानें करितो, आणि इंग्रज व पोर्तुगीझ यांस आपल्या बाजूस वळविण्याचा उद्योग मानाजीनें चालविला, या गोष्टी संभाजीस कळून तो चिडून गेला. नागांवचा पारसनीस महादाजी राम यास मानाजीनें मुंबईस इंग्रजांकडे पाठविलें; आणि संभाजी आपला जीव घेईल या भीतीनें तो पळून रेवदंड्यास पोर्तुगीज हद्दींत जाऊन राहिला. अशी या दोघां भावांची बरेच दिवस झटापट चालू होती. संभाजीचा स्वभाव उतावळा व रागीट असल्यामुळें तो पुष्कळांस अप्रिय झाला होता. (पे. ब. खंड ४ पृ. ४१, व का. सं. प. या. ले ११९). इंग्रजांनीं या गृहकलहाचा फायदा घेऊन संभाजीची उचलबांगडी करण्याचा घाट घातला. अंजनवेल व गोवळकोट हीं स्थळें हबशाच्या हातून काबीज करण्याचा संभाजीचा उद्योग चालू असतां इंग्रजांनीं हबशास मदत केली, तेव्हां संभाजीचा उद्योग फसला, आणि तो मानाजीवर जास्तच चिडून

गेला. ता. २७ नोहेंबर स. १७३४ चें मानाजीचें एक पत्र महादाजीराम पारसनीस नागांवकर यास लिहिलेलें उपलब्ध आहे, (केसरी ३०-५-१९०५), त्यांत मानाजीनें आपली स्थिति वर्णिली आहे ती अशी:- ' ती. संभाजी बाबाचे अविवेकावरून आम्ही आपली दौलत, संकट जाणून सोडून रेवदंड्यांत (चौल) आलों, (पोर्तुगीज) कप्तान यांहीं बहुत सन्मान केला; व बहुतसे साहित्यांत आहेत. साबाजी प्रभु येऊन भेटल्यानें संतोष झाला. या समयीं आपण उभयता पुत्रांसह येऊन पावावें. मनसोब्याचे विचार दृढ होत जातील. अगोदर निराश्रित समजून वरघांटीं जावयाचा विचार आमचा होता. परंतु साबाजी प्रभु आल्यावर आमचे आज्ञेवरून कित्येक विचार स्वहितावह निघाले, त्यावरून स्थिरता धरून, साताऱ्यास रा० स्वामीचे सेवेशीं, रा० जिवाजी बाबा व गोविंदराव चिटणीस व यशवंतराव पोतनीस आदिकरून सामदिकांस व रा० बाजीराव पंडित प्रधान व आपा दाजी यांस पत्रें लिहून पाठविलीं आहेत. या समयीं इंग्रज व श्यामळ अनुकूळ करून घ्यावे लागतात. या समयीं इंग्रजांचा वैरकाल आजीकालचा नाहीं. तो स्नेहांत आणावयाचा विचार, महादाजी बाबा, आपल्या खेरीज होणार नाहीं. तीर्थरूप कैलासवासी यांचे समयीं तुम्ही अगत्यवाद धरून कित्येक कार्यभाग करीत आलेत, तो विचार आम्हीं चित्तांत आणून आपला आदर धरिला आहे. साबाजी प्रभु व कृष्णाजी प्रभु व आपणाखेरीज अधिकोत्तर कोणी कारभारास आहे ऐसें नाहीं. हें आमचें सत्यवचन आहे. ह्याजवरी विश्वास ठेवून तुम्हीं निघून याल हा भरंवसा मानून, पालवाचे खाडींतून महागिरी पाठविली आहे. तरी, सहकुटुंब तेथें कांहीं गुंता न ठेवितां निघून यावें. '

७. **संभाजी व मानाजी यांचा तंटा.**-याप्रमाणें आंगरे बंधूंचें भांडण उत्तरोत्तर विकोपास गेलें. मानाजीनें बाजीरावास तावडतोब आपल्या मदतीस बोलाविलें. दीड दिवसांत बाजीराव पुण्याहून पालीस

आला. ता. ४ फेब्रुआरी पासून ३ एप्रिल १७३५ पर्यंत बाजीरावाचा मुक्काम कोंकणांत कुलाब्याजवळ होता. (खंड २ पृ. ७१ व ब्र. च. ले. १३०). त्यानें येऊन खांदेरी व कोथळा हे किल्ले काबीज केले. नंतर बाजीरावानें मानाजीस 'वजारतमाब' असा नवीन किताब देऊन त्याची स्थापना कुलाब्यास केली आणि संभाजीनें 'सरखेल' हा किताब घेऊन सुवर्णदुर्गास रहावें असें ठरवून, या दोन भावांचा तंटा तात्पुरता तोडिला. येणेंप्रमाणें बाजीरावानें आंग्र्याच्या दौलतीचे दोन भाग करून त्यांच्या घरांत कायमचें वितुष्ट पाडून ठेविलें, असा त्याजवर आरोप आहे. हा प्रकार पुढील भानगडींच्या संबंधानें ध्यानांत ठेविला पाहिजे.

बाजीरावाची ही व्यवस्था मोडून संभाजीलाच सर्व दौलत द्यावी, अशी खटपट प्रतिनिधि शाहूपाशीं करीत होता. प्रतिनिधीची खटपट खालील पत्रावरून व्यक्त होते. हें पत्र स. १७३६–३८ चे दरम्यानचें नानासाहेबानें चिमाजीस लिहिलेलें आहे. (रा. वासुदेव विष्णु जोशी सातारा).

पुरवणी ती. रा. आपा स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरी. राजश्री प्रतिनिधि विचार करित आहेत कीं राजश्री स्वामीस उत्तेजन द्यावें. राजश्री प्रधानपंतास हुजुर आणवावे. लक्ष्मीबाईस (कान्होजी आंगरे याची बायको) आणवावें. मानाजी आंगरे यास माकूल करून सांगावें आणि संभाजी आंगरे याचीं स्थळें जीं घेतलीं आहेत तीं त्यांची त्यांस देवावीं. संभाजी आंगरे यास जमावानशीं अंजनवेलीस आणावें. आपण खासा जावें. समागमें राजश्री फत्तेसिंगबावास न्यावे. दोनही स्थळें हस्तगत करून राजश्रीस द्यावीं. आपण यश घ्यावें. संभाजी आंगरे याचा गेला मामला त्यांस देवावा. त्याजकडून कांहीं आपलें काम करून घ्यावें. ऐसा विचार करीत आहेत. कळावें म्हणून लिहिलें आहे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.'

चौदा पंधरा वर्षांचा नानासाहेब महाराजांजवळ राहून कशा बातम्या

कळवीत होता तें या पत्रावरून दिसतें. प्रतिनिधीची ही खटपट सिद्धीस गेली नाहीं.

बाजीरावानें केलेल्या व्यवस्थेनें संभाजीमानाजींचें ऐक्य झालें नाहीं, उलट कायमचेंच वांकडें आलें. पेशव्यांनीं एकाचाच पक्ष उचलिला, न्याय केला नाहीं, याचा संभाजीस राग आला. त्यानें बाजीरावाचीं नाना प्रकारें आर्जवें केलीं, शपथा घेतल्या, आपण चुकलों तर अन्याय पोटांत घालून आम्हांस मार्गास लावा, असें वारंवार विनविलें. ता. ११ जून स. १७३६ चें संभाजीचें बाजीरावास गेलेलें पत्र ब्र. स्वा. च. पृ. ७० वर दिलेलें अत्यंत वाचण्यालायक आहे, त्यावरून बाजीरावानें आंगऱ्याचे घरांत दुही माजविली अशी भावना होते. अशा रीतीनें आंगऱ्यांचें प्रकरण उत्तरोत्तर विकोपास गेलें. सन १७३६ च्या जून २३ पासून जुलई १२ पावेतों बाजीराव थोडा वेळ कोंकणांत साष्टी प्रांतांत तांतडीनें गेला होता. (का. सं. शकावली पृ. ६). परंतु त्या प्रसंगाचा संबंध आंगऱ्यांशीं किंवा हबशाशीं आलेला दिसत नाहीं. त्या वेळीं संभाजीची समजूत बाजीरावानें न काढतां उलट दिलेलें वचन मोडून संभाजीला ज्यास्त चिडविलें. तेणेंकरून संभाजी उघडपणें पेशव्यांचे विरुद्ध पक्षास सामील होऊन नानाप्रकारचीं कारस्थानें रचूं लागला. बावडेकर अमात्याला आपणाकडे वळविण्यासाठीं संभाजीनें लिहिलेलें पत्र (खं. ८—ले. १५१) ता. २९ आगस्ट १७३६ चें छापलेलें आहे, त्यावरून संभाजीचा भाव व पेशव्यांचें कपट व्यक्त होतें. आंगरे हा बलाढ्य सरदार मुख्य सरकाराशीं फटकून वागत असल्या-मुळें, त्यास निर्बल करण्याचे प्रयत्न बाळाजी विश्वनाथापासून चाललेले होते. आंगऱ्यांच्या घराण्याचे दोन भाग केल्यानें त्यांची शक्ति अर्थात् कमी झाली. संभाजी बाणेदार असल्यामुळें त्यास आपली सत्ता व मुलुख कमी झालेला खपला नाहीं. पेशव्यांनीं मानाजीस हाताशीं धरून

संभाजीस दुर्बल केलें. पेशव्यांचे विचारें मानाजी इंग्रजांशीं सख्य ठेवून घरगुती तंटयांत त्यांची मदत आणूं लागला. अर्थात् तितक्या मानानें मराठशाहीचा समुद्राकडील पाया लंगडा पडला. तेणेंकरून आंगरे व पेशवे या दोघांचेंही अकल्याण होऊन मुंबईच्या तिऱ्हाईत इंग्रजांचा फायदा झाला, ही गोष्ट एकंदर कागदांवरून निष्पन्न होते; आणि ती पेशव्यांचे कर्तृत्वास व राजकारणचातुर्यास कमीपणा आणते. मानाजीच्या मानानें संभाजी ज्यास्त शूर व कर्तृत्ववान् होता आणि तोच कान्होजीचा औरस वारस असल्यामुळें त्यास दूर-सारण्यांत पेशव्यांनीं दूर दृष्टि ठेविली नाहीं असेंच म्हणावें लागतें. मानाजी-विषयीं तरी पेशव्यांच्या अनुकूल ग्रह नव्हताच हें का. सं. प. या. ले. ५८ वरून दिसतें. नानासाहेब पेशव्यानें पुढें पुनः हा उद्योग हातीं घेऊन इंग्रजांच्या मदतीनें आंगऱ्यांस सर्वस्वी बुडविलें, त्याचा संदर्भ या वेळेपासून चालू होता.

बाजीरावानें ठरविलेली व्यवस्था मोडून दुसरी करून घेण्याकरितां आंगऱ्यांचा वकील साबाजी तुकाजी प्रभु म्हणून होता तो साताऱ्यास शाहूकडे गेला. संभाजीचा कारभार अव्यवस्थित असल्यामुळें त्याच्या हातून कुलाब्याचें संरक्षण व्हावयाचें नाहीं अशी समजूत शाहूची होती. दरबारांत दोन पक्ष होते. गोविंदराव चिटणीस शाहूजवळ होता त्यानें प्रतिनिधीच्या व्यवस्थेस मदत केली. शाहूशीं वाटाघाट करून साबाजी तुकाजी कुलाब्यास परत गेला. आंगऱ्यांचा पारसनवीस महादजी राम नागांवकर व त्याचे मुलगे विठ्ठल महादेव व त्रिंबक महादेव यांचा व साबाजी प्रभूचा उल्लेख वर मानाजीच्या पत्रांत आलाच आहे. त्रिंबक महादेव व साबाजी तुकाजी यांनीं संभाजीस साताऱ्यास आणिलें. तेथें सुवर्णदुर्ग व त्यापलीकडील मुलूख व सरखेलपदाचीं वस्त्रें शाहूनें संभाजीस दिलीं, आणि मानाजीस वजारतमाब हा किताब देऊन

कुलाब्यास ठेविलें. कुलाबा आपपणांस मिळावा, मानाजीस मिळूं नये, अशी संभाजीनें पुष्कळ खटपट केली, पण ती सिद्धीस गेली नाहीं. संभाजीची बाजीरावाविरुद्ध तक्रार खं. ८ ले. १५१ त चांगली दिलेली आहे. पुढें मानाजी ' वजारात-माब ' या पदाचीं वस्त्रें घ्यावयास साताऱ्यास गेला असतां तोही स्वभावानें करारी व धाडशी असून त्याजबद्दल साताऱ्यास शाहूला चांगलाच प्रत्यय आला. तरी ठरल्याप्रमाणें मानाजीस वस्त्रें शाहूकडून मिळालीं. त्या प्रसंगीं मानाजीनें साबाजी प्रभु, त्रिंबक महादेव, गोविंदराव चिटणीस इत्यादि मंडळींस गांव इनाम दिले. बाजीरावानेंही बराच मुलुख व राजमाची वगैरे किल्ले वरील तहानें आपणाकडे घेतले. याप्रमाणें मानाजीस कुलाब्याचा कारभार स. १७३५त मिळाला तो त्याजकडे, स. १७५८ त त्याचे मृत्यूपर्यंत पर्यंत चालला. मानाजी नेहमीं पेशव्यांचे बाजूस असे, संभाजी व तुळाजी पेशव्यांचे विरुद्ध असत. बाजीरावास मृत्यु आकस्मिक आला; त्याची आगाऊ कल्पना कोणासच नव्हती. त्या मृत्युच्या प्रसंगीं आंगरे घराण्याच्या हालचाली काय होत्या हें पुढील संदर्भासाठीं येथेंच सांगितलें पाहिजे. ता. १० एप्रिल स. १७४० रोजीं चिमाजी आपा ब्रह्मेन्द्र स्वामीस लिहितो. ' तारीख २३ मोहरम, चैत्र वद्य १० मुक्काम किल्ले कोरिंगड. औरंगाबादेहून पारनेर नजीक आलों. तेथें राजश्री संभाजी राजे सरखेल एकाएकीं अलीबागेंत उतरोन हिराकोट घेतला, सागरगड घेतला, चौलचा कोट घेतला, अलीबागेंत कुलाब्याचें पाणी बंद केलें, ये समयीं येऊन आपलें रक्षण करावें, ऐसें मानाजीचें पत्र नानाजवळ आलें. पत्र येतांच नानांनीं चारपांचशें राऊत, वासुदेव जोशी व विठ्ठल शिवदेव व अंताजी नारायण यां समागमें देऊन रवाना केले. आम्हांस मानाजीचें पत्र होतें तें आम्हांकडे पाठविलें. पत्र मार्गीं पावलें. तेंच दिवशीं लांब मजल करून घोडनदीवर मुक्काम केला. तेथूनच मानाजीस आश्वासनाचें

पत्र लिहून रवाना केलें. दुसरे दिवशीं विसा कोसांची मजल करून लोहगांवास आलों. मानाजीचे कुमकेविषयीं इंग्रजांसही पत्रें पाठविलीं. तेच दिवशीं पुण्याहून चिरंजीव नानास रात्रीं बोलावून आणून त्यांसमागमें सारी फौज देऊन रवानगी केली. ते तेथून पांचवे रोजीं कुलाब्यास जाऊन पोंचले. मीही पुण्यास जाऊन, तीन दिवस तेथें राहून, मातुश्रीचें दर्शन व आज्ञा घेऊन स्वार होऊन काल येथें आलों. नाना तेथें पावले, तेच दिवशीं संभाजीकडील चौकी बाहेर उभी हिराकोटाजवळ आश्रयास होती, ते मारिली. पंचवीस तीस माणूस कापून काढिलें. तुळाजी आंगऱ्या जखमी धरून आणिला आहे. इंग्रजही अगोदर कुलाब्यास येऊन पाणी सामान जें पाहिजे तें कुलाब्यास पोंचविलें, आणि सांप्रत तो आरमारानशीं कुलाब्याजवळ आहे, तेथून तोफांचा मार दिला. त्यामुळें अलीबागेंतून सरोन हिराकोटचे उत्तरेस आश्रयानें मोर्चे बांधून राहिले आहेत. नाना सागरगडाखालून खाडीचे कडेनें गेले, तेथें पंचवीस माणूस संभाजीकडील आलें होतें, त्यांत सरदार होता तो व पांच सात माणूस जिवें मारिले, व वरकड पळाले. सा सात जण धरून आणिले. जर संभाजी लवकर निकाल काढून जीव वांचवून निघोन गेला, तर उत्तमच झालें. जर धीर धरून मोर्चे बंद करून राहिला, तर मोर्चे लावून, पारिपत्याचा विचार करणें तैसा, स्वामींच्या आशीर्वादाचे बळें करीतच आहों. इंग्रजांस मार्ग देऊन जाऊं द्या म्हणून संभाजीनें सांगून, पाठविलें होतें. परंतु इंग्रजानें मान्य केलें नाहीं. आम्ही औरंगाबाद प्रांतीं आहों, ये प्रांतीं ध्यान नाहीं, ऐसा समय पाहून संभाजी आले होते. मानाजीची स्थापना आम्हीं केली; परंतु त्यास स्मरण न राही ऐसें झालें. कित्येक प्रकारें वावगी वर्तणूक आम्हांशीं केली. त्याचा विस्तार लिहिल्यानें चित्तांत येणार नाहीं. जे समयीं आपले पाय पाहूं तेव्हां विदित करूं. फिरंग्यांची उरण जागा, ते आपणच बळावली. पैक्याविषयीं वारंवार लिहिलें, परंतु ते गोष्ट चित्तांत न ये.

आज पांच वर्षांत एक पैसा आमचा देणें तो दिला नाहीं. बहुतच अमर्यादा मांडिली, यास्तव त्याचेही डोळे उघडावे, याकरितां तजवि-जेनें पाल व मिरगड दोनही जागे संभाजीच्या हातास जात होते, ते जागे घेऊन आपलीं निशाणे चढविलीं. उरण बळाविलें होतें तेंही घेतलें. आजच फत्ते झाल्याचें पत्र उरणाहून आलें. सारांश, त्याचे डोळे उघडिले आणि सर्व प्रकारें संभाजीचे हातोन जीवही (मानाजीचा) ये समर्थी वांचविला असे. उद्यां परवां घांट उतरोनही कुलाब्यापावेतों जाणार आहें. तेथें न पावतां अगोदरच संभाजीचा निकाल लागला तर उत्तम आहे. होईल वृत तें लिहून पाठवूं.' [का. सं. प. या. ५८]. या पत्रानंतर अठरा दिवसांनीं बाजीराव वारला.

या पत्राचे उलट संभाजीचें ह्मणणें त्याच्या एका पत्रांत उपलब्ध असून तें पत्रही वरच्या नंतर दोनच दिवसांनीं ह्मणजे १२ एप्रिलास अलीबागेहून संभाजीनें ब्रह्मेंद्रस्वामीसच लिहिलेलें आहे. ' आरमारसहवर्तमान साक-रियाचे खाडींत शिरोन अलीबाग, हिराकोट थळचा कोट, राजकोट, सागरगड, हे जागे स्वामीच्या कृपेनें फत्ते जाहले. पालीस निशाण पाठविलें होतें; परंतु रा. बाजीराव प्रधान यांचा जमाव येऊन त्यांचें निशाण चढलें. राऊत व जमाव पालीखालीं आला आहे. मानाजीच्या कुमकेस अली-बागेस येऊन आह्माबरोबरी घसघस करणार. इंग्रजही आला आहे. या-उपरी आपला आशीर्वाद समर्थ आहे. हा समय अडचणीचा आहे. आह्मी येथून निघत नाहीं. राजश्री स्वामी येऊन सनाथ केलें तरी बरें. आपणास जें सुचेल व उचित दिसेल तसें करावें. राजश्री स्वामीजवळ आपण खासा जाऊन रा. चिमाजी आपास कागद व इंग्रजांस कागद व मानाजीस कागद देववावे. हें काम अगत्य करावें. (रा. खं. ३ ले. २८४). ब्रह्मेन्द्रस्वामीच्या मार्फत शाहूकडे संधान लावून चिमाजीस परत बोलवावें अशीही संभाजीची खटपट होती. परंतु राजकीय कारभा-

रांत ब्रह्मेन्द्रस्वामीस फारसें कोणी मोजीत नव्हतें. संभाजी व मानाजी यांचें अत्यंत वांकडें असून दोघेही स्वामीस पत्रें लिहीत आणि दोघांशीं स्वामी संधान ठेवी. मानाजी पेशव्यांच्या आज्ञेंत वागत नाहीं असा बोभाटा येतांच स्वामीनें त्यास पत्र लिहून धमकाविलें, त्यावर मानाजीनें दिलेलें उत्तर रा. खं. ३ ले. ३१० चें पाहतां, आपण पेशव्यांचे विरुद्ध बिलकूल वागत नाहीं, सर्वस्वी त्यांचे आज्ञेंत चालतों, असें, असतां हा नसता प्रवाद कां उत्पन्न झाला समजत नाहीं, ' असें उत्तर मानाजीनें स्वामीस दिलें आहे.

आंगऱ्यांचें घरांतील तंटा पेशवे किंवा शाहू यांस मिटवितां आला नाहीं हें राष्ट्राचें दुर्भाग्य होय. मुख्य सरकाराचें आंगऱ्यांस योग्य पाठबळ असतें तर, त्यांनीं इंग्रजांचा शिरकाव बव्हंशीं अटकाविला असता. दोनही पक्षांकडे याचा दोष येतो. बाळाजी विश्वनाथाच्या वेळेपासून आंगऱ्यांचा डोईजडपणा राज्य चालकांस नडत होता, आणि साधेल तितकें आंगऱ्यांस दुर्बल करावयाचें हा पेशव्यांचा अंतस्थ डाव होता. तीन ही पेशव्यांचे वर्तनांत हा डाव उघड होतो. दाभाडे, आंगरे, नागपुरकर भोसले, वगैरे प्रबल सरदारांची स्वतंत्र वागण्याची इच्छा व अरेरावीचें वर्तन कारभार चालविणारांस पदोपदीं नडत होतें. सर्वच मराठे सरदारांच्या ठिकाणीं ही फुटीची प्रवृत्ति थोडया बहुत अंशानें नेहमींच कायम होती, आणि त्या प्रवृत्तीस दाबून टाकण्याचा प्रयत्न पेशवे करीत, त्याबद्दल त्यांस दोष देतां येत नाहीं. मात्र असा प्रयत्न करितांना, सरदारांस कायम ठेवून त्यांची सुव्यवस्था लावून देण्याची इच्छा खरोखर पेशव्यांचे मनांतून होती किंवा नाहीं, हें निश्चित सांगणें कठीण आहे. मराठ्यांचा इतिहास बहुतेक अशा फुटीच्या प्रकरणांनींच भरलेला आहे, हें येथवर चाललेल्या हकीकतींवरून उघड होईल. पेशव्यांचे ठिकाणीं दुसरा कोणी असता तरी त्यासही

सरदारांस नरम करण्याचा उद्योग करावाच लागता. तथापि मानाजीला हाताशीं धरल्यावर, त्याचेंही मन पेशव्यांशीं अनुरक्त राहिलें नाहीं, यावरून पेशव्यांचें वर्तन आंगऱ्यांस आंतून अतिशय जाचत होतें असें म्हणावें लागतें. शाहूनें मात्र आपल्या हयातींत सर्वांस ममतेनें व समदृष्टीनें वागवून, सर्वांचा शक्य तितका राज्याच्या कामीं उपयोग करून घेतला हें त्याचें शहाणपण होय. प्रत्यक्ष शाहूच्या व्यवस्थेबद्दल सरदारांनीं तक्रार केल्याचें उदाहरण नाहीं.

बाजीरावाच्या मृत्यूची बातमी कुलाब्यास नानासाहेबास समजतांच त्यानें आंगऱ्यांचें भांडण कसें मिटविलें आणि आपण लगेच कसा निघून आला, त्याजबद्दलचा खुलासा उपलब्ध नाहीं. संभाजी स. १७४२ ता. १२ डिसेंबर, (ख ३ ले ३४५), रोजीं मरण पावल्यावर तुळाजीचें व पेशव्यांचें सडकून वैर जुंपलें. या वैरांतच इंग्रजांची मदत घेऊन पुढें नानासाहेब पेशव्यानें आंगऱ्यांचें आरमार बुडविलें. गृहकलहामुळें कसा नाश होतो याचें हें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. मुंबईकर इंग्रजांस आंगऱ्यांचा आतिशय जाच होता तो नाहींसा करण्यासाठीं, त्यांनीं मानाजीस हाताशीं धरून पेशव्यांकडे आपलें संधान कायमचें चालू ठेविलें, त्याचा परिणाम पुढें नानासाहेबाचे वेळेस घडून आला. एंकदरींत आंगऱ्यांचे संबंधांत तीनही पेशव्यांचें धोरण एकावर एक कडी करणारें होतें, यांत संशय नाहीं.

कोंकणांतील व्यवहारांशीं व व्यक्तींशीं आणि पेशवे वगैरे अनेक राजमंडळींशीं ब्रह्मेंद्रस्वामीचा संबंध तीस चाळीस वर्षें अत्यंत निकट असल्यामुळें, बऱ्याचशा राजकीय घडामोडींत त्याचें अंग होतें. म्हणून त्याची संक्षिप्त हकिकत व राजकारण येथेंच देणें जरूर आहे.

८. ब्रह्मेंद्रस्वामी, जीवनचरित्र (स. १६४९–१७४५).—वऱ्हाडांत दुधेवाडी गांवीं महादेवभट नांवाचा एक ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण

राहत असे. त्याच्या पत्नीचें नांव उमाबाई. त्यांना सन १६४९च्या सुमारास एक मुलगा झाला, त्याचें नांव विष्णु. लहानपणीं बागाजवळ विष्णूनें वेदविद्येचा अभ्यास सुरू केला. त्याच्या बाराव्या वर्षी आईबाप निवर्तले. मूळपासूनच त्याचा ईश्वरभक्तीकडे कल असून त्यानें राजुरी येथील गणपतीची आराधना सुरू केली, आणि प्रतिवर्षी श्रावण शुद्ध प्रतिपदेपासून भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीपर्यंत एकांतीं समाधि लावून तपश्चर्या चालविली. पुढें सन १६६३ च्या सुमारास तो काशीस गेला. तेथें चतुर्थाश्रम स्वीकारून विष्णूनें ब्रह्मेंद्रस्वामी असें नांव धारण केलें. नंतर त्यानें हिमालयापासून रामेश्वरपर्यंत फिरून तीर्थयात्रा केली. फिरतां फिरतां तो महाराष्ट्रांत कृष्णातीरीं आला. तेथील देशस्थिति अवलोकन करून स्वामी सह्याद्रि उतरून चिपळुणाजवळ पेढें नामक गांवीं परशुरामाचें देवस्थान आहे तेथें गेला. त्या स्थानाच्या पश्चिमेस धामणी सोनगांवच्या रानांत एका रम्य ठिकाणीं त्यानें तपश्चर्या चालविली. ह्या रानांत बाळ गौळी नांवाचा इसम गुरें चारण्यास येत असे. तेथें स्वामीची व त्याची ओळख झाली, आणि त्याची स्वामीवर भक्ति जडली. परशुरामानजीक चिपळूण हें प्रसिद्ध बंदर त्या वेळीं हबशांच्या ताब्यांत होतें. तेथील मिठाच्या कामावर बाळाजी विश्वनाथ भट त्या वेळीं असून, बाळगौळ्याचे मार्फत बाळाजीची व स्वामीची ओळख झाली. स्वामीची कठोर तपश्चर्या पाहून बाळाजी विश्वनाथ त्याचे भजनीं लागला. इ. स. १६९८ सालीं पौषशुद्ध पौर्णिमेस श्रीपरशुरामीं स्वामी प्रगट झाले, असा उल्लेख सांपडतो. श्रावणमासीं एकांतांत समाधि लावून बसण्याचा क्रम स्वामीचा सदैव चालूच होता. हळुहळू स्वामीचें भक्तमंडळ वाढत गेलें; आणि त्याच्या ठिकाणीं अलौकिक सामर्थ्य आहे, अशी लोकांत प्रसिद्धि झाली. परशुरामाचें देवालय जीर्ण झालें

होते. त्याचा उद्धार करण्यासाठीं भिक्षाद्रव्य मिळविण्याचा स्वामीनें उपक्रम सुरू केला (१७०७). ह्याच सुमारास शाहूची सुटका होऊन महाराष्ट्रांत अनेक धामधुमी झाल्या, आणि पुढें बाळाजी विश्वनाथ ह्यास पेशवाईचीं वस्त्रें प्राप्त झालीं. इकडे स्वामीनें जंजिरा येथील हबशा-पासून पेढें व आंबडस हे गांव परशुरामाच्या देवस्थानास इनाम ह्मणून मिळविले, आणि देवस्थानच्या इमारतीच्या कामावर बापूजीपंत व धोंडोपंत तांबे ह्मणून कारकून नेमिले. बापूजी पंतांची बहीण राधाबाई व तिचा पुत्र चिमणाजी कृष्ण भागवत, राहणार सोनवडें हे स्वामीच्या सेवेस परशुराम येथें येऊन राहिले. चिमणाजीपंत, धोंडोपंत व बापूजीपंत हे स्वामीच्या सेवेंत तत्पर राहून त्याच्याच कामांत पुढें प्रसिद्धीस आले. बाळाजी विश्वनाथानें शाहूचा पक्ष स्वीकारण्यांत आणि पुढें त्यास पेशवाई मिळवून देण्यांत ब्रह्मेंद्रस्वामीची अंतस्थ खटपट असावी असा संभव आहे. कोंकणांत परशुरामपंत प्रतिनिधि व कान्होजी आंग्रे ह्यांचाहि अंमल असल्यामुळें त्यांचा व स्वामीचा परिचय झाला. परशुरामपंत प्रतिनिधीनें डोरलें व महाळुंगें हे दोन गांव परशुरामाच्या देवस्थानास इनाम दिले. बाळाजी विश्वनाथ व चिमणाजी दामोदर ह्यांचा स्वामीशीं पत्रव्यवहार असून पैशाची देवघेवही होती, असें दिसतें. द्रव्यसंचय झाल्यावर स्वामीनें व्याजबट्ट्याचा व्यापार सुरू केला, आणि अशा रीतीनें त्याची महाराष्ट्रांत सर्व प्रमुख मंडळीवर व शाहू छत्रपतीवर छाप बसत चालली. स्वामीचा स्वभाव कडक होता. केव्हां ममत्वाचा व केव्हां तपःसामर्थ्याचा धाक दाखवून त्यानें लोकांवर आपलें वजन बसविलें. प्रमुखमंडळीशीं सहवास घडल्यानें मराठशाहींतील कारस्थानें त्यास कळून आलीं; तेणेंकरून आपलें व आपले भक्तांचें महत्त्व वाढवि-ण्याचा त्यानें उपक्रम आरंभिला. बाळाजी विश्वनाथाची स्वामीवर निःसीम भक्ति होती, आणि हरएक प्रसंगीं स्वामीनेंही बाळाजीची बाजू उचलून

धारिली. बाळाजीच्या मृत्यूनंतर त्याच्या मुलां नातवांवरही स्वामींची कृपादृष्टि कायम होती. बाजीरावास प्रधानपदाचीं वस्त्रें मिळणें आणि लगेच धावडशी गांव शाहूकडून स्वामींच्या देवालयास इनाम मिळणें, या गोष्टीचा कार्यकारण संबंध संभवनीय आहे. प्रतिनिधि, आंगरे, हबशी वगैरेंच्या साह्यानें परशुरामाच्या मंदिराचें भव्य काम लवकरच पुरें झालें; आणि मंदिराजवळ ब्राह्मणांची वसति, पूजा, उत्सव वगैरे थाटानें होऊं लागले. इनामी गांवांचा कारभार करण्यांस स्वामीनें निरनिराळे इसम नेमून पैसा व कारखाना वाढविला. स्वामी बराचसा विद्वान् व लिहिणारा बांका होता. गोरवून किंवा खोंचून लिहिण्यांत तो कुशल असून त्यानें लिहिलेलीं व त्याजला आलेलीं पत्रें आज उपलब्ध आहेत तीं पाहिलीं म्हणजे स्वामीचा व्याप केवढा प्रचंड होता हें कळतें. त्या वेळीं त्याच्या इतका पत्रव्यवहार दुसऱ्या कोणाचा नसेल. अनेक सरदार व स्त्रीपुरुष स्वामीच्या दर्शनास येत आणि त्याचा प्रसाद व आशीर्वाद भक्तिभावानें ग्रहण करीत.

भिक्षाटनाच्या निमित्तानें स्वामी वारंवार घांटावर जाऊं लागल्यामुळें त्याचें भक्तमंडळ वाढलें. सन १७२५ सालीं वीरमाडें व अनेवाडी हे आणखी दोन गांव शाहूनें स्वामीस इनाम दिले. स. १७२६ त स्वामींचे इनाम गांव आठ होते (पा. कृ. ब्र. च. पृ. १८). याच सुमारास हत्तीच्या संबंधानें सीदीची व स्वामीचा तंटा उपस्थित होऊन सीदीनें परशुरामाचें देवालय लुटलें वगैरे प्रकार सीदीच्या युद्धांत सांगितले आहेत. या प्रकरणावरून पुढें परशुरामाची व्यवस्था गणेश बल्लाळ तांबे याजकडे सांगून स. १७२८ च्या सुमारास कोंकण सोडून स्वामी वरघांटीं धावडशीस येऊन राहूं लागला. तेथें त्यानें एक वाडा, एक तलाव व एक देवालय बांधून झाडें बागांचा वगैरे हळू हळू बराच पसारा वाढविला. छत्रपति शाहू व त्याच्या राण्या व सरदार स्वामीच्या दर्शनासाठीं मोठ्या भक्तिभावानें धावडशीस येऊं लागले. तेणेंकरून स्वामीचा बडेजाव

वाढत गेला. शाहूमहाराज, बाजीराव व चिमाजी आपा हे तर स्वामीच्या अगदीं अर्ध्या वचनांत असत. इकडे मराठी राज्याचा वृद्धि होत चालली ती स्वामीच्या आशीर्वादाचें फळ होय, अशी भावना लोकांत उत्पन्न झाली. धावडशीस आल्यावर स्वामीची कीर्ति सर्व महाराष्ट्रांत पसरून त्याचा लोकांस वेध लागला. कोंकणांत स्वामीचा ऐवज वस्त्रपात्र वगैरे रसाळगडचा अधिकारी संभाजी शिंदे याजपाशीं ठेवलेला होता, तो पुढें स्वामीनें धावडशीस आणिला.

शाहू व त्याच्या राण्या यांनीं स्वामीचा अगत्यवाद धरिल्यामुळें राजकारणांतही स्वामीचें वजन वाढत गेलें. ज्यास कांहीं आपलें कार्य करून घ्यावयाचें असे, तो स्वामीच्या मार्फत खटपट करूं लागला. स्वामीच्या शब्दानें लोकांचीं कामें होऊं लागलीं. स्वामीच्या ब्रह्मनिष्ठ बाण्यामुळें त्याच्या वचनाचा अव्हेर करण्यास कोणी धजत नसे. एकूण एक प्रमुख सरदार आपणास स्वामीचे दास म्हणवूं लागले. स. १७२८ पासून १७४५ पर्यंत मराठशाहींत जीं जीं कारस्थानें झालीं, त्यांत स्वामीचें प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष थोडें बहुत तरी अंग होतें. स्वामाचा हा संबंध महत्त्वाच्या कारभारापेक्षां क्षुल्लक व्यवहारांत ज्यास्त असे. कारण महत्त्वाचे कारभार उलगडण्याचें सामर्थ्य स्वामींत नव्हतें. विशेषतः सराफीच्या व्यापारामुळें स्वामीची सर्वांस गरज लागे. त्या वेळच्या मोहिमा म्हणजे आंतबट्ट्याचा व्यापार असे. बरेचसे सरदार सदैव कर्जांत बुडालेले असत. त्या सर्वांत अग्रगण्य बाजीराव पेशवा होता. अडचणीच्या प्रसंगीं स्वामी त्यास पैशाची मदत करी, आणि त्याची फेड वेळेवर न झाल्यामुळें मागाहून तगादे लावी. पुरुषांप्रमाणें अनेक स्त्रियांची सुद्धां स्वामींचे ठायीं निष्ठा होती. राणी सगुणाबाई व सकवारबाई, तसेंच भिऊबाई, राधाबाई पेशवे, मथुराबाई व लक्ष्मीबाई आंगरे, उमाबाई दाभाडे, राजसबाई निंबाळकर, गौतमाबाई मल्हारराव होळकर, पिलाजी जाधवाची आई हंसाई, रखूजी

भोसल्याची आई काशीबाई, इत्यादि बायांचा स्वामींशीं झालेला पत्रव्यवहार उपलब्ध आहे. साधु पुरुषांच्या ठिकाणीं अलौकिक सामर्थ्य असतें ही भावना हल्लींपेक्षां त्या वेळीं बलवत्तर होती. शिवाय प्रत्यक्ष व्यवहारांतही स्वामीच्या मध्यस्थीचा परिणाम होई. म्हणून लोक त्याच्या भजनीं लागले. स्वामीला तरी या व्यावहारिक बडेजावापलीकडे दुसरें कांही साध्य नव्हतें. निरनिराळ्या सरदारांत वैमनस्यें सुरू असतां, शाहूपाशीं आपला पगडा कायम राखण्यास बाजीरावास स्वामीचा उपयोग विशेष झाला. ' राजश्रींजवळ तुमची फारशी शिफारस केली; कित्येक तुमच्या स्वहिताच्या गोष्टी सांगितल्या,' असें स्वामी स. १७३४ त बाजीरावास लिहितो. त्यावर बाजीरावाचें उत्तर. 'मायबाप देवधर्म स्वामीचे पाय. न्यूनपूर्ण सर्व स्वामीचें. आम्ही स्वामीचे चरणांकित. सर्व चिंता स्वामीस आहे, वगैरे.' अशा अनेक उल्लेखांवरून स्वामीचा व बाजीरावाचा एकमेकांस कसा उपयोग होत असे तें दिसतें. भिक्षेच्या निमित्तानें सर्व सरदारांपासून स्वामी द्रव्य घेत असे आणि त्याचे बदल्यांत सरदारांचें स्वामी अभीष्ट चिंतन करी. या द्रव्यानें स्वामीनें ठिकठिकाणीं सार्वजनिक उपयोगाचीं कामें केलीं. हबशांच्या व वसईच्या प्रकरणांत सरदारांस उत्तेजन व यशःसिध्दीचा आशीर्वाद देऊन स्वामीनें बराच राजकीय उद्योग केला असें म्हणता येईल. या उद्योगाची हकीकत त्या त्या प्रकरणांत स्वतंत्र दिली आहे.

दिल्लीकडील कारस्थानें, निजामाचें उच्चाटन, जंजिऱ्याची व वसईची मोहीम, अशा कित्येक प्रसंगांशीं स्वामीचा थोडा बहुत संबंध असून, स्वामीच्या विस्तृत पत्रव्यवहारावरून त्या त्या प्रसंगाच्या हकीकती बऱ्याच खुलासेवार कळून येतात. त्या प्रसंगांतील स्वामीचा कार्यभाग जरुरीपुरता त्या त्या प्रकरणांत सांगण्यांत येईल. अनेक प्रसंगांत बाजीरावानें स्वामीची सल्ला विचारलेली आहे. वसईच्या मोहिमेनंतर लवकरच बाजीराव एकाएकीं मृत्यु पावला, त्यामुळें स्वामीस अपरिहार्य दुःख झालें.

' बाजीरावासारखा शिष्य गेला, याउपर मुलखांतून जावें किंवा प्राण सोडावा, काय करावें तें लिहिणें, ' असें स्वामीनें चिमाजीस विचारिलें. चिमाजीनें खालील हिंमतीचें उत्तर लिहिलें, ' आजपावेतों कृपाकटाक्षें पहात आहां, तैसेंच स्वस्थचित्तें राहाल तर चि. रा. नानास बाजीरायाची जागा आहे. स्वामीची कृपा मस्तकीं असलियावर, यापेक्षां अधिकपणें, स्वामींच्या शिष्यत्वाचें नांव राखील. उमेद तों आमची या प्रकारची आहे. सर्व हिंमत स्वामीच्या आशीर्वादबळाची आहे. स्वामींनीं नानावर, आम्हांवर, सर्व बाळकांवर नजर देउन संतोषरूप राहवें. आशीर्वाद असल्यावर काय न्यून होणार ! सर्व प्रकारचें ऊर्जितच होईल., (ब्र. स्वा. च. ले. १४१) बाजीरावाचे पश्चात नानासाहेबास पेशवाईचीं वस्त्रें मिळण्यांत स्वामीचें साह्य झालें असलें पाहिजे. याच सुमारास स्वामीचा मुख्य कारभारी चिमणाजी कृष्ण भागवत मृत्यु पावला; चिमाजी आपाही वारला, तेणेंकरून स्वामीनें शोकाकुल होऊन ऐहिक व्यवहारांतून आपलें चित्त बहुतेक काढिलें. त्याचें वयही नव्वदाचे वर झालें होतें. नानासाहेब व सदाशिवराव यांचें व स्वामीचें बाजीरावासारखें रहस्य नव्हतें. शिफारसी वगैरे करून स्वामी राज्यकारभारांत ढवळाढवळ करी ती नानासाहेबास खपत नसावी. चिमणाजीपंत भागवताचा मुलगा जगन्नाथपंत याजकडे संस्थानचा सर्व कारभार सांगून, आपले पश्चात् सर्व बंदोबस्त पूर्ववत् यथास्थित चालविण्याविषयीं स्वामीनें शाहूस विनंती केली. आपल्या सर्व परिवाराचें व सेवकजनाचें पाल ग्रहण करण्याविषयीं राणी सगुणाबाईचीं अभयपत्रें घेतलीं. स्वामीचें शरीर कृश झालेलें पाहून शाहू व त्याच्या राण्या वारंवार धावडशीस जाऊन त्याचा समाचार घेत. स. १७४५ च्या श्रावण महिन्यांत कृष्णातीरीं वार्षिक समाधीचें अनुष्ठान स्वामीनें चालविलें. नववे दिवशींच समाधि सोडून

बाहेर येऊन दर्भासनावर मृगासन पसरून, रामनामोच्चार करीत शेवटची निद्रा केली. शाहूमहाराज व असंख्य लोक त्या ठिकाणीं धावून आले. त्यांनीं स्वामीचें कलेवर पालखींत घालून धावडशीस आणिलें, आणि तेथें त्याचे अंत्योपचार केले. स्वामीच्या समाधीजवळच धावडशीस शाहूनें पुढें एक मोठें मंदिर बांधण्यास सुरवात केली, तें मंदिर स. १७५८ त पुरें होऊन त्यास सुमारें एक लक्ष वीस हजार रुपये खर्च झाला आहे. हें मंदिर प्रेक्षणीय आहे. तेथील कारभार जगन्नाथ चिमणाजी भागवत याचे वंशज पाहातात.

स्वामीला वार्षिक भिक्षेची प्राप्ति सुमारें सोळा हजारांची असून त्याशिवाय उत्सवप्रसंगीं पुष्कळ पैसा व सामान जमा होई. देवालयाचा व संस्थानाचा थाट त्या वेळीं अपूर्व होता. देवालयें, विहिरी, तलाव, घाट, पूल, सडका वगैरे बांधण्यांत स्वामीनें पुष्कळ पैसा खर्च केला. माळशिरस येथें भुलेश्वर नांवाचें भव्य मंदिर त्यानें बांधिलें. अशा कामीं स्वामीचा एकंदर खर्च नऊ दहा लाख झालेला आहे. भार्गवपट्टी नांवाचा एक कर मराठी राज्यांत गांवगन्ना बसविण्याचा स्वामीचा विचार होता.

९. **ब्रह्मेन्द्र स्वामीची योग्यता.**--स्वामीच्या राष्ट्रीय कामगिरीसंबंधानें महाराष्ट्रांत यापूर्वीं पुष्कळ चर्चा झाली असून दोन विरुद्ध मतें व्यक्त झालेलीं आहेत. प्रथम धावडशी संस्थानाचा पत्रव्यवहार तपासून रा. ब. पारसनीस यांनीं स. १९०० त स्वामीचें एक सुसंबद्ध व विस्तृत चरित्र लिहून प्रसिद्ध केलें. त्यांतून विवेचनात्मक भाग वगळले, तरी स्वामीच्या संबंधाची उपलब्ध असलेली सर्व माहिती एकत्र ग्रथित करून तत्कालीन राज्यकाभारावर पुष्कळच नवीन प्रकाश पाडल्याबद्दल महाराष्ट्रानें पारसनिसांचे उपकार स्मरले, पाहिजेत. जास्त माहिती व चर्चा होऊन वरील प्रयत्नांतले दोष उघडकीस आले, ह्मणून त्या पहिल्या प्रयत्नांची किंमत कमी होत नाहीं. त्यानंतर रा. राजवाडे यांनीं आपल्या तिसऱ्या खंडाचे

प्रस्तावनेंत विरुद्ध टीका करून, स्वामीचा व पारसनिसांचा भरपूर समाचार घेतला. पुढें दोन तीन वर्षेपावेतों केसरी, ग्रंथमाला, वि. ज्ञा. विस्तार, वगैरे ठिकाणीं या संबंधानें वेळोवेळीं पुष्कळ चर्चा या विषयाची झाली. यावरून निघणारा मथितार्थ या ठिकाणीं सांगितला ह्मणजे बस आहे. स्वामींची तरफदारी करणाऱ्या पक्षाचें ह्मणणें असें आहे कीं, शिवाजीच्या वेळेस जसा रामदास, तसाच बाजीरावाच्या वेळेस ब्रह्मेंद्रस्वामी परोपकारी व राष्ट्रास स्फूर्ति देणारा, गुरु झाला. ह्यावर विरुद्ध पक्षाचें ह्मणणें असें आहे, कीं, ब्रह्मेंद्रस्वामी अत्यंत स्वार्थसाधु, व्याजबट्टे करणारा, कलागती लावणारा, नसतीं लफडीं उपस्थित करून मनाप्रमाणें झालें नाहीं ह्मणजे शिव्याशाप देणारा, असा उपद्व्यापी होता. प्रथमच हें सांगितलें पाहिजे कीं रामदासाची योग्यता ब्रह्मेंद्रस्वामीस नाहीं. मनुष्यस्वभावाचें व जगाचें ज्ञान व राष्ट्रोद्धारणास लागणारें साहित्य जसें रामदासास अवगत होतें तसें ब्रह्मेंद्र स्वामीस नव्हतें. रामदासासारखे निःस्वार्थी राष्ट्रपुरुष क्वचित् काळीं महद्भाग्यानें निर्माण होतात. तेव्हां त्यांजबरोबर ब्रह्मेंद्राची तुलना करणें व्यर्थ आहे. साधुपुरुषांच माहात्म्य आज सुद्धां पाश्चात्य सुधारणेच्या काळांत जर आपण एवढें मोठें पाहतों, तर अठराव्या शतकांत तें अतोनात होतें ह्यांत संशय नाहीं. साधु पुरुष तपःसामर्थ्यानें अघटित कृत्यें करूं शकतात आणि त्यांच्या आशीर्वादाशिवाय आपलें चालावयाचें नाहीं, अशी भावना त्या वेळीं बहुतेक लहान थोर पुरुषांची होती. विशेषतः सर्व प्रसिद्ध व्यक्तींना कोणी तरी गुरु हा असेच; आणि त्याच्या आज्ञेनें ते वर्तत. अशा सामान्य साधूंपैकींच ब्रह्मेंद्रस्वामी होता. त्यास राष्ट्राची किंवा राजकारणाची जाणीव नव्हती. पण अशी जाणीव इतर व्यक्तींना सुद्धां फारच थोड्यांस असते. आपल्या शिष्यांचें कल्याण चिंतून त्यांजकडून महत्कृत्यें करवावीं, आणि त्यांत आपलाही ऐहिक मनोरथ साधून घ्यावा, अशी

ह्या साधूंची प्रवृत्ति असे. हा ऐहिक मनोरथ सर्वस्वी आपलपोटे-पणाचा होता असें नाहीं. मंदिरें बांधणें, विहिरी, तलाव, घाट, धर्मशाळा इत्यादि लोकोपयोगी कामें करणें, देवतांचे उत्सव करून अन्नदान करणें, ह्या गोष्टी पुण्यप्रद व लोकोपयोगी आहेत, असा समज त्या वेळीं होता व अद्यापिही आहे. हीं कामें करण्यास पैसा पाहिजे आणि तो पैसा वशिल्यानें, धाकदपटशानें, व्यापारधंद्यानें, जसा मिळेल तसा मिळवावा, मात्र तो वरच्यासारख्या सत्कृत्यांत खर्चिला ह्मणजे झालें, तेणें-करून पुण्य लागतें आणि हें पुण्य परमेश्वराजवळ रुजू असतें, अशी यांची भावना असे. अशानें पुण्य लागतें कीं नाहीं तें आपणास ठाऊक नाहीं. पण यांची भावना मात्र खरी होती. अशा समजुतीनें पाहतां ब्रह्मेंद्रानें जगद्व्यतिरिक्त कांहीं अनुचित कर्म केलें असें नाहीं; किंवा असें अनुचित कर्म आपण करितों असें त्यास वाटत नव्हतें. सारांश, रामदासाची तुलना प्रथम मनांत आणून मागाहून ब्रह्मेंद्र रामदासाइतका थोर नसल्या-बद्दल त्यास दोष देणें वाजवी नाहीं. तो केवळ साधु होता. आपणांस लोकांनीं भजावें, मोठमोठे लोक आपल्या शिष्यगणांत असावे, त्यांज-कडून लोकांचीं व आपलीं अनेक कार्यें साधून घ्यावीं, अशी व्यावहारिक महत्त्वाकांक्षा ब्रह्मेंद्राची होती. अर्थात त्याचें तेज व प्रभाव तितक्या मानानें कमीच होता; परंतु रामदासानें कोणत्याही प्रत्यक्ष व्यवहाराशीं किंवा व्यक्तीशीं प्रत्यक्ष संबंध ठेविला नाहीं. अशा या अहंमन्य प्रख्यात व्यक्तीचा राष्ट्रास कांहीं उपयोग झाला असें दिसून येत नाहीं. उलट पक्षीं थो । बहुत अपायच झाला असें ह्मणावें लागतें. तत्कालीन परिस्थिति त्यास चांगली अवगत होती. त्यानें प्रवास केलेला होता. शिवाजीच्या वेळेपासून मराठी राज्याचा वर्तनक्रम त्यानें पाहिलेला होता; त्यावरून शिवाजीचे हेतु सिद्धीस नेण्यास पुढें काय केलें पाहिजे, याची त्यास उमज पडली पाहिजे होती. परंतु एकाद्या व्यक्तीच्या उत्कर्षापलीकडे समग्र राष्ट्राचें चिरंतन

कल्याण कशांत आहे हें जाणण्याची पात्रताच त्यास नव्हती. त्याच्या एवढ्या मोठ्या पत्रव्यवहारांत अशी राष्ट्रीय भावना व्यक्त करणारें एकही वाक्य नाहीं. स्वतःच्या परशुराम-क्षेत्रास उपसर्ग झाला ह्मणून हबशाचा पाडाव करण्याची त्यास तळमळ लागली; पश्चिम किनारा सर्वस्वीं ताब्यांत येऊन आपली राज्यमर्यादा निर्बाध करावी, हें शिवाजीचें धोरण त्यास कळलें नाहीं. वसईचा पाडाव कां व्हावा तर त्यांत आपले शिष्य पेशव्यांची वेडजाव होते म्हणून, बाकी पोर्तुगीझ व इंग्रज, हबशी हे सर्व त्यास सारखे. त्यांचे राष्ट्रीय कावे स्वामीस समजले नाहींत, निजामाकडे किंवा हबशाकडे आपल्या वजनाचा उपयोग करून त्यास कांहीं कार्यभाग करतां आला, त्याचप्रमाणें मुंबईस इंग्रजांकडे जाऊन त्यांजकडून आपण आपलें काम करून घेऊं असें त्यास वाटे. पुष्कळदां मराठ्यांच्या शत्रूंकडे पत्रव्यवहार करून व वशीले बांधून उत्पन्न व द्रव्य वगैरे मिळविण्यासही स्वामी कमी करीत नसे. अशा दृष्टीनें स्वामीचें चरित्र तपासलें ह्मणजे त्याच्या वर्तनाची संगति जुळते; आणि गळेकापू वगैरे निंद्य विशेषणें त्यास देण्याची जरूर राहत नाहीं. राजकारण किंवा मुत्सद्दी धोरण त्यास मुळींच नव्हतें. अंगीं योग्यता नसून केवळ तपोबलाच्या सामर्थ्यावर तो धाक दपटशा दाखवी, त्यामुळें तो आपलें हंसें मात्र करून घेई. प्रतिनिधि व पेशवे असे दोन तट राज्यांत असून त्याचा परिणाम अत्यंत विघातक होत होता, तो मिटाविण्याचा प्रयत्न त्यानें केला नाहीं. उलट पेशव्यांची बाजू उचलून धरण्यांत त्यानें दुसऱ्या पक्षास थोडेंसें चिथाविलें मात्र. आंगऱ्यांचे घरांतील तंटा त्यास मिटवितां आला नाहीं. शाहूची त्याजवर भक्ति असल्यामुळें प्रतिनिधि पक्ष उघडपणें स्वामीवर कधीं तुटून पडला नाहीं. बाजीरावानें मात्र स्वामीचा उपयोग हवा तसा करून घेतला. स्वामी आपणास पेशव्यांचा जागली ह्मणे. गौरवयुक्त विशेषणें व गोडगोड पत्रें लिहून लहानथोर मंडळीस खुश करून आपली

कामें करून घेण्याची कला स्वामीस उत्तम येत होती. जेव्हां जेव्हां बाजीरावाबद्दल शाहूस संशय येऊन प्रकरण विकोपास जाई, तेव्हा स्वामी बाजीरावाची तरफदारी करून शाहूचे संशय दूर करी. वास्तविक बाजीरावास स्वामीचा खरा उपयोग इतकाच झाला. स्वामी मध्यस्थी करणारा नसता, तर कदाचित् बाजीरावाच्या पक्षाचा पाडाव झाला असता. शिवाय बाजीरावास वेळीं अवेळीं स्वामीकडून कर्ज वगैरे मिळे आणि त्याजविरुद्ध उठणाऱ्या लहान मोठया शत्रूंचा परभारें निराष होई. स्वामीचा उपयोग बाजीराव समजून उमजून करीत होता. 'चिरंजीव रघुपति' 'विजयीभव, रघुनाथजी' 'मन' निर्मल—गंगाजल आचारें पुण्यशील भक्तराज,' 'रामसेवक हनुमंत,' भार्गवसेवक, धीर रघुनाथाचा सेवक, सत्यवक्ता, 'एकवचनी' सहस्त्रायु, चिरंजीव अशा प्रकारचे, गौरवाचे मायने स्वामी बाजीराव व चिमाजी आपा यांस लिहित असे. (ले. २६७–२८०) बाजीरावाचा मुलगा नानासाहेब ज्यास्त धूर्त असल्यामुळें स्वामीचें वर्तन व हेतु त्यास लगेच कळले, आणि त्याच्या मनांत स्वामीविषयीं पूज्यबुद्धि राहिली नाहीं. सारांश मुद्दाम जरी स्वामीनें राष्ट्राचें अकल्याण असें केलें नाहीं, तरी त्याच्या स्वार्थी वर्तनाचा परिणाम राज्यास थोडा बहुत अपायकारक झाला. आपसांतील संशय व द्वेष वाढले; आणि अधिकारयुक्त वाणीनें राज्यांतील दुही मोडण्याचा प्रयत्न त्यास करतां आला असता, तो त्याच्या हातून झाला नाहीं. उलट पक्षीं नाना प्रकारचे मतलबी लोक नसतीं लफडीं घेऊन त्याजकडे येत, त्यांजला हाताशीं धरल्यानें स्वामीला निष्कारण राज्यकारभारांत ढवळाढवळ करण्याचा प्रसंग येई, तें कोणास ही खपत नसे (पा. ब्र. च. ले. ७७, ९५, १२३). आपलें व्याज वसूल करण्यास सरकारी अंमलदारांचा उपयोग करणें, आपला रोष असलेल्या इसमास शिक्षा करविणें, आपल्या भक्त मंडळीस गुन्ह्याबद्दल झालेल्या शिक्षा माफ करविणें, वतनें व नेमणुका यांच्या घालमेली करणें, भिक्षेच्या व दक्षणेच्या नांवाखालीं

पैसा उकळणें, जकातीची माफी मागणें, अशीं किती तरी कृत्यें नियामित राज्यकारभाराशीं विरोध असलेलीं स्वामीकडून झालीं. (ले.७७,९५, १२३,१५१,१५७). स्वामीचा हा उपद्व्याप नानासाहेबास खपत नसे (ले. ६९--७०) म्हणून त्याचें व स्वामीचें पटलें नाहीं, (ले.१५९). तरी बाजीरावाचे वेळचा प्रयोग नानासाहेबासंबंधानेंही स्वामी करण्यास चुकत नसे (ले १६०). सदाशिवराव भाऊसुद्धां सौम्य शब्दांनीं जरब दाखवून स्वामीच्या मागण्या फेटाळून लावी, आणि स्वामीचा लकडा पाठीवर आलेला पाहून कंटाळून जाई. (ले. १६३,१६४,१६५) अशा स्थितींत आपला बोज राखण्यासाठीं स्वामीस मागच्या आठवणी देणेची जरूर पडे. (ले. २९१). चिमाजीची निष्कपट भावना (ले १३३,१३४) सदाशिवरावाचे ठिकाणीं नव्हती. केव्हां केव्हां तर शाहूला सुध्दां स्वामीच्या मागणीचा कंटाळा आलेला दिसतो (ले २६४) बाजीराव सुध्दां प्रसंग विशेषीं स्वामीला हळूच चिमटे घेत असे.(ले.३८). सकवारबाई राणीनें [ले.९५ त] त्यास चोख जबाब दिला आहे. पिलाजी जाधवाच्या द्रव्यसंचयावर स्वामीचा डोळा कसा होता हें ले. २९३वरून दिसतें.

कर्जाच्या देवघेवीसंबधानें बाजीरावाचीं व स्वामीचीं पत्रें वाचून मोठें हंसू येतें. प्रत्येकास आशीर्वाद द्यावा व त्याचें कार्य सिध्दीस गेलें म्हणजे श्रीभार्गवाच्या नांवानें त्याजकडून यथाशक्ति द्रव्य घ्यावें, हा स्वामीचा वर्तनक्रम होता. कोंकणांत असतांनाच आंगऱ्यांस स्वामीनें द्रव्य व साह्य केल्याचें उल्लेख आहेत. स्वामींचें कर्ज बहुतेक प्रमुख सरदारां-कडे होतें. सालिना सहा हजार, आठहजार दहा हजार एवढया रकमा केवळ व्याजाच्याच होत असत. (ब्र.च.ले. १४६,१५५,२९०) (पेशव्यांकडे तर लाखों रुपये गुंतलेले होते.)बाजीरावास स्वामीपुढें हृदयद्रावक विनवण्या करा व्या लागत.'आम्हांस कर्जानें बुडविलें, एवढे गोष्टीकरतां प्राण जाता तरी बरें

होतें. विष खाऊन मरावें इतकेंच. किंवा स्वामीचे पाय धरून बसावें, इतकाच अर्थ उरला आहे. स्वामींस कृपा येईल तरी आम्हीं कर्जापासून मुक्त होऊं. लोकांचे नरकवासापासून दूर होऊं तो पदार्थ करावा. तरीच मज बाळकावर पूर्ण कृपा आहे.' (ले. ३०) ' नित्य उठोन कर्जदारांचे पायां पडावें. शिलेदारांचे पायां पडतां पडतां कपाळ छिनत चाललें. आतां हीं सुखें आह्मांस नकोत. पैका पावता करूंच. आतां प्रस्तुत तो आमचा जीवच आहे. येथें येऊन घेणें अगर तेथें बोलावशील तरी सर्व संग टाकून येतों. तुह्मी थोर देव. तुमचें झाड लाविलें तोडाल, तरी आतां तोडा. वाढवाल तरी वाढवा. मारशील तरी तूंच बावा मारशील. यांतही कीर्ति तुझीच आहे. आह्मां लेकरांचे लडिवाळ चालवून कीर्तिरूप होशील तरी तूंच होशील.' (ले. ३२) ' कर्ज फिटत नाहीं. आतां वाचल्याचें, सार्थक काय ? आपला जीवाचा त्याग करतों (ले. ३१). ' अशा प्रकारचीं अनेक पत्रें वाचण्यालायक आहेत. या कर्जासंबंधानें सदाशिवरावभाऊनही स्वामींस लिहिलेलें आहे (ले. ८१).

स्वतःस कांहींच साध्य नसतां स्वामी जेव्हां जें दिसेल तें वाटेल त्याच्याकडे मागत सुटे, तेव्हां त्याजबद्दल, राजवाडे ह्मणतात त्याप्रमाणें, थोडा बहुत वीट उत्पन्न होतो यांत सशय नाहीं. अमुक एका पत्रांत त्यानें कोणाकडे कांहीं मागितलें नाहीं असें बहुधा व्हावयाचें नाहीं. पारसनिसांचे पुस्तकांत स्वामीच्या पत्रव्यवहाराचीं ३७५ पत्रें छापलीं आहेत, त्यांशिवाय राजवाडयांचे तिसऱ्या खंडांत सुमारें १०० व का. सं. पत्रेंयादींत सुमारें १० । २० असा एकंदर बराच मोठा संग्रह प्रसिद्ध झालेला वाचला, ह्मणजे स्वामीच्या एकंदर चरित्राची चांगलीच उमज पडते. बऱ्याच पत्रांत पैशाचा व कर्जाचा विषय आहे. बाजीरावाकडून कर्जाची फेड होईना, तेव्हां स्वामीनें त्रागा आरंभिला (ले. ३१). आम्ही गरीब गोसावी, आम्हांस कशाची जरूर नाहीं, असें तोंडानें म्हणून सर्वांकडे

काहींना कांहीं मागत सुटे (ले. २९१ ३२७). अशा मागणीचा उल्लेख बहुतेक पत्रांतून आहे. तुळया, वांसे, लांकडे, पानें, झाडें, घोडे व घोड्या, घंटा, चुना, लवंग, साखर, जायफळ, तूप, ळ, मध, औषधि, हेमगर्भ नारायण तेल, कृष्णागर, दुलया, दुपटा, पासोडी, मखमल, साड्या सकलाद, शालजोड्या, किनखाब, पातळ चांदणी, नीलवर्णी तापता, शालू, मोत्यें, हस्तिदंत, अपूर्ववस्त्र, नळे चंद्रज्योति, हैस, इत्यादि नानाप्रकारच्या असंख्य वस्तु हिंदुस्थानभर ठिकठिकाणीं होणाऱ्या, त्या त्या मंडळीकडून स्वामीनें आणविल्या. या वस्तुंचा त्याजवळ मोठा संचय असून प्रसंगविशेषीं तो भेटीस येणाऱ्या मंडळीस त्या वस्तु देई. प्रत्येकानें कांहीं अपूर्व चीज पाठवावी अशी स्वामीची ताकीद असे. (ब्र. स्वा. ले. ६५). सारांश, भिक्षेवर सधन झालेलें व सर्व वस्तुजातानें भरलेलें हें स्वामीचें संस्थान ऐहिक थाटास सर्वथैव शोभणारें होतें. मात्र स्वामीचें आचरण सर्वथैव निष्कलंक असून, वरील वस्तूंचा उपयोग केव्हांही असन्मार्गाकडे झालेला नाहीं, आणि स्वामीनें आपल्या पैशाचा अगर वजनाचा उपयोग अनीतीकडे केव्हांही केलेला नाहीं, हें नेहमीं ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. युद्धप्रसंगीं स्वामी पेशव्यांस प्रासादिक पोपाख पाठवी. त्यांस तो वज्रकवच ह्मणे, आणि ते घालून लढाईस जावें, असें स्वामी सांगे.

स्वामीच्या योग्यतेसंबंधानें रा. राजवाड्यांचा अभिप्राय, कठोर शब्द-योजना वगळल्यास, सारांशानें निर्विकार मनास पटण्याजोगा आहे. ज्या पुरुषाविषयीं सर्व प्रमुख राष्ट्राची पूज्यबुद्धि होती, त्याची अप्रयोजक शब्दांनीं निर्भर्त्सना करणें योग्य नाहीं[1]. आज आपणास काय वाटतें या

---

१. टीप. असाच अभिप्राय या विषयावर रणकंदन माजलें तेव्हां मीं २४८-१९०१ च्या सयाजीविजयांत प्रसिद्ध केला होता. रा. आठल्ये यांनीं स्वामींची तरफदारी, ता. ३, २४, व ३१ जानेवारी १९०५ च्या केसरीच्या अंकांत केली आहे.

पेक्षां तत्कालीन लोकांस स्वामीबद्दल काय वाटंत होतें तेंच जमेस धरिलें पाहिजे, असें रा. आठल्ये ह्मणतात तें वास्तविक वावगें नाहीं. परंतु तत्कालीन समाजाची साधूंविषयीं भावना कशा प्रकारची होती याचें विवेचन वर केलेंच आहे. ब्रह्मेंद्र स्वामीच्या मृत्यूनंतर चार पांच वर्षांनीं एक गोसावी ताराबाईच्या व बाजीराव अमात्याच्या मदतीनें धावडशीची गादी बळकावूं पाहत होता. परंतु तो राजद्वारीं फजित पावला [पा. ब्र. स्वा. च. पृ. १३३–१३४]. स्वामीच्या पश्चात् आंगऱ्यांनीं स्वामीचे गांवास उपद्रव केलेला रोकून तो तावडतोब बंद करण्यासाठीं शाहूनें एक सणसणित आज्ञापत्र तुळाजी आंगऱ्यास लिहिलें [ब्र. च. पृ. १२९.] त्यावरून शाहूची स्वामीवरील निष्ठा चांगली व्यक्त होते. मानाजी आंगरेही स्वामीस चांगला मानीत होता, [खं. ३ ले. ३२१]. संभाजी आंगरे याचें मत तशाच प्रकारचें होतें. (खं. ३ ले. २७३). अशा अनेक व्यक्तींचा पूज्यभाव दाखविणारीं अनेक पत्रें आहेत. बाजीरावाची तर स्वामींवर पूर्ण भक्ति होती. (ब्र- च. ले. २८, २९ ।३२, ११९). वसई काबीज करितांना स्वामीच्या प्रोत्साहनाचा आपणास केवढा पाठिंबा मिळाला, त्याचा उच्चार चिमाजी आपानें अनेक वार केलेला आहे [ब्र. च. ले. २९१,५२]. नानासाहेब पेशवेही स्वामीस वचकून होता, (ब्र. च. ले. ६८४, ७२, १५८, १६९, २९०, २९१, खं. ३ ले. १२१, ६७); त्याचीं व स्वामीचीं वरील कित्येक पत्रें उपरोधिक आहेत, त्यावरून त्यांच्या मनोभावनेचा अंदाज करितां येतो.

आंगऱ्याच्या कुटुंबांत स्वामींनें कलह वाढविले (रा. राजवाडे), अगर, उलट पक्षीं आपसांतील कलह मोडून राष्ट्रहिताच्या कामीं सर्वांनीं एकजूट व्हावें असा स्वामीचा अव्याहत प्रयत्न होता, (रा. आठल्ये), हे दोनही पक्ष सत्यास धरून नाहींत. राष्ट्रीय व्यवहारांची जाणीव स्वामीस नव्हती हें वर सांगितलेंच आहे. व्यावहारिक उलाढाल्या करून

आपली व आपल्या शिष्यांची बडेजाव वाढविण्याचा स्वामीचा खटाटोप होता. अशा उलाढाल्या करितांना कांहीं प्रसंगीं भांडणें लागत, व कांहीं भांडणें मिटत, पण तो स्वामीच्या बुद्धिपुरःसर खटपटीचा परिणाम नव्हे. शाहूच्या दरबारांत उघड उघड दोन विरुध्द पक्ष सदैव कायम होते. त्यांपासून राज्याची हानि होते ही गोष्ट स्वामीस कळती तर, त्यानें आपल्या वजनाचा उपयोग ते मिटविण्याकडे केला असता. परंतु आलेल्या संधीचा उपयोग करून पैसा मिळवून देवस्थानांचा बडेजाव वाढवावा, आणि त्या वेळच्या समजुतीप्रमाणें धार्मिक कृत्यें करावीं, यापलीकडे राज्याचें चिरंतन कल्याण कशांत आहे हा विचार स्वामीस शिवला नाहीं; आणि तशी त्याच्यांत पात्रताही नव्हती. त्याच्या पत्रांचीं कितीही पारायणें केलीं किंवा त्याच्या शब्दांची कितीही ओढाताण केली, तरी त्यांजपासून वरील अर्थ निष्पन्न होत नाहीं. मुद्दाम कुटुंबांतील तंटे त्यानें वाढविले नाहींत आणि असे तंटे मिटविण्याचे उपदेशपर समजुतीचे चार शब्द त्यानें लिहिले म्हणून तेवढ्यांवरून राज्यांतील दुही मोडण्याचा त्यानें प्रयत्न केला असेंही होत नाहीं. (ब्र.च.ले.३२५). आंगऱ्याचे घराण्यावर स्वामीचा लोभ होता हें खरें. परंतु तसा लोभ पुष्कळांवर होता, आणि विनाकारण राज्याचे विरुध्द जाण्याचें स्वामीस प्रयोजन नव्हतें. सर्वांशीं प्रेम ठेवतील तरच त्यांचें साधुत्व कायम राहिल. स्वामीस पैशाचा लोभ होता तो केवळ तत्कालीन धर्मसमजुतीचा परिणाम होय. स्वतः असें त्यास कांहींच कर्तव्य नसतां त्यानें असा लोभ ठेविला हेंच आश्चर्य. 'स्वामी देवालयें, वापी, कूप, तडागें, झाड झाडोरा लावतात हे कीर्ति अक्षय करिजेती. यापेक्षां उत्तम काय आहे ? आम्हांस या गोष्टीचा बहुतसा संतोष आहे, (ब्र.च.ले.१) असें शाहू लिहितो. त्यावरून स्वामी म्हणजे त्यावेळचें पब्लिक वर्क्स् खातें असें मानण्यास हरकत नाहीं. सारांश, ऐतिहासिक

दृष्टीनें स्वामीच्या चरित्राची व त्याच्या योग्यतेची जरूर तितकी चर्चा येथवर केली आहे. ज्याच्या त्याच्या भावनेप्रमाणें प्रत्येक व्यक्ति किंवा वस्तु त्यास भिन्न दिसणार; तथापि निर्विकार बुध्दीनें स्वामीचे एकंदर कागद वाचले म्हणजे वरच्यासारखा जो ग्रह होतो तोच येथें नमूद केला आहे. हल्लीं धावडशी संस्थानाकडे खालील गांवें आहेत. साताऱ्याचे वायव्येस सहा मैलांवर धावडशी येथें स्वामीची समाधि व भार्गवरामाचें मंदिर असून तीन लहान तळीं आहेत. अनेवाडी व वीरमाडें हे दोन गांव साताऱ्याचे उत्तरेस दहा बारा मैलांवर कृष्णेच्या नजिक आहेत. वीरमाडें येथें कृष्णेस घाट असून याच घाटावर गुहेंत स्वामी समाधि लावी. याच ठिकाणीं त्याचें देहावसन झालें. पुरंदर तालुक्यांत राजेवाडी स्टेशनापासून ईशान्येस आठ मैलांवर माळशिरस म्हणून गांव आहे, तेथील घाटमाथ्यावर श्रीभुलेश्वराचें हेमाडपंती मंदिर स्वामीनें बांधिलेलें आहे. जवळच पिंपरी गांवीं स्वामीचें वाघेश्वर मंदिर आहे. शिवाय फलटण संस्थानांत रावडी, रत्नागिरी जिल्ह्यांत देवाचें गोठणें, डोरलें व महाळुंगें हे गांव धावडशी संस्थानाकडे चालतात.

भुलेश्वर मंदिरास माळशिरस गांव शाहूनें दिला. (ब्र. च. पृ. ९३), हें मंदिर स्वामीनें स. १७३७ त बांधिलें. तुकोजीराव होळकरानें या देवालयाचा जीर्णोद्धार केला. देवालयाच्या बांधणीचा वृत्तान्त स्वामीचा पत्र व्यवहार ले. १३३ यांत चिमाजी आपानें दिला आहे. ब्रह्मेन्द्रस्वामीस निरनिराळे लोक प्रौढ विशेषणांनींयुक्त असे मायने लिहीत त्याचे मासले पाहण्यालायक आहेत. [ब्र. च. ले. २००-२०२].

राष्ट्रीय दृष्टीनें स्वामीच्या उद्योगाचा मराठशाहीशीं निकट संबंध येत असल्यामुळें, त्याची वरील हकीकत राष्ट्रीय इतिहासांत मुद्दाम एवढया विस्तारानें द्यावी लागली आहे.

प्रकरण अकरावें.

वसईचा अपूर्व संग्राम.

मार्च १७३७—म १७३९.

कोंकणांतील व्यहारांशींच पोर्तुगीझ युध्दाचा संबंध आहे. तेव्हां बाजीरावाच्या उत्तरेकडील मोहिमांस आरंभ करण्यापूर्वीं कोंकणांतील व्यवहार एकदांचे उरकून टाकणें सोयीचें दिसल्यामुळें या वसईच्या प्रकरणाचीच हकीकत अमोदर देण्यांत येत आहे.

१ भूगोलिक व राजकीय पारीस्थिति.—पश्चिम-किनाऱ्यावरील कोंकणचा भाग शिवाजीच्या स्वराज्याचा केवळ पाया होता. गोब्राह्मण-प्रतिपालनाचें ब्रीद धारण करून शिवाजीनें स्वधर्माची व स्वराज्याची स्थापना केली; आणि तेच उद्देश तडीस नेण्याचें काम शाहू

व त्याच्या पेशव्यांनीं हातीं घेतलें, हा प्रकार वारंवार स्पष्ट करण्यांत आलाच आहे. पोर्तुगीझ लोकांनीं पश्चिम किनाऱ्यावर धर्मसंबंधांत कसा जुलूम चालविला होता त्याचेंही वर्णन पूर्वीं मराठी रियासतींत व ब्रिटिश रियासतींत ठिकठिकाणीं आलें आहे. सावंतवाडीकर भोसले, आंगरे, प्रतिनिधि, कोल्हापुरचे अमात्य वगैरे अनेक सत्ताधीशांचा संबंध कोंकणाचे कारभारांत येत होता. ब्रह्मेंद्रस्वामीकडून सीदी व पोर्तुगीझांचा पाडाव करण्याविषयीं शाहूच्या व सरदारांच्या मागें कशी टोंचणी होती हें सीदीच्या युद्धांत सांगितलेंच आहे. जंजिऱ्यावरील मोहिमेनें थोडाबहुत कार्यभाग झाला; त्या पुढचा कार्यभाग राहिला तो चिमाजी आपानें स. १७३९ त वसई काबीज करून पुरा केला. मराठशाहीच्या एकंदर राज्य प्रकरणांत शौर्य, स्वराष्ट्रप्रेम, संघशक्ति इत्यादि उदात्त गुणांचें निदर्शन करणारे जे अनेक प्रसंग घडलेले आहेत, त्यांत वसईच्या युद्धाची प्रामुख्यानें गणना असून, त्याचीं वर्णनें पुष्कळांस अवगत असल्यामुळें येथें सर्व वृत्तान्त साद्यंत देण्याची जरूर नाहीं. सारांशरूपानें तो भाग सांगितला म्हणजे पुरे आहे. रा. ब. पारसनिसांनीं ब्रह्मेंद्रस्वामीच्या चरित्रांत या युद्धाचें वर्णन विस्तारानें दिलें आहे.[1]

१ आधार–मुख्य, का. स. साष्टीची ब; पे. द. खं. ४, का. सं. शा. म. ब, तीन शकावल्या; पा. कृ. ब्र स्वा. च. ले. ३७, ३९, ४०, ४७, ४९-५१, ५३, ५४, ५८, ११९, १२०; रा. खं. ३ ले. २७, १६७-१६९; का. सं. प. या. ले. ४५, ५५-५६ व. ४३९, शेवटचें गहत्त्वाचें; खरे कृ. ऐ. ले. सं. भा. १ ले. १; ग्रँट् डफ्, डॉ. कुन्हाचें ऑरिजिन ऑफ् बॉम्बे; फॉरेस्टचे निवडक कागद; डॅन्व्हर्सचा पोर्तुगीज इतिहास व अंडरसनचें इंग्लिश. अं १ च्या खुणेचे लेख एकाच्याच नकला आहेत.

स. १७२५ च्या आक्टोबर तारीख १५ पासून स. १७३२ च्या जानेवारी ता. २३ पर्यंत साल्दाणा ड गामा व स. १७३२ एप्रिल ता. २६ पासून स. १७४१ पावेतों पीड्रो मास्करीना कोंटड सांडो मिल, हे दोघे हिंदुस्थानांतील पोर्तुगीझांचे मुख्य प्रतिनिधि होते. त्यांत पश्चिम किनाऱ्यावरील सर्व माठेमोठीं स्थळें हातचीं घालविलण्याचें दुर्दैव दुसऱ्याचे वांट्यास आलें. या दरम्यान खालील इसम वसईस किल्लेदार असून त्यांजकडे साष्टी वगैरे प्रांताच्या बंदोबस्ताचें काम होतें:—

लुई बोतेलो ता. ८-५-१७३४ पासून

आंटोनिया कार्डीम—२३-५-१७३७

पीड्रो ड मेलो,—मे १७३८, ठाण्याचे हल्ल्यांत मृत्यु, ४-१२-१७३८.

सिल्व्हेरा मेनेझीस,—नेमणूक ४-१२-१७३८, वसईचे हल्ल्यांत मृत्यु.

डिसोझा पेरीरा,—मे १७३९. यानें चिमाजीआपास शरण जाऊन तह केला.

या युद्धास वसईच्या संग्रामानें महत्त्व आलें असलें, तरी त्यांत अनेक निकराचे युद्धप्रसंग घडून आले आणि तें कैक वर्षे चालू होतें. खरें ह्मटलें तर स. १७३१ तच युद्ध सुरू झालें आणि तें स. १७४१त संपलें. परंतु स. १७३७ पावेतों त्याची तीव्रता अल्प प्रमाणावर असून, मधून मधून सलूखाचें बोलणें चालू होतें. स. १७३७ च्या मार्चांत मराठे लोकांनीं अचानक छापा घालून ठाण्याचा किल्ला काबीज केला, तेव्हां उभय पक्षांचें युद्ध निकरानें सुरू झालें, आणि स. १७३७ ची एक व स.१७३९त दुसरी, अशा दोन दांडग्या मोहिमा होऊन साष्टीकडील सर्व प्रदेश काबीज झाल्यावर निकालाच्या तहानें प्रकरण संपलें.

भूगोलिक परिस्थितीची फोड केल्याशिवाय पुढील मोहिमा व हालचाली समजणार नाहींत. विशेषतः पूर्वीचे जलमार्ग व पादपथ आगगाड्या,

पूल वगैरेंनीं आतां सर्वस्वी बदलून गेले आहेत. हल्लींच्या रियासतींत नवीन पूरण घातल्यानें बेटें व खाड्या यांचें पूर्वस्वरूप सर्वथा पालटून गेलें आहे. सबब चौलपासून दंमणपर्यंतच्या जेवढ्या जल-भू-प्रदेशांत युद्ध चाललें, त्यांतील त्या वेळचीं बेटें, खाड्या, किल्ले, माऱ्याच्या जागा व हमरस्ते दृष्टीसमोर असल्याशिवाय त्या वेळचीं वर्गनें चांगलीं समजत नाहींत. पश्चिम किनाऱ्याचा मोठासा नकाशा समोर ठेवल्यास कांहीं अल्प बोध होईल. अलीबागचा किल्ला कुलाबा व त्यापुढील खांदेरी उंदेरी बेटें सोडून, उत्तरेकडे येऊं लागलें म्हणजे, मुंबईच्या जवळ अनेक लहान मोठीं बेटें लागतात. खाड्या व समुद्र यांच्या योगानें यांस बेटांचें स्वरूप आलें आहे. पहिलें मोठें बेट मुंबई. त्याच्या थेट पूर्वेस करंजें. करंजाचे उत्तरेस प्रथम लहानसें घारापुरी बेट लागतें, तें सोडून पुढें जातांना तुरंबें (ऊर्फ ट्रांबे) बेट आहे. मुंबईस लागूनच उत्तरेस वांद्रा बेट होतें. बांद्र्याजवळूनच एक भली मोठी रुंद खाडी पूर्वेस जाऊन ठाण्याच्या खाडीस मिळते. ही ठाण्याची खाडी ह्मणजेच मुंबईचें उत्कृष्ट बंदर होय. वांद्रें सोडल्यावर साष्टी बेट लागतें, त्यांत सासष्ट गांव असल्यामुळें त्यास साष्टी हें नांव पडलें. हें बेट दक्षिणेस चिंचोळें असून उत्तरेस रुंद व वसईच्या खाडीनें मर्यादित आहे. ही खाडी वसईपासून वर जाऊं लागल्यास थोडी बहुत वर्तुलाकार होऊन ठाण्यावर येते. ठाण्याचे उत्तरेस या खाडीला एक फांटा फुटून कल्याणावर जातो, तीच कल्याणची खाडी होय. ठाणें हेंच त्या वेळचें साष्टींतलें मुख्य ठिकाण. कल्याणचीच खाडी भिंवडीवर जाते; आणि खाडीच्या पलीकडे कांबें म्हणून ठिकाण लागतें. तुरंब्याच्या पूर्वेस पनवेल खाडीच्या मुखाशीं बेलापुर येथें नाक्यावर किल्ला होता. ठाण्याजवळ खाडीच्या पलीकडे अणजूर, कळवें वगैरे गांव असून, याच गांवच्या पाठारे नाइकांनीं पोर्तुगीझांच्या जुलमास कंटाळून पेशव्यांकडे दाद मागितली. वांद्र्यापुढें पार्ल्याच्या पूर्वेस मरोळचें ठाणें त्या वेळीं मजबूद

होतें. अंधेरीपासून वसईपावेतोंच्या पश्चिम किनाऱ्यानें लहान मोठीं अनेक बेटें आहेत. गोरेगांवच्या पश्चिमेस वेसाव्याचा किल्ला होता. त्याचे पुढें मालाड. मालाडचे इनामदार सरदेसाई अंताजी रघुनाथ व रामचंद्र रघुनाथ या दोघां बंधूंनीं पोर्तुगिझाविरुद्ध बाजीराव व चिमाजी आपाकडे अतिशय खटपट केली. बोरिवळीच्या पश्चिमेस व वसईच्या तोंडाशीं समोर एक लांब चिचोळें बेट असून त्यांत धारावी हें तटबंदीचें स्थळ होतें. खाडीच्या उत्तर टोंकावर वसई आहे. खाडीपासून पलीकडे वसई तालुका व त्याचे पुढें माहीम, डाहाणु व उंबरगांव हे तालुके अनुक्रमानें लागतात. वसईच्या उत्तरेस किनाऱ्यावर आगाशी हें गांव असून, त्याचे शेजारीं आरनाळा किल्ला आहे. त्यापुढें किनाऱ्यानेंच उत्तरेस गेल्यावर माहीम व केळवें हीं दोन ठिकाणें व त्याच्या पूर्वेस आंत तांदुळवाडी व ईशान्येस मनोर व अशेरगड हे किल्ले त्या वेळीं मजबूद होते. आणखी किनाऱ्यानें उत्तरेस गेल्यावर शिरगांव, तारापुर व चिंचणीं हीं बंदरें लागतात. त्यांचेपुढें डाहाणु व उंबरगांव हीं दोन बंदरें, उंबरगांव खाडीचे उत्तरभागीं नारगोळें व खतलवाड हे गांव, वसईच्या युद्धांत ध्यानांत ठेवावे लागतात. त्याचे पुढें दमण बंदर हें अद्यापि पोर्तुगीझांचेच ताब्यांत आहे. वसईच्या पूर्वभागीं कामणगड व त्याचे नजीकच राजावळी, गोखरवें, आचोळें, चिंचोटी, टकमक, मांडवी या गांवांचा उल्लेख ठिकठिकाणीं येतो. वसईजवळच खाडीवर दक्षिण बाजूस घोडबंदर म्हणून ठिकाण आहे. त्या वेळच्या हकीकती वाचतांना वरील स्थळें मुख्यतः प्रसंगानुरोधानें येतात.

तीन वर्षांच्या या युद्धांत अनेक लढाया होऊन सगळाच प्रांत मराठ्यांनीं जिंकिला. त्या सर्वांत ठाणें, माहीम, तारापुर व वसई येथील संग्राम केवळ घनघोर झाले. मराठ्यांचे सर्व मोठे सरदार दुसऱ्या मोहिमेत सामील असून, त्यांनीं व त्यांच्या हाताखालील शिपायांनीं केलेल्या

मर्दुमकी वाचून मराठ्यांच्या शौर्याचें व धाडसाचें सप्रेम कौतुक वाटूं लागतें. वास्तविक या युद्धाची निराळी हकीकत लिहिण्यापेक्षां त्या वेळचीं पत्रेंच तेवढीं वाचलीं म्हणजे पुरे आहेत. सर्व स्वारी नेटानें सिद्धीस नेण्याचें श्रेय चिमाजीआपास असून, निदान माझें धड तरी तोफेच्या गोळ्यानें वसईच्या किल्ल्यांत उडवून द्या, हे त्याचे निर्वाणीचे शब्द आख्यायिकेंत सांगतात ते सर्वथैव खरे आहेत. एक ठाण्यावर व एक वसईत असे पोर्तुगिझांचे दोन मोठे सेनापति या युद्धांत मारले गेले.

२. **युद्धाचीं कारणें.**—गंगाजी नाईक अणजूरकर हा या युद्धाचा उत्पादक आहे. त्यानें नानातऱ्हेची खटपट व साह्य करून साष्टींतील पुढारी लोकांस मराठ्यांचे बाजूस वळवून आणिलें. सन १७२० त रामचंद्र महादेव जोशी चासकर, बाजीराव पेशव्याचा मेहुणा, यानें कल्याण प्रांत जिंकून तेथें पेशव्यांचें ठाणें बसविलें. गंगाजी व त्याचे साथीदार यांनीं माऱ्याच्या जागा व गुप्त वाटा वगैरे पेशव्यांचे लोकांस चांगल्या दाखवून दिल्या. पुढें मालाडचा जमीनदार अंताजी रघुनाथ कावळे हा या खटपटींत सामील झाला. त्याचा व बाजीरावाचा पत्रव्यवहार झालेला उपलब्ध आहे.

अंताजी रघुनाथ हा मालाड येथील सरदेसाई व इनामदार असून तो मोठा शूर, धर्मशील व हिंदुधर्माचा कट्टा अभिमानी होता. साष्टी प्रांतांत हिंदूंनीं आपलीं धर्मकृत्यें प्रसिद्धपणें करूं नयेत, असा फिरंग्यांनीं हुकूम काढिला होता. अंताजी रघुनाथानें हा हुकूम आपल्या प्रांतांत अमलांत न आणितां, इतरांसही तो तोडण्यास उत्तेजन दिलें; आणि या जुलुमासंबंधानें बाजीरावाकडे फिर्याद नेली. त्यावरून फिरंग्यांनीं अंताजी रघुनाथाचें इनाम जप्त केलें आणि त्यास पकडून गोव्याच्या धर्मशासना (इन्किझिशन) पुढें नेण्याचा हुकूम केला. अंताजीनें पुण्यास पळून जाऊन सर्व वृत्तान्त बाजीरावास कळविला. तेथें वाटाघाट होऊन स. १७३१ च्या सुमारास पेशव्यांनीं छापा घालून ठाण्याचा किल्ला फिरंग्यांपासून घेण्याचा

पहिल्यानें प्रयत्न केला; परंतु तो सफल झाला नाहीं. या प्रसंगीं इंग्रजांनीं फिरंग्यांच्या मदतीस ३००लोक पाठविले होते. (Bombay Gaz,d Vole 13 P 412). नंतर अंताजी मुंबईस येऊन राहिला. त्याच्या खटपटीसंबंधानें त्यास खालील पत्र बाजीरावानें लिहिलेलें आहे.

'अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजश्री अंताजी रघुनाथ गोसावी यांसी, सेवक बाजीराव बल्लाळ प्रधान नमस्कार सु० सल्लास सल्लासीन मया व आलफ. तुम्हीं पत्र पाठविलें तें पावलें. कार्याचा मजकूर व सेनासमुदाय पाहिजे, त्याचा अर्थ विस्तारें लिहिला तो कळला; व कित्येक अर्थ राजश्री केशव लिंगोजी यांनीं विदित केला. ऐशियास कार्य करावें हें अत्यावश्यकच आहे. जागां जागां जमाव गुंतला आहे, तो मोकळा करून आणावयास पौर्णिमेची संधि अनुकूल पडत नाहीं. या करितां जमाव करून अमावास्येस कार्यभाग निश्चयरूप करावाच. जमाव व फौज तयार करीत असों. तुम्ही लागभाग, वाटा तिटा, हलेलागे, दोरेसोरे, राजश्री वासुदेव जोशी यांचे निदर्शनास आणून देणें. अतःपर कार्यकर्तव्यच. दुसरा विचार नाहीं, जाणिजे. ता. ९ रमजान.' (१३ फेब्रुवारी स. १७३३; केसरी २३-५-१९०५).

कोंकणच्या मसलतीची ही वाटाघाट कैक वर्षे चालू होती. शाहूच्या दरबारीं याचा खल झाला; आणि पिलाजी जाधव व कृष्णराव महादेव जोशी यांस बाजीरावानें कोंकणांत रवाना केलें. स. १७३० त रामचंद्र महादेव मरण पावला, तेव्हां त्याचा भाऊ कृष्णराव यास कल्याणची सुभेदारी मिळाली. पिलाजी व कृष्णराव यांनीं गंगाजी नाईक व कृष्णाजी रघुनाथ यांच्या मदतीनें भिवंडीच्या खाडीपलीकडे कांबें म्हणून ठिकाण होतें, तेथें पोर्तुगीझांशीं झुंजून त्यांचा पराभव केला (रा. २, शकावलि मे १७३०) सन १७३१ त मनोर येथें मराठ्यांनीं पोर्तुगीझांस

पुनः जिंकिलें. तेव्हां पुढें कांहीं दिवस युद्ध थांबून तहाचें बोलणें चाललें. तथापि पोर्तुगीझांचा तहाचा प्रयत्न केवळ तात्पुरता असून, बाजीरावाची चढती कळा पाहून मराठ्यांशीं जोराचा झगडा करण्याची त्यांनीं तयारी चालविली. नवीन जहाजें वगैरे बांधिलीं; लोकांवर जास्त कर बसवून जुलूम केले. स. १७३४ त त्यांनीं ठाण्यास मोठा कोट बांधण्यास सुरुवात केली. वर्ष सहा महिन्यांत तें काम संपविण्याचा त्यांचा विचार होता, परंतु स.१७३७ पावेतोंही कोट सर्व पुरा झाला नाहीं. इकडे त्यांनीं हिंदूंचा छळ सुरू केल्यानें साष्टींतील लोक भराभर मराठ्यांस सामील होऊं लागले.त्यांनीं हिंदूंचा केलेला छळ हेंच पुढील युद्धाचें मुख्य कारण होय.

मार्च ता. ३ स. १७३४ रोजीं बाजीरावानें मुंबईचा गव्हर्नर जॉन हॉर्न यास पत्र लिहिलें, आणि अंताजी रघुनाथाचीं इनाम गांवें फिरंग्यांनीं अन्यायानें जप्त केलीं त्याची चौकशी करून तीं परत देवविण्याची तजवीज करा, असें सांगितलें. 'आम्हांस या कामगिरींत पडतां येत नाहीं,' असा मुंबईचे गव्हर्नरानें बाजीरावास जबाब पाठविला. त्यानंतर बाजीराव व अंताजी हे फिरंग्यांवर स्वारी करण्याच्या खटपटीस लागले. बाजीरावानें अंताजीस लिहिलें कीं, 'तुम्हीं लिहिला मनसुबा बहुत उत्तम. तरी तुम्ही बहुत बहुत जलदीनें पळाचाही विलंब न लावतां हुजूर येणें. विचार करून टाकोटाक तेचक्षणीं तुमची रवानगी करूं,' (ता.२७मे१७३४). अंताजी हा मोठा दूरदर्शी पुरुष होता. अर्नाळ्याचा मजबूद किल्ला वैतरणेच्या कांठीं होता, तो पहिल्यानें हातीं आल्यास, गोव्याहून येणाऱ्या फिरंग्यांच्या सैन्यास प्रतिबंध करतां येईल अशी सूचना अंताजीनें केली, आणि तोच किल्ला मराठ्यांनीं प्रथम घेतला.(Bombay Gezatteer). चिमाजीआप्पा एका पत्रांत अंताजीस लिहितो. 'तुम्ही फिरंगी यांचे परम शत्रु आहां हें फिरंग्यांस फारच असह्य. यास्तव त्यांचे हद्दीपासून चार पांच कोसांवर

दूर राहणें. बेलापुरचें राजकारणही राखून ठेवणें.' (पु.बा.जोशी— केसरी, २३-५-१९०५). अंताजीच्या खटपटीस मदत म्हणून बाजीरावानें लिहिलेलीं पत्रें स.१७३५चीं खं.६ले. १०१-०२ चीं आहेत.

इतक्यांत आंगऱ्यांचे कुटुंबांत कलह लागून मानाजी व संभाजी यांचें युद्ध जुंपलें. त्यांत पेशव्यांनीं मानाजीचा पक्ष धरून संभाजीनें पोर्तुगीझांची मदत घेतली. बाजीरावानें खंडोजी माणकर खरवलीकर व शंकराजी केशव फडके यांस मानाजीच्या मदतीस पाठविलें. गंगाजी-नायकाप्रमाणेंच या दोघांचा संबंध साष्टीच्या युद्धाशीं विशेष आहे.

३. **पहिली मोहीम, ठाणें व साष्टी काबीज,**(मार्च–जून स.१७३७). संभाजी आंगऱ्यास मदत करून पोर्तुगीझांनीं मानाजीचा पाडाव आरंभिला, येणेंकरून गंगाजी नाईक व अंताजी रघुनाथ यांच्या खटपटीस पुण्याचे दरबारीं जोर आला. स.१७३४ पासून ठाण्याचा कोट पोर्तुगीझ बांधीत होते. तें काम अलीकडे त्यांनीं नेटानें पुरें करण्याचा उद्योग आरंभिला. सबब कोट पुरा होण्यापूर्वींच ठाण्यावर स्वारी करून साष्टी बेट जिंकून घ्यावें असा बेत बाजीरावानें ठरविला, आणि स.१७३७ च्या उन्हाळ्यांत ही मोहीम करावी असें बापूजी श्रीपत, वासुदेव जोशी व मोरशेट यांच्या सल्ल्यानें चिमाजीनें ठरविलें; तयारी करण्यास शंकराजी केशव फडके यास हुकूम केला, आणि पुण्यास भवानीचा गोंधळ घालून तेथें लोक जमवून निरनिराळीं कामें त्यांस वांटून दिलीं. शंकराजीपंत मुख्य, गंगाजी नाईक वसईकडे, खंडोजी माणकर साष्टीकडे, असे सरदार नेमण्यांत आले. पुढें रामचंद्र हरि पटवर्धन व रामचंद्र महादेव जोशी व खंडोजी माणकर यांनीं एक हजार लोक कल्याणास जमविले. त्यांस नारायण जोशी, रामचंद्र जोशी, अंताजी रघुनाथ वगैरे आणखी आपापल्या लोकांसह सामील झाले. या सर्वांनीं रात्रीचे चोरून छापे घालून ता.२७मार्च १७३७ रोजीं ठाण्याचा किल्ला काबीज केला. चिमाजीआपानें बदलापुरचे मुक्कामीं ठाण्याच्या तोफा ऐकिल्या. लगेच

धावत येऊन पाहातां सर्व लोकांनीं खाडीपलीकडे जाऊन बुरूज काबीज केल्याचें वर्तमान त्यास समजलें. त्यावरून त्या बुरुजाचें नांव फत्तेबुरूज असें ठेविलें. नंतर शंकराजी केशव, मोरोजी शिंदे, चिमणाजी भिवराव वगैरे सरदार चिमाजी आपास येऊन मिळाले, आणि चिमाजीनें साष्टींत प्रवेश केला. नारायण जोशी यानें पारसिक घेतलें व बेलापुरास मोर्चे लाविले. नारायणजी व गोपाळजी नाइकांनीं धारावीचें ठिकाण हस्तगत केलें. नंतर वसईला मोर्चे लावून तो किल्ला हस्तगत करावा असा विचार चालला; परंतु तो बेत सोडून उत्तरेस आगाशीजवळ अर्नाळा हा किल्ला आहे तो शंकराजी केशव, चिमणाजी भिवराव व गंगाजी नाईक यांनीं काबीज केला. इतक्यांत इकडे मांडवी (वसई तालुक्यांत) कुळवाडी, टकमक, वेसावें, काळदुर्ग (ता. माहीम), मनोर व बेलापुर इतकीं ठिकाणें पहिलेच वर्षी साष्टीबरोबर मराठ्यांकडे आलीं. वसईवरही हल्ला चढविला असता तर तेंही ठिकाण अनायासें त्यांच्या हस्तगत झालें असतें, वसईचा बंदोबस्त त्या वेळीं कांहींच नव्हता, असें पो० च्या लेखांत आहे. परंतु वसईच्या आंतील स्थितीचा अंदाज मराठ्यांस मुळींच न लागल्यामुळें त्यांनीं तो प्रयत्न या वेळीं केला नाहीं. पर्जन्यकाळ आला, तेव्हां शंकराजीपंत, मोरोजी शिंदे, व गंगाजी नाईक यांस वसईवर, खंडोजी माणकर, रामाजीपंत यांस ठाण्यास, नारायण जोशी यास बेलापुरास व विठ्ठलपंतास (विठ्ठल शिवदेवास ?) मनोर येथें, याप्रमाणें बंदोबस्तास मंडळी ठेवून चिमाजी पुण्यास आला. (१ जुलै १७३७).

पावसाळ्यांतच वसईवर चढण्याचा शंकराजीपंत व गंगाजी नाईक यांनीं उद्योग केला. बाजी भिवराव व रामचंद्र हरि पुण्याहून आले, परंतु तो प्रयत्न सिद्धीस गेला नाहीं. त्यानंतर सुमारें दीड वर्षपावतों कोंकणच्या कार्यभागाकडे मराठ्यांस जोरानें लक्ष घालतां आलें नाहीं. स. १७३७ च्या अखेरीस व पुढील वर्षाच्या आरंभीं पोर्तुगीझांनीं ज्यास्त तयारी करून

मराठ्यांशीं झुंज आरंभिलें. केळवेमाहिमास शंकराजी केशव फडके होता, त्यानें तीं ठिकाणें सोडूनसुद्धां दिलीं हें वर्तमान बाजीरावास समजतांच त्यास फडक्याच्या नामर्दपणाचा त्वेष आला आणि रामचंद्र हरि पटवर्धन यास फौज देऊन त्यानें कोंकणांत पाठविलें. यासंबंधानें ता. ९ नोव्हेंबर स. १७३७ रोजीं बाजीरावानें रामचंद्र हरीस लिहिलेल्या पत्रांत खालील मजकूर आहे, (ब्र.च.पृ.७६). ' फिरंग्यांचें आरमार खांदेरीच्या बाऱ्यावर आलें ही खबर अगजूरकरांनीं शंकराजी केशव यांस लिहिली. त्यावरून त्यांनीं सलाबत खाऊन, केळवें माहीम येथील लोक उठवून माघारे नेले, गनीमाची सलाबत वाढविली. ऐशास वसई, आरनाळा आदिकरून लोकांचें सामान जसें तसें नाहीं. नामांकित माणूस किती! आणि गनीमाची सलाबत खातात ! यावरून त्यांचे व त्यांजवळील लोकांचे मर्दुमीच्या तारिफा काय कराव्या ! असो न व्हावें तें झालें. अतःपर गनीमावरी सलाबत चढवून केळवे माहीम स्थळें जबरदस्तीनें घेतलीं, तरीच त्या लोकांची व सरदारांची शाबास. नाहीं तरी पैका खाऊन नाचीज होतो. तुम्हांस रवाना केलें तें सांगून रवाना केलें. साडे बत्तीसशें माणूस केळवें माहीमच्या कार्यभागास तुम्हांकडे नेमिलें आहे. सरदारही तुमचे स्वाधीन आहेत. रा. महादाजी केशव यांनीं शंकराजीपंताजवळ जावें, वरकड सरदारांनीं तुमचे आज्ञेप्रमाणें चालावें, ऐसें कित्येक शंकराजी केशव यांस फजीत करून लिहिलें आहे. तरी तुम्ही सदरहू साडेबत्तीसशें माणसांनिशीं लगट करून केळवेंमाहीम हस्तगत करणें. झुंज भांडणाचे प्रसंगीं कित्येक माणूस सलाबत खाऊन पळून जातात, ऐशास लाखों रुपये खर्चून लोकांस द्यावे आणि प्रसंगीं पळ काढतील त्या पाजींचा मुलाहिजा काय ! साहेब काम करतील त्यांचें उर्जित करीतच आहों. ज्या ज्या वाटा पळून जावयाच्या आहेत तेथें चौक्या ठेवून पळतील त्यांस धरून परिछिन्न डोचकीं मारणें. सरदार अगर प्यादा न म्हणणें. विना एखाद दुसरा

सरदार, अगर परदेशी कानडे मारल्याविना माणूस भय धरून वर्तणार नाहीं. यास्तव हेच परवानगी जाणून पळयांचें पारपत्य करणें. फिरंग्यांच्या लोकांनीं वारें घेतलें आहे. तुम्हांवरही तोंड टाकतील. त्यांस जपून एक वेळ कापून काढणें म्हणजे तेही बलखुद राहतील. जाणीजे.'

४. **दुसरी मोहीम**, (स. १७३८ नोव्हेंबर—जून, १७३९).—तथापि एवढ्या तयारीनें काम भागलें नाहीं. स. १७३८ त मराठ्यांनीं विशेष पराक्रम केल्याचें आढळत नाहीं. यावरून त्या सालीं पोर्तुगीझांचीच बहुतेक सरशी होती. शिवाय त्याच वेळीं सर्व सरदार व मराठ्यांच्या फौजा भोपाळचे माहिमेंत निजामावर गुंतल्या होत्या. सन १७३८ च्या पावसाळ्यांत बाजीराव सातान्यास आल्यावर पो० वर जंगी मोहीम करण्याचें सर्वानुमतें ठरून सर्व मोठमोठे सरदार तिकडे पाठविण्यांत आले, आणि पावसाळा संपल्यावर १७३८ च्या नोव्हेंबरांत जोराजी मोहीम सुरू झाली. या मोहिमेचें आधिपत्य चिमाजीआपानें स्वीकारिलें आणि सहा महिने सारखा फिरत राहून आणि सर्वांकडून व्यवस्थित कामें घेऊन मोठ्या नेटानें व निश्चयानें सहा महिन्यांचे आंत त्यानें हें काम शेवटास नेलें. दमणपासून तों दीव पावेतों तमाम किनाऱ्यावर व मध्यभागीं सर्व नाक्यांवर फौजा ठेवून जेथें जेथें शत्रु असतील, तेथें त्यांचा नाश करावयाचा उद्योग चिमाजीनें आरंभिला. सर्वांवर नजर ठेवीत तो ठिकठिकाणीं स्वतः फिरत होता. तिकडे याच वेळेस गोव्यावर व्यंकटराव घोरपडे यानें स्वारी केली, तेणेंकरून पो० चा अगदीं नाइलाज झाला, आणि वसईकडे त्यांस मदत पाठवितां आली नाहीं.

माहीमचा घोर संग्राम.-प्रथम माहीमवर मोहीम सुरू झाली. तेथील हल्ल्यांत ज्या मर्दुमकी मराठ्यांनीं गाजविल्या, त्यांचें वर्णन १३ डिसेंबर १७३८ च्या पत्रांत वासुदेव जोशी व रघुनाथ हरी यांनीं चिमाजीस लिहिलेलें आहे तें असें– ' रामचंद्र हरि व महादाजी केशव यांनीं

माहिमास मोर्चे लाविले होते. गनीम इंग्रज, फिरंगी, व हबशी ऐसे एकत्र होऊन दोन तीन दिवसांत शंभर गलबतें भरून मदत माहीम केळवें येथील कोटामध्यें गेले. गनीम भारी जाला, याजकरितां येथून राउतांचा व लोकांचा उपराळा करावयाचा तो करीतच होतों. माहिमास मोर्चे उत्तरेकडे लागले होते. दक्षिणेकडे केळवें अंग मोकळें होतें. तिकडून गनीम कोटामध्यें जात. त्यास केळव्याकडील तर्फेस सात आठशें माणूस घेऊन ता. १० रोजीं रामचंद्रपंत चालोन गेले. गनीमाचे २५।३० माणूस मारिले. इकडील एक राऊत पडला, एक दोन घोडीं जखमी झालीं. त्याउपरी काल गनीमानें संधि पाहून दीड दोन हजार माणूस मोर्च्यांवर चालून घेतलें. एकच वेळेस तिहीं मोर्च्यांवर हल्ला केला. कोटावरून तोफांचा मार जबरदस्त केला. मोर्चे जळावयास लागले. लोकांस बाहेर निघोन हत्यार करावयास जागा नाहीं. तेव्हां रामचंद्रपंत, अमरसिंग शिर्के वगैरे दहा पंधरा राउतांनीं घोडीं घालून गनीमाचे दहा पंधरा माणूस मारिले. रामचंद्रपंतांनीं खुद्द दोघे ठार केले आणि गनीम फिरविला. ते समयीं रामचंद्रपंताचे उजव्या हातास गोळी लागली. हातची तलवार सुटून गुडघ्यास लागली आहे. ऐसें होतांच मशारनिल्हे फिरले, त्याबरोबर गनीमानें मोर्चे काबीज केले. आमचे लोकांचा धीर सुटोन निघाले. महादाजी केशव, वाघोजी खानवीलकर, राजबाराव बुरोडकर, चिंतो शिवदेव, जनार्दन हारि व गणेश हारि कारकून दि॥ महादाजी केशव, व धोंडोपंत, विठ्ठल शिवदेव याचा भाचेजांवई, वगैरे लोक मोर्चांत होते. त्यांस निघावयास फुरसत न होऊन तेथेंच झुंजोन कामास आले. अजमासें दोनशें माणूस कामास आलें व जखमी शंभरापर्यंत. बाजीरावाची निर्भत्सना सहन न होऊन जिवावर उदार होऊन लढतांना ही मंडळी कामास आली. लोकांनीं धीर सोडला आहे, गनीम हांवभरू झाला आहे, ऐसें असोन अवघ्यांस दील दिलासा देऊन, मोर्चे कायम करून, गनी-

मास बरासा नतीजा द्यावा, हे उमेद धरोन राहिलों आहों. अर्नाळा व बहादरपुरा येथील खबरदारी शंकराजी केशवास, धारावी ठाण्याची खंडोजी माणकरास, अशेरीची दत्ताजी मोरेश्वरास, बेलापुरची नारायण जोशी यास, व कल्याण भिवंडीची बरवोजी तापकीर यास, येणेंप्रमाणें खबरदारी घेण्यास सत्वर लिहून पाठविणें. जागोजाग आपले लोकांनीं दहशत खादली आहे. त्यास स्वामींकडून उपराळा जाल्याविना लोकांस अवसान चढोन गनीमास नतीजा पोंचत नाहीं. तरी स्वामींनीं सहस्र कामें टाकून जरूर जाणोन राऊत पाठवून तेथील स्थलांचा उपराळा होय ते गोष्ट केली पाहिजे. दमण प्रांतीं आजपर्यंत आमची स्वारी गेली नाहीं, तरी त्या प्रांतीं स्वारी पाठवून, मुलूख मारून ताराज करून गुरें ढोरें कुळें डाळें धरून आणावीं, तेणेंकरून शह बसोन गनीमाचा ओढा तिकडे पडेल. इतक्या गोष्टी स्वामींचें येणें नासिक प्रांतीं जालिया होतील. सबब अगत्य नासिक प्रांतीं आलें पाहिजे. मुलकाचा सत्यानाश दमण प्रांतीं करावा. एखादे जागां गनीम गांठून कापून कढावा, ह्मणजे आपली सलाबत वाढेल. हे विज्ञापना. ' पुढें त्याच महिन्यांत माहीम काबीज झालें.

हें पत्र चिमाजीस खानदेशांत पोंचलें. त्यावरून बाजीरावास सोडून चिमाजी ताबडतोब साष्टींत आला. त्यापूर्वीच होळकर, शिंदे वगैरे सर्व मोठमोठ्या सरदारांस त्यानें कोकणांत पाठविलें होतें. इकडे वासुदेव जोशी माहिमास वरील पत्र लिहित असतांच जनरल पेड्रो मेलो यानें ठाण्यावर अचानक हल्ला केला. (६–१२–१३८), त्या वेळीं मल्हारराव होळकर तेथें होता. हल्ला यशस्वी न होतां स्वतःच पेड्रो मेलो मारला गेला. तेणेंकरून कच खाऊन पो० वसईस माघारे गेले. तेथें जनरल मेनेझिसनें पो० फौजेचें आधिपत्य धारण केलें, आणि त्याच संधीस मराठ्यांची नवीन फौज जंगी तयारीनें कोकणांत घुसल्यानें, पोर्तुगीझांचा

धीर सुटला. चौल, वसई व दमण, एवढयांचा बचाव करून बाकीचीं ठिकाणें सोडून देण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. परंतु सोडून देण्याची गोष्टच नव्हती. मराठयांनीं ताबडतोब सर्व ठिकाणें लढून काबीज केलीं. मराठ्यांचे बहुतेक नामांकित सरदार या वेळीं युद्धास आले होते.

तारापुरचा हल्ला.—जानेवारीच्या १५ तारखेनंतर संग्राम सर्वत्र सुरू झाला. दोन आठवड्यांचे आंत माहीम, केळवें, शिरगांव, तारापुर, डाहाणू, नारगोळ खतलवाड व अशेरी हीं ठिकाणें मराठ्यांनीं काबीज केलीं (ब्र-च-ले. ५०). तारापुरचा संग्राम फार शिताफीचा झाला. त्याचें वर्णन चिमाजीनें ब्र० स्वामीस लिहिलें आहे. (ले. ४९). ' चार पांच सुरुंग मल्हारबाकडून तयार झाले. तसेच हुजुरातच्या सुरुंगाचे तीन फांटे एकाचे एक कुसाखालीं नेले. तसेंच यशवंतराव पवार यांज-कडील एक तयार झाला. राणबाकडील तयार झाला नाहीं. सारे लष्करचे लहान थोर माणूस रात्रीचेच खाडींतून उतरोन मोर्च्यांचे पाठीमागें जमा बसविले होते. सुरूंग एकामागें एक अंतर करून उडाले. सर-कारच्या सुरुंगांचें खिंडारे मोठें पडलें. उजव्या हाताकडे दुसरीं थोडीं बहुत खिंडारें पडलीं. त्याच्या उजवीकडे हबशांच्या लोकांनीं कोटासच शिडी टेंकून वरते चढले. पुढें धारकरी होता तो वर चढल्यावर, बरी गोळी लागून खालीं भुईवर पडला. त्याचेमागें दुसरा चढला, तोही पडला. फिरोन लोकांनीं लगट करून वरती चढले. मारामारीची शर्थ केली. हुजु-राचे निशाणाजवळ बाजी भीवराव व रामचंद्र हरि होते ते व सारे नामांकित लोक तितके बरे वजेनें चालोन गेले. गुतेकर व बाळोजी चंद्रराव होते. उजवेकडे मल्हारावाचीं व राणोजी भोसल्याचीं निशाणें होतीं. त्यांणींही शर्थ करावयाची तैसी केली. खंदक सात आठ हात खोल व सात आठ हात रुंद होता. तो खंदक उतरोन कोटावरी चढावयासी बहुतां प्रका-रची अडचण होती. शेवट पावेतों फिरंगी यांनीं हिंमत सोडिली नाहीं.

तोफांचा व बरकंदाजांचा मार सिमेपरता. खाडीमध्यें माडी आहे तेथें आम्ही होतों. मल्हारबाचे पायास करट झाल्यामुळें तेही एकटे आम्हांपाशीं होते. सारें झुंज नजरेस पडलें. आमच्या व मल्हारबाच्या लोकांमध्यें आंगरे यांचेही लोक होते. राणोजी भोसले यांणीं बरे वजेनें बांकोन घेतलें. बाजी भिवराव यांणींही सीमेपरतें निशाण चालविलें. त्याचे मर्दुमीची सीमा लिहावी ऐसें नाहीं. हुजरातच्या मोर्च्यांच्या डाव्या हातें गोविंद हरि होते. त्यांचे डावे हातीं बांडे होते. त्यांचे पलीकडे यशवंतराव होते. त्यापलीकडे तुकोजी पवार, शेवटीं राणबा. सारांश, माणूसही सीमेपरतें जायां झालें. स्वामींचा पुण्यप्रताप थोर, तेणेंकरून जागा फत्ते जाली असे. ' या युद्धांत बाजी भिवराव ता. ८-१-३९ रोजीं तोंडांत गोळी लागून पडला, त्यासंबंधानें सांत्वनाचें पत्र बाजीरावानें त्याच्या आईस लिहिलेलें वाचण्यालायक आहे. (खं. ३-१६७१.) सारांश, १७३२ च्या जानेवारी महिन्यांत माहीम, तारापुर, डाहाणू व शिरगांव हीं स्थळें हस्तगत झालीं.

५. वसईचा पाडाव, (१३ मे १७३९).—इतर ठिकाणीं लढाया चालू असतांच चिमाजी आपानें वसईवर हल्ला चढविला. माघ शु॥ १० पासून वैशाख शु॥ १५ पावेतों तीन महिने वसईचा संग्राम चालून शेवटीं अत्यंत दीर्घ प्रयासानें किल्ला मराठ्यांचे कबजांत आला. (१३ मे १७३९). दुसरीं ठिकाणें काबीज होतांच तिकडील मराठ्यांची फौज वसईच्या हल्ल्याचे मदतीस आली. फेब्रुवारीमार्चांत वांदरा, वेसावें व धारावी, हीं स्थळें खंडोजी माणकर वगैरेंनीं हस्तगत केलीं. वसईच्या संग्रामाच्या अनेक हकीकती उपलब्ध आहेत. साष्टीची व इतर बखरी यांतून हकीकती आहेत. परंतु सर्वांत चिमाजी आपाचीं पत्रें सरस व प्रत्यक्ष माहितीचीं असून तीं राजवाडे खं. ३ ले. २७ व ब्र. च. ले. ५२ चीं

वाचण्यालायक आहेत. का. सं. प. या. ले. ४३९ हें पत्र ब्र. स्वामीस कोणीं तरी लिहिलेलें मोठें बाणेदार आहे तें येणेंप्रमाणें.—

‘ त्यांत बुदले भरून छ ३ सफरीं कुल अवघी सिद्धता करून, लोकांस सुरुंग उडतांच हल्ला करण्याविशीं ताकीद केली. छ ४ रोजीं सुरुंगास बत्या दिल्या. राजश्री राणबा कडील पांच सुरुंग उडाले, त्यांत चार उडाले, एक उडावयाचा होता, तोंच लोकांनीं तांतड करून हल्ला केला. तों पांचवा सुरंग उडाला. तेणेंकरून लोक बहुत करून दगडांनीं दडपले. तैसेच हल्लेस हशमाचे लोक चढले होते तेही उडाले. व फिरंगी यानें हुक्के व गरनाळा, दारूचीं मडकीं, बरखंदाजी, रंजागिरी येणेंप्रमाणें अतिशय मार दिला. यामुळें ते दिवशीं लोक कचमोहरे जाले. काम कारेगार जालें नाहीं. दुसरे दिवशीं दोन सुरुंग उडतां राहिले होते त्यांचा शोध करून, बत्या ठीक करून, साऱ्या लोकांची निवड करून, हल्लेविशीं ताकीद केली; आणि सुरुंगास बत्ती दिली. त्यानें निम्मे बुरूज उडाला. लोकांनीं जीवित्वाकडे दृष्टि न देतां चालोन गेले. फिरंगी यांणीं आंतून मेढा घालून बळ धरिलें होतें. हल्ला करितांच हुक्के व गरनाळा, दारूचीं मडकीं, राळ, माशांचें तेल, बरखंदाजी, ऐसा सीमेपरता मार दिला. परंतु लोकांनीं, मेला तो मेला, जळाला तो जळाला, त्याजवर दृष्टि न देतां ज्या जागीं गेले त्या जागांच कायम राहून फिरंगी यांसही मार दिला. त्यांनीं तों जे जे जागां खिंडारें पडलीं होतीं त्या जागां, दारूचीं मडकीं व राळ टाकून होमच मांडिले. तैसेंच लोकांनीं सोसून कायम राहिले. फिरंगी यांणीं तों हिमतीची व मर्दुमीची सीमा केली. तथापि बाहेरील मार बहुत जाला. आंतील चांगलेंच माणूस रेणोळ व ढोणे व मोठे मोठे फिरंगी मेले. त्यामुळें व बाहेरील मारामुळें बेऔसान होऊन, कौल मागावयास माणूस पाठविलें, त्याजवरून कौल देऊन त्यांजकडील तिघे भले माणूस आणिले. त्यांज-पाशीं करार करून तहनामा देऊन आंत पाठविलें. हत्यार व काबिले

सामान सुद्धां सोडावे ऐसा करार केला. सहा दिवसांची मुदत दिली. जागाजागीं गलबतें आणावयास माणसें पाठविलीं आहेत व जमाही झाली आहेत. सत्वर जाऊन किल्ल्यावर निशाण चढेल ऐसें विस्तारें वृत्त लिहिलें. श्रवणें बहुत आनंद झाला. त्याचा विस्तार लिहितां विस्तार आहे. वसई (ह्मणजे तेथें) एक्या तोंडानें झुंजावें. कोटविलंद, गची रुंद, मोर्चा अथवा सुरुंग चालवीन ह्मटल्यास पाणी लागतें. फिरंगी यांसारखे झुंजणार, असें असोन अप्रतिम तूर्तद करून उघडे सुरुंग चालविले. त्यांनीं ही प्रत्योपकार यथाविधि केला, तथापि स्वामींचें पुण्य व पराक्रम अप्रतिम. तन्मूलें त्यांजवर सलाबत बसून ईश्वरावर तवकल केली. दक्षिणची फौज ह्मणजे मऊ लागलें ह्मणजे बेजरब घेणार. कठीण लागलें ह्मणजे फिरोन पाहणें नाहीं. ऐसी पूर्वापार या राज्यांतील तऱ्हा. ऐसें कर्म सरदारांस जालें नाहीं, पुढें ही होणें नाहीं. स्वामी केवळ ईश्वरी अवतार तन्मूलें या फौजेस या हिमती जाहल्या. ज्या प्रकारें वानरांकरवीं लंका घेवविली, त्या प्रकारें हे गोष्ट जाली. दक्षिणी फौजेस उपास करून व छातीचा कोट करून झुंजावें, हे हिंमत पूर्वीं कोणी ऐकिलीही नव्हती. आम्ही मानवी लोक, नानाविध मनाचे प्रकार, निश्चय होत नाहीं. सारांश, एतदर्थी पर्याय मनांत आणितां चित्तांत अंत येत नाहीं. सर्व गोष्टी ईश्वरावतारासारख्या आहेत. जे सेवक हे पराक्रम पाहत असतील, त्यांचे जन्म धन्य आहेत. जे कामास आले त्यांनीं तो हा लोक व परलोक साधिला. ज्यापासून ईश्वराची सेवा जितकी घडावयाची असते, त्याप्रमाणें घडते. सारांश, हे तर्तूद, हे मर्दुमी, या समयांत हे हिंमत, हे गोष्ट मनींही कल्पवत नाहीं. हीं कर्मे ईश्वरासमान आहेत. सेवेशीं श्रुत होय ही विनंती.'

६. **तहाचीं कलमें.**—वसईचा किल्ला खालीं करून देतों, असें कबूल करून, पांढरें निशाण घेऊन पोर्तुगीझांचे वकील चिमाजीकडे ता. ५ मे १७३९ रोजीं आले; आणि तहाच्या शर्ती ठरून ता. १२

मे रोजीं पो० नीं किल्ला खालीं केला, आणि १३ मेला मराठ्यांनीं आंत प्रवेश केला. पो० च्या इतिहासांत १२ दिवसांचा फरक पडतो तो त्या वेळच्या कालगणनेचा आहे. तहाच्या शर्ती बारा ठरल्या त्यांचा मतलब येणेंप्रमाणेः—(फॉरेस्टच्या पुस्तकांतून).

१. पोर्तुगीज फौज व बुणगे यांस सर्व हत्यारांसह, बॅन्ड वाजवीत व निशाण उभारून, सुरक्षितपणें किल्याबाहेर मराठ्यांनीं जाऊं द्यावें. २ वसई येथें राहत असलेलीं क्रिस्ती, हिंदी किंवा मुसलमानी कुटुंबें किंवा लोक वसई सोडून जाण्यास इच्छितील, त्या सर्वांस आपापली मालमत्ता घेऊन चिमाजीआपानें सुरक्षित जाऊं द्यावें. ३ वसईच्या बंदरांत जहाजें असतील त्यांसही आपापला दारूगोळा व तोफखाना घेऊन सुरक्षितपणें बंदरांतून जाऊं द्यावें. ४ कलम २ प्रमाणें लोकांस निघून जाण्यास गलबतांची वगैरे जरूर लागल्यास तीं गलबतें मराठ्यांनीं पुरवावीं, आणि हे लोक आपापल्या स्थळीं पोंचे पावेतों रस्त्यांत आंगरे वगैरेकडून त्यांस त्रास न होईल अशी तजवीज चिमाजीआपानें ठेवावी. ५ क्रिस्ती पाद्र्यांसही आपापली मालमत्ता घेऊन सुरक्षित जाऊं द्यावें. ६ पोर्तुगीझ लोकांचा दारूगोळा व दाणागोटा वसईत आहे तो सर्व बरोबर घेऊन जाण्याची त्यांस मोकळीक असावी. (हें कलम चिमाजीनें कबूल केलें नाहीं. सर्व सामान त्यानें विकत घेतलें). ७ जे क्रिस्ती लोक आपखुषीनें वसईच्या हद्दींत राहतील त्यांस आपलें धर्माचरण करण्यास मराठ्यांनीं हरकत करूं नये, किंवा त्यांच्या जिंदगीचा अपहार करूं नये. हें कलम मुसलमान व हिंदूंसही लागू असावें. ८ एकमेकांनीं पकडलेले कैदी ज्याचे त्यास परत करावे. ९ किल्ला खालीं करून निघून जातेवेळीं पो० स त्रास होऊं नये म्हणून चिमाजीनें आपली फौज दूर अंतरावर मद्रापुरास न्यावी, पो० लोक जहाजांत बसून तोफेच्या टप्याच्या बाहेर जाईपावेतों मराठी फौजेनें किल्ल्यांत प्रवेश करूं नये. १० वसई-

तील कोणताही माल किंवा सामान योग्य किंमत दिल्याशिवाय मराठ्यांनीं घेऊं नये. ११ वसई शहरांत तीन क्रिस्ती देवळें आहेत तीं तशींच राहूं द्यावीं, त्यांतील मूर्ति व दागिन्यांस मराठ्यांनीं धक्का लावूं नये. १२ या तहावर सही झाल्यानंतर त्याप्रमाणें वर्तन राहण्यासाठीं चिमाजीनें आपला एक अंमलदार पोर्तु० जहाजावर ठेवून द्यावा, आणि त्याप्रमाणें पो० चा एक अंमलदार चिमाजीचे ताब्यांत राहवा. लगेच चिमाजीनें तहावर सही करून दिली. मराठ्यांनीं तो तंतोतंत पाळिला. अलीकडच्या सुधारलेल्या पाश्चात्य युद्धनीतीशीं मराठ्यांची त्या वेळची शत्रूंशीं वागण्याची पद्धत ताडून पाहवी, एवढाच इशारा पुरे आहे.

या एकंदर युद्धांत पोर्तुगीझांचा सुमारें पाऊणशें मैल लांबीचा प्रदेश मराठ्यांस मिळाला. या टापूंत ३४० गांव होते. शिवाय आठ शहरें, वीस किल्ले, दोन तटबंदीचे डोंगर, आणि शिवाय वसई व ठाणें हीं दोन मोठीं ठिकाणें, इतकीं मराठ्यांचे हातीं पडलीं. पंचवीस लाख रुपयांचा दारूगोळा व जहाजें वगैरे सामान, लहान मोठ्या ५९३ तोफा इतकें फुकट जाऊन, आणखी २३ लाख रुपये लढाईचा खर्च पोर्तुगीझांस आला. साष्टी बेट फार उत्पन्नाचें होतें. धान्याची व मिठाची उपज मो[illegible] असून, अनेक खाड्यांनीं जहाजांच्या हालचाली सुलभ होऊन, त्या योगा थोड्या खर्चांत देशसंरक्षण सिद्धीस जाऊन व्यापारही मोठा वाढले[illegible] होता. यामुळें आजपावेतों सर्व सत्ताधीशांच्या उड्या या बेटावर प[illegible]त आल्या. याच कारणास्तव तें रघुनाथराव पेशव्याकडून मिळविण्[illegible] इंग्रजांनीं पुढें खटाटोप केला. मराठी अंमलाची खूण म्हणून वसई श[illegible] हल्लीं एक बाजीपुरा आहे. साष्टींतील संग्राम स. १७३९ त जोरा[illegible] लू असतां, मार्च महिन्यांत संभाजी आंगऱ्यानें करंजा[illegible] वेढा घालून तें काबीज केलें. पुढें याच सहा महिने पावेतों [illegible] आंगऱ्यानें रेवदंडा व चौलास वेढा घालून तें काबीज कर-

ण्याचा प्रयत्न केला. सेप्टेंबरांत पोर्तुगीझांची मदत चौलास आली; आणि संभाजी वेढा उठवून परत गेला. परंतु चौलचें संरक्षण करणें पो०स उत्तरोत्तर अवघड वाटून तें विकून टाकण्याचा त्यांनीं स. १७४० त विचार चालविला. एक वर्षापूर्वी तें डच लोकांस विकावें असा बेत चालला होता, तो सिद्धीस गेला नाहीं. इंग्रजांस विकावें तर त्यांच्या व्यापाराची या वेळेस अत्यंत निकृष्ट स्थिति असून, मुंबईचेंच संरक्षण कसें होतें याची चिंता, आंगऱ्यांच्या उत्पातानें व मराठ्यांच्या विजयांनीं, त्यांस उत्पन्न झाली होती. तथापि इंग्रजांनींच तें घेण्याची खटपट करण्याकरितां पो० वकील मुंबईस गेला. तेथें इंग्रजांनीं तें ठिकाण बाजीरावास विकण्याचें ठरविलें; आणि स. १७४० च्या सेप्टेंबरांत नानासाहेब पेशव्याशीं तह होऊन चौल त्यांचें ताब्यांत आलें. तेव्हांपासून या किनाऱ्यावर दमण हें एकच पो०चें ठिकाण राहिलें आहे.वरील तह कॅप्टिन इंचबर्डनें ठरविला. त्यापुढें मराठ्यांचे व पोर्तुगीझांचे फारसे संबंध आले नाहींत. वाडीकर सांवतांचा व त्यांचा तंटा कांहीं काल चालला; आणि स. १७४१ पासून १७५०च्या दरम्यान गोव्याच्या आसपासचा बराच प्रदेश पोर्तुगीझांनीं जिंकून तेथें आपली व्यवस्था लाविली.

७. **पोर्तुगीझ युद्धांत इंग्रजांचें वर्तन.**—पोर्तुगीझांच्या युद्धासंबंधानें फॉरेस्टच्या पुस्तकांत कांहीं ज्यास्त माहिती आहे, ती अशी.– वसई काबीज करण्यासाठीं मराठ्यांनीं हल्ले सुरू केले, त्या वेळीं पोर्तुगीजांनीं मुंबईच्या इंग्रजांच्या नाना प्रकारें विनवण्या करून त्यांची मदत मागितली. परंतु ती इंग्रजांनीं दिली नाहीं. त्याजबद्दल पोर्तुगीझांस फार राग आला. त्यासंबंधाचें त्यांचें पत्र ता. १-१-१७३९ चें इंग्रजांस आलें, त्यांत असा मजकूर होता, कीं ‘ मराठे सर्व युरोपियनांचे शत्रु, त्यांस तुम्ही दारू गोळा पुरवितां, युरोपांत तुमचा आमचा स्नेह असतां हिंदुस्थानांत असा प्रकार घडावा हें तुह्मांस मोठें लांछन आहे, आज साष्टी

घेतली, उद्यां ते तुमची मुंबई घेण्यास चुकणार नाहींत' इ०. वास्तविक इंग्रज सर्व प्रकार परभारें भागवीत होते. मराठेपोर्तुगीझांनीं एकमेकांशीं लढून आपला शक्तिपात केला, तर त्यांत इंग्रजांस संतोषच वाटत होता. मुंबईच्या प्रेसिडेंटानें वरील पत्रास उत्तर लिहिलें. 'वसई घेतल्यावर मराठे आमच्यावर चालून येतील. सर्व युरोपियनांची सत्ता हुसकून देण्याचा त्यांचा विचार आहे, इ०.' (२७-१-१७३९). इंग्रजांनीं पोर्तुगीझांस दारूगोळा पुरविल्याचा उल्लेख २०-२-३९ च्या पत्रांत आहे. ता. २४ मार्च १७३९ रोजीं वसईच्या अधिकाऱ्यानें इंग्रजांस पत्र लिहून कळविलें, कीं 'आह्मी अतिशय संकटांत आहों, खर्चास नाहीं, गोव्याहून मदत येऊं शकत नाहीं, देवळांतील चांदी सोनेंही आटवून संपलें, तर कसेंही करून आह्मांस एक लाख रुपये कर्ज द्या. आणण्यास मनुष्य पाठविला आहे.' परंतु इंग्रजांनीं रकम दिली नाहीं. रकम देण्यास आम्हांस अधिकार नाहीं, असा जवाब कळविला. परंतु पैसा व दारूगोळा देण्याविषयीं पोर्तुगीजांकडून अत्यंत निकडीच्या मागण्या येऊं लागल्या, तेव्हां इंग्रजांनीं गहाण जिन्नस घेऊन ता. १७-४-३९ रोजीं पंधरा हजार रुपये कर्ज दिले; आणि कांहीं कारागीर वगैरे लोक पाठविण्याचें कबूल केलें. त्यानंतर २८-४-३९ चें पत्र आलें त्यांत वसईच्या बचावाची आशा सुटली, असें लिहिलेलें आहे.

ता. १६-५-३९ रोजीं तह ठरून वसईचा किल्ला पडल्यावर मराठ्यांनीं आपली कबुलात तंतोतंत पाळून शत्रूंस मोठ्या सन्मानानें वागविलें, असे प्रत्यक्ष पोर्तुगीझांचे उद्गार आहेत. सुमारें आठशें पोर्तुगीझ लोक वसई किल्ला खालीं करून दिल्यावर पावसाळ्यांत मुंबईस येऊन राहिले, ते ऑक्टोबर अखेर पर्यंत तेथें होते. दरम्यान त्यांच्या व इंग्रजांच्या पुष्कळ तकारी झाल्या. त्यांच्या खर्चासाठीं दरमहा चार हजार रुपये मुंबईचे इंग्रज कर्ज ह्मणून देत असत. गलबतांची वगैरे दुरुस्ती व्हावयाची होती.

चवदा हजार रुपये दिल्यावर जास्त कर्ज इंग्रज देईनात; तेव्हां पोर्तुगीझ फौज अन्नाशिवाय मरूं लागली. शेवटीं ते कसेबसे मुंबई सोडून गेले.

कितीही संकटें आलीं, तरी त्यांस न जुमानतां व पिच्छा न सोडतां, उद्योग केला ह्मणजे यशःप्राप्ति झाल्याशिवाय राहत नाहीं, याचें उत्कृष्ट उदाहरण वसईचा पाडाव होय. याच गुणांवर इंग्रजांनीं आपली राज्यवृद्धि केली. मराठ्यांचे अंगीं इतकी चिकाटी नाहीं, असा पोर्तुगीझ व इंग्रजांचा समज होता. पूर्वीं अनेक वेळां थोड्याश्या लष्करानें मराठ्यांस पळवून लाविल्याचा अनुभव असल्यामुळें पोर्तुगीझांनीं युरोपांतून ज्यास्त फौज मागितली नाहीं. पण त्यांचा हा भ्रम चिमाजीआपानें घालविला, ही गोष्ट पोर्तुगीझांनींच नमूद करून ठेविली आहे. स. १७३९ च्या ऑक्टोबरांत वाडीकर सांवतानें गोव्याच्या नाक्यावरचें बार्डेस बेट काबीज करून गोव्याची नाकेबंदी केली, तेव्हां चौल ह्म० रेवदंडा व मरोळ हीं दोनही ठिकाणें सोडून देऊन तेथील फौज गोव्यास आणावी, असा व्हाइसरॉयनें निश्चय केला. मराठ्यांना हीं ठिकाणें विकून पैसा मिळवावा अशीही त्यांची इच्छा होती. हीं ठिकाणें सीदीला द्यावीं असें त्यांच्या मनांत प्रथम होतें. परंतु सीदीकडून त्यांचें संरक्षण होऊं शकणार नाहीं असें वाटून तीं इंग्रजांस देण्याचें त्यांनीं ठरविलें होतें, शिवाय त्याजबद्दल नारोराम शेणवी याचे मार्फत शाहूचे दरबारींही चौल संबंधानें पो० नीं खटपट चालविली. मानाजी आंगऱ्यानें चौलास वेढा घातला आणि तें पडण्याच्या बेतांत आलें; तेव्हां पो० नीं इंग्रजांस मुंबईस कळविलें कीं, चौल कोणाचे स्वाधीन करावयाचें व कसें, याचा निकाल तुह्मीच करा. त्यावरून बाजीराव किंवा चिमाजीआपा यांचे स्वाधीन आपण होऊन चौल करावें, असा इंग्रजांनीं ठराव केला. कारण बाजीरावाची सत्ता अतोनात वाढली असून त्याचेच तंत्रानें शाहू सर्वस्वी वागत होता. म्हणून चौलसंबंधानें शाहूशीं वाटाघाट करण्यांत हांशील नाहीं, आंगऱ्याशीं अगर

सीदीशीं वाटाघाट केली तर बाजीरावास राग येईल, सबब आपण होऊन चौल बाजीरावास द्यावें, म्हणजे आपल्याबद्दल त्याच्या मनांतला वहीम दूर होऊन, मुंबईचें संरक्षण होईल, असा ठराव ता. २९-११-१७३९ रोजीं मुंबई काउन्सिलनें केला. या वेळीं इंग्रजांनीं पोर्तुगीझांस कळविलें, कीं शाहू व बाजीराव यांजमध्यें फूट पडण्याचा संभवही नाहीं; आणि बाजीराव आतां सगळा किनारा काबीज केल्याशिवाय राहणार नाहीं. चौल व मरोळ हे दोन मोठे किल्ले आम्हांस पचणार नाहींत. म्हणून दमण व त्याचे जवळचा थोडा प्रदेश पोर्तुगीझांनीं आपल्याकडे ठेवून बाकीचा सर्व किनारा मराठ्यांचे स्वाधीन करावा, असें इंग्रजांनीं ठरविलें.

८. **कॅ० जेम्स् इंचबर्डची वकिलात** (जून १७३९).—साष्टी व वसई येथें युद्ध चालू असतां मुंबईकर इंग्रजांस मोठी दहशत पडली होती. वसई पडल्यानें तर ती द्विगुणित झाली. या वेळचें इंग्रजांचें दुटप्पी वर्तन चिमाजीआपाचे चांगलेंच निदर्शनास आलें होतें; आणि मागें पुढें हे आपली खोड मोडतील अशी भीति वाटून, आपण होऊनच बाजीराव व चिमाजीशीं गोडी करून त्यांचा लोभ संपादन करावा, आणि आपल्याबद्दलचा त्यांच्या मनांतील किंतु काढून टाकावा, अशी इंग्रजांस इच्छा होऊन त्यांनीं कॅ. इंचबर्ड यास १७३९ च्या जून महिन्यांत वसई येथें चिमाजीकडे पाठविलें. सर्व गोष्टी गोडीनें बोलून त्याच्या मनांतील संशय दूर करावा आणि व्यापारवृद्धीची योजना करावी, अशी या वकिलास ताकीद होती. मराठे कर्ज मागतील तर आम्हांस धन्याचा हुकूम नाहीं, खंडणी मागतील तर आमचा व्यापार अगदीं बसला आहे, अशीं उत्तरें वकिलानें देण्याविषयीं त्यास पढवणूक मिळाली होती. त्याप्रमाणें इंचबर्ड चिमाजीस वसई येथें भेटला. तेथें तह करण्याची बरीच वाटाघाट झाली. ' इंग्रजांनीं पो० स दारूगोळा पुरविला, मग आम्हांस कां पुरवीत नाहींत ? ' यासंबंधानें पुष्कळ चर्चा झाली. दारूगोळा देण्याजोगा नाहीं असें वकिलानें चिमाजीस सांगितलें.

तुम्ही परभारें शाहूस जाऊन भेटतां, आह्मी व शाहू यांजमध्यें फूट पाडतां, अजबद्दल चिमाजीनें इंग्रजांचा पुष्कळ निषेध केला. याप्रमाणें बरीच बोलाचाली होऊन तहाच्या १५ शर्ती ठरवून इंचबर्डनें मुंबईस कळविल्या; परंतु त्यांचें पुढें काय झालें तें लिहिलेलें नाहीं. ग्रँट् डफ् म्हणतो जुलई १७३९ त असा तह उभयतांत घडून आला.

९. कॅ. गोर्डनची साताऱ्यास वकिलात (१२मे-१४.७.१७३९).– मुंबईच्या शेजारीं मराठयांचें ठाणें बसलेलें पाहून इंग्रजांस मोठी चिंता उत्पन्न झाली. कुलाब्यास आंगरे व ठाण्यास बाजीरावासारखा पराक्रमी पेशवा, या दोघांच्यामध्यें आपला चुराडा सहज उडणार, याचा कांहीं तरी प्रतीकार करावा, या उद्देशानें मुंबईच्या कौन्सिलनें गोर्डन नांवाचा आपला एक वकील साताऱ्यास शाहू महाराजांकडे पाठविला; आणि त्याच दिवशीं त्यांचा दुसरा वकील इंचबर्ड चिमाजीकडे वसईस गेला. गोर्डनबरोबर छत्रपतीस व दरबारी मंडळीस देण्याकरितां पत्रें व नजराणे दिलेले होते. बरोबर भिकाजीपंत नांवचा एक दुभाष्या होता. गोर्डन यास खालील बाबतींचा तपास करण्याचा हुकूम होता.

(१) शाहूचा राज्यकारभार कसा चालला आहे ? कोणाच्या तंत्रानें कारभार चालतो ? दरबारांत लोक व पक्ष कोण कसे आहेत ?

(२) बाजीरावाचे शत्रु साताऱ्यास कोण आहेत ? ते शत्रु वजनदार आहेत असें दिसल्यास त्यांस थोडेंसें बाजीरावाविरुद्ध चिथवून द्यावें. कारण पोर्तुगीझांचा उच्छेद झाला, तसा आमचाही होण्याचा संभव आहे. म्हणून बाजीरावाचें प्रस्थ वाढूं देणें राज्यास आपायकारक आहे, अशी समजुत तेथें पसरून द्यावी. मात्र बाजीरावाचें वजन एवढें मोठें आहे कीं विशेष अंगावर येईल अशा थरास खटपट नेऊं नये. उलट आम्ही इकडून बाजीरावास सलुखाचें व वसई काबीज केल्याबद्दल अभिनंदनाचें पत्र पाठवीत आहोंच.

(३) इंग्रजांसंबंधानें सातारा दरबारानें निर्धास्त असावें, अशी त्यांची खात्री करून, व्यापारी मतलबाचा तह त्यांच्याशीं घडून येईल तर आण-ण्याची खटपट करावी.

अशा सर्व व्यवस्थेनें कॅप्टिन गोर्डन ता. १२ मे १७३९ रोजीं मुंबई सोडून निघाला. ता. ८ जून रोजीं त्याची व शाहूची भेट झाली. ता.३० जून रोजीं तो परत निघाला आणि १४ जुलैस परत मुंबईस दाखल झाला. नंतर त्यानें आपल्या प्रवासाची व कामगिरीची हकीकत ता. २१ जुलई रोजीं कौन्सिलास लेखी सादर केली, तिच्यांत खालील तात्पर्यार्थ आहे. गोर्डन लिहितो. ' १२ मे रोजीं आम्ही मुंबई बंदर सोडिलें. ता. १३ रोजीं दंडाराजपुरीस पोचलों. तेथें सीदीकडून आमचा सत्कार झाला. ता. १४ रोजीं गलबतांत बसून सीदीचे वकिलाबरोबर श्रीपत-रावाकडे निघालों. ता. १५ रोजीं मराठ्यांनीं आम्हांस कैद केलें; आणि बाजीरावाचा किंवा चिमाजीचा परवाना ते मागूं लागले. आमच्या जवळचीं पत्रें पाहून त्यांनीं आम्हांस सोडलें; आणि त्यांचाच जाबता घेऊन आम्ही पुढें निघालों. रस्त्यांत ठिकठिकाणीं आंगऱ्यांच्या चौक्या लागल्या. ता. १९ रोजीं संभाजी आंगऱ्याचे लोक पकडणार होते, परंतु थोडक्यांत निभावलें. ता.२० रोजीं डोंगरें[1] चढलों. चढण्यास फार कठिण. ता. २२ रोजीं चांगला सपाट देश लागला. ता. २३ रोजीं साताऱ्याचे जवळ आलों. बाहेर धर्मशाळेंत मुक्काम केला. ता.२५ रोजीं श्रीपतरावाचा कारभारी अंताजीपंत याची भेट घेतली. त्यानें आम्हांस पोषाख दिला, मीं त्यांस आंगठी दिली. शाहू महाराज साताऱ्याहून पांच मुक्कामावर आहेत असें कळलें. तेथें जाण्यास निघालों. ता. २९ रोजीं मुक्काम रहिमतपुर.

---

१ कोणत्या घाटानें चढले तें लिहिलेलें नाहीं. बहुधा चिपळुणावरून कुंभार्ली घाटानें गेले असावे. २ यावेळीं शाहू मिरजेकडे होता.

ता. ३१ रोजीं अमरापुरास आलों. ता. १ जून १७३९ रोजीं शाहूच्या मुक्कामावर (Adjure Bunall आरळें वडुत ? येथें) आलों. ता. २ रोजीं श्रीपतरावाची भेट व्हावयाची पण झाली नाहीं, ती ता. ३ रोजीं झाली. श्रीपतरावानें मुंबईच्या तटबंदीची व बंदोबस्ताची कच्ची हकीकत विचारून घेतली. 'आम्हीं कां आलों, बाजीरावाच्या भीतीनें आलों कीं काय', असें श्रीपतरावानें विचारलें. 'नवीन गव्हर्नर आल्यानें स्नेह जोडण्याकरितां आलों' असें मीं सांगितलें. ता. ७ रोजीं महादाजी पंतानें (पुरंदरे) बाजीरावाकडून आलेलीं पत्रें शाहूस दाखवून त्याची भेट घेतली, त्या वेळीं विचार झाला कीं इंग्रजांशीं स्नेह करावा कीं नाहीं, त्याजबद्दल बाजीरावास वैषम्य वाटेल कीं काय ?

ता. ८ रोजीं आमची व शाहूची भेट झाली. शाहू त्या वेळीं तंबूत राहत असून लढाईवर होता. भेटीची जागा अगदीं घाणेरडी होती, भेट चांगली झाली. परंतु श्रीपतराव व अंताजी (शिवदेव ?) पंत यांचे मार्फत भेटीस आलों ही चूक झाली असें वाटलें. विरूबाई आम्हांस भेटली नाही. तिची पत्रें व नजराणे तिला पाठवून दिले. नंतर नारोरामची भेट घेतली. त्यानें आम्हांस बाजीरावाचा मुलगा नानासाहेब याची भेट घेण्बास सांगितलें. इतक्यांत बाजीरावाकडची पत्रें आलीं. नादीरशहा मराठ्यांवर चालून येतो अशी बातमी आली. तेव्हां शाहू राजा डोक्यावरचें पागोटें काढून म्हणाला, 'वसई काबीज करण्यांत माझे बावीस हजार शूर लोक पडले, त्यांचा मोबदला वसई भरून देईल काय ?' नंतर आह्मीं नानासाहेबाची गांठ घेतली. 'भेटीस येण्याचें कारण काय' असें नानानें विचारिलें. आमचें उत्तर त्यास समर्पक वाटलें नाही. आह्मी शाहूचे भेटीस आलों हें त्यास आवडलें नाहीं. ता. १० जून रोजीं यशवंतराव (महादेव पोतनीस), जिवाजी खंडेराव चिटणीस व फत्तेसिंग भोसले यांच्या भेटी घेतल्या. ता. १४ जून रोजीं नादीरशहा

परत गेल्याची खबर आली. मराठ्यांस भिऊन तो पळून गेला याबद्दल शाहूनें दरबार भरवून बक्षिसें वाटलीं. ता. १९ रोजीं व्यंकटराव घोरपडे गोव्याचे स्वारीहून परत आला, शाहूची व त्याची भेट झाली. पोर्तुगीझांनीं दंड भरून तह करून घेतला असें कळतें. मराठे दिल्लीवर चाल करून जाणार अशी खबर आली.

आह्मांस परत जाण्यास रजा द्या, ह्मणून वारंवार विनंती केल्यावर ता. २५ जून रोजीं शाहूनें पुनः आमची भेट घेऊन आह्मांस निरोप दिला. आपले दोस्त मुंबईचे गव्हर्नर यांना सांगा, 'मोठ्या बदकांच्या आठ माद्या, दोन टर्की, दोन बसऱ्याचीं खबुतरें, आणि दुसरे कांहीं चमत्कारिक पक्षी असें आह्मांस पाठवून द्या.' माझ्याजवळ तरवार होती ती शाहू महाराजांस फार आवडली ह्मणून मीं ती त्यांस दिली. याप्रमाणें शाहूची रजा घेऊन ता. २६ रोजीं सर्व मोठमोठ्या अंमलदारांच्या व बाळाजी बाजीरावाच्या निरोपाच्या भेटी घेतल्या. ता. २७ रोजीं आमच्या बरोबरच्या एका गृहस्थास शाहू महाराजांनीं बोलावून, आणखी कांहीं वस्तु आमच्याजवळ नजर देण्याजोग्या आहेत किंवा काय याचा तपास केला. त्याजवळ महाराज ह्मणाले, 'तुह्मी भले सालस लोक आहां. व्यापाराशिवाय तुमचा दुसरा हेतु नाहीं. धर्मसंबंधांत तुह्मी कोणास जाच करीत नाहीं. सबब बसईकडील नवीन जिंकिलेल्या प्रदेशांत आह्मांस इंग्रजांचा उपयोग चांगला होईल. परंतु हा सर्व व्यवहार आह्मीं बाजीरावावर सोंपिला आहे; आह्मीं त्यांत पडत नाहीं. पण तुह्मांस जर असे शांत भावानें दिवस काढावयाचे ह्मणतां, तर आमचे नोकर जे आंगरे त्यांच्याशीं कलह करण्याचें तुम्हांस प्रयोजन काय ?' हें बोलणें, गोर्डन ह्मणतो, मला कळल्यावर मी पुनः त्या इसमास महाराजांकडे पाठवून सांगितलें कीं 'आंगऱ्यांशीं भांडण उपस्थित करण्याची बिलकूल इच्छा नाहीं. केवळ आमच्या व्यापाराच्या संरक्षणासाठीं आम्हांस एवढी मोठी फौज बाळ-

गावी लागत आहे. पोर्तुगीझ तरी आमचे स्नेही व शेजारी ह्मणून त्यांस मदत करणें आह्मांस भाग पडलें. आतां आपणांस जय मिळालाच आहे, तेव्हां आपल्याशींही आह्मी स्नेहभावानेंच वागणार !'

माझ्या पत्रांचे जबाब महाराजांकडून ता. ३० जून रोजीं माझ्या हातीं आले, आणि आह्मी परत निघालों, ते प्रथम पुण्यास आलों. पुण्याकडील प्रदेश मला फारच सुपीक दिसला. पुण्यास तोफा गोळे करण्याचा कारखाना आहे तो पाहिला. हें सामान ते चांगलें करितात असें कळलें. तेरा इंची गोळ्यांचा सांचा होता. लोखंड सुद्धां येथें तयार करितात. बाजीरावाकडून कोष्टी लोकांना चांगलें उत्तेजन मिळतें; आणि नानाप्रकारचें उंची कापड येथून मुंबई वगैरे ठिकाणीं बाहेर जाऊन विकतें. प्रदेश चांगला लोकवस्तीनें गजबजलेला असून इतर प्रांतांच्या मानानें येथें रयतेवरील सारा फार माफक आहे.

ता. १३ जुलई रोजीं आह्मी ठाण्यास पोंचलों. तेथील अधिकाऱ्यानें आमची बरदास्त चांगली ठेविली. ता. १४ रोजीं आह्मी मुंबईस पोंचलों. गोर्डन ह्मणतो, एकंदर माहितीवरून मला असें कळलें कीं ठाणें, साष्टी, वसई हीं ठिकाणें काबीज केल्याबद्दल शाहू महाराजांना मोठा आनंद झाला. वसई सर करण्यास महाराजांची परवानगी घेतलेली नव्हती. पोर्तुगीझ लोकांस समूळ काढून लावणें महाराजांस पसंत नव्हतें. परंतु बाजीराव कोणासच जुमानीत नसल्यामुळें बाहेरून त्याच्याशीं गोडी दाखविणें महाराजांस भाग पडतें. बाजीरावाचे अंतस्थ हेतु काय आहेत ते मला कळले. पण लोकांचा सामान्य समज असा आहे, कीं मुंबईवर बाजीरावाचा डोळा नाहीं. नवीन जिंकलेल्या प्रदेशाच्या सुधारणेसाठीं इंग्रजांची त्यास जरूर आहे. एकंदरींत मराठ्यांच्या दरबारांत इंग्रजांसंबंधानें कोणाची द्वेषबुद्धि असलेली आढळून आली नाहीं. पुष्कळांचा समज असा आहे, कीं

छत्रपतीपासून आपण स्वतंत्र व्हावें असा बाजीरावाचा रोंख दिसतो. मोगलांच्या राज्यांतून पुष्कळसा पैसा मिळवून मोठी फौज तयार करावी अशी बाजीरावाची निकड चालू आहे. अंतोबा नाईक वीर (Bira) नांवाचा एक पुण्याचा प्रसिद्ध व्यापारी बाजीरावाच्या मर्जीतला असून त्याची इच्छा आपला एक मुनीम मुंबईस ठेवावा आशी आहे.

मला असें आढळून आलें कीं लोक लढाईस गेल्यामुळें पुष्कळ शहरें ओस पडलीं आहेत; आणि कित्येक ठिकाणीं मोठमोठ्या फौजा तयार आहेत. शाहू महाराजांजवळच स्वतःची अशी वीस हजार फौज असून शिवाय कारागीर दुकानदार वगैरे पुष्कळच आहेत. बाजीरावाची फौज चाळीस हजार आहे; पण त्यापैकीं गोव्याचे बाजूस किती व या बाजूस किती याचा अंदाज मला लागला नाहीं. मराठे सरदार मोठमोठ्या फौजा तेव्हांच तयार करूं शकतात. बाजीरावाचे बेत बाहेर कोणासही कळत नाहींत. हुकूम होईल त्याप्रमाणें लोक निमूटपणें वागतात. सारांश सर्व सत्ता बाजीरावाच्या हातीं आहे. परभारें शाहूमहाराजांकडे आपण खटपट केली तर ती त्यास आवडणार नाहीं. नुसत्या सलामालकीचा व्यवहार परभारें करण्यास हरकत नाहीं. शाहूमहाराजींची दरम्यानगिरी नसेल तर, सातही प्रधानांस बाजूस ठेवून आपला हुकूम अंमलांत आणण्याचें सामर्थ्य बाजिरावास आहे. येथून नेलेल्या सर्व जिनसा मीं वांटून दिल्या. तेथून मला नजर मिळालेल्या जिनसांची किंमत सुमारें दोनशेंचाळीस रुपये आहे.,, उघड आहे, इंग्रजांचे वकिलास पाहुणा म्हणून बोलावलेलें नव्हतें; आणि त्या वेळीं इंग्रज कांहीं सत्ताधीश नव्हते, सामान्य व्यापारी होते. इंग्रजांशीं स्नेह ठेवण्याविषयीं शाहूनें गोर्डनजवळ बाजिरावास पत्रें दिलीं होतीं.

वरील त्या वेळची परस्थांनीं लिहिलेली हकीकत अनेक दृष्टींनीं बोधप्रद आहे. बाजीरावाचा पराक्रम व दरारा तींत व्यक्त होतो. जास्त टीकेची

जरूर नाहीं. गोर्डनच्या वकिलातीनंतर दहा महिन्यांचे आंत बाजीराव मरण पावला. वसईची मोहिम चालू असतांच शाहूची मोठी स्वारी मिरजेवर झाली तिची हकीकत पुढें दिली आहे.

१०. **शाहूछत्रपतीची मिरजेची स्वारी (१७३७–१७३९अखेर)** शाहूची खरी कारकीर्द जरी स. १७०८ त सुरू झाली, तरी संभाजीचा वध होऊन शाहू व त्याची आई मोगल बादशहाच्या कबजांत गेल्यापासूनच शाहूविषयीं महाराष्ट्रास अभिमान वाटूं लागला होता. तेणेंकरून सुमारें साठ वर्षेपर्यंत एकंदर महाराष्ट्राचा शाहू हा राष्ट्रीय आत्मा बनला होता. एवढें मोठें आयुष्य राष्ट्रकार्यार्थ खर्च झाल्यामुळें त्यास पुढें पुढें अवतारी पुरुष असें लोक समजूं लागले. स. १७०८–१०च्या पुढें प्रत्यक्ष रणभूमीवर शाहूनें पाय ठेविला नाहीं. महाराज स्वतः कधीं स्वारी वगैरे करीत नाहींत, याजबद्दल चर्चाही त्यावेळीं होत असावी आणि ती शाहूच्या कानींही गेली असावी. लहान लहान बंडखोरांवर अगर निजामासारख्यांवर स्वतः स्वारी काय करावी, बादशहासारखा बरोबरीचा शत्रु असेल तरच त्याजवर स्वतः स्वारी करणें योग्य; अशी जवळची मंडळी शाहूची समजूत घालीत. शेवटीं स्वतः स्वारी करण्याची शाहूस मोठी इच्छा होऊन, सन. १७३७ पासून दोन तीन वर्षें शाहूनें सातारा सोडून सर्व समारंभानिशीं स्वारी काढून प्रथम उंबरजेवर तळ दिला; आणि तेथून कांहीं दिवस मिरजेवर जाऊन तें ठाणें काबीज केलें. सामान्य उल्लेखांवरून सन. १७३७ किंवा १७३८ च्या विजयादशमीपासून स. १७३९ च्या अखेरीपावेतों ह्मणजे सुमारें तीन वर्षें ही मिरजेची स्वारी झाली असावी.

'शाके १६५८ सब्बांसल्लासीन मया व आलफ् या वर्षी जाऊन दोन वर्षें छावणी उंब्रजेवर झाली [शा. म. च. पृ.७१]. नंतर चार सहा महिने मिरजेस गेले असें दिसतें. रा. खं. ६ पुरंदरे रोजनिशींत या संबंधाचे

कित्येक उल्लेख आहेत. ' स्वारींत बाळाजी बाजीराव शाहूबरोबर मिरजेस होता. ज्येष्ठ मास (जून १७३९) बाळाजी बाजीरावाचें पत्र मिरजेहून आलें, (पृ. ९). मिरजेच्या मुक्कामीं वैशाख व ज्येष्ठ मासीं जाऊन (पृ. ११), ' राजश्री स्वामी मिरजेचे मुक्कामींहून श्रीपंढरीचे यात्रेस गेले. राणोजी शिंदेही गेले. तेथून तुळजापुरास गेले.' [पृ. १४]. ही बहुधा स. १७३९ ची आषाढी एकादशी असावी [५ जुलई]. श्रावण मासांत गोरोजी गुरव राजश्री स्वामीपाशीं मिरजेचे मुक्कामीं फिर्यादीस गेला ' [पृ. १८] ' मिरजेचा मोगल कौलास आला. आश्विन शु० १२ स निशाणें चढलीं [ता. ३ आक्टोबर पृ. २६,]. ' कार्तिक शु० १५ रविवारीं सायंकाळीं रा. बाळाजीपंतनाना मिरजेहून राजश्रीपासून पुण्यास आले [४ नोव्हेंबर]. राजश्री बाळाजी बाजीराव शिरवळचे मुक्कामाहून राजश्रींचा निरोप घेऊन फाल्गुन शु. ९ रविवारीं [२४ फेब्रुवारी] पुण्यास आले. ' यावरून स. १७४० चे आरंभीं शाहू महाराजांची स्वारी मिरजेहून साताऱ्यास परत आली असें दिसतें.

शाहूच्या या स्वारीची हकीकत त्या वेळच्या त्याच्या ऐश्वर्याची व मानसिक भावनेची निदर्शक आहे. अलीकडच्या व्हिक्टोरिया राणीच्या कार्कीर्दीप्रमाणें, शाहूच्या सरदारांस सर्व हिंदुस्थानभर विजय मिळत गेले आणि त्याच्या भाग्यशालित्वाची छाप सर्व मंडळावर बसली. हें भाग्याशालित्व शाहूच्या या स्वारीवरून दृग्गोचर होतें. वास्तविक विजयादशमीच्या सीमोल्लंघनांतलाच हा प्रकार होता असें म्हटलें तरी चालेल.

' कूच करणें तें दोन तीन कोसांचें करावें ऐसें केलें, आणि सुमुहूर्तें डेरे दाखल झाले. पागा हुजरात सर्व तयारी करून उतरले. तोफखाना तयारी होऊन काढिला; व सर्व सरदारांस आपले तालुके व मसलतीचे बंदोबस्त राखून पांच, चार, दोन, हजार फौजेनिशीं ज्याचे त्याप्रमाणें बरोबर यावें असें नेमून दिल्याप्रमाणें येऊन उतरले. त्यांस मिसलीस

राहण्याचे व स्वारी चालण्याचे निबंध नेमून दिले. सेनाधुरंधर व सेनासाहेब सुभा भोसले यांस आघाडीस नेमिलें. प्रतिनिधि व मुख्यप्रधान व अमात्य, सचिव, मंत्री यांची उजवेबाजूस मिसल नेमिली, पंडितराव, सुमंत व न्यायाधीश, यांस डावे बाजूस नेमून दिले. चिटणीस, पोतनीस वगैरे कारकून मंडळी जामदारखान्यालगत उजवेबाजूस नेमिले. फडणीस व दप्तरकोठी वगैरे डावेबाजूस नेमिले. सोयरे लोक, मानकरी व फत्तेसिंग भोसले उजवेबाजूस नेमिले. पिछाडीस सरलष्कर व त्यांचे निसबतीचे सरंजामी हे नेमिले. हुजूरपागा डेऱ्यापुढें व शागीर्दपेशा लोक वगैरे जिकडील तिकडे मिसली नेमून दिल्या. सर्वांनीं स्वारींत आपापले मिसलींत चालावें, गलबला कांहीं एक होऊं नये. पादशाही स्वारींत महाराज होते त्याअन्वयें सर्व मातबर मुत्सद्दी प्रधान व सरदार यांनीं अंबाऱ्यांत बसोन, सरकारचे पाठीमागें जनानखाना, त्यामागें चाळीसपंनास अंबाऱ्या, चालाव्या. पुढें तोफखाना, त्यापुढें ढाला व निशाणें, व त्यापाशीं गारद व करोळ (Cavalry) व पागा चालावी. सर्वांपुढें बिनीवाले सेनाधुरंधर यांणीं चालावें. निशाणामागें आघाडीचे सरदार यांचे लोक चालावे. त्यामागें जिलीब, नानाप्रकारचीं रणवाद्यें. त्या मागें जिलबीचे हत्ती, घोडे, रथ, सांडणी यांणीं चालावें. त्यामागें नगारखाना, शहाजानें, त्यामागें वाजंत्री व धाडी व त्यामागें चोपदार भालदार चालावे. वाटेनें सक्के (पाणी शिंपणारे) व परवाला यांणीं पुढें शिडकाव करीत असावा. याप्रमाणें दोनतीन कोस चालून डेरेपर्यंत कोटबंदीचे लोक [सलामीचे स्वार) यांचे मुजरे घेत जावें. याप्रमाणें मजला करून उंबरज मुक्कामीं आले. पुढें कर्नाटक प्रांतीं जावयाचें, त्यास तिकडे सरदार रवाना केले आणि उंब्रजेवर छावणी केली. प्रधान व सरदारसहवर्तमान शिकारीस जावें. श्रीपतराव प्रतिनिधींनीं आज्ञेप्रमाणें उदाजी चव्हाणावर जाऊन त्यास जरब दिली व चव्हाणास घेऊन महाराजांपाशीं आले. दुसरे वर्षी प्रतिनिधि यांजबरोबर

तोफखाना व सामान देऊन, मिरजेचें ठाणें मोगलांकडे होतें तें घ्यावें ह्मणोन त्यांस रवाना केलें. बहिरोपंत पिंगळयांचे चिरंजीव आपाजीराव पेशवाई काढली ह्मणोन उद्विग्नता वागवीत होते, त्यांची परीक्षा पाहणें जाणून संताजी डुबल यास बरोबर देऊन तीस हजार फौजेसहित रवाना केले. त्यांनीं जाऊन किल्ल्यास शह दिला. परंतु किल्ला लांबणींत आणि बांधणींत मजबूद, इलाज न चाले. यामुळें प्रतिनिधीस आज्ञा केली कीं उद्यां हल्ला चढवून किल्ला घ्यावा. दुसरे दिवशीं हल्ला केला. ईशान्येकडील बुरूज तोफा लावून ढळला. निशाण लावून किल्ला घेतला. शेंपन्नास मेले, पांच पन्नास जखमी झाले.' (भा. व. शा. म. बखर पृ. ५९) ते जाऊन मोर्चेबंदी करून तोफा लावून मारगिरी केली. यावरून किल्ला तहास येऊन दिला, (ता. ३ ऑक्टोबर स. १७३९). यावरी महाराजांची स्वारी किल्ला पहाण्यास गेली. पाहून डुबेल यांस किल्ल्याचा सुभा सांगून, किल्ल्याचा व प्रांताचा बंदोबस्त करवून, स्वारी परत आली.[1]

शाहूनें समारंभानें स्वारी बाहेर काढून उंब्रजेवर तळ दिला आणि तेथून अनेक सरदार ठिकठिकाणीं वेळोवेळीं रवाना केले, त्यांतील कांहींच्या हकीकती प्रसंगोपात्त उपलब्ध आहेत. 'चंद्रसेन जाधव उदाजी चव्हाणास बरोबर घेऊन बीडाकडे आले आहेत. विराया वगैरे टाळेटोळे जमा होऊन मुलखांत धूम मांडिली आहे ह्मणोन लिहिलें, त्यास गनीमांस नतीजा देण्याकरितां स्वामींनीं चिरंजीव फत्तेसिंग भोसले, राजश्री रघोजी भोसले व रा. शंभूसिंग जाधवराव व आपाजी सोमवंशी सर

१ टीप—याचे वंशज हल्लीं धुळगांवचे सरंजामदार ह्मणून सांगलीकरांचे पदरीं आहेत. त्यांजपासूनच पुढें पटवर्धनांनीं पुंडावा माजवून मिरजेचा किल्ला आपल्याकडे घेतला, तो मिरजेची जहागीर पटवर्धनांकडे स. १७६० त कायम झाली.

लष्कर यांसीं फौजेनिशीं आज्ञा देऊन रवाना केले आ
रींच त्या प्रांतीं येतील. तरी तुह्मी चिरंजिवांस सामील
करून दाखविणें,' म्हणून ता. २५ जानेवारी १७
हैबतराव बांडगर अमीरुलुमराव यास लिहिलें. (शा. म
नंतर युद्धप्रसंग होऊन वीरापा धरिला, फौज मोड
याबद्दल शाहूस संतोष होऊन त्यानें ता. २४ मार्च १
लहान मोठ्या सरदारांस प्रशंसापर पत्रें लिहिलीं. (शा
दोन वर्षें छावणी उंब्रजवर होती. त्यानंतर सुमारें
होती. नंतर श्रीचाफळीं जाऊन श्रीचें दर्शन क
भोजन करून सातारीं आले. शहरचे देवांच्या पूजा
गुढ्या उभ्या केल्या. रस्त्यांत सडे रांगोळ्या घालून
केलें. सर्व लोक पुढें सामोरा नजरा घेऊन आ
स्त्रिया आरत्या घेऊन उभ्या राहिल्या. समारंभेंकरून
याशिवाय, पुणें जेजुरी शंभु महादेव, प्रतापगड, इत
नुसार शाहूचें जाणें वारंवार असे.

प्रकरण बाराचे आधार.

१. या प्रकरणाची कांहीं हकीकत माल्कमच्या
ग्रँट डफ फारसा विश्वसनीय नाहीं. रजपुतांच्या संबंधानें
पाहाव्या लागतात. पारसनीसकृत बुंदेलखंड प्रकरण, व
(ले. ४३, ४४), पुणें दप्तरांतील रोजनिशी, राजवाडे
खं. ६ ले. ५८३–६२४, व शिवाय मंडलोईच्या दप्तरांतील
श्री. वि. आठल्ये व रा. भा. रा. भालेराव (ग्वालेर) यांज
का. थं. होळकरांची कैफियत व तीन शकावल्या, ऐंगरेचा
पुढील हकीकत चांचपडत बनविली आहे. पुरुषोत्तमकृत '
याचाही उपयोग होईल; परंतु मोगल बादशाहीचे या वे
शास्त्याशिवाय या प्रकरणाचा संपूर्ण खुलासा होणार नाहीं
अगदींच तटपुंजी आहे.

वगैरे नद्या माळव्यांतून उत्तरेकडे वाहत जातात. मराठशाहीचा उत्तरेकडील हा फैलाव समजून घेण्यास तिकडील भूप्रदेशाची रचना प्रथम मनांत ठसविली पाहिजे.

माल्कम ह्मणतो, औरंगजेबाशीं युद्ध सुरू असतांच बादशहास शह देण्याच्या उद्देशानें मराठ्यांनीं माळव्यावर हल्ले सुरू केले. स. १६९० तील एका कागदांत मराठ्यांच्या हल्ल्यामुळें त्या सालीं माळव्याच्या उत्पन्नांत तूट आली, असा उल्लेख आहे. औरंगजेबानें रजपुतांचें वैर संपादिलें तेव्हांपासून बादशहाच्या शत्रूंस रजपूत राजे मदत करूं लागले; आणि रजपुतांच्याच साह्यानें मराठ्यांनीं माळव्यांत प्रवेश केला. सन १६९८ त उदाजी पवारानें माळव्यांत शिरून मांडवगडास तळ दिला. तथापि तेथें कायमचें वास्तव्य करण्यास उदाजीस त्या वेळीं सवड झाली नाहीं. सवाई जयसिंग, शंकराजी मल्हार व बाळाजी विश्वनाथ, यांनीं जो नवीन उपक्रम सुरू केला त्याचें माळवा हें आदिस्थान होतें. मराठ्यांचा व जयसिंगाचा स्नेह होता ह्मणूनच जयसिंगाच्या मार्फत माळव्यांतील जमीनदार व बुंदेले रजपूत, औरंगजेबानें केलेला छळ स्मरून, मराठ्यांस अनुकूल झाले. बाजीरावाचा पराक्रम पाहून आपणास हा नवीन हिंदु पुढारी मिळाला, अशी तिकडील लोकांची भावना झाली; आणि बाजीरावाचे साथीदार शिंदे, होळकर व पवार यांच्या धाडशी व युक्तिबाज उद्योगानें माळवाप्रांत जिंकण्याचें काम सुलभ झालें. या कामाची सुरुवात दावलजी सोमवंशी यानें केली, असा उल्लेख १७१५ च्या एका पत्रांत आहे.

स्वतः बाजीराव माळव्यांत प्रथम केव्हां उतरला हें नक्की कळत नाहीं. स. १७२२-२३ व १७२३-२४ सालांत तो माळवा व बाघेलखंडपावेतों गेल्याचा उल्लेख रोजनिशींतील मुक्कामांत आढळतो. तेव्हां पिलाजी जाधव त्याजबरोबर होता. (पे.द. १७) तसेंच मल्हारजी शिंद्याचा

सरदार खंडेराव हरि भालेराव याचा आजा रामाजी बाबाजी व चुलता मल्हार रामाजी हे माळव्यांत लढत असतां स. १७२५ त मारले गेले, असें भालेरावांच्या कागदांवरून समजतें. तथापि आरंभीं साता-ऱ्यांतील दरबारच्या भानगडीमुळें बाहेरचा उद्योग मनमुराद हातीं घेण्यास बाजीराव मोकळा नव्हता. स. १७२८ त निजामावरील स्वारींत त्याचा पराक्रम सिद्ध होण्यापूर्वीं, बाहेरच्या त्याच्या उद्योगास दरबारांतून सारखा विरोधच होत असे. स. १७२८ नंतरच उत्तरेकडे त्याचा अनिरुद्ध संचार सुरू झाला. स. १७२९ त बुंदेलखंडांत छत्रसालास मदत, स. १७३०त संभाजीचें प्रकरण, १७३१ त दाभाडे प्रकरण, ३३ त हबशावरील स्वारी ह्या गोष्टी नजरेपुढें ठेवून माळव्याच्या उद्योगाची संगति जुळविली पाहिजे. निजामुल्मुल्क स. १७२३ त स्वतंत्र होऊन दक्षिणेंत आल्यावर माळव्याच्या सुभ्यावर राजा गिरिधर याची नेमणूक झाली. त्याजबरोबर मराठ्यांचा झगडा होऊन त्यांत इंदूरचे चौधरी राव मंडलोई यांच्या मदतीनें मराठ्यांनीं प्रथम राजा गिरिधरचा व मागून त्याचे जागीं आलेला दयाबहादूर याचा पाडाव केला. सबब प्रथम ह्या इसमांचा परिचय वाचकांनीं करून घेतला पाहिजे.

२. राजा गिरिधर बहादुर, (स. १७२२–२४).—राजा गिरिधरचें नांव दिल्लीच्या कारभारांत पूर्वीं आलेंच आहे. (पृ.१८२) उत्तर मोगलशाहींत जे थोडे हिंदु कामदार स्वपराक्रमानें प्रसिद्धीस आले त्यांत राजा गिरिधरचे कुंटुंबाची गणना आहे. हे नागर ब्राह्मण अलाहाबादेकडे राहत होते. राजा गिरिधरचा बाप दयाराम ऊर्फ दयाबहादूर व चुलता छबिलाराम हे बहादुरशहाचा दुसरा मुलगा अजीमुश्शान याच्या पदरीं होते. ते मोठे शूर मुत्सद्दी असून त्यांनीं आपल्या धन्याची सेवा उत्कृष्ट बजाविली. अजीमुश्शान पुष्कळ वर्षे बंगालच्या सुभ्यावर असतां त्यास व त्याचा मुलगा फर्रुखसेयर यास दयारामाच्या कुटुंबाची चांगली मदत

होती. लाहोर येथें बहादुरशहा स. १७१२ त वारला, तेव्हां त्याच्या मुलांत गादीविषयीं लढाया झाल्या. या लढायांत दयाराम नागर आपल्या धन्यासाठीं लढून समरांगणीं मरण पावला. राजा मुहकमसिंग खत्री व त्याचा भाऊ केशरीसिंग, किसनगडचा राजा राजसिंग बहादुर, व पृथ्वीराज बुंदेला, हे सरदार व दयाराम, एक मतानें वागून, अजीमुश्शानचा पक्ष उचलून धरीत होते; परंतु अजीमुश्शान मारला गेला आणि दयारामाचा भाऊ छबिलाराम जहांदरशहाचे पक्षास मिळाला. त्यास जहांदरशहानें करा माणिकपुरचा फौजदार नेमिलें. त्याजवळच दयारामाचा मुलगा राजागिरिधर हाही कामास असे. छबिलाराम व गिरिधर यांनीं करा माणिकपुर येथें असतां, द्रव्यसंचय करून फौज वाढविली. जहांदरशहानें वर्ष सहामहिने गादीचा उपयोग घेतला नाहीं तोंच अजीमुश्शानचा मुळगा फर्रुखसेयर बंगाल्यांतून बंड करून, सय्यदबंधूंची मदत घेऊन, आगऱ्यावर चालून आला तेव्हां छबिलाराम व गिरिधर त्यास जाऊन मिळाले. त्यांनीं त्यास, पुष्कळसा पैसा कर्जाऊ दिला व फौजेची ही मदत चांगली केली. ता. १० जानेवारी स. १७१३ रोजीं आग्रा येथें निकराची लढाई झाली तींत छबिलारामानें स्वतः मोठा पराक्रम करून जिवावर उदार होऊन लढण्याची शिकस्त केली, म्हणूनच फर्रुखसेयर यास त्या दिवशीं जय मिळाला. या कामागिरीबद्दल फर्रुखसेयरनें त्यास प्रथम खालसा दिवाणाचें म्हणजे वसुलाचें काम देऊन,पुढें आगऱ्याच्या सुभ्यावर नेमिलें.आग्रा येथें असतां त्यानें चूडामण जाठास वठणीस आणिलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं त्याची बदली अलाहाबादच्या सुभ्यावर झाली. जयसिंग व छबिलाराम यांचे संगनमत असून सय्यदांचें व बादशहाचें वांकडें आलें तेव्हां या दोघांची सय्यदांस मोठी धास्ती होती. शेवटीं सय्यदांचीं कारस्थानें सिध्दीस जाऊन फर्रुखसेयर पदच्युत झाला. त्यामुळें छबिलारामाची पुष्कळ नाउमेद झाली. तरी प्रसंगास पाठ देऊन त्यानें सय्यदांस चि

डविलें नाहीं. लवकरच सय्यदांनीं त्याजवर शस्त्र धरिलें. प्रथम त्यांनीं गिरिधर बहादुर यास दिल्लीस बोलावून आणून कैदेंत ठेविलें. तेथें त्यास सय्यदांचा बेत समजतांच तो पळून आलाहाबादेस चुलता छबिलाराम यास जाऊन मिळाला. तेव्हां सय्यदांनीं त्या दोघांवर फौज रवाना केली. इतक्यांत छबिलाराम अर्धांगवायु होऊन मरण पावला, (नोव्हेंबर १७१९); आणि गिरिधर बहादुरास त्यांनीं शरण येण्याविषयीं पाचारण केलें; परंतु चुलत्याच्या उत्तरक्रियेची सबब सांगून तो एक वर्ष प्रयागास राहिला, आणि त्या अवधींत त्यानें तेथील किल्ल्याचा वगैरे चांगला बंदोबस्त केला. त्या वेळीं बुंदेले रजपूतही बादशहाशीं लढत असून त्यांचा राजा भगवंत सिंग हा गिरिधरर बहादुरास अलाहाबद येथें सामील झाला. सय्यदांनीं यांजवर मोठी फौज रवाना केली. या फौजेवर महंमदखान बंगश वगैरे सरदार मुख्य होते. गिरिधरसारखा पराक्रमी अनुभवी व शूर सरदार आणि अलाहाबादसारखा महत्वाचा किल्ला जोंपर्यंत आपल्या [illegible]ज नाहींत तोंपर्यंत सय्यदांस चैन पडत नव्हतें. किल्ला कबजांत येईना, तेव्हां सय्यदांनीं आगऱ्याहून आपल्या भरंवशाचा सरदार रतनचंद यास गिरिधरवर पाठविलें. रतनचंदानें गिरिधरची खासगी रीतीनें भेट घेऊन त्याबजरोबर सल्ला ठरविला. राजा गिरिधरनें तीस लाख रुपये व अयोध्येचा सुभा घ्यावा आणि अलाहाबादचें ठाणें सोडून द्यावें, असा तह ठरून, राजा गिरिधर अयोध्येस गेला आणि रतनचंद सय्यदांकडे आगऱ्यास परत आला, (मे स. १७२०). त्या वेळीं महंमदखान बंगशाचा भाऊ अहंमदखान याची नेमणूक सय्यदांनीं अलाहाबादच्या सुभ्यावर केली. पुढें सय्यदांचा पाडाव झाला आणि अयोध्येच्या सुभ्यावर बादशहानें सादतखानास नेमिलें. तेव्हां तेथून गिरिधर बहादुराची बदली माळव्यावर बहुधा स. १७२१ त झाली, परंतु निजामही तेथें हक्क सांगत होता.
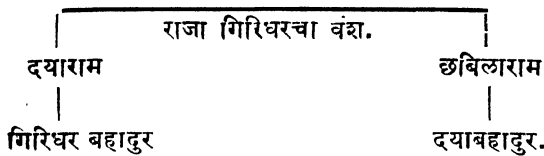
३. **चौधरी राव नंदलाल मंडलोई**:—हे जातीचे ब्राह्मण बादशाही अमलांतत इंदुरास चौधरीचे कामावर असून नर्मदेवरील उतारांच्या बंदोबस्ताचें काम त्यांजकडे होतें. मोगल अधिकाऱ्यांनीं त्यांस सर्वस्वी हैराण केल्यामुळें सवाई जयसिंगाचे सल्ल्यानें ते मराठ्यांस अनुकूल झाले. त्यांस आपल्या बाजूस वळविण्याचें काम मल्हारराव होळकर व उदाजी पवार यांनीं केलें. रा. श्री. वि. आठल्ये व रा. भा. रा. भालेराव यांनीं मंडलोईच्या दप्तरांतील कित्येक पत्रांच्या नकला लेखकास दिल्या, त्यांवरून मराठ्यांच्या उद्योगाचा बोध चांगला होतो. तत्संबंध पत्रें पुढें दिलीं आहेत. मंडलोई घराणें अद्यापि इंदुरास

मंडलोई राव चूडामन चौधरी
|
नंदलाल
|
राव तेजकर्ण
|
दुलेराव
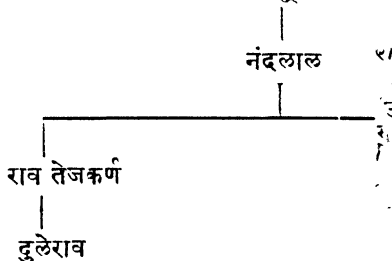
राव चूडामन चौधरी याचा उल्लेख फर्रुख
चौथ्या वर्षी (स. १७१७) नंदलाल यास दि
कंपेल परगण्याच्या चौधरीपणाची आहे. (
नंदलाल व सवाई जयसिंग यांचा
(६–५८३). नंदलाल व मल्हारराव

स.१७२० पासूनचा उपलब्ध आहे (६-५८५ ८९), त्यावरून माळवा-प्रांत जिंकण्याचा उद्योग बाळाजीविश्वनाथाचे हयातींतच होळकरानें सुरू केला, असें दिसतें. बाळाजीच्या अंगीकृत कार्याचा एक भाग हा उद्योग होय. स. १७२३--२४ चे दरम्यान मल्हाररावानें इंदुरास ठाणें दिलें व उदाजीपवारानें धारचा कबजा घेतला.रघूजी व कान्होजी भोसल्यांचा डोळा माळव्यावर होता त्यास बाजीरावानें जरब देऊन दूर ठेविलें (६--५९१) 'हल्लीं नंदलाल मंडलोई मरण पावले' असा उलेख ३—११--१७३१ च्या पत्रांत आहे. त्या प्रसंगीं त्याच्या पुत्रांचें समाधान करून बाजीराव व चिमाजी आपा यांनीं त्यांचें पुढें यथायोग्य चालविण्याविषयीं अभिवचन दिलें आहे. मल्हारराव होळकरानें तेजकर्णास बहुमान पालखी देऊन त्याच्या नेमण[illegible]द्दल सालाचे ७०० रु. देण्याबद्दल १३-८--१७४९ रोजीं [illegible]रास हुकूम काढिला, (रा. श्री. वि. झाठल्ये पत्र). तसेंच [illegible]डा मराठ्यांच्या कमावीसदारांनीं आपल्या वास्तव्यास [illegible]चा त्यांस परत देऊन, त्यांचें निरंतर यथास्थित मल्हाररावानें लिहून दिलेलें आहे. स. १७-२० नारोशंकराचें नांव ही माळव्याचे उद्योगांत उदाजी पवाराचे दिंमतीस असून, स. १७३० ठकराकडे झाली. यावरून त्याच सालीं बाजी-[illegible]लें हें उघड होतें. नारोशंकरानें लोकांस हैराण [illegible]रून दूर केल्याचा उल्लेख ६—१०—१७३२ [illegible] जागीं बाबूजी नाईक व आबाजी नाईक झाली होती. स. १७२९ त नंदलाल [illegible] जरब दिली आहे (६. ५९९). [illegible]द्याचें नांव तिकडील उद्योगांत आढळतें. [illegible]दे या दोघांसच बाजीरावानें माळव्याचे

उद्योगावर ठेवून इतरांस तेथून काढिलें, (६. ६२०). स. १६५८ चें पत्र पाहतां माळवा प्रांत स्वराज्यादाखल मराठयांचे कबजांत आला होता असें दिसतें. (६-६२२)

नंदलाल मंडलोईप्रमाणेंच बढवाणीचा ठाकूर अनूपसिंग मराठयांस सामील झाला होता. त्याची व बाजीरावाची भेट स. १७२३ च्या जानेवारींत झाली [२. पृ. ४७]. त्याच्या मुलखास उपद्रव देऊं नये असें आज्ञापत्र शाहूनें सन १७३५ त उदाजी पवार व मल्हारराव होळकर यांस काढिलेलें आहे. [शा. म. रो. २०२].

४. **सारंगपुरची लढाई, राजागिरिधरचा पाडाव,(स१७२४?)**– युद्ध व कारस्थान या दोनही मार्गांनीं बाजीरावाचा उपक्रम माळ-व्यांत चालू होता. निजामास अडविण्याच्या हेतूनें रा[illegible] गिरिधरची नेमणूक बादशहानें माळव्यावर केली असून त्यास ब[illegible] सिंग व अजितसिंग यांचें साह्य होतें. वास्तविक आग्रा [illegible] दोनही सुभ्यांची व्यवस्था बादशहानें जयसिंगाचे [illegible] पैकीं आग्रा प्रांत जयपुरास लागून असल्यामुळें त्याकडे घेतला, आणि माळव्यावर राजा [illegible] (आर्व्हिन). परंतु गिरिधर जयसिंगाचे वि[illegible] त्यानें मंडलोई वगैरेंच्या मार्फत मराठयांशीं [illegible] माळव्यावर स्वारी करविली. जयसिंगाचें पा[illegible] रिघाव तेथें सुलभ रीतीनें झाला नसता. ज[illegible] चौथाई संपादन करावी असा बाजीरावा[illegible] जाण्यास पुष्कळ अवधि लागला. स. १[illegible] करण्यांत आला [शा. म. रो. १०५ [illegible] १७२०–२१ व १७२२ ह्या सालीं [illegible]

१ टीप––नर्मदेच्या दक्षिण किनाऱ्यास

झाल्या असें माल्कम सांगतो. त्यानंतर मंडलोईच्या मार्फत मराठ्यांची फौज माळव्यांत येऊं लागली, तेव्हां त्यांचा व राजा गिरिधर ह्याचा सामना जुंपला. यांत चिमाजी आपा व मल्हारराव होळकर प्रमुख होते. देवासच्या ईशान्येस सुमारें पन्नास मैलांवर पार्वती नदीचे कांठीं सारंगपुर ठिकाण हल्लीं देवास संस्थानचा एक तालुका आहे, तेथें राजा गिरिधरचें वास्तव्य होतें. चिमाजी आपानें त्याजवर अचानक हल्ला करून त्यास ठार मारिलें.

त्यावरून सारंगपुरची लढाई स. १७२७ त झाली असावी. राजा गिरिधरच्या या लढाईत उदाजी पवार व चिमणाजी दामोदर होते असें डफ व शकावलीकार म्हणतात. उज्जन येथ तट आहे त्यास राजागिरि नांव चालतें. लगेच बादशहानें त्याचे जागीं त्याचा चुलत भाऊ ...याची नेमणूक केली.

लढाई दयाबहादुराचापाडाव, (१२-१०-१७३१).

दोन वर्षेपावेतों बाजीरावास निजामाशीं झगडावें ... लक्ष देण्यास फावलें नाहीं. तथापि स. १७२८- ...द्योग सुरू झाला. स. १७२८चे ऑक्टोबरांत ...त स्वारी करून दयाबहादुरास ठार मारल्याचे ... बहुधा चिमाजीनें माळव्यावर दोन तरी स्वा-

---

...ादुरोनें पातशहाके मदतगार होकर हमारे भाई ...शके १६४६ के सालमें सारंगपुर मुकामपरणमें ...ाचा उल्लेख जयसिंगाचे एका पत्रांत आहे ...कीं ४८ याबद्दल संशय वाटतो. पुरुषोत्तमकृत ...२४ साल पूण तपासाअंतीं दिलें आहे ...ंवत असावा, शक कां ?

ऱ्या लागोपाठ केल्या असाव्या. दयाबहादुर १२-१०-१७३१ रोजीं मारला गेला असें पुढें एका पत्रांत स्पष्ट आहे. 'दयाबहादुरचा पराभव करून आजच पुण्यास आलों,' असें चिमाजी आपा२४-४-१७३० रोजीं लिहितो (ब्र. स्वा. ले. ४३). तेव्हां चिमाजीनें त्याजवर स. १७३० त व ३१त अशा दोन स्वाऱ्या केल्या हें उघड होतें. दयाबहादुर सुभा झाल्यावर त्यानें मंडलोई वगैरे मंडळीस आपल्या बाजूस वळविण्याचे काय काय प्रयत्न केले, मराठ्यांचे बाजूस होळकर बाजीराव वगैरेंचीं कारस्थानें कशीं चाललीं होतीं, आणि जयसिंगाचे साह्यामुळेंच शेवटीं मराठ्यांस जय कसा मिळाला, हे प्रकार अस्सल पत्रांनींच स्पष्ट दिसणारे असल्यामुळें तींच पुढें दाखल करितों.

म॥ अनाम नंदलाल मंडलोई प्रा॥ इंदूर प्रांत मालवे यांसी ऽदाजी पवार. सु॥ सलासैन मयाव अलफ. प्रा॥ म॥ अंमलदार जाऊन र महिने जाले; अद्याप अंमल चालत नाहीं व कांहीं देखरेख म्हणोन विदित जालें. तरी ते गोष्ट तुम्हां योग्य आहे ऐ प्रांतांत हरएकविशीं भरंवसा तुमचा असतां अद्याप अंमल हें उत्तम नाहीं. तुमचा आमचा स्नेहे आहे याजकरितां नाहीं, तरी अंमल हरप्रकारें चालेल, राहतो ऐसें नाहीं. अवांतर पं॥ अंमल नाहीं तरी तेथेंही अंमल बसा प्रांत आपला आहे. येथें ही अंमल न चाले ऐसें करून अंमल दिल्हा तरी उत्तमच आहे. हरकोणी ऊर्जित होईल, नाहीं तरी विचार करतच आहे. खुश आहां, ल्याहावें ऐसें नाहीं. तरी राज कुलबाब कुलकानू सुरळीत देणें. उजूर एक २९ मोहोरम. येविशीं तुम्हांस दोन तीन

उत्तर न आलें. तरी या पत्राचें उत्तर पाठवून देणें. जाणिजे. (१४-८-१७२९) [रा. श्री. वि. आठल्ये.]

मा।र अनाम नंदलाल मंडलोई पे।। इंदूर यांसी—बाजीराव बल्लाळ प्रधान. सु।। सल्लासीन मयाव अालफ. रा. कुसाजी गणेश हुजूर आले. त्यांणीं कितेक अर्थ निवेदन केला, त्यावरून सविस्तर कळलें. ऐशियासी आमची स्वारी ते प्रांतें सत्वरीच आहे. माळवियाच्या बंदोबस्ताचा अर्थ रा. लाला हरनाराण यांणीं लिहिला व जबानी सांगोन पाठविला होता. त्यास प्रांतमा।। चा बंदोबस्त जालियां रयत निरुपद्रवी राहून दुतर्फा किफायतच आहे. एतद्विषयीं येथून उज्जनच्या सुभ्यास व लाला हरनारायेण यास कितेक अर्थ लेख करून पत्रें पाठविलीं व जबानी मा।।रनिल्हे सांगतील. तरी तुम्ही त्यांस विचाराच्या चार गोष्टी सांगोन मुल्काचा तह
र्फा कमावीस सुरळीत चालाविणें. जरी हे गोष्टी त्याचे वि-
तरी आम्ही ते प्रांतें येतच आहों. आमची फौज तिकडे
ासप्रयुक्त राहातोसा नाहीं. खराब होईल. नुकसान होणें
वरकड कितेक अर्थ मा।।रनिल्हे तुम्हांस सांगतील त्याज-
रांश, तुम्ही मातबर कार्यकर्ते एकनिष्ठ आहां. हरएक
असें नाहीं. तुमचें सर्व प्रकारें अगत्य आहे तदनुरूप
. आपला खातरजमा असों देणें. आमची स्वारी
मातबर मनुष्य हुजूर पाठवून देणें; व त्यांजकडील
ा तुम्हीच रेवातीरीं भेटीस येणें जाणिजे. छ १९
२९, खंड-५९९).

ा धर्ममूर्ति रावनंदलालजी प्रमुख्य मुख्य सरदार
र, जोग श्री अवंतिकासे लेखक दयाबहादुरकृत
के. मालवाका राजा महाराजा श्रीगिरिधर
ा राज्य चला आया. ये सन ११३२ में

मालवी सालमें दखनके मराठे सरदार माळवामें आये, और जंग हुवा, लडाईयां ली, परमेश्वरकृपासे, सारंगपुर मुकामपर परमधाम गये. पीछे उसी जगे आप हो, ऐसा हम समझकर, दखनवालेसे बदला लेना इस वास्ते में दिल्ली जाकर पातशासाबसे अरजकर सुभेका अधिकार ले आया हुं, और आपकी आज्ञासे दुर नहीं, ऐसी मेरी तरफसे होते. मेरे सुननेमें आया है कि आप मेरेसे बहोत नाराज होकर सवाइ जेसिंग महाराजासे सला करते हो के मराठे सरदारकों मालवेमें लाकर प्रमुख करना, और निजाम साबको जेर करना, एसा विचार करते हो, तो ये कैसा होगा ! पातशाकी पुन्याई क्या कम है नही. मेरे हाथ सत्ता आई है. पचास हजार फौज तयार है. आप दाना सरदार मालवेमें हो, और राजा साहेबबहादुरके प्रधान होकर आपकी सर्व सत्ता मालवेमें व्याप रही है. बादशा भी आंपको उसी जगे मानते है. एसा हो ते आपला रंज मेरेपर जो बाबमें लिखता हुं के, मालवे में जो सरदार राजासाहेब के वो आपके कृपासे प्रफुल्लित है, उनपर मेरेसे कुछ टांके लें में जुलुम हुवा, उससे आपकी व मालवेकी प्रजाका व नाराज होना है, परंतु में आपकी मरजी के माफीक स करनेवाला हुं. पहेले जो हुवा, उसकी माफी मिलना ताबेदार के उपर कडवी निगा है, वो दूर होकर रहेगी, तो दखनवालेसे बैर लेनेमें आवेगा. आप दा कानुन्गो नरहरदासजी व मयारामजी जोसी वकी मजकुर कहेकर समझा दिये है. आपको कहेंगे मालूम होगा. सबध्यानमें लाकर, उत्तर मेहेरबा अवल सन सल्लासीन मया व अलफ, [२६ ग्वालेर.] सिधेश्री श्री १०८ धरममूर्ति राव नं

प्रांतमाळवा संस्थान इंदोर. योगश्री अवंतिकासु सेवक दयाबहादुर कृत प्रणाम बंचे. विनंति हैकी. सनसाल गुदस्त ता. १५ जमादिलावल का खत नरहर जासजी जमारामजी जोसी वकील इनोके हाथ भेजा वो पोंचा, जुबानी सब मजकूर आपकु कह्या, फेर बी आपके दीलमें जो आटी हमारे निसबत है, उसकी सफाई न की, और विसी तरे आप दुशमनो को लानेके वास्ते दखन पत्रव्यवहार कर रहे हो, और कुलमालवेके सरदारोंका दिल आपने अपनी मुठीमें लेकर, बादशहा गारद होना, ये सल्ला बिचारी, तो ये बात आप दाना सरदारके लायक नहीं. आपके जो दिलमें जो बात है,तो हमने बादशासाहेबको लिखी, इसपर वांसे लिखा आया है की, राजासाहेब गिरिधरबहादुरकी गादी करेंगे, वैसाही बंदोबस्त चलावेंगे, पर ये रावसाहेब गलबा क्यों नही मालवेमेंसे मिटाकर हमारे पास आते,एसा लिखा आया ... पास भेजा है. अब सब तरेसे विश्वास लाकर ये गलबा मिटा दो. ...हीं. आपके मरजी माफीक सब सरदारोंका बंदोबस्त, परधानी ..., उस में आजतक कोई तरे कम नहीं है, और होगा ...दे आप जैसा चाहोगे वैसाही होगा पर आप बैरीओंसे ...मालवे में बुलाना ये आपने केसा बिचारा होगा. और आप मालवे के नाके घाटे बंद कर,पचास हजार फौजका ... इसका क्या कारन. आपसे मे मिलनेकी इच्छ... पधारो, या मैं इंदोर आऊं. छ २५ रमजान. ...व अलफ [२३-३-१७३१, रा. भालेराव]

... महाराज धरममूर्ति राव नंदलालजी प्रमुखा ...स्थान इंदोर जोग श्री. अवंतिकासे सेवक ...प्रणाम बंचे. विनंति है की, ता. २५ ...आपके तरफ पत्र भेजा और मिलनेकी ...जाब न भेजनेसे मिलना भी हुवा नहीं,

इससे आपके दिलको मतलब नहिं मालुम पडता. क्या है और किसवास्ते है. में आपके हमारे मिले सिवाय मतलब नहिं मालूम नहीं हो सकता. और आप पत्रसेभी नहीं मालूम करते, इससे मेरे दिलमैं बहोतसे शक पैदा होते हैं. पहेले तो मेरेपर इतराजी, दुसरे मराठेको लडनेका मालूम होता है, और इस लिये आप जमाव कर रहे हो तो में आपने क्या बिचारी है ? आपके मरजीके सिवाय, मालवेमें कोन बात हुवी व होनेवाली है, वो तो नहीं. पादशा साहेब सब तेरेसे भरोसा आपका रखकर राजासाहेबकी जगे आपको स्थापित करके, वेसाही मानपान रखते होते, एसी आपकु क्या भीडकी दुशमानोसे सल्ला करना ये क्या ठेराई है.

ये सब नरहरदासजी कानुंगो आपकू समजाकर कहेंगे वो ध्यानमें लाकर ये जलदी मालवेमेंसे गलबा उठा लो, और रियायाको जल[illegible] चैन करो ऐसी मेरी विनंती है. तारीख९माहे सवाल, इहिदे स[illegible] व आलफ. [६-४-१७३१, रा. भालेराव].

ता. २५ माहे जिल्हेज इसने सलासीन मयाव अलफ. यांचे नांवें पत्र सिक्का मोहोरी. आपला पत्र सवाई जैसिं[illegible] घेऊन मयाराम जोशी वकील बऱ्हाणपुरचे येथें भेटले. स[illegible] तीचे कळवून, नालछा व मांडव मुक्कामीं जमाव मदती[illegible] बहादुरच्या जुलमामुळें जमीदार व प्रजा नाराज म्हणोन केली. त्यास आम्ही निघून रेवातीरीं आलों आहों. [illegible] असल्यानें, नेमाड इलाख्यांतील चौधरी कानुंगो रि[illegible] झाल्यानें आपलेकडील मदतीचा अनुभव आल[illegible] जाणिजे. छ. २५ मोर्तबसुद. (२०-६-१७३१

सिधेश्री १०८ महाराज राव नंदलालजी तिरलायसे दयाबदुर सुभाके न प्रणाम पोंचे.

मांडवसे आया, उसमें लिखा है, की रावसाहेबके सरदार भाई बेटेनें मरेठी फौज भरती देखी तब उन्होनें निकाल कर दुसरे घाट चढाली, और ये लोग सामनेमें रहे. इससे इनके सरदार और भाई बेटे अच्छे-बहोतसे घाटपर मारे गये, इनकी तपसीलभी लिखी आयी है, सो आपको लिखते है की, ऐसा आपको क्या अडा है, मेरेठेको बचाना, और आपने भाई बेटे सरदार मरवाना, और दुशमानोंको मुलूख दिल-वाना, ये क्या बात और क्या बिचारमें फरक आया है. हमारे लिखनेमें फरक लाते हो लो. अबये भाई बेटेकी हानी हुवी इसका और मालकके घरमें निमकहरामी हुई, कोण बिचार करेंगा, एसा सब सोच कर, पांच आपके सरदारोंसे सला मिलाकर, अपना मालवदेश दुसरेके हाथमें मत दो. इश्वर करेंगा, तो महाराजा साहेब गिरधर बहादुरकी फिर गादी हो जावेगी, वंश कुछ डुबा नहीं है. आपके उन्हके स्थाईक ठे हो तो वो दिन आवेगा, पर बैरी दुशमनोको लानेसे, वाई जेसिंग महाराजकी एसी सल्ला होनेसे, कुछ न होगा. ाठे लोग इस दिनको याद नहीं करेंगे ऐसा जावो, को मदत मत करो, ये मेरी आखीर बिनंति है. ता. १९ सन इसन्नेसल्लासीनमया व अलफ (१०-१०-१७३१,

महाराव नंदलालजी प्रधान व भाइजी ठाकर नरहर न इंदोर. योगश्री अमरगढसु महाराजाधिराज श्री म बंचजो. अत्र कुशल तत्र कुशल. श्रीजीकी कृपासु ंत एसी के मालवेकी हकीकत आपूकी तरफसुं लूम हुवी. और ता. २९ रबिलाखरका पत्र शवा प्रधान दखनसु लिख्यो की आपके संकल्पके

माफिक ता. २१ के रोज (१२-१०-१७३१) मालवेमें फत्ते हुई, ओर दया बहादुर सुबा रणमें काम आया. इसमें रावसाहेबजी व ठाकर नरहरदासजी व मयारामजी वकील, इनने आपन तनमनधनसे भाई बेटे सरदार सुदामत दी, परंतु मांडव घाटपर पादशाका सुबाने बंदोबस्त ऐसा करा था, कि रस्तेमें तीन सुरंग लगाई थी, ओर फोज पचीस हजार तयार थी, घाट चढते मरेठी फौज बहोतसी मरने लगी, ओर जो जरासो कदम उपर चढे तो मांडववाले सुरंग दागें, तो कुल फोज गारद होवे. ऐसे मोकेपर रावसाहेबनें खबर दी, ओर मांडव घाटका रस्ता बदला कर, दूसरे रस्ते भेरों घाटसे फौज चढा ली, ओर अपने भाई बेटे व सरदारोंको घाटपर सुरंगमें उडाये, ओर मुकाबलमें कट गये. बहोतसी मदत करी के उसका हाल लिख नहीं सकत्ते यौके लिखा आया सो आपकुं लिखते हैं, कि ये बात आपने क लिखी नहीं. हजार शाबास है के फकत हमारे कोलके उप मालवे सरदार रहकर, अपना धर्मका कल्यान होना, अ धरमकी वृद्धि होना, ये बात बिचारकर मालवेमेंसे मुसलम किये, ओर धर्म कायम रखा, हमारा मनोरथ आपने पुरा बद्दल हमने पेशवाको लिखा है कि, आपके मरजीके मार्फ सब सरदारोंका बंदोबस्त अच्छा होगा, जैसा तुम इनकूं हो, इसी माफक उनका मालवेमें जमाव डालना, ऐसा न पाव पाहिले सरीके उठ जावें, तीन बखत मालेवेमें कुछ मिला नहीं, सो इसका पूरा बिचार रखना, समजना, जादा आपकु लिखनेमें आता नहीं. अ तारीख ५ जमादिल अव्वल, सन इसने (२६-१०-१७३१).[1]

[1] टीप. मुसलमानांचा पाडाव करण्यांत मरा किती होतें हें या उद्गारांवरून स्पष्ट दिसून येतें.

सिधेश्री १०८ महाराव भाईनंदलालजी प्रधान व ठाकर नरहरदासजी कानुनगो सवस्थान इंदोर. योगश्री जेपुरसे श्रीमहाराजा सवाई जेसिंगजीकृत प्रणाम बंचना. अत्रकुशल, तत्रकुशल, श्रीजीकी कृपासे चाहिजेजी. आपरंच हकीकत ऐसीके. ता. ५ जमादिल आवल सनगुदस्तका पत्र आपकु लिखाथा कि जैसे आप मल्हाररावजी होळकर व राणोजी सिंदे कुल दखनसे वकील भेजकर बुलाये, और आपने भाई बेटे सरदार हजारों आदमी कटाकर इनकु मालवेमें स्थापित किये,ओर हमारे लिखनेपर इनकूं पुरी मदत देकर टांकेदारोंसे और महालोंसे वसुल पोता सुरू करा दियाये खबर दिल्लीके दरबारमें पोहोंचनेसे बादशा सलामत हमसे बहोत नाराज होकर लिखी है कि, रावसाहेबने कुल मालवेके सरदारोंका दिल आपने हातमें लेकर आप उनसे मिले, इससे हमारा सुभा गारद करवाया, और [illegible]पनोंके दिलवाकर, तोजी करा दी, तो कुछ फिकर नहीं, इसका [illegible]हो मिलेगा, और मरेठे तीन दफे मालवेमें आये, ओर मारकर [illegible]. एसा फिर उसीमाफिक सजा होकर निकाले जाते हैं. [illegible]हांसे चढाईकी तारीख मुकर्रर है, एसा लिखा आया सो [illegible] बाजीरावजीको लिखा. उसपरसे बाजीरावजी पेशवा लिखते हैं [illegible]ालवेमें हमारा जमाव डालना, ये काम प्रधान रावनंदलालजी [illegible]दासजी ओर उनके सरदारोंका है. इन्होंका मालवेमें [illegible] चोधरात, व चोथान कानुनगोई, व भाईबेटे हकदार जो, [illegible] सवस्थानोंका हक्क महाराजा गिरिधर बहादुरके खान[illegible]ला आया,वो निर्वेध हम चलाके जास्ती परवरसी करेंगे. [illegible]ा कोल है की, राजासाहेब गिरिधर बहादुर ये [illegible]नोनें पादशाके मदतगार होकर हमारे भाई चिम[illegible] शके १६४८(?) के सालमें सारंगपुर मुकामपर[illegible] [illegible]में मालवेका जो उत्पन्न आताथा, उसका हिसाब

हमनें देखा. उनकी गादी कायम करके वैसाही बंदोबस्त चलावेंगे, ऐसा श्रीनर्मदाके तीरपर कोल है, ऐसा लिखा आया. सो आपको लिखते हैं की बादशाने चढाई की है, तो कुछ चिंता नाहीं. श्रीपरमात्मा पार लगावेगा. बाजीरावजी पेशवासे हमनें आपके निसबत धर्मकर्म कोल वचन कर लिया है. अब किसी तरेका शक न रखते, इनका जमाव मालवेमें अच्छी तरेसे डालना. और हंमेशा पत्र कुशलताका लिखता रहना. मालवेका बंदोबस्त सब आपके भरोसे है. ता. २५ सफर, सल्लास सलासीन मया व आलफ [६-८-१७३२, रा. भालेराव—ग्वालेर]

ह्या युद्धांत होळकराचा सरदार बोळे ऊर्फ बुळे यानें विशेष पराक्रम केल्यामुळें तो पुढें इंदुरास प्रसिद्धीस आला. होळकराचे कैफीयतींतील खालील उतारा मार्मिक आहे (पृ. ९-१०). ' रजपूत रजवाडे यांचा इरादा कसेंही करून सर्वांनीं एक दिल बादशाहीस धक्क सवाई जयसिंगास पुढें करून दक्षणी घोडीवाले यांस बगर्दे देवदर्शनाचें मिसें उज्जनीस आले. एकाएकीं उघड होतां नं इंदुरकर मंडलोईस मल्हारजी होळकरांकडे पाठविलें. तुह्मी ए इरादा धरला आहे त्यापक्षीं तुह्मांस तमाम राजे रजव मोठे सामल करून देऊं. दयाबहादूर सुभा उज्जन पादशा त्याचें पारिपत्य करून धारा उज्जन येथें अंमल तुमचा होऊ चालू झाली, ह्मणजे एक समयावच्छिन्न लहान मोठे रजव तुह्मापाशीं आणितों. अशी मसलत करून, इंदूरचे जम पाठविले. मल्हारजी व बाजीराव यांनीं मसलत करून पुण्यास रवाना करून, आपण सडा घोडा राऊत उद्देशांत, तों नंदलाल मंडलोई दोनशें स्वारांनिशीं ये झाल्या. सवाई जयसिंगानीं रवानगी करतेसमय आले ते सर्व बोलून आशा दुराशाही विशेष दार

जींनीं आज्ञा केली, आम्हांस घांटातील वाट निटोप्याची दाखवावी. दोन प्रहरचे संधीस आम्हांस त्यांजवर नेऊन सोडावें. इकडे दयाबहादर धारचे मुक्कामीं येऊन घाटाचा बंदोबस्त करून होते. परंतु इंदूरकर जमीदार व वढवाणीकर या उभयतांनीं अनोळखी घाटवाट काढून, सुभ्याकडील बंदोबस्त जागचे जागींच राहून, नर्मदा उतरून, सूर्योदयापूर्वीं घांट चढो-न गेले. उदाजी पवारही त्याच वाटेनें उतरून घांटावर होळकरास सामिल झाले. उन्हाळ्याचे चैत्राचे दिवस. अदकोशावरून हरहर महादेव करून घोडे घातले. बाहेरचे बाहेर एकसहा कत्तल केली. तोफखाना आपलासा केला. पायदळ कडब्यासारखें कापलें. दयाबहादर पांच हजार स्वार घेऊन आला ते नाहींसे करून, दयाबहादूराचें डोकें हत्तीवर कापलें. विठोजी बुळे याजपाशीं दोन हजार स्वार मागें ठेवून मल्हारराव आठ हजार स्वारांनिशीं ---स येऊन अंमल चालू केला. कांहीं एक अवघड पडलें नाहीं ---भा एका छाप्यांत बुडविला. हा दक्षण्यांचा बेत, काळ श्रीमं- ---प्रताप मल्हारजींचे तलवारीचा. तों रजवाड्यांचे वकील आले ---न पुण्यास आले. तेथें वकिलांचीं बोलणीं होऊन बाजीराव ---पागमें घेऊन माळव्यांत आले. सवाई जयसिंगाचे विचारें ---सपास धुमाकूळ उडविला. जाळपोळ अशी केली कीं दिल्लीचे ---स कोस नादिवा नाबत्ती. कुंजपुरा लुटला. फौजेंत सुवर्णाचा ---बादशाही हालवून माघारे फिरले. सवाई जयसिंग बाजीराव ---ंच्या भेटी झाल्या. जयसिंगाजवळून तीस लाख रु. घेतले. ---त आले.' (होळकरांची कैफियत पृ. ९-१०).

--- राव नंदलाल मंडलोई हा बाजीरावास प्रथम ---नातवाकडून खालील माहिती माल्कम सा० स ---I पृ. ८२-८३). 'महंमदशहाच्या कारकी- ---ाधुंदी माजली होती. दयाबहादूर माळव्याचा सुभे-

दार होता. राज्यकारभारांत अव्यवस्था झाल्याबरोबर शेतकरी रयतेची मोठी अवाळ होऊं लागली. पाहिजे त्यानें यावें आणि रयतेकडून पैसा उकळावा असा प्रकार चालू झाला. दयाबहादूर व त्याच्या हाताखालचे मुनीम यांनीं रयतेस इतकें पिळून काढलें कीं, माळव्यांतील ठाकूर व जमीनदार हे बादशहाकडे दाद मागून मागून थकले. सरकारांत आपली दाद लागत नाहीं असें पाहून, ते जयपूरचा राजा सवाई जयसिंग यास शरण गेले. जयसिंग मोठा पराक्रमी व धूर्त होता. इतर रजपूत राजांप्रमाणें तो बादशहाविरुद्ध उघडपणें उठला नव्हता. परंतु दरबारांत त्याची चहा होत नसल्यामुळें त्यानें बाजीराव पेशव्यांशीं स्नेह जोडला. त्यानें माळव्यांतील ठाकरांस अशी सल्ला दिली कीं तुम्ही मराठ्यांना बोलवा म्हणजे ते तुमची दाद घेतील. माळव्यांतील ठाकरांत इंदूरचा जमीनदार राव नंदलाल चौधरी हा प्रमुख व मातबर सरदार असून त्याजपाशीं दोन हजार फौज चांगली तयार होती. त्याजकडेसच नर्मदेवरील उतारांचा बंदोबस्त ठेवण्याचें काम होतें. जयसिंगाच्या सल्ल्या... लानें बाजीरावाशीं बोलणें सुरू केलें. बाजीरावाची फौज बऱ्हाण... छावणी देऊन राहिलेली होती. तिच्या आघाडीवर मल्हाररा... बारा हजार फौजेनिशीं जय्यत तयारीनें होता. राव नंदलाल यानें होळकर जाजकडे आपला वकील पाठविला आणि त्यास नर्म... माळव्यांत बोलाविलें. "नर्मदेवरील उतारांचा व पलीकडच्या ... टांचा उपयोग तुम्हांस चांगला करून देऊं" असें अभिवचन ... मंडलोईच्या मदतीनें धरमपुरी आणि महेश्वर यांच्या दरम... म्हणून नर्मदेवर एक गांव आहे त्या ठिकाणीं नर्मद... माळव्यांत आला. दयाबहादुरास ही खबर लागतां... तो मल्हाररावास अडविण्याकरितां गेला. परंतु म... मंडलोई वगैरे लोकांनीं आगाऊ इशारत दिल्या...

येतां मांडवगडच्या पूर्वेकडील भैरव घाटानें माळव्यांत आला. मल्हारावाची व दयाबहादुराची गांठ धारनजीक तिरला गांवीं पडली. लढाई होऊन दयाबहादूर मारला गेला. याप्रमाणें माळवा प्रांत मराठ्यांच्या हस्तगत झाला. प्रांताच्या वसुलाची व्यवस्था लावतांना मराठ्यांनीं पूर्वींचे बादशाही धारे कायम ठेविले. आणि दुसऱ्या कोणापासून रयतेस इजा न पोंचावी अशी तजवीज केली. पूर्वींचे मोगल अंमलदार त्यांनीं काढून टाकिले, आणि आपले दक्षणी अंमलदार नेमिले. कांहीं रजपूत जहागीरदारांनीं मराठ्यांना जुमानिलें नाहीं, त्यांच्या जमिनी मराठ्यांनीं खालसा केल्या आणि त्यांच्या जागीं आपले नवीन जमीनदार नेमिले. या वेळीं रयतेला संतुष्ट ठेविण्याची खबरदारी मराठ्यांनीं चांगलीच ठेविली होती.

नंदलाल मंडलोईच्या मृत्युसंबंधानें खालील पत्रें वाचनीय आहेत. ' अनाम मंडलोई तेजकरण पा। इंदोर यांसी बाजीराव बल्लाळ प्रधान सु॥ [illegible]न्ने सल्लासीन मयाव आलफ. तुह्मीं विनंतिपत्र पाठविलें तें पावोन [illegible]कळलें. नंदलाल मंडलोई-यांस देवाज्ञा जाली, चालले प्रकारें [illegible] ह्मणोन कितेक निष्ठापुरस्कर लिहिलें तें कळलें. ऐशियास [illegible]र्तीचा येखतियार रा। मल्हारजी होळकर व रा। राणोजी शिंदे [illegible]न पाठविले आहेत. यांस तुमचा गौर करावयाविसीं कितेक [illegible] आहे. उभयतां म॥ रनिल्हे आज्ञेप्रमाणें तुमचा गौर करतील. भेटोन कामकाज करीत जाणें. तुमचा सर्व प्रकारें आह्मांस [illegible] तदनुरूप निर्वाह होईल. आपलें वर्तमान वरचेवर लिहित [illegible]. २ जमादिलावल. लेखन सीमा. ' (२३-१०-१७३१; [illegible]रे).

'[illegible]ोळकर गोसावी यांसी अखंडित लक्ष्मी आलंकृत [illegible]जी बल्लाळ आशीर्वाद. सु॥ इसन्ने सल्लासीन मंडलोई प्रगणे इंदूर, हे पहिलेपासून निष्ठेनें

वर्तत आहेत. हल्लीं ते मृत्यु पावले गेले. त्यांचे पुत्र मंडलोई राव तेजकर्ण व कुवर न्याहालकर्ण हेही त्यांजप्रमाणें निष्ठेनें वर्ततात. ऐशीयास त्याप्रांतें प्रा॥ इंदूर बनीद आपली आहे. त्यांचेमागें त्यांचे पुत्राचें चालवावें हें उचित आहे, आणि आपले कामाचे गोष्ट आहे. यास्तव तुह्मांस हें पत्र लिहिलें असे. तरी मा॥रनिल्हेवरी हरएकविशीं साल मजकुरीं साल गुदस्तास रयात करून अगत्यवादें करून सर्वश्वें चालवणें, येविशीं आह्मा-सही अगत्य आहे. तुह्मी लक्ष प्रकारें यांजवरी सालगुदस्तांत खंडणीस रुपये पांच हजार सोडून बाकी साल मा॥रीं घेऊन रियात करणें. हरएक-विशीं आजार न देणें. माळवे प्रांतीं हे आपले कार्याचे माणूस आहेत. त्यांचें लिहिलेप्रमाणें चालवावयास अंतर न करणें. जाणिजे. छ ११ माहे जमादिलाखर [३०-११-१७३१, रा. श्री. वि. आठल्ये]. असेंच पत्र याच तारखेचें राणोजी शिंदे यांस आहे.

६. **माळव्याची व्यवस्था**.—याप्रमाणें दयाबहादुरास बुडविल्याची बातमी आल्यावर बाजीराव लगेच नर्मदा उतरून माळव्यांत गेला ... तेथल्या वसुलाची व कारभाराची हळूहळू सर्व व्यवस्था त्यानें ... 'निमें स्वराज्याचा अंमल पेशव्यांचे मार्फत हुजूर सरकारांत या ... फौजेचा खर्च करून हिशेब समजाना. त्यांत खर्चाची नेमणूक करू ... (नजराणा) येईल ते हुजूर यावी ऐसे तह करून दिले. ' ... पृ-५१). शिंदे, होळकर व यशंवतराव पवार, या सर्वांशीं ... जो मुलूख सरकारांत येईल त्याचे हिस्से करून फौज जमा करू ... चालावें. हिस्से केले त्यांत शेंकडा ३१रु०सरकार ए ... रु३०एकहिस्ता, होळकर रु०३०एक हिस्सा, पवार ... करून फौजा ठेवून दिल्लीस जयसिंग राजासुद्धां जा ... विषयीं चाकरींत उणें फडों देऊं नये. ... (का-सं-प-या.ले.४९५). या ठरावांत निरनिरा...

आहेत, तरी त्यांतील मूळ तत्त्व कायम आहे. पुढें या उत्पन्नाचे हिस्से थोडे निराळे झाले. म्हणजे मुख्य सरकार ४५, शिंदे २२॥, होळकर २२॥, व पवार १०; असे हिस्से ठरवून महालांचे वसूल सर्वांनीं मिळून करावे असें ठरलें. हे ठराव नक्की केव्हां झाले हें समजत नाहीं. स. १७२९ पासून १७३६चे दरम्यान पुनः पुनः वाटाघाट होऊन ते हळू हळू बनत गेले. पुढें नानासाहेब पेशव्यानें त्यांची कायम व्यवस्था लाविली, तिचाच अंमल नानाफडणीसापर्यंत पुढें होत असे.

माळव्याच्या व उत्तर हिंदुस्थानांतील स्वाऱ्यांत आरंभीं ज्या सरदारांनीं कामें केलीं, त्यांपैकीं एका मोठ्या सरदाराचें स्मारक तिकडे कांहींच राहिलेलें नाहीं. तो सरदार पिलाजी जाधव होय. माळव्याच्या पहिल्या कारस्थानांत पिलाजी जाधवही होता असें खं. ६ ले. १७ वरून दिसतें. या पत्राचा काळ १७२३ दिलेला आहे, तो १७२८ अगर त्या पुढचा असावा असें भासतें. स. १७२३ हेंच साल धरल्यास मा- कारस्थान स. १७२३ किंवा त्यापूर्वीं पिलाजीनें घडविलें असें ागेल. पिलाजी जाधव चिमाजीआपास लिहितो, ' सवाईजी ामल्ल आले. विक्रमजितही आज भेटीस येणार. महादेवभट देह्लीहून आला. पादशाही फर्मान, हत्ती व घोडे दोन जडाव . वजिराचा मुनशी विश्वनाथ आला आहे. बोलीचालीचा . वोडसें, दतिया, वगैरे अवघे वकील जमा झाले आहेत. दीची यात्रा करून मार्गशीर्ष शु॥ १ स्वार होऊन याल तों- आहों. '

ऱ्या करून एक एक प्रांत जिंकावयाचा, नंतर त्यांतून हक्क वसूल करावयाचे, आणि असा क्रम कांहीं चौथाईच्या सनदा बादशहाकडून राजरोस मागा- उद्योगाचा क्रम प्रथम दक्षणच्या सहा सुभांवर,

नंतर गुजराथेंत, व पुढें माळव्यांत उघडकीस येतो. याच क्रमानें पुढें ते दिल्लीवर व पुढें पंजाबांतही गेले. तो भाग सांगण्यापूर्वी प्रथम होळकर शिंदे व पवार ह्या घराण्यांच्या पूर्वपीठिका येथेंच देणें जरूर आहे.

७. **मल्हारराव होळकर.**—(१६-३-१६९३–१-५-१७६५) होळकरांचें घराणें महाराष्ट्रांत पुष्कळ ठिकाणीं पसरलेलें आहे. इंदूरच्या राजघराण्याचे पूर्वज प्रथम वाफगांवीं राहत असून, नंतर ते फलटण परगण्यांत पुण्यापासून ४० मैलांवर नीरा नदीचे कांठीं होळ ह्मणून एक खेडें आहे तेथें आले. त्यांचें पाहिलें, नांव वीरकर असून, पुढें होळ या गांवावरून होळकर असें पडलें. होळ येथें खंडूजी नांवाचा धनगर जातीचा एक वजनदार चौगुला म्हणजे ग्रामाधिकारी राहत होता. त्यास एक मुलगा चैत्र शु ९ संवत् १७५०, ता.१५।१६ मार्च १६९३ रोजीं झाला. त्याचें नांव मल्हारि. तो तीन वर्षांचा असतांच खंडूजी वारला; तेव्हां भाईबंदांनीं त्रास दिल्यामुळें खंडूजीची बायको जिवाई ही मुलास घेऊन खानदेशांत तळोदे गांवीं आपला भाऊ भोजराज [illegible] चौगुला याजकडे गेली. हा भोजराज कंठाजी कदम बांडे याच पंचवीस स्वारांचा मुख्य होता. 'शिवजीसुत भोजराज बारगळ अ[illegible] शिकर्यांत नांव आहे. मल्हारी हा भोजराजाचे घरीं वाढला. त्य[illegible] राजानें आपल्या पथकांत नोकरी दिली; आणि त्याची हुशारी [illegible] त्यास आपली मुलगी गौतमाबाई ही देऊन त्याचें लग्न केलें. [illegible] लहान लढायांत शौर्याचीं कामें केल्यावरून तो लवकरच प्रसि[illegible] मराठ्यांचें व निजामाचें सन १७२० त युध्द झालें त्यां[illegible] चांगलाच पराक्रम केला. कदम बांडे व बाजीराव यां[illegible] कलागत लागली असतां,ती मल्हाररावानें मिटवि[illegible] रावानें त्यास बांड्यापासून १७२० च्या पुढें [illegible] तेव्हांपासून त्याच्या भाग्योदयास प्रारंभ झाला.

रावानें त्यास ५०० स्वारांची मनसब दिली. यापूर्वींच त्यानें माळव्यांत शिरून तिकडे मुलूख जिंकण्याचा उद्योग सुरू केला असून भोजराज बारगळही त्याजबरोबरच खपत होता. यापुढची मल्हाररावाची हकीकत पुढें ठिकठिकाणीं येईल.

८. राणोजी शिंदे (मृत्यु जुलई १७४५).–प्राचीन कालीं सेंद्रक नांवाचें क्षत्रिय घराणें होतें, त्यावरून सिंदे हें आडनांव पडलें असावें. त्यांचीं कित्येक घराणीं बहामिनी राज्यांत उदयास आलीं. सातार्‍यापासून सहा कोशांवर कोरेगांव तालुक्यांत कण्हेरखेड म्हणून गांव आहे, तेथें एक शिंद्याचें घराणें पाटिलकी करून होतें. याच घराण्यांतील मुलगी सावित्रीबाई शाहूस दिलेली होती, ती दिल्ली येथें बादशहाचे कैदेंत वारली, (पृ. १२ पहा). तिचा बाप औरंगजेबाचे नोकरींत होता, तो बहुधा आग्रा येथें अजीमशहाच्या मदतीस असतां मारला गेला. त्याच्याच घराण्यांत राणोजी सिंदे हा पुढें प्रसिद्धीस आला. घरची गरिबी असल्या- ...ं प्रथम बाळाजी विश्वनाथाच्या पागेंत बारगिराची नोकरी पत्क- ...करच त्याजवर पेशव्याची मर्जी बसली. राणोजी शिंदे, उदाजी ...ल्हारराव होळकर हे आरंभीं बाजीरावाबरोबर खेळगडी म्हणून ...जामावरील वगैरे मोहिमांत राणोजीची निष्ठा व शौर्य वगैरे ... बाजीरावानें त्यास इतर सरदारांबरोबर माळवा व हिंदुस्थान ...गिरीवर पाठविलें. तिकडे पराक्रम करून तो लवकर उदयास ... सरदारांच्या अनेक आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत; परंतु त्यांतील ... निश्चित नसल्यामुळें त्या येथें सांगण्याची जरूर नाहीं. ... उभयतां सरदार सलाबतीचे दिवसें दिवस आक्रम... ब., रा. खं. ४), या वाक्यांत तत्कालीन समज ...हे. राणोजी अत्यंत स्पष्टवक्ता व धन्याची भीड- ... अशाप्रकारचें एक पत्र त्याचें पाहण्यालायक

आहे. (पहा. इ. सं. ऐ. टि. भा. २ ले. ३५). पुण्याजवळच्या अनेक भानगडींत व गांवकीच्या कारभारांत राणोजीचें प्राधान्य अतोनात होतें, ही गोष्ट पुरंदरे रोजनिशींतील अनेक उल्लेखांवरून व्यक्त होते. शिंद्यांचे घराण्याचा मराठशाहीच्या पुढील इतिहासाशीं अत्यंत निकट संबंध आहे; इतकेंच नव्हे तर पाऊण शतकाचा मराठ्यांचा इतिहास ह्या एका घराण्यानें बनविलेला आहे, असें म्हणण्यास चिंता नाहीं. नुसती या घराण्याची वंशावळ नजरेखालीं घातली तरी राष्ट्रकार्यांत जीव देणाऱ्या पुरुषांची एवढी मोठी संख्या पाहून मन चकित होतें. हा प्रकार उत्तरोत्तर व्यक्त होईलच.

९. **उदाजी पवार.**—ह्या घराण्याची हकीकत पुढें स्वतंत्र देण्यांत येईल. उदाजीनें स. १७२४ त धार येथें आपलें ठाणें बसाविलें. माळवा व गुजराथ ह्या ठिकाणीं आरंभीं मराठ्यांचा जम बसविणारा मुख्य इसम उदाजी होय. याची साक्ष शाहूनें त्यास ठरवून दिलेला खालील तह पहावा.

"तहनामा राजश्री उदाजी पवार सु॥ सबाअशरीन मया व आ　　तह प्रांत गुजराथ व माळवा.

१ प्रांत मजकूरची चौथाई व सरदेशमुखीचा अखत्यावर सर्व दिल्हा असे. हुजरून रा. बाजीभीवराव तुम्हांसमागमें दिल्हे आहे रोखा, कुच, मुक्काम त्यांचा; परंतु जें करणें तें तुमच्या अ रावें. मुलखीं तह रह त्यांनीं तुम्हीं करावा. तुम्हां खेरीज त्यांस चार करावयास प्रयोजन नाहीं. अखत्यार तुम्हांवर. कलम १

२ प्रांत मजकुरीं जो आकार जमा होईल त्यांत सरदेश चौथाई शिरस्तेप्रमाणें काढावी. उरला ऐवज प्रमाणें घ्यावा. शिबंदी, तोफखाना व भांडियांचा ऐवजावरी मोघम काढून, उरला ऐवज गणतीप्र मोकाशी कोणही न म्हणावा. सारेजमेचा तह येणें

३ दिवाण रु० एक लक्ष बाबती सरदेशमुखीच्या ऐवजीं आधीं वारावें.

४ फौज हुजरून येईल त्यास दामाशाही ज्यास्ती आधीं दिवाणाचा ऐवज वारावा. उरेल ऐवज त्याची दामाशाही द्यावी व तुम्हीं घ्यावी.

५ जेथें मुकाशाचीं ठाणीं बसलीं असतील तेथें बाबती व सरदेशमुखी काढून उरला ऐवज ठाण्यांचे बेगमीस द्यावा.

६ चौथाई व सरदेशमुखी दिवाणाचा ऐवज काढावा, त्यांत राजश्रीचें देणें वारून बाकी ऐवज राहील त्यापैकीं एक तक्षीम तुम्हांस सरदारीस दिल्हा. घेणें. दोन तक्षिमा आमचे सरदारीस द्यावे. कलम १

हीं कलमें सारीं लिहिलीं आहेत. येणेंप्रमाणें वर्तावें. पैका कदाचित् थोडा मिळाला तरी आधीं दिवाण वारावें. उरेल तें सर्वांनीं समजावें. दिवाणाचा ऐवज नये तोंवरी रुपये कोणीं शिबंदी व रोजमरा व दारूगोळा-शिवाय घेऊं नये." (रा. श्री. वि. आठल्ये यांनीं घेतलेल्या नकलेवरून.)

कांहीं काळानें बाजीरावाचें व उदाजीचें वांकडें येऊन, पेशव्यानें [illegible] ाऊ आनंदराव यास धारेस नेमून उदाजीस कैदेंत ठेविलें. ही १७२८ त घडली असावी; कारण स. १७२९ ता. १ नोव्हें-लील पत्र बाजीरावानें आनंदरावास लिहिलेलें आहे.

आनंदराव पवार गोसावी यांस. स्ने० बाजीराव बल्लाळ प्रधान सु॥ सल्लासीन मया व आलफ. तुम्हांकडे हवालिया बाबत ्या रुपायांविशीं तुम्हांस लिहिलें होतें. त्यास रुपये पाठवितों उत्तरही आलें. त्यावरून त्याऐवजीं तुम्हांकडे गावड्याची यांच्या निसबतीच्या लोकांची चिठी पाठविली. हे गोष्ट ी. हवाल्याबाबद सावकारी निशेचे रुपये तुम्हांकडे. ीचा धंदा; पवार प्रामणिक, एकवचनी, वचनाचे ाव हवाला घेतला. त्यास मुदती अगोदर माणसें ाही न केलें. तुमची मुदतही जाहली असतां,

तुह्मीं माणसें फिरावलींत. येणेंकरून तुमचे पतीस शब्द लागला. आमचाही इतबार त्या लोकांजवळ गेला. ऐशियास वचनास व पतीस अंतर केल्यानें पुढें तरी पत कशी राहील ? तो ऐवज त्यांस पावला पाहिजे, यास्तव तुह्मांकडे मुजरद माणसें पाठविलीं आहेत. तरी पत्र पावेल ते क्षणीं त्यांचे पदरीं ऐवज घालणें. ऐवज त्यांच्या पदरीं घातल्याविना भोजन कराल तरी आमची आण असे ! बिलाकसूर, पत्र पावतांच हवाल्याबाबत रुपये त्यांचे पदरीं घालून पावलियाचें कबेज घेऊन पाठविणें. जाणिजे. छ २० रबि· लाखर लेखनसीमा. [रा. श्री. वि. आठल्ये यांजकडून धारदप्तर पैकीं.]
उदाजीचा शेवट कसा झाला तें कळत नाहीं.आनंदराव पवार स. १७३६ चे सुमारास मरण पावला. कारण बाजीराव पेशव्यानें माळवाप्रांतांतील देशमुख देशपांड्यांस ता. ६ ऑगस्ट स. १७३६ चें आज्ञापत्र काढिलें, त्यांत खालील मजकूर आहे. ' परगणे मजकूरच्या मुकासा देखील बाबती व सरदेशमुखी व जकात आनंदराव पवार यांस होता त्यास [illegible] पावले, याजकरितां त्यांचे पुत्र रा. यशवंतराव पवार दि॥ चिमणा[illegible] यांस साल मजकूर मुकासा देखील बाबती व सरदेशमुखी दिल्हा असे. जाणिजे. छ ९ रविलाखर सबा सलासीन आलफ. आज्ञाप्रमाण.' यशवंतराव पवार हा पुढें मोठा नाणेद[illegible] त्याचें वर्णन येणेंप्रमाणें आढळतें. ' तो शरीरानें काट[illegible] असून त्याचे डोळे फार मोठे होते. त्याची मुद्रा क्रूर व [illegible] होती. त्याचा थाट राजासारखा असून तो कधीं कोणाई[illegible] नसे. अपमान यत्किंचित् सहन करणारा तो नसून त्या[illegible] होता. एका अपमान करणाऱ्या हुजऱ्यास त्यानें [illegible] पेशव्यांच्या घरचे नोकरही त्यास थरथर कांपत. ' [[illegible]

---

१ रा. श्री. वि. आठल्ये यांजकडून असेंच [illegible] तील मिळालें त्यांत आनंदरावाचें मृत्यूचा काळ [illegible]

१०. छत्रसालास मदत, महंमदखान बंगशचा पाडाव (१७२९).– मराठ्यांचें व रजपुतांचें ऐक्य होऊन माळवा प्रांत बादशहाचे हातचा गेला, आणि पुढें मराठे दिल्लीच्या बाजूस चाल करूं लागले, हा प्रकार पाहून दिल्लीचे दरबारांत मोठी धास्ती उत्पन्न झाली. रजपूत राजे उघडपणें मराठ्यांस सामील होऊन बादशाही बुडवूं लागले. बुंदेलखंडाचा राजा छत्रसाल प्रबळ होऊन त्यानें पन्ना येथें राजधानी करून आपल्या राज्याची वृद्धि केली, त्याचें व मराठ्यांचें शिवाजीच्या वेळेपासूनच सख्य होतें. तेव्हां ह्या प्रकरणाचा जोरानें प्रतिकार न केल्यास मराठे दिल्लीसुद्धां काबीज करण्यास चुकणार नाहींत, अशी आणीबाणीची वेळ आलेली पाहून, बादशहानें अलाहाबादचा सुभेदार महंमदखान बंगश पठाण हा पराक्रमी पुरुष होता, त्यास माळव्याचे मदतीस नेमून, मराठे व छत्रसाल व इतर रजपूत राजे यांचें पारिपत्य करण्याचा त्यास हुकूम दिला. छत्रसालाची हकीकत मुसलमानी रियासतींत दिली आहे (पृ. ६९६), यं संदर्भ घेतला पाहिजे.

…खान बंगश गझन फर्जंग हा अफगाणिस्तानांत कोहत …बंगश खोऱ्यांतला राहणारा पठाण असून, त्याचा बाप औरंग…ठस हिंदुस्तानांत आला. महंमदखानानें बादशाही फौजेंत …न नशीब काढिलें. तो गंगेच्या कांठीं शम्शाबाद परगण्यांत …त असून पांच चार हजार अफगाण लोक नोकरीस ठेवून, …ास मदत करीत असे. फर्रुखसेयरच्या कारकीर्दींत

… पराक्रम–बुंदेलखंड प्रकरण, पारसनीसकृत, बुंदेल्यांची …The Bangash Nawabs of Farrukha…e, and Pogson's Bundellas हीं दोन …ल तर चांगलें.

सय्यदांस मदत केल्यानें त्यास मोठमोठया जहागिरी मिळाल्या. त्यानें बादशहाच्या नांवानें फरुखाबाद शहर स्थापून तेथें वास्तव्य केलें. फरुखाबादच्या नबाबांस बंगश नबाब ह्मणतात. हे पठाण व दुसरे रोहिले उत्तर हिंदुस्थानांत मराठयांचे नेहमींचेच शत्रु होते, ही गोष्ट पुढील इतिहासांत ध्यानांत ठेविली पाहिजे. महंमदखान पुढें सय्यदांचे विरुद्ध उठला; आणि त्यांचा पाडाव झाल्यावर सन १७२१ त महंमदशहानें त्यास अलाहाबादची सुभेदारी दिली. त्या योगानें बुंदेलखंड, आग्रा व अलाहाबाद या टापूंत त्याचा संचार सुरू झाला, आणि बुंदेलखंडचा छत्रसाल व इतर रजपुतांस जिंकण्याचा उद्योग त्यानें सुरू केला. त्यास मिळालेल्या जहागिरी बुंदेलखंडांत असल्यामुळें लढून अंमल बसविल्याशिवाय त्याचें चालण्याजोगें नव्हतें. हा अंमल बसवितांना त्याचा मुलगा पीरखान यास बुंदेल्यांनीं ठार मारून त्याच्या फौजेचा फडशा उडविला, तेव्हां महंमदखानानें आपला मुलगा काईमखान व सरदार दलेलखान यांस बुंदेल्यांवर पाठविलें. छत्रसालानें त्यांचाही प[...] करून दलेलखानास ठार मारिलें. तेव्हां महंमदखान बंगश [...] मोठया तयारीनिशीं बुंदेलखंडांत शिरला. दिल्लीचा बादशहा [...] वजीर खानडौरान यांनीं त्यास भरपूर मदत दिली. माळवा व [...] ह्या दोहोंच्या मध्यें असलेल्या बुंदेले राजांस आपण सहज [...] अशी त्याची भावना होती. त्यावरून छत्रसाल व त्याचे तिघे [...] व महंमदखानाचें निकराचें युद्ध चालू झालें. बंगशची फ[...] खंबीर असल्यामुळें बुंदेल्यांची पीछेहाट होऊं लागली. [...] जैतपुर नजीक मोठी निकराची लढाई झाली. वृद्ध [...] असतां घायाळ झाला, तेव्हां त्याचे लोक पराभव [...]

या गोष्टींचा काळ दिलेला नाहीं. तत्रापि हें [...]

(१ रीवाच्या दक्षिणेस सुमारें २० मैल.)

कारण याच वेळीं बाजीराव फौजेनिशीं माळव्यावर चाललेला असल्यामुळें त्यास छत्रसालानें या अडचणींत मोठ्या विनवणीचें पत्र पाठवून आपल्या मदतीस बोलाविलें. त्याबरोबर बाजीराव स. १७२९ च्या फेब्रुवारींत माळव्यांतून बंगशावर चालून गेला. माळव्यांत लष्कर होतें तें आपल्या स्वाधीन करून घेऊन, चिमाजीआपास परत पाठवून कोंकण प्रांतातील बंदोबस्त त्यास सांगून बाजीरावानें ता. १३ मार्च १७२९ रोजीं मु॥ धामोरा नजीक मोहळ येथें छत्रसालाची भेट घेतली. नंतर उभयतां बंगशावर निघाले. ३० मार्च रोजीं जैतपुर मुक्कामीं लढाई होऊन त्यास बाजीरावानें बुंदेलखंडांतून पार घालवून दिलें. या उपकाराबद्दल छत्रसालानें प्रथम एक किल्ला व झांशी नजीक दोन अडीच लक्षांचा मुलूख बाजीरावास दिला. त्या सालच्या जून पावेतों बाजीरावाचा मुक्काम त्या बाजूस होता. पुढें स. १७३३त छत्रसाल मरण पावला, त्या वेळीं आपले दोन पुत्र हिरदेसा व जगत्‌राज आणि बाजीराव तिसरा असें समजून त्यानें राज्याचा तिसरा [illegible]ग बाजीरावास दिला. या वेळीं मिळालेल्या प्रांताच्या व्यवस्थेकरितां [illegible]नें गोविंद बल्लाळ खेर यांची नेमणूक केली. (स. १७३३-३४).

[illegible]राव व बंगश यांची जैतपूर येथें झालेली लढाई ता. ३० मार्च [illegible]पासून पुढें कित्येक दिवस निकरानें चालू होती. तिचें वर्णन [illegible]च्या बुंदेलखंड प्रकरणांत पाहवें. महंमदखानाच्या मदतीस [illegible]चा मुलगा कायमखान हा आणखी फौज घेऊन आला. [illegible]तगडचा किल्ला मजबूद होता, त्यास मराठ्यांनीं वेढा [illegible]व होळकर, विठ्ठल शिवदेव विंचुरकर, पिलाजी जाधव, [illegible] हे सरदार बाजीरावाचे हाताखालीं होते. स्वतः [illegible]सर्व हुकमत चालवीत सारखा फिरत होता. किल्ल्यां-[illegible]नांनीं गुरें सुद्धां कापून खाल्लीं. शेवटीं महंमदखान [illegible]ठ्यांचे हातीं आला. (३० एप्रिल स. १७२९).

नंतर छत्रसालानें बाजीरावास पन्ना येथें आपल्या राजधानींत नेऊन त्याचा मोठा गौरव केला. या लढाईचें वर्णन पिलाजी जाधवानें ता. ३० एप्रिल स. १७२९ च्या पत्रांत (खं. ३ ते १४) इंदूरच्या आपल्या वकिलास लिहिलेलें आहे तें असें:—

' महंमदखान बंगश प्रयागचा सुभा छत्रसाल राजस्थान, बुंदेलखंड, यांजवर मसलत करोन चालोन आला होता.त्यास आम्ही व ते (छत्रसाल) एकत्र होऊन वेढा घालून बसलों होतों. इतक्यांत बंगसाचा लेक कायमखां तीस हजार फौजेनिशीं छ ९ रोजीं आम्हांवर चालून आला. त्याशीं लढाई झाली. ईश्वर इच्छेनें फौजेनिशीं हा बुडविला. तीन हजार घोडे व तेरा हत्ती पाडाव केले. अंताजी माणकेश्वर व दावलजी सोमवंशी सर-लष्कर यांजकडे दोन हत्ती आले. वरकड आमच्या लष्करांतील सुखरूप आहेत. झुंजांत ठार झाले त्यांची यादी लिहिली आहे, त्याप्रमाणें ज्याच्या त्याच्या घरीं वर्तमान पावतें करणें. आम्हीही मजल दर मजल येतों. '

बाजीराव छत्रसालाच्या मदतीस धांवून गेला या प्रकरणास गजेंद्र मोक्षाची उपमा देऊन लोकप्रवादानें ऐतिहासिक संगतीचा लोप केला आहे. मागें सां-तलेंच आहे कीं, राजा गिरिधर व दयाबहादूर यांस मारून, मराठे व रजपुतांनीं धर्माच्या नांवाखालीं एकमतानें बादशाहीवर युद्ध पुकारलें होतें. माळवा,बुंदेलखंड, रजपुताना वगैरे ठिकाणचे बहुतेक प्रमुख रजपू[illegible] कटांत सामील असून, मल्हारराव होळकराचे मार्फत बाजीरावानें [illegible] अंगीकार केला होता. कदाचित शाहूच्या नजरेस हा प्रका[illegible] आल्यास, बादशहाशीं युद्ध करण्यास त्याचें अनुमोदन [illegible] म्हणून या, केवळ हक्क वसूल करण्याच्या स्वाऱ्या आ[illegible] रावानें भासविलें असावें, आणि त्याचकरितां तो [illegible] ण्यांत आला नसे[illegible]. शिवाय, याच वेळेस कोंक[illegible]

टीप.१ —आठल्ये यांनीं प्रथमालेंत दुरुस्त केलला

उच्छेद होऊन, जंजिऱ्याचे हबशावर मोहीम ठरत होती, सबब बाजीरावास मोठ्या फौजेनिशीं दूर पाठविण्यास शाहू उत्सुक नव्हता. म्हणूनच बाजीरावानें माळव्यांत आपण फौजेचें आधिपत्य स्वीकारून, चिमाजीस ताबडतोबीनें साताऱ्यास पाठविलें. शाहूस दूर दूरच्या प्रांतांतील राजकारणें व परिस्थिति कळत नव्हती. असें विधान मागें केलें आहे. त्याचा प्रत्यय या छत्रसालाचे उदाहरणांत चांगला येतो. हिंदुपदपातशाहीची बाजीरावाची भावना ठाम झालेली होती. आणि तदनुरूप त्याचा वर्तनक्रम होता. सवाई जयसिंग व प्रमुख रजपूत राजे, अंतर्यामीं बाजीरावास अनुकूल होते. अर्थात् जैतपूरची लढाई व छत्रसालास मदत, या गोष्टी एका मुख्य प्रकरणाचीं अंगें होत.

बुंदेलखंडाचा राजा छत्रसाल स. १७३३ त वारला, तेव्हां त्यानें आपल्या राज्याचे तीन हिस्से करून ते आपले दोन मुलगे जगत्राज व हिरदेसा, आणि बाजीराव यांस वांटून दिले. बाजीरावानें येऊन आपला बचाव केला हा उपकार तर खराच, परंतु सभोंवार शत्रू असून पुढेंही बाजीरावामार्फत प्रबळ मराठ्यांची मदत आपल्या मुलांस कायमची असावी, अशा हेतूनें हा राज्यांचा हिस्सा म्हणजे आपल्या बचावी किंमत छत्रसालानें बाजीरावास दिली. बाजीरावाची त्याजबद्दल मागणी होती, [illegible]ाजीरावाचे हातांत जोर असल्यामुळें नाहीं देत म्हणण्याचेही [illegible]बुंदेल्यांत नव्हतें. सारांश, स. १७३३ च्या सुमारास ३३ लक्ष [illegible]लूख बुंदेलखंडांत बाजीरावास मिळाला, त्यांत काल्पी, हटा, [illegible]ो, शिरोंज, कुंच, गढकोटा आणि हरदेनगर वगैरे प्रांत होते. [illegible] बाजीरावाशीं तह झाला त्यांत छत्रसालाचे दोन मुलगे व [illegible] प्रमाणें वागून नेहमीं एकमेकांस मदत करावी असा [illegible].बाजीरावानें व त्याच्या सरदारांनीं पुढें आग्रा, दिल्ली, [illegible] केल्या, त्यांत या बुंदेलखंडांतील प्रदेशाचा त्यांस

चांगला उपयोग झाला.कारण,या ठिकाणीं आपलें मुख्य ठाणें ठेवून पुढील उद्योग तेथून वाढविण्याची त्यांस सोय झाली. माळव्याच्या पुढेंच हा प्रदेश असल्यामुळें त्या प्रांतावरही मराठ्यांचा शह चांगला बसला. बाजीरावानें बुंदेलखंडांत:कायमचें ठाणें दिलें, व बुंदेले रजपुतांशीं तह जोडून बादशाहीच्या नाशाची जोराची तयारी केली, या गोष्टींनीं दहशत पडून अयोध्येचा सादतखान, महंमदखान बंगश वगैरे सरदारांनीं मोठें कारस्थान रचून, स.१७३७त बाजीरावाच्या नाशाकरितां त्याजवर मोठी स्वारी केली, पण त्यांचा त्यावेळीं साफ परामव झाला; आणि पुनः ते बाजीरावास त्रास देऊं शकले नाहींत. बुंदेलखंडांतील या नवीन प्रदेशाच्या व्यवस्थेकरिता आपल्या पदरचा गोविंद बल्लाळ खेर नांवाचा एक गृहस्थ तेथें नेमिला, तोच गोविंदपंत बुंदेले या नांवानें पुढें प्रसिद्धीस आला. उत्तरेकडील मराठ्यांच्या पुढील कारस्थानांत या गोविंदपंताचें अंग विशेष आहे. खास पेशव्यांचे मालकीची सर्वांत जुनी जहागीर ही बुंदेलखंडची होय.

११. **गोविंदपंत बुंदेले.**—गोविंदपंताचें मूळ गांव रत्नागिरीजवळचें नेवरें हें होय. गोविंदपंत १३।१४ वर्षांचा असतां त्याचा बाप बाळाजीपंत वारला, आणि नेवऱ्याच्या कुळकर्णाची व्यवस्था त्याजकडे आली. तो हूड व खेळाडू असल्यामुळें त्याच्या हातून ही व्यवस्था न होतां भाईबंदांनीं त्यास सर्वस्वीं नागविलें. तेव्हां बर्वे वगैरेंचें उदाहरण पाहून, गोविंदपंत कोंकण सोडून देशावर आला. नोकरीसाठीं हिंडतांना त्यानें बाजीरावापाशीं शागीर्दाची जागा पत्करिली. तेव्हां त्याचे अंगचे गुण बाजीरावाचे नजरेस येऊन स.१७३३ त बुंदेलखंडाचा जो भाग त्यास प्राप्त झाला, त्याची व्यवस्था पाहण्यास बाजीरावानें गोविंदपंताची नेमणूक केली.

टीप १–गोविंदपंताची पूर्वपीठिका पारसनीसकृत बुंदेलखंड प्रकरणांतून घेतली आहे. शिवाय बुंदेल्यांची व सागरची कैफियत हीं दोन प्रकरणें भा. व. पु. १ लें. यांत आहेत.

शौर्यानें व धूर्ततेनें वागून उत्तरेंत गोविंदपंतानें आपला जम चांगला बसविला आणि लवकरच मराठे सरदारांमध्यें त्याची गणना प्रमुखपणें होऊं लागली. हळू हळू त्यानें नवीन किल्ले बांधिले, आणि नवीन ठाणीं हस्तगत केलीं. कुरईच्या नबाबाकडून त्यानें कांहीं प्रांत हस्तगत केला, त्यांत सागर ह्मणून एक प्रचंड तलाव होता. या तलावाच्या कांठीं ' सागर ' नांवाचें नवीन शहर वसवून तेथें गोविंदपंतानें आपलें वास्तव्य कायम केलें. सागरची स्थापना स. १७३६-३७ चे सुमारास झाली असावी. यापुढील बुंदेलखंड प्रकरणाची हकीकत नानासाहेब पेशव्याचे वेळेस येईल. गोविंदपंताचे घराण्याची वंशावळ. (पारसनीस कृत बुं. प्र.)

गोविंदपंत
|
बाळाजी
|
(१७३१ -६१) गोविंदपंत द०
|
१७६१-१८०० बाळाजी १ | गंगाधर २ १७६१-१८०२
१८००-०२ रघुनाथराव आबासा. | गोविंदराव १८०२-२२
बळंतराव बाबासा. | बाळाजी १८२२-३२
रघुनाथराव | राव गोविंदराव १८३२-४२.
१ सागर घराणें. २ जालवण घराणें.

दुसरें घराणें नरसिंहपंत यांस मुलगे ६, गोविंद अंताजी, रामाजी, विठ्ठल, काशीपंत व बाबूराव; पैकीं गोविंदपंत दत्तक गेला.

बाबूराव
|
१७७४-१८३३ दिनकरराव अण्णा गुलसराई वंश
|
१८३३-१८८१ केशवराव राजेबहादूर

१२. हातीं आलेल्या डावाची फसगत.—माळवा व बुंदेलखंड या
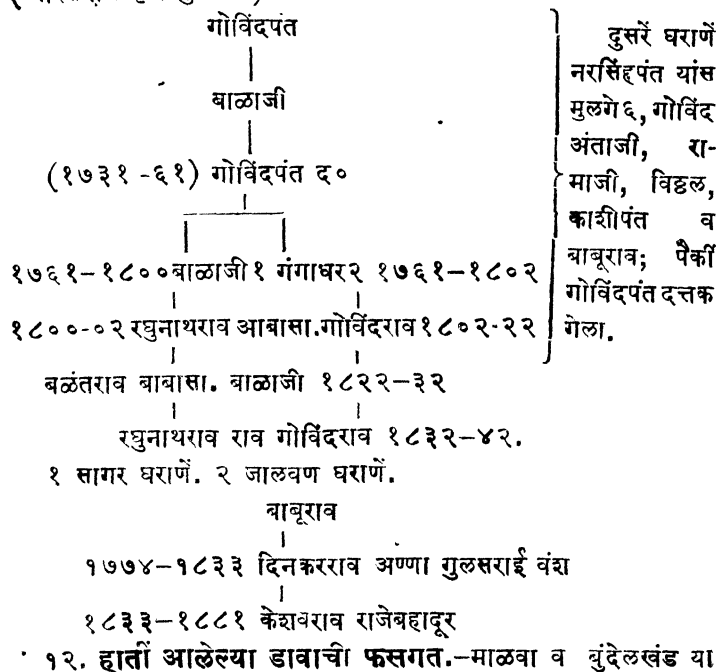
ठिकाणाच्या मोहिमा स. १७२४पासून आठ नऊवर्षें सारख्या चालल्या होत्या. बाजीराव व चिमाजीआपा हे मुख्य असून, शिंदे, होळकर वगैरे सरदार पुढें जाऊन सर्व प्रकरणांची सिध्दता करीत असत. स्वतः बाजीराव नर्मदे-अलीकडे तळ देऊन, शिंदे होळकरांकडून मागणी येई, त्याप्रमाणें फौजेचा वगैरे पाठपुरावा करीत असे. दक्षिणेंत शाहूचें संधान राखून बाजीरावास या बाहेरच्या प्रकरणांची उस्तवारी करावी लागे. म्हणून एक बंधू दक्षिणें-तील कारस्थानांवर नजर ठेवून, दुसरा बाहेरच्या उद्योगास जाई. राजा-गिरिधर व दयाबहादुर यांचे पाडाव अनुक्रमें स. १७२६ व १७३१ सालीं चिमाजीआपानें केले. बंगशाचा पाडाव स. १७२९त बाजीरावानें केला. स. १७२६त कर्नाटकची मोहीम, २८ त निजामावरील पाल-खेडची मोहीम, ३०त संभाजीवरील मोहीम, ३१ त दाभाड्याचा पाडाव व संभाजीचा तह हे सर्व प्रकार ध्यानांत ठेवून माळवा बुंदेलखंडची संगति जुळविली पाहिजे. एकंदरींत स. १७३१च्या उन्हाळ्यांत चिमाजीआपा ग्वालेरीजवळ होता (ब्र.स्वा. ले. ४४). स. १७३१च्या पावसाळ्यांत साताऱ्यास जेव्हां ह्या सर्व प्रकरणांची विल्हेवाट लावण्यांत आली, तेव्हांचा दरबारचा रंग, दहावर्षांपूर्वींच्या भावनेहून अगदीं वेगळा व अत्यंत आशा-जनक होता. बाळाजी विश्वनाथानें उपक्रमलेला कार्यभाग बाजीरावानें पुष्कळ तडीस नेल्यानें त्याची कर्तबगारी सिध्द होऊन, त्याचे हात पुढील उद्योगास सर्वस्वी मोकळे झाले. माळवा व बुंदेलखंड हा मुख्य पाया करून, तेथून बादशाहीची व्यवस्था लावण्याचें काम सुलभ झालें. यावरून बाजी-रावाच्या आयुष्यक्रमांत स. १७३१ हें साल मोठें क्रान्तिकारक समजलें पाहिजे. पुढें लवकरच हबशाची मोहीम ठरून, ती स. १७३३ त बाजीरा-वानें अंगावर घेतली. त्याच सालीं छत्रसाल वारला. आणि बुंदेलखंडचा तिसरा भाग बाजीरावाचे कबजांत आला. स. १७३०च्या सुमारास पिला-जी जाधवानें कांहीं आगळीक केल्यावरून, त्याचा सरंजाम काढून, तो

राणोजी शिंद्यास देण्यांत आला. परंतु पुनः लवकरच पिलाजीचा बंदोबस्त पहिल्यासारखा करून देण्यांत आला [६.४९] स.१७३०त नानासाहेबाचें लग्न भिकाजी नाईक रास्ते यांची कन्या गोपिकाबाई इच्याशीं झालें. त्यावेळीं त्याचें वयास आठ वर्षे नुकतीं पुरीं झालीं होतीं. वरील भानगडी उरकल्यावर बाजीरावानें स.१७३४चे आरंभीं हिंदुस्थानांत पहिली मोठी स्वारी केली.

लागोपाठ तीन सुभेदार मराठ्यांनीं बुडाविले, तेव्हां तेथच्या कारभारावर बादशहानें जयसिंगाची नेमणूक केली (१७३२–३३). त्याचें व मराठ्यांचें सख्यच होतें. शिंदे, होळकर व पवार हे तीन मराठे सरदार माळव्यांत कायमचें ठाणें देऊन बसले होते. राणोजी शिंदे उज्जन येथें राहिला.होळकरानें व उदाजी पवारानें मांडवगड काबीज केला. (१७२९ अखेर.) अशा स्थितींत माळव्यांतून मराठ्यांस घालवून देणें अशक्य होतें; आणि तसा प्रयत्नही जयसिंगानें केला नाहीं. उलट मराठ्यांसच माळव्याची सुभेगिरी द्यावी, अशी जयसिंगानें बादशहाकडे खटपट चालविली. जयसिंगाची मनधरणी करून त्याचा स्नेह राखावा, मांडवडगसुद्धां पाहिजे तर त्यास द्यावा, असें शाहूनें चिमाजीआपा, होळकर व पवार यांस मुद्दाम लिहून पाठविलें. (रोजनिशी ले. १९८–ता.१९-३–१७३०) या वेळीं बाजीराव शाहूजवळ होता. मराठ्यांस माळव्याची सुभेगिरी देण्याची ही युक्ति दिल्लीच्या दरबारांत पसंत पडली नाहीं. जयसिंग मराठ्यांस सामील आहे अशी त्याजबद्दल दरबारांत शंका येत होती. मराठ्यांस सुभेगिरी मिळावी अशी खटपट दरबारांत मराठ्यांचा वकील महादेवभट हिंगणे करीत होता.सुभेगिरीच्या सनदा व खर्चाचा पैसा, बादशहाकडून मिळविण्याबद्दल हिंगण्याची खटपट कशी चालली होती हें खं. ६ ले. ९५–९७ वरून दिसून येते. हें लेखांक म्हणजे स.१७३४च्या जुलैत राणोजी शिंद्यानें हिंगण्यास लिहिलेलीं पत्रें आहेत. बाजीराव यापूर्वीं नुक-

ताच माळव्यांत येऊन पुढील धोरण व एकंदर व्यवस्था आपल्या सरदारांस सांगून परत गेला होता. नुसती जरब दाखवून कार्यभाग साधण्याचा उद्योग चालला होता. मराठयांची यावेळीं एवढीं सरशी व सामर्थ्य होतें कीं, शाहूनें व इतर सरदारांनीं बाजीरावास योग्य पाठबळ दिलें असतें तर स. १७३४-३५ त बाजीरावानें बिनदिक्कत दिल्लीचा पाडाव करून, तेथें हिंदूपदपादशाही अनायासें स्थापन केली असती. रजपुतराजेही त्यास अनुकूल होते; आणि त्यास अनुकूल करण्याचे प्रयत्न बाजीरावाचें सारखे चालू होते. (राज० २०१-२०२-२०३), परंतु शाहू व सातारचे दरबारकडून बाजीरावाचा पाठपुरावा झालेला दिसत नाहीं. त्यास कर्ज होतें. सातारचें मुत्सद्दीमंडळ जाग्यावर बसून बाहेरचें राजकारण व परिस्थिति न समजून घेतां हुकूम सोडीत होतें. आंगऱ्याचे गृहकलह, मिरजेची स्वारी, असल्या शुष्क बाबतींत सातारचे चालक दरबार दंग होते, तर होळकर, शिंदे, पवार, पिलाजी जाधव इत्यादि योद्धे मंडळी व हिंगणे वगैरे वकील कसून उद्योग करीत होते. तथापि या वेळच्या एकंदर राजकारणावर चांगला उजेड पडेल अशी माहिती उपलब्ध नसल्यानें व्यक्तीच्या गुणदोषांसंबंधीं निश्चयात्मक मत बनवितां येत नाहीं. वर सांगितलेल्या शिंद्यांचे पत्रावरून त्यांच्या उत्साहाची कल्पना होते. 'आम्ही व मल्हारबा, व पवारत्रिवर्ग (यशवंतराव, जिवाजी व उदाजी) फौजेनिशी राहिलों. तमाम गिरासियांचा बंदोबस्त केला. पठारीस ठाणें बसविलें, लालगडवाला लुटिला; चोर (मुसलमान अंमलदार?) देशांतरात गेले. रयतीस कौल दिल्हा. प्रस्तुत आम्ही परगण्यांत आहों, करारप्रमाणें सनदा, खर्च व सुभ्याची सनद या सर्व गोष्टी करून देतील तरी सत्वरीं करणें, नाहीं तरी उठोन येणें. हा कालवरी पादशाहींत चाकरींत आहों. पादशाहीमध्यें खबर आहे कीं नाहीं न कळे, जरी बनत नसलें तरी सांगावें. नाहीं तरी त्यास सांगून प्रयोजन काय आहे ! ' ' याददास्तीप्रमाणें फर्मान करार झाला. तूर्त एक लाख

रुपये दिले. वरकड पुढें देणार म्हणोन पत्र पाठविलें तें पावलें, ऐशास दोन महिने झाले. त्यांस इतबार अजून न येच. (बादशहांस आमचा भरंवसा अजून येत नाहीं.) धातुपोषणच करतात (थापा देऊन दिवस काढतात.) असला सलूख काय कामाचा ! अवघा बोलीप्रमाणें घेणें. पुढें फौजाही जमा होतील. मोठें एखादें पादशाही कामकाज अवघे मिळोन तडीस नेल्यानें सर्व गोष्टी अमलांत येतील.' अशा प्रकारें शिंदे, होळकर, पवारांनीं बादशाहीचे हातपाय आंखडीत आणिले होते. वेळ फुकट न दवडतां, नेटानें त्याच वेळेस उद्योग झाला असता तर, बाळाजी विश्वनाथाच्या योजनेप्रमाणें, उत्तरेंत मराठ्यांची सत्ता कायमची स्थापन होऊन, पुढें नादीरशहा, अहमदशहा अब्दाली व पानिपत इत्यादिकांचीं प्रकरणें उपस्थित न होतां, पुढील ईतिहासाचा ओघ बदलला असता. असा हा यावेळीं उत्कृष्ट योग मराठ्यांस आलेला होता. परतु तो सातारा राजधानींतील अनास्थेमुळें फुकट गेला. मुसलमानास तीन चार वर्षें अवकाश मिळून निजाम, दिल्लीदरबार, सादतखान वगैरे मडंळींनीं मराठ्यांविरुध्द मोठें कारस्थान रचिलें. तें परिपक्क होण्यास मुसलमानांस भरपूर संधि व साधनें मिळालीं. त्याचेंच निरसन करण्यासाठीं बाजीराव निजामाचा भोपाळ येथें सामना उद्भवला. पुढें नादीरशहाची लाट आली, बाजीराव अस्तंगत झाला, आणि सन १७३४त हस्तगत झालेल्या माळवा प्रांताची सनद पुढें सात वर्षांनीं, म्हणजे स. १७४१च्या जून माहिन्यांत, नानासाहेब पेशव्यास जयसिंगाचे मार्फत मोठ्या मिनतवारानें मिळवावी लागली. एकंदरींत या सात वर्षांत मराठ्यांच्या राज्यकारस्थानाची मोठी हानि झाली, असें एकंदर ऐतिहासिक ओघावरून उघड होतें. या सबंधांत बाजीरावाचा उद्योग कां लंगडा पडला, याची खात्रीलायक स्पष्टता होऊं शकत नाहीं. मराठ्यांनीं माळव्यांत कारभार केला, त्यासंबंधानें माल्कमनें आदरोद्गार काढिले आहेत. मोगलाईंतील पडल्या

कारभारापेक्षां मराठयांचा माळव्यांतील कारभार लोकांस फारच मृदु व संतोषकारक वाटला. बाजीरावानें पुढील राज्यविस्ताराचा पाया माळव्यांत घातला. माळव्यांत राहून त्यानें बुंदेलखंड जिंकिलें, आणि उत्तरेकडच्या मुलखांतून वसूल घेण्याचा सपाटा चालविला. सारांश, प्रतिनिधीशीं वाद करतांना शाहूचे दरबारांत केलेली प्रतिज्ञा, बाजीरावानें खरी करून दाखविली. मरणापूर्वीं, एकंदर बादशाही मुलखांतून चौथाई वसूलगोळा करण्याचा हक्क त्यानें संपादन केला. या सर्व उद्योगाचें मुख्य श्रेय, शिंदे व होळकर या दोन सरदारांस आहे. हे दोन सरदार सर्व माहिती मिळवून, मसलती व घाट रचून, सर्व सिद्धता करीत, आणि बाजीरावाचें अनुमोदन घेऊन नंतर तो उद्योग सिद्धीस नेत.

प्रकरण तेरावें.

बाजीरावाची दिल्लीवर चढाई.

स. १७३४–४०.

१. वजीर खानडौरा व बाजीराव.
२. दिल्लीची चढाई (फेब्रु०-एप्रिल १७३७).
३. भोपाळची लढाई, निजामाचा कोंडमारा
(जानेवारी १७३८).
४. कमरुद्दीनखानाचा पराभव (डिसें. १७३९).
५. नादीरशहाची स्वारी (फेब्रुवारी-एप्रिल १७३९),
६. या स्वारीच्या वेळची परिस्थिति.
७. नासिरजंगावरील स्वारी व बाजीरावाचा मृत्यु
[स. १७४०].

१. वजीर खानडौरा व बाजीराव:--स. १७३३ अखेरपावेतों दिल्लीकडील कारस्थानांत लक्ष घालण्यास बाजीरावास सवड आली नाहीं,

हें मागें सांगितलेंच आहे. स. १७३१ त दयाबहादुर पडल्यावर, माळ-व्याचा सुभा जयसिंगास मिळून, त्यानें बाजीरावाची त्या बाजूस चांगलीच सोय करून दिली. माळव्याचा कारभार बहुधा मराठेच करूं लागले; आणि उघडपणें माळव्याचा सुभा बाजीरावाचे हवालीं करावा, अशी दरबारांत खटपट चालू होती. वजीर खानडौरान वजिरीवर असून, मराठ्यांशीं सख्य ठेवून कार्यभाग उरकण्याचा त्याचा इरादा होता. परंतु, दरबारांतील दुसऱ्या अनेक प्रबल मंडळीस मराठ्यांची ही चढाई पसंत पडत नव्हती. बाजीराव स्वतः कोकणांत गुंतला असतां त्यानें, शिंदे होळकरांस दिल्लीचे बाजूस धामधूम उडविण्यास पाठविलें. बाजीरावास पैशाची मोठी अडचण असून, ती मिटविण्याचा त्याचा या दोन सरदारांस मोठा तगादा होता. तदनुसार स.. १७३३ व ३४ या दोन सालांत आग्रादिल्लीपावेतों निरनिराळ्या ठिकाणी स्वाऱ्या करून पुष्कळ पैसा वसूल केला. कंठाजी कदम पूर्वी गुजराथेंत मुलूखगिरी करीत असे, त्यास दमाजी गायकवाडानें स. १७३३ त त्या प्रांतांतून काढून दिलें, तेव्हां तो जाऊन होळकरास मिळाला. स. १७३४ त त्या दोघांनीं माळव्यांतून गुजराथच्या उत्तरभागीं उतरून, पालनपुर, अमदाबाद, ईडर या ठिकाणांतून मोठी लूट संपादन केली.

वजिर खानडौरान उपद्व्यापी नसल्यामुळें मराठ्यांचे उद्योग बरेच दिवस अविच्छिन्न राहिले. माळव्यांतही मराठ्यांचें वर्चस्व बसण्यास या वजिराचा नेभळा कारभारच कांहीं अंशीं कारण झाला. याचें मूळचें नांव ख्वाजा आसीम, व बापाचें नांव ख्वाजा कासम. आसीमचा जन्म स. १६७२–७३ त झाला. मोठा झाल्यावर त्यानें बंगाल्यांत अजीमुश्शानची नोकरी पत्करिली; पुढें फर्रुखसेयरबरोबर राहून त्यानें सय्यदांची मेहेरबानी संपादिली; आणि त्यांच्याच वशिल्यानें दरबारांत त्याचें वजन वाढून, खान डौरान बहादुर मनसूर जंग हे किताब मिळाले. निजाम दक्षिणेंत आल्यावर

महंमदशहानें त्यास वजिरीचें काम दिलें, तें स. १७२३ पासून ३९ पावेतों त्यानें केलें. त्या सालीं नादीरशहाच्या हल्ल्यांत तो मारला गेला. मराठ्यांचे कागदांत ‘ खानडौरा ’ असा त्याचा उल्लेख आहे. दरबारांत कोणाशींही अतिप्रसंग करावयाचा नाहीं,होतां होईल तों सर्वांस खूष ठेवून आपला कार्यभाग साधावयाचा, अशा वृत्तीनें त्यानें महंमदशहाचा कारभार पुष्कळ वर्षे बरेपणें निभावला. त्याच्या अंगीं विद्वत्ता किंवा कर्तृत्व नव्हतें, परंतु गोड भाषण व रुआबदार वर्तन यांमुळें त्याचे दोष झांकले जात. अतिप्रसंग किंवा निकराच्या भानगडी अंगावर न घेतल्यामुळें महंमदशहाची कारकीर्द एकंदरींत लांब व शांततेंत गेली. मात्र मराठे, रजपूत व जाठ यांचा जोर वाढत जाऊन बादशाही कमकुवत होत गेली.

माळव्याचा सुभा जयसिंगास, किंवा गुजराथचा सुभा अभयसिंगास बादशहानें दिला, त्याचप्रमाणें दक्षिणचा सुभाही तो मराठ्यांस देईल अशी निजामास मोठी भीति होती, ह्मणून मुंगशेवगांवच्या तहानंतर त्यानें मराठ्यांशीं विकोप न करितां सामदामाचेंच धोरण ठेविलें, आणि अंतस्थरीतीनें दरबारांत मराठ्यांचे विरोधकांस उत्तेजन देण्याचा डाव चालविला. स. १७३३–३४ त शिंदे होळकरांनीं थेट दिल्लीपावेतों जेव्हां मोठी धामधूम सुरू केली, तेव्हां बादशहा व खानडौरान यांनीं त्यांच्याशीं लढण्याचें ठरवून, दक्षिणेंतून निजामासही मदतीस बोलाविलें, परंतु आपल्याशिवाय बादशाहीचें संरक्षण होत नाहीं, अशी आणीबाणीची वेळ आल्याशिवाय आपण त्या कामांत पडावयाचें नाहीं, असा निजामाचा बेत होता. म्हणून त्यानें मराठ्यांशीं बिघाड केला नाहीं. खानडौराननें आपला भाऊ मुजफर खान यांस होळकरावर पाठविलें. तो स. १७३५ त होळकराचा पाठलाग करीत सिरोंजपावेतों आला. पिलाजी जाधवही त्यावेळीं हिंदुस्थानांत असून त्याची व कमरुद्दीन खानाची सागरतलावावर स. १७३५ च्या फेब्रुवारींत लढाई झाल्याचा उल्लेख शकावलींत आहे.

या वेळीं बाजीरावास पैशाची मोठी अडचण पडलेली होती. वास्तविक स. १७३४–३६ या तीन सालांत त्याच्या हालचाली व कारस्थानें काय होतीं, तें निर्विवाद समजण्यास साधन नाहीं. ब्रह्मेंद्रस्वामीस लिहिलेल्या पत्रावरून कर्जानें तो अगदीं गांजून गेला होता असें दिसतें. एक सारख्या स्वाऱ्या कराव्या लागल्यानें त्यास जबरदस्त कर्ज झालें. जिंकलेल्या मुलखाची आबादानी होऊन वसूल येण्याची तजवीज झाली नव्हती. तेथील वसूल करण्यासाठीं त्यास पुनः आणखी जास्त फौज ठेवावी लागे. साताऱ्याहून त्यास पैशाची मदत होत नसे. घरांतून पैसे नेऊन स्वाऱ्या करायच्या कीं, स्वाऱ्या करून घरीं पैसे आणायचे, असा कोटिक्रम त्याचे प्रतिपक्षी शाहूशीं करीत. या वेळीं निजामही पुढील धोरण ओळखून मोठमोठ्या फौजा तयार करीत होता. तेव्हां निजामापेक्षां ज्यास्त पगार कबूल केल्याशिवाय बाजीरावाकडे लोक येत ना. यासाठीं फौजांस ज्यास्त खर्च लागूं लागला. शिंदे व होळकर हे त्याचे विश्वासु सरदार थोडी बहुत मदत करीत, ह्मणून बाजीरावाचें कसेंतरी चाले. सावकारांपुढें नाक घासतां घासतां कपाळास घट्टे पडले, असें बाजीराव ब्रह्मेन्द्र स्वामीस लिहितो. पारसनीस कृत ब्र. चरित्रांत ले. ३०-३१-३२ चीं बाजीरावाचीं पत्रें वाचलीं असतां, एवढ्या शूर पुरुषाची ही केविलवाणी स्थिति पाहून विस्मय वाटतो, आणि पैशाची व्यवस्था करतां न येणें, ह्मणजे राज्य चालविण्याचें मुत्सद्दी धोरण त्याचें अंगीं असावें तितकें नव्हतें, असें ह्मणावें लागतें. स. १७३५-३६ त बाजीरावानें हिंदुस्थानांत स्वारी केल्यावेळचीं हीं पत्रें बहुधा आहेत. 'आह्मास कर्जानें बुडविलें. प्राण जाता तरीं बरें होतें. विष खाऊन मरावें इतकेंच. आतां प्रस्तुत साताऱ्यास जात नाहीं. तेथें जाऊन काय करावें ! आमचे उरावर पाय देऊन कार्य करतील. ज्या स्त्रीस पुरुष नाहीं, तिची गत होते तैशी, तुह्मी असतां, आमची गत साऱ्यांनीं मांडली आहे. चित्तास येईल तरी आपलें

ब्रीद रक्षावें.' यावरून बाजीरावास प्रतिपक्षाकडून मोठा विरोध होत होता हें उघड आहे. ' माझे विचारें हे सर्व संग सोडून उठोन एखादेकडे जावें. पुनः तोंड खांवदांस अगर लोकांस दाखवावें असें नाहीं. कर्ज फिटत नाहीं. आतां वांचल्याचें सार्थक काय ? आपल्या जिवाचा त्याग करितों.' 'आज दाभाडे, गायकवाड, बांडे कोटि कोटि रुपये खाजिने; आणि मी तुझे पायांशीं व धन्याचे पायाशीं निष्ठेनें वर्ततों तो अन्नास महाग झालों. आह्मी जोड इतकीच केली कीं वीस लाख रुपये कर्जदार झालों. ' अशीं हीं पत्रें त्या वेळच्या स्थितीचीं निदर्शक आहेत.[१]

मल्हारराव होळकर, राणोजी शिंदे, पिलाजी व सटवाजी जाधव, दाभाडे व गायकवाड,पवार कुटुंब, नागपूरकर भोसले कुटुंब, बांडे, बुंदेलें, हिंगणे वगैरे आणखी लहान मोठे अनेक सरदार हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत संचार करून सडकून द्रव्य संपादीन होते. वरील सर्व मोठमोठ्या मंडळींनीं कोटयावधि संपत्ति पैदा केली. कित्येकांनीं आपल्या घोड्यांस सोन्याचे नाल बसविले. कोटि रु. ह्मणजे कांहींच नाहीं. अशा रीतीनें ते सहज फेंकून देत असत. असें असतां त्या सर्वांचा पुरस्कर्ता बाजीराव सदैव कर्जांत बुडालेला, कर्जापायीं त्यांचा दास बनलेला, पाहून विलक्षण आश्चर्य वाटतें. सरदार लूट करितात, त्याचें अपेश मात्र बाजीरावाचे डोक्यावर, आणि फायदा हे सरदार घेत. या संपत्तीची कल्पनातीत लालूच वरील सरदारांस लागलेली होती, यामुळें आपापले प्रांत सोडून यत्किंचित् दूर जाण्यास ते नेहमीं नाखूष असत. इतकें असूनही बाजीरावाचें कर्ज तरी त्याच्याच शब्दानें वीस लाख होतें तें कोणाही लहानशा सरदारास सहज फेंकून देतां आलें असतें. अशा अव्यवस्थेच्या कारभारामुळें बाजीरावाच्या कर्तबगारीसंबंधानें आपला आदर बराचसा कमी होतो.

---

१ टीप:—या पत्रांच्या तारखा निश्चित नाहींत. ब्र. स्वा. ले ३० चें पत्र व राजवाडे खं. ३ ल. २६ चें पत्र एकच होत.

स.१७३६च्या नोव्हेंबरांत बाजीरावानें शिंदे होळकरांस घेऊन साताऱ्यास शाहूची भेट घेतली (खं.२पृ.७४): स्वारीहून देशीं आल्यावर महाराजांच्या दर्शनास गेले (खं.४पे.ब) यावरून १७३५-३६त बाजीरावानें मोठी स्वारी हिंदुस्थानांत केली होती. साताऱ्यास सर्व वाटाघाट करून लगेच बाजीराव चांगल्या तयारीनें पुनः हिंदुस्थानांत दिल्लीवर चालून गेला.

२ दिल्लीची लढाई (फेब्रुवारी-एप्रिल१७३७).–कर्जांतून मुक्त होण्याच्या इराद्यानें बाजीरावानें जयसिंगामार्फत बादशहाकडे माळव्याच्या चौथाई सरदेशमुखीच्या सनदा मागितल्या; आणि सरबुलंदखानामार्फत केलेला गुजराथचा तह मंजूर करून देण्याची मागणी केली. बादशहा व खानडौरान ह्या मागण्या कबूल करण्यास बहुतेक अनुकूल होते. परंतु तुराणीपक्ष त्यास विरुध्द होता. दोन्ही पक्षांनीं आपापल्या बाजू दरबारांत ओढून धरल्यामुळें निकाल लागला नाहीं; आणि शेवटीं निजामाचा डाव सिध्दीस जाऊन, त्याच्या सल्ल्यानें बादशहानें मराठ्यांशीं लढून त्यांचा प्रतिकार करण्याचा निश्चय केला. तरी जयसिंगाच्या मार्फत सलूखाची वाटाघाट खानडौराननें चालविलीच होती. त्यानें चौथाईसरदेशमुखीच्या सनदा बादशहाच्या सहीसह पुऱ्या करून त्या यादगारखान नांवाच्या आपल्या वकिलाबरोबर बाजीरावाकडे माळव्यांत पाठविल्या. नुसतें बोलणें करून मागत असेल तर सनदा बाजीरावास देऊं नयेत, अशी यादगारखानास वजिराची ताकीद होती. परंतु पेशव्याचा वकील धोंडोपंत पुरंदरे दिल्लीस होता, त्यास या सनदांची माहिती लागून ती त्यानें लगेच बाजीरावास कळविली. त्यावरून यादगारखान येतांच बाजीरावानें त्याजबरोबर अत्यंत चढाइचें बोलणें सुरू केलें. 'सर्व माळवाप्रांत आम्हांस जहागीर

---

१ (ता. १९ मार्च १७३६ Dr. Burgess ' chronology)

द्या, रोहिले लोक त्यांत येऊन राहिले आहेत त्यांस घालवून द्या, मांडू, धार व रायसीन हे किल्ले आमच्या हवालीं करा, पन्नास लाख रकम एकदम रोख द्या, तसेंच प्रयाग, काशी, गया व मथुरा हीं तीर्थस्थळें आमच्या हवालीं करा आणि दक्षिणच्या सहा सुभ्यांवर सरदेशपांडे म्हणून नवीन शेंकडा दोन टक्क्यांचा हक्क द्या.' इकडे त्यानें फौजेच्या जोरावर मुलुखगिरी चालूच ठेविली होती. बाजीरावाची ही चढेलगिरी पाहून व हा आतां प्रत्यक्ष दिल्ली सुध्दां घशांत टाकील अशी खात्री झाल्यावर त्याजबरोबर तह करून सख्य जोडण्याचा विचार दिल्ली दरबारानें कायमचा सोडून दिला. मात्र शेवटची सरदेशपांडेगिरीची मागणी कबूल केली. यांत बादशहाचा उद्देश इतकाच होता कीं, दक्षिणच्या मुलखावर हक्क मिळाल्यानें बाजीराव तिकडे निघुन जाईल, आणि निजाम परभारें त्याचा पाडाव करील. पहिला उद्देश तडीस गेला नाहीं, कारण मराठ्यांस लालूच लागून ते ज्यास्तच चवताळून बादशाही मुलखावर ताव मारूं लागले. निजामानें मात्र बाजीरावाशीं टक्कर मारण्याची चांगलीच तयारी चालविली. पूर्वीं स्वतः स्वातंत्र्य धारण करतांना बादशहाची सत्ता कमी करण्याचा निजामाचा उद्योग होता, तो आतां सफळ होऊन, उलट आतां बादशहा दुर्बल झाल्यामुळें, मराठ्यांची खोड मोडण्यासाठीं, निजामानें बादशहास मदत करून, दोघांनीं मिळून मुसलमानी सत्ता कायम राखण्याचा उद्योग जोरानें सुरू केला. मोगल मराठ्यांचा हा शेवटचा निकराचा झगडा होय. (मु. रि. पृ.८३३).

बादशहानेंही सर्वसरदार जमा करून मराठ्याशीं लढण्याची जंगी तयारी केली. निजामास त्याच्या सर्व फौजेनिशीं दक्षिणेंतून बोलाविलें. खानडौरान, मुज्फरखान, मीरहुसेन खानकोका, शिवसिंग, कमरुद्दीनखान, व अयोध्येचा सुभेदार सादतखान हे सर्व आपल्या फौजांनिशीं मराठ्यांवर चालून आले. स. १७३६ च्या पावसाळ्यानंतर मोहीम सुरू झाली.

नोव्हेंबर स. १७३६त बाजीराव हिंदुस्थानचे स्वारीस निघाला. पिलाजीचा मुलगा सटवाजी जाधव स्वारीबरोबर होता.. निजामानें मोठी तयारी चालविली असल्यामुळे बाजीरावानेंही केवळ तहाच्या वाटाघाटीवर भिस्त न ठेवितां लढाईची तयारी विशेष काळजीनें केली. बाजीरावांची एकंदर फौज ऐंशीं हजार होती. आजपर्यंत मराठेमुसलमानाचें भांडण हळूहळू रंगत येऊन आतां निकराच्या सामन्याची वेळ आली. निजामानें आपला मुलगा नासिरजंग यास दक्षिणचा कारभार सांगून १७३७ च्या आरंभीं दक्षिणेंतून प्रयाण केलें. त्यास दक्षिणेंतच अडवून धरावें अशी ताकीद चिमाजी आपास बाजीरावानें दिली होती. निजाम रेवा उतरले, त्यांस पायबंद द्यावा, ९-४-१७३७ (ब्र. स्वा. ले. ४७) मराठ्यांच्या दिल्लीवर ज्या कित्येक स्मरणीय व खडाजंगीच्या स्वाऱ्या झाल्या, त्यांपैकीं ही स्वारी पहिली होय. स. १७३६-च्या नोव्हेंबरपासून ३८ च्या जूनजुलै पावेतों दीड दोन वर्षे ही स्वारी चालली, इकडे निजामास भरंवसा येण्याकरतां बादशहानें त्याचा पुत्र गाजीउद्दीन यास माळवा व गुजराथ या प्रांतांचा अधिकार देऊन, सर्व मांडलिकांनीं याचे हाताखालीं वागावें असें फर्माविलें. ही तयारी पाहून बुंदेलखंडांत असतां बाजीरावानें जड सामान छत्रसालाचा मुलगा जगत्‌राज याचे हवालीं करून, सडे स्वारीनिशीं वेगानें उत्तरेस चाल करून, यमुनेचे कांठीं मुक्काम केला. मोगलांची फौजही सामन्यास आली. आपण बाजीरावाशीं झगडून त्यास साफ बुडविलें, अशी सादतखानानें खोटीच गप्प बादशहास लिहून पाठविली. त्यावरून बादशहानें आनंदीआनंद करून मराठ्यांचे वकिलास घालवून दिलें. लगेच बाजीरावानें भदावर प्रांतांत आठेर येथें फेब्रुआरी स. १७३७ त लढाई मारून दिल्लीचे आसपासचा मुलूख जाळून, खानडौरान याचे मार्फत बादशहापासून स्वारीचा खर्च तेरा लाख रुपये व माळवा प्रांत संपादन केला. ही सर्व हकीकत मोठी मनोरंजक असून

ती स्वतःच बाजीरावानें आपल्या बंधूस ता. ५ एप्रिल स. १७३७ च्या पत्रांत जयपुराहून लिहून पाठविली आहे.+ ती येणेप्रमाणें:—

"श्रियासह चि० रा० आप्पा यांसी, बाजीराव बल्लाळ आशीर्वाद उपरी येथील कुशल तागाईत वै०व०८ छ० १५ जिल्हेज मु. नजीक सवाई जयनगर. विशेष बुंदेलखंडाचा राजा जगत्‍राज याचे हवालीं बुनगे करून, बुंदेलखंडांत रवाना करून आम्ही सडे जाहलों. याचें वृत्त सादतखानाचें युध्द होऊन सरदार आल्याचें वर्तमान विस्तारें लेखन करून चतुर्भुज कासिदाबरोबर पत्रें पाठविलीं, तीं पावून सविस्तर कळलेंच असेल. सादतखान यमुना उतरोन आगरीयासीं आला. त्यासी गांठ घालावी तरी तो आगरियाचा आश्रय असतां मोडे न मोडे. गंभीरयमुनेच्या संगमीं धीर धरून राहावें तरी ते जागा जाऊन कोतर खळया फार. खानडवरा व महंमदखान बंगस वगैरे दिल्लीहून आगरियास येत होते ते, व सादतखान एक झालिया मनसबा भारी पडेल. याजकरितां संगमीं राहणें उत्तम नव्हे. दुसरें, सादतखानानीं बादशहास व आमिरांस लिहून पाठविलें कीं, मराठ्यांची फौज यमुना उतरोन आली होती ते बुडविली. दोन हजार स्वार मारिले व दोन हजार नदींत बुडाले. मल्हारजी होळकर व विठोबा बुळे कामास आले. बाजीरावाची धाड आली होती तिची गत हे जाहली. आह्मी यमुना उतरोन मराठे बुडवून चमेलीपार करितो ह्मणून कित्येक गप्पा लिहून पाठविल्या. पादशहांनीं खुशाली कळवून सादतखानास वस्त्रें व मोत्यांची माळ व हत्ती व शिरपाव पाठविला; व वकीलासही शिरपाव दिला. सादतखानानीं आपली बाजू शेर करून घेतली. वरकड अमीरासही कित्येक प्रकारें धिक्कारून लिहिलें. तें वृत्त रा. धोंडो गोविंद यांनीं वरचेवर लिहून पाठविलें. तात्पर्यार्थ आमचे फौजेंत जीव नाहीं केवळ

+(ब्र. स्वा. च. ले.२७—या पत्राचा सन पारसनिसानीं १७३४ दिलेला चूक होय.)

निर्जीव. बुडवून नस्त नाबूद केली असें लिहीत मोगली कारभार आपण एकत जाणतच आहेत. करावें थोडें, लिहावें फार. पादशहास सत्य भासलें, तें मिथ्या केलें पाहिजे. त्याचे विचार दोन. एक सादतखानास बुडवावें, किंवा दिल्लीस जाऊन दिल्लीचें पूर जाळावें तेव्हां मिथ्या होईल; त्यास, सादतखान आगरे सोडीनासे देखोन आह्मी दिल्लीस जावयाचा निश्चय केला. पूर जाळावें व मराठे आहेत असें पादशहास अवलोकन करवावें, ऐसा विचार करून २६ जिल्कादी (१८ ३-१७३७) कूच करून पादशाहीरस्ता सोडून लांब मजला करून दमनसिंग चूडामण जाठाचे मुलखांतून नेवातियाचे सरहद्दे डोंगर किनाऱ्यानें चालिलों. खान-दौरा व बंगस आगरियास गेले. यांची व सादतखानाची भेट २ जिल्हेजी (२३-३-१७३७) झाली. धोंडोपंत (पेशव्यांचा वकील) खानदौरापाशीं होते. सादतखानानें खानदौरास सांगून पाठविलें कीं ' बाजीराव याची फौज आपण मोडली.बुनगे पळाले.ते खासाही चमेल उतरोन गेले. अद्याप तुम्ही त्याची खुशामत करितां! वकील ठेवून घेतला आहे हे कोण्या विचारें? वकिलास निरोप देणें. ' त्यावरून धोंडो गोविंद यासीं निरोप दिल्हा. आम्हांजवळ आले. कमरुद्दीनखान, अजीमुल्लाखान वगैरे आले. आम्हीं त्यांजसीं गांठ न घातली. सातां कोसांवर उजवे बाजूस आमचे हातें त्यांस टाकून, लांबलांब मजली वीस कोसांच्या करून दोन मजलींनीं ७ जिल्हेजी (२८मार्च) दिल्लीस बारापुला व कालिकेचें देऊळ उजवें हातें टाकून जाऊन कुशबंदी नजीक शहर येथें मुक्काम केला. पुऱ्यास आगी देऊन शहर खाक करावें त्यास, दिल्ली महास्थळ, पातशहा बरबात जालियांत फायदा नाहीं. दुसरें, पादशहाचे व खानदौराचे चित्तांत सलूख करावयाचें आहे. यांस मोगल सलूख करूं देत नाहींत. अमर्यादा केल्यास राजकारणाचा दोरा तुटतो. याकरितां आगी लावायाचें महकूब करून, पादशहास व राजे बखतमल्ल यांसीं पत्रें पाठविलीं. शहरांतून दोन हत्ती व घोडीं उंटें आलीं होतीं तीं सांपडलीं. लष्करचे लोकांनीं शहरचे लोक

भवानीचें यात्रेस बाहेर आले होते, त्यांस झांबडा झांबड केलें. दुसरे दिवशीं बुधवारीं (३० मार्च) पादशहाचे आज्ञेनें राजे बखतमल्ल यांनीं उत्तर पाठाविलें कीं, धोंडो पंतास पाठविणें. त्यावरून मशारनिल्हेस पाठवावें तरी आम्ही शहराजवळ आलों, यामुळें दिल्लींत गलबला झाला, यामुळें पाठविले नाहींत. 'भला मजुरा व स्वार पाठवून देणें, मशारनिल्हेस पाठवून देतों, आम्ही शहरानजीक राहिल्यानें, शहरास उपसर्ग लागेल, याकरितां कुच करून झीलच्या तलावावर जातों. ' म्हणून उत्तर पाठवून आम्हीं कुच केलें. शहराजवळून येत असतां,पादशहांनीं नबाब मीर हसनखान कोका दरोगा खास चौकी,नबाब अमीरखान,व खोजे रोजअफजुखान, राजे शिवासिंग जमातदार रिसाले अमीर, व मुजफरखान नायब बक्षीगिरी आहादी, यांनीं व नबाब मुज्फरखान,खानी दौराचे बंधू, सात आठ हजार फौजेनिशीं शहराबाहेर रिकाबगंजाजवळ आले. राजश्री सटवाजी जाधव पुढें गेले होते. त्यांची व मोगलांची गांठ पडली; झटपटी होत होती. मशार निल्हेनीं आम्हांस सांगोन पाठविलें त्यावरून रा. मल्हारजी होळकर, व राणोजी शिंदे व तुकोजी पवार, व जिवाजी पवार व यशवंतराव पवार, व मानाजी पायगुडे व गोविंद हरि पाठविले. त्यांचें यांचें झुंज होऊन मोगल मोडिले. राजे शिवासिंग वगैरे दहाबारा दरबारी ठार झाले. नबाब मीरहसनखानकोका जखमी झाला. दिगरबादे चौकीं पादशहाचे अडीच तीनशें मेले. बारशें माणूस जखमी जालें. रोजअफजूखान व अमीरखान व मुज्फरखान वगैरे शहरांत पळोन गेले. दोन हजार घोडा पाडाव झाला. पांच सहा हजार पळोन गेले. रा. राणोजी शिंदे याजकडील इंद्राजी कदम यांसी बोटास गोळी लागोन दोन बोटें उडोन गेलीं.वरकड नामांकित माणूस कोणी ठार झालें नाहीं. घोडे माणूस जखमी झाले.

टीप आठरें प्राभदावर येथें फब्रुवारींत लढाई झाल्याचा उल्लेख शकावलींत आहे (खं.२ पृ. ७५) ती लढाई कोणती व कोणामध्यें ? ही झील तलावाचीच कीं काय ? स. १७३६ त भदावर वर स्वारी करून अमरसिंगाचा पराभव करून मराठ्यांनीं वीस लाख दंड घेतला. (डॉ. बर्गेस-Chronology of modern India)

तदनंतर आम्हीं झीलच्या तलावावर मुक्काम केला. संध्याकाळच्या चार घटका दिवस बाकी राहिला, तों कमरुद्दीनखान पादशहापुरावरून आल्याची खबर आली. तेच क्षणीं आम्ही तयार होऊन गेलों. आमचे फौजेचें युद्ध झालें. बारांत गेलेला एक हत्ती रा. यशवंतराव पवार यांणीं घेतला. घोडीं उंटें लष्करांत आलीं त्यास दिवस अस्तमानास गेला. रात्रीचा दम धरून चौगीर्द मोगल वेढून बुडवावा, तरी झीलचा तलाव सोळा कोस लांब, उजवीकडे कमरुद्दीन खान, पुढें शहर.दुसरें, आम्ही दिल्लीस गेल्याचें वर्तमान नबाब खानदौरा व सादतखान व महंमदखान बंगस यांसी ७ जिल्हेजीं (२८ मार्च] मंगळवारीं राधाकुंडाचे मुक्कामीं कळतांच सडेसड होऊन पंचवीस तीस हजार फौजेनें बत्तीस कोस येऊन बडेलास मुक्काम केला. दुसरे दिवशीं (बुधवारीं) अलावर्दीच्या नाल्यावर पंचवीस कोस मुक्काम केला. गुरुवारीं प्रातःकाळीं खानदौरा, सादतखान बंगस व कमरुद्दीनखान सारे एक होणार. एक झाल्यावर सोसणार नाहीं, व शहर समीप. यास्तव मोगलांस टाकून चहूं कोसांवर मुक्काम केला. आम्हांकडील फिरंगोजी पाटणकरास गोळी लागोन ठार झाला. वरकडही दहा पांच माणूस व घोडीं जखमी झालीं.मोगलांकडील दहापांच ठार झाले.दहावीस जखमी झाले. गुरुवारीं सादतखान व खानदौरा व बंगस सारें कमरुद्दीन खानाजवळ आले. अलावर्दीपासून झीलच्या तलावापर्यंत मुक्काम करून आहेत. आम्ही मोगल पाठीवर घेऊन दाबांत आणून बुडवावे, या विचारे कूच करून रेवाद, कोटपुतळी मनोहरपुरावरून आलों. अद्याप सारे मोगल अलावर्दी व झीलच्या तलावावरी आहेत म्हणोन बातमी वर्तमान आलें व मीर हसनखानकोका पाहिल्या झुंजांत जखमी झाला होता, तो मेला म्हणून वर्तमान आलें. खानदौराचीं पत्रांवरी पत्रें सवाई जयसिंगजीस गेलीं. त्यांवरून ते पंधरासोळाहजार फौज व तोफखाना देखील स्वार

होऊन बासव्यावर गेले आहेत. खानदौराचे भेटीस जातात. सवाईजीचीं पत्रें ममतायुक्त आपला मुलूख (जयपुरचा) रक्षावा म्हणून देतात. आम्हांकडील व्यंकाजीराम त्यांजपाशीं आहेत, त्यांजपासून लिहवीत असतात. आम्हीं त्यांचे मुलखाचे वाटेस जात नाहीं. वाटेनें दाणादुण देतील. अभयसिंग जोधपुरास आहेत. आम्हीं आतां ग्वालेरभदावरप्रांतें बाकीसाकी राहिली आहे ती वसूल करून, मोगल मागेंमागें आले तरी त्यांस हैरान करून, पायींची धांपा देऊन, धावतां धावतांच खराब होत, तेंच करून, दाबांत आणून, गांठ घालून, राजश्री स्वामींचे पुण्यें, व वडिलांचे आशीर्वादें बुडवितों. आमची चिंता न करणें मुख्य दौराचे व खान पादशहाचे गोष्टी चित्तांत सलूख करावयाचें आहे. मोगल यांणीं हिंमत धरिली आहे. त्यांतें शीरोपरस्थ सादतखान आहे. त्याचा गर्व श्रीसंकल्पें हत जालियास, सर्व मनोदयानुरूप होईल. मनोदयानुरूप सलूख जालिया करूं, नाहींतरी सलूख करीत नाहीं. दिल्लीभवंता मुलूख खालसा केला. पुढें सोनपतपानपत यमुनापार मुलूख राहिला, तोही-ताराज करून मोगल अन्नास महाग होत ऐसेंच केलें जाईल. होईल तें वृत्त मागाहून तुम्हांस लिहून पाठवूं. कदाचित् मोगल दिल्लीस राहिले, तरी आगरियास जाऊन, अंतर्वेदींत उतरून कुल मुलूख मारून ताराज करितों. नबाब निजामुल्मुल्क् यांनीं गडबड केली, रेवा उतरले, तरी तुम्ही मागें शह देणें. पेशजी लिहिलें आहे त्याप्रमाणें करणें, मारून ताराज करणें. इकडेस सक नाहीं. तिकडे सही नाहींसा करणें. निजामास पायबंद असालिया उत्तम आहे. लोभ असों दीजे हे आशीर्वाद." या स्वारींत बाजीरावाचा मुलगा जनार्दन-पंत बापाबरोबर होता, त्याचेंही बाजीरावास लिहिलेलें २५ एप्रिल १७३७ चें एक पत्र इ. स. ऐ. टि. भा. २ ले. ३८ येथें दिलेलें आहे.

या पत्रावरून त्या वेळच्या राजकारणाचा चांगला उमज पडतो. दि-ल्लीचा पाडाव करून बादशहास सर्वस्वी आपल्या कबजांत आणण्याचा हा पहिला उपक्रम बाजीरावानें केला. या पुढच्या राघोबादादाच्या स्वाऱ्या

व पानिपतचा संग्राम इत्यादि प्रकरणें याच उद्योगाचीं पुढील अंगें असून, याची पूर्तता पन्नास वर्षांनीं महादजी शिंद्यानें केली. हिंदुपदपादशाहीचा मराठ्यांचा उद्देश किती नेटानें व अव्याहत चालला होता हें नेहमीं दृष्टी- पुढें ठेवल्यानेंच मराठ्यांचे उद्योग व हालचाली यांची ऐतिहासिक संगति आपणास कळून येते. मराठ्यांनीं दिल्लीस हात घालणें, त्यांजविरुद्ध मुस- लमानांनीं कट करून लढाईस येणें, मराठ्यांनीं निकरानें त्यांचा समाचार घेणें. अशा कृत्यांची पुनरावृत्ति कितीकदां तरी झालेली यापुढें दृष्टीस पडेल.

प्रस्तुतच्या कारस्थानांत बादशहाचे तर्फे सादतखान प्रमुख होता. नाना युक्त्या करून तो मराठ्यांस मागें हटवीत होता. तितक्याही युक्त्यांस बाजीराव पुरा पडला. बादशहा व त्याचा वजीर खानडौरान हे दोन दगडांवर हात ठेवून कसाबसा आपला निभाव लावीत होते. शाहू व जयसिंगही त्याच कोटींतले दिसतात. नुसत्या जरबेनें किंवा सलुखानें काम- भागेल तर मुद्दाम लढाईचा प्रसंग आणण्याची बाजीरावाची इच्छा नव्हती. परंतु त्याची हिंमत व तयारी मात्र परिपूर्ण होती. हाताखालीं जिवास जीव देणारे साह्यकर्ते होते. त्यांनीं बादशाही फौजेशीं कसे निकराचे सामने केले, आणि मोठमोठ्या सरदारास कसें ठार मारिलें हें वरील पत्रांत सां- गितलें आहे. जरूर तेव्हां समोर सामना करणें, हुलकावण्या दाखवून पळून जाणें, नुसत्या भपक्यानें दहशत घालणें, इत्यादि कसबांत बाजीरा- वाची निपुणता वरील पत्रांत दिसून येते. हें पत्र बाजीरावानें जयपुराहून लिहिलेलें असून, त्यावेळीं निजाम मोठी फौज व तोफखाना घेऊन उत्तरेंत येत होता, त्यास तिकडेच अडविण्याविषयीं बाजीरावानें आपल्या बंधूस ताकीद दिली आहे. शाहूनें या स्वारीवर केवढी भिस्त ठेविली होती, आणि बाजीरावावर त्याचा केवढा लोभ होता हें दाखविणारें शाहूचें पत्र रा. वि. ल. भावे यांजकडून मिळालें तें असें:-

पै॥ छ. २२ मोहारम.　　　　एप्रिल स. १७३७

राजमान्य राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान यांस आज्ञा केली ऐसीजे. प्रस्तुत तुम्हांकडून विनंतिपत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. कोठें आहां, काय विचार, पुढें कोठपर्यंत जाणार, मुख्य अमीर सहवर्तमान काय करीत आहेत, हें सविस्तर दिन प्रतिदिन लिहीत जाणें. सांप्रत आंगरे यानजीक गेलेच असाल. पलीकडील भेटीचा विचार घडणार म्हणून परस्पर ऐकिजेतें. ऐशियास मोगली मनसुबा इमान देऊन आपला मतलब साधितील. त्यांचा विश्वास मानावा ऐसा अर्थ नाहीं. याजकरितां शहरांत जाऊन भेट घ्यावयाचा मनसुबा करीत असाल तरी सर्वथा न करणें. भेट न घेतां दुरूनच ज्याचे हातें तुमचें राजकारण असेल त्यापासून आपलें मतलब साधावयाचे ते साधणें. हावभरी होऊन त्याचे विश्वासावरी जाल याजकरितां लिहिलें आहे. तुम्ही बुधमंत कार्यकर्ते, यशस्वी सेवक आहांत. विचारास चुकणारा नाहीं हा स्वामीस निशा आहे. तरी बहुत विचारें करून जें करणें तें करून आपली बाजू सर होऊन येई तें करणें. पलीकडील, अमीर तुम्हासीं विवेकावरी आहेत, आणि नबाब निजामन्मुलूख इकडून फारच वळवळ करून त्या प्रांतें येत आहेत. त्याचा विचार कांहीं कळत नाहीं. तरी बहुत बहुत सावधपणें मनसुबा करणें. मोगली विचार तुम्हांस न कळेसा काय आहे. आपला नक्ष राहून, योजिला मनसुबा सिद्धीस पावे, ते गोष्ट करणें. जो विचार करीत असाल व घडोन येत असेल, तो वरचेवरी हुजूर लेहून पाठवीत जाणें. वरकड सविस्तर रा. महादाजी अंबाजी लिहितील त्याजवरून कळों येईल. +आन वृत्त दिनचर्येचें वरचेवर लिहिन. फुड मनसुबा काय व बोली काय मुद्याची तेंही लिहिन. फुड कोठवर जान, तेहीं लिहिन. त्याची मुलमान (?) आहे यावर न जान. त्याचे वाटे कदाचित् भेटीचा प्रसंग पडला तर लिहिन.

+ स्वतःचें अक्षर. येथून बाजीराव जानेवारी १७३७ पासून जुलई १७३८ पावेतों दिल्लीचे स्वारींत होता. स. १७३७ चा २२ मोहारम १२ मेला होता स. १७३५-३६ सालीं हें पत्र लिहिलेलें असूं शकेल.

मुख्याचे जर भेटीचा प्रसंग पडला तर बळकटी करन, आन लिहिन. बहुतकाय लिहिन, सूज्ञ असा.+

+ बाजीराव दिल्लीजवळ बादशहाशीं लढत होता, तेव्हां वरील पत्र शाहूनें लिहिलें व तें २२ मोहोरम म्ह० १२मेला बाजीरावास पोंचलें.

३ भोपाळची लढाई, निजामाचा कोंडमारा (१३ डिसेंबर-८ जानेवारी १७३८).—इकडे निजामुल्मुल्कास बादशहाचें निकडीचें बोलावणें गेलें होतें. उभयतांची बोलाचाली बरेच दिवस चालली. निजामानें शिकस्त करून माळवा व गुजराथ या प्रांतांतून मराठ्यांस संपूर्णपणें काढून लावावें, आणि तसें झालें म्हणजे ते दोन प्रांत बादशहानें निजामचा वडील मुलगा गाजीउद्दीन याच्या नांवें करून द्यावे, असा ठराव झाला. बादशहानें निजामास संपूर्ण अधिकार दिले. मांडलिक राजांस त्याच्या हाताखालीं काम करण्याचा हुकूम सोडला. निजामाच्या हाताखालीं चौतीस हजार फौज गोळा झाली. त्याजबरोबर मोठा तोफखानाही होता. ह्या तोफखान्यामुळेंच निजामाचा पुढें पुष्कळ बचाव झाला. सादतखानाचा पुतण्या अबूलमनसूरखान सफदरजंग, व कोटाचा राजा हे त्यास मिळाले. बाजीराव दक्षिणेंत परत आल्यावर स. १७३७ चा पावसाळा संपतां संपतां निजाम उत्तरहिंदुस्थानांत यमुना उतरून दुआबांत शिरला, आणि पुनः दक्षिणेकडे वळून काल्पीनजीक यमुनेअलीकडे येऊन, रस्त्यानें बुंदेलखंडांतील राजांची मदत घेऊन परत माळव्यावर चालून आला.

या स्वारींत निजाम प्रथम दुआबांत गेल्याची हकीगत डफानें दिली आहे, ती खालील पत्रावरून खरी दिसते. " चि॥ रा. बळेवंतराव यांस चिमणाजी दामोदर आशीर्वाद. उपरी. पत्र पाठविलें तें पावलें. नबाबाकडील व तीर्थरूप रायाकडील वर्तमान ल्याहावें म्हणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशास नबाब मुराबावरी (मुरादाबादेवरी) होते. ती. रा. राऊ यांहीं रा॥ मल्हारराव होळकर व राणोजी शिंदे यांस पुढें पाठविले होते. त्यांणीं जाऊन मीर माजीखान फौजदार शाहाकपूरकर (?) मारिला. दोन हजार फौज बुडवून फिरोन तीर्थरूपांजवळ आले. तदोत्तर नबाबा रोखें जाऊन तीं कोसांचे अंतरें मुक्काम केला. नबाबांनीं पाटी देऊन छ ३ रमजानीं कूच करून भूपाळचे तळ्याचा आश्रा करून राहिले. इकडील

१ टीप—हा बळवंतराव चिमणाजी दामोदराचा मुलगा. हें पत्र रा. श्री. वि. आठल्ये यांजकडून मिळालें.

फौजा परीघ घालून दाणा वैरण बंद करून आहेत. एक झुंज त्यांचें आपलें जालें म्हणोन ती. रायांचीं पत्रें छ. ७ रमजानीं आलीं. तुम्हांस कळावें म्हणोन लिहिलें असे. सुजायनखानास रा। रघोजी भोसले यांणीं बुडविलें. हजार घोडे व सहा हत्ती व पालख्या व जेजाला पाडाव केल्या. खुद्द सुजायत खान दस्त केले. पांच लाख रुपये खंड घेऊन सोडिले म्हणोन लिहिलें. आलें मृत्यूहि पावलासे सुजायतखानाची खबर आहे. तुम्हांस कळावें म्हणोन लिहिलें असे. तांदूळ कमोद व पोहे पाठविलें ते पावले. औरंगाबादेस गेल्यावर नवल बिशेष आढळेल तें लिहिणें. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद. (२९ डिसेंबर स. १७३७.)

बाजीराव म्हणतो, " निजामास शिंदे होळकरांनीं दुआबांतून खेंचून काढल्यावर ' आम्हींही त्वरा करून त्याच्या मुकाबल्यास आलों. ८–९ कोसांचें अंतर उतरतांच नबाबाच्या फौजा सलाबत खाऊन भूपाळ किल्ल्याच्या आश्रयास गेले'

शाहूनें बाजीरावाचें साह्य करण्याविषयीं सक्तीचे हुकुम निरनिराळ्या सरदारांस काढिले होते. सेनापति दाभाडे व रघूजी भोसले हे मात्र त्यास सामील झाले नाहींत. स. १७३७ च्या नोव्हेंबरांत बाजीराव नर्मदा उतरला, तेव्हां निजाम भोपाळच्या उत्तरेस ६० मैलांवर सिरोंज येथें होता. एकमेकांवर चालून येतांना त्यांची गांठ भोपाळनजीक पडली. तेव्हां आघाडीस व पिछाडीस तलावाचा आश्रय घेऊन निजामानें मजबुदीच्या जागीं राहून लढाई देण्याचें ठरविलें. आरंभींच राणोजी शिंदे, पिलाजी जाधव व सयाजी गुजर यांनीं निजामावर जोरानें हल्ला केला, तेव्हां निजामाकडील ५०० रजपूत व ७०० घोडे पडले, परंतु त्याच्या तोफांनीं मराठ्यांचेंही नुकसान पुष्कळ झालें. स्वतः बाजीराव अगदीं जवळ

जाऊन खुद्द निजामावर झडप घालण्याची वाट पहात होता. परंतु निजाम बंदोबस्तीच्या जागेवरून हालला नाहीं, यामुळें या पहिल्या लढाईचा निकाली परिणाम झाला नाहीं.

नंतर निजामानें लढाई न चालवितां भोपाळच्या तटाच्या आंत आपले सगळे लोक घेतले. तेव्हां मराठ्यांनीं त्यास सर्व बाजूंनीं घेरून त्याचा कोंडमारा केला. सफ्दरजंग व कोटाचा राजा यांनीं बाहेरून निजामास मदत आणिली; परंतु त्यांचा मल्हारराव होळकर व यशवंतराव पवार यांनीं चांगलाच समाचार घेऊन १५०० लोक मारून काढिले. तेव्हां सफ्दरजंग निघून गेला. त्यामुळें निजामास कांहींच आशा राहिली नाहीं, सामान किंवा अन्न त्यास मुळींच पोहोंचेनासें झालें. अशा रीतिनें निजामाची हैराणगत झाली. समोरासमोर मोठी लढाई झालीच नाहीं.

मराठ्यांच्या इतिहासांतल्या कित्येक प्रसिद्ध लढायांमध्यें भोपाळच्या या लढाईची गणना आहे. ता. १ रमजानपासून २७ रमजानपावेतों म्हणजे १३ डिसेंबर १७३७ पासून ८ जानेवारी १७३८ पावेतों लढाई चालू होती. या लढाईचें वर्णन बाजीरावानें चिमाजी आपास लिहिलेल्या पत्रांत दाखल आहे, तें वाचकांनीं पहावें.❀

' निजामाबरोबर त्याचा पुत्र गाजीउद्दीन, गोडसें व दतियाचे राजे व जयसिंगाचा पुत्र व अहीर व रोहिलादेखील पन्नास हजार फौज जमा आहे. सादतखानाचा भाचा व कोट्याचा राजा दुर्जनसाल वीस हजार फौज आणिक आणणार आहेत. माळव्याच्या सुभ्यांत रायांस उतरूं न द्यावें ऐसें पादशहाशीं मान्य करून आले आहेत. सांप्रत आम्हीं तापी तीरीं आहों. औरंगाबादेस सुलतानजी व जानोजी निंबाळकर (रावरंभा) वगैरे मोगली फौज दहा हजार जमा आहे. (ब्र. च. लेखांक १३४).

❀ (ब्र. च. ले. ३३, ३४,३५,३६, १३२, १३४, खं ६–ले.११७)

छत्रसालाचा नातू सभासिंग व सवाई जयसिंगाचा पुत्र हे निजामानें जबरदस्तीनें आणलेले दिसतात. प्रथम राणोजी शिंदे, पिलाजी जाधव, सयाजी गुजर, यांनीं निजामाकडील रजपुत फौजेवर सडकून मारा केला. नबाबाच्या गोठांपासून दोन बाणांच्या टप्प्यावर मराठयांची सडी फौज होती. मराठयांचा मारा पाहून निजामानें आपली फौज व साहित्य भोपाळाचे किल्यांत घातलें. मराठयांनीं त्यांची नाकेबंदी केली; आपणास दिल्लीची मदत येईल अशी निजामास मोठी आशा होती. परंतु खानडवैरानाचें व निजामाचें बरें नसल्यामुळें ती फोज येऊं शकली नाहीं ! दक्षिणेंतून मात्र नासिरजंगाकडून निजाम वारंवार मदत मागवीत होता. ही मदत येऊं नये असें बाजीराव चिमाजी आपास बजावीत होता. 'ते फौज येऊन सामील झाली तर नबाब भारी होतील याकरितां फौजांस अटकाव होय तें करणें. तुम्हांस जे फौज मिळेल ते जमा करून भारी राहणें; दाभाडे बांडे आम्हांकडे आले नसले तरी तुम्ही आपणाजवळ बोलावून सामील करणें. रा. स्वामीस विनंती करून फत्तेसिंगबावा, शंभुसिंग जाधवराव व सरलष्कर व जाधव आणवणें राजश्रीं स्वामींजवळ जो आपला जमाव आहे तो आपणाजवळ आणणें. त्या खेरीज मिळतील ते लोक जमा करणें. नबाब ठिकाणीं राहिल्यावर अवघी दक्षीण निर्वेध होईल. या समयीं अवघ्यांनीं या कामांत चित्त घालावें. राणोजी भोसलें, + आम्हाकडे आले तरी बरें, नाहींतर तुम्ही त्यास गांठणें. वडलांचे व खावदांचे पुण्यानें नबाबास घेतच आहों. जें होणें तें धन्याचें प्राक्तन व वडिलांचे पुण्येंकरून उत्तमच होईल, आपल्या कडील लोक

+ रघुजी भोसल्यास शाहूनें आज्ञा करून बाजीरावाचें साह्य करण्यास लिहिलें. शिवाय दुसऱ्यासही कित्येक सरदारांस त्यानें असेच हुकुम पाठविले (खं. ६ ले. १०७)

सारे सुखरूप आहेत. पुढें नबाबास भोपाळ येथें राहणें दुःसह होऊन तो फौजेचा कंपू करून निघून जाऊं लागला. परंतु नाकेबंदीमुळें दाणा महर्ग झाला. गवत तों न मिळे सारखें झालें. मराठेही त्याची नाकेबंदी न सोडतां तसेंच चालूं लागले. हा प्रवास रोज एक दोन कोसांपेक्षां जास्त होईना. असें करीत सिरोंज नजीक दुराई सराई येथें निजामानें बाजीरावास तह लिहून दिला. (ता. ८ जानेवारी १७३८) 'कालपासून आजपावेतों नबाब उमेच केले आहेत. नबाब व फौज सत्वहीन झाली आहे. दाणा, गल्ला, घांस, लकडी बंद केली, एक रुपायास एक शेर अन्न झालें. तेंही कोणास प्राप्त कोणास अप्राप्त. घोडीं पळसाचा पाला खाऊं लागलीं. परवां (६ जानेवारी) मोगल पठाणांनीं भाड्याचे बैल खाल्ले. रजपुतांस तों केवळ उपास पडूं लागले. नबाबांनीं सर्वांचें दुःख पाहून, बहुतच काहील होऊन, सलूखाविशीं त्वरा केली. आनंदराव+ पंडित सुमंत नबाबापाशीं होते त्यांस त्यांनीं बोलीचालीचा संदर्भ सांगून, आम्हाकडे पाठविलें. त्याजला मतलब सांगून आम्ही पिलाजी जाधव, बाजीराव व बाबूराव मल्हार यांस त्याच्या वकिळाकडे लष्करापुढें टेकडी होती तेथें पाठविलें बोलीचालीचा ठराव केला. माळवा दरोबस्त जहागीर सुभेदारीचे यादीवरी दस्कत करून दिलें. द्रव्यही साधेल तें बादशहापासून धोंडो गोविंद यांचे पहिले बोलीप्रमाणें करून देऊं, ऐसें दस्तकानिशीं लिहोन दिलें. पिलाजी जाधव व बाबूराव मल्हार याबगाशीं दस्तक स्वतांनिशीं याद करून दिली' या प्रसंगीं निजामास सबंध बुडवावयाची संधि बाजीरावास प्राप्त झाली नाहीं. नबाबाचा तोफखाना जबरदस्त होता, शिवाय रोहिले, बुंदेले, रजवाडे यांची त्यास मदत होती, 'हा अर्थ व तुह्मी कित्येक विचार लिहिला, तो चित्तांत आणून सौरस्याचा प्रसंग संपादिला. जो नबाब चौथाई सरदेशमुखीचीं नांवें घेत नव्हता त्यानीं माळवे दरोबस्त ऐसें खास दस्तकानें लिहितां उच्चार केला, कीं यामागें कधींच गोष्ट न

+ आनंदराव सुमंत हा सातान्यास न राहतां शाहूच्या तर्फेनें बहुतेक निजामाजवळ राही. बाजीरावाचा त्याजवर विश्वास नव्हता असें दिसतें. ह्मणून बाजी भीवराव व बाबूराव मल्हार बरवे हे बाजीरावानें आपला भरंवशाचे वकील पाठविले.)

जाहली ते या प्रसंगीं झाली. पुत्राचे नांवें सुभेदारी करून समागमें आणिलें त्या माळव्याची दरोबस्त सनद करून देतों. नबाबाच्या चित्तांत कल्पांत आला, परंतु काय करील, संकटाचा प्रसंग देखोन द्यावें लागलें. आप्पा, रा. स्वामींचें तपोबळ, वडिलांचें पुण्य समर्थ, म्हणोनच ही गोष्ट घडोन आली. आज पादशाईंत नबाबासारखा दुसरा अमीर कोण आहे! अतःपर नबाब दिल्लीस जातील, व बंदोबस्त कर्तव्य तैसा केल्यावर होईल तें वर्तमान लिहून पाठवूं. करार झाला यांत अंतर न करावें, अशी मनरोटी नबाबानें दिली.'

येणेंप्रमाणें ही पुष्कळ वर्षांची मोठी मोहीम समाप्त झाली. नर्मदा आणि चंबळ या नद्यांच्या दरम्यानचा दरोबस्त मुलूख बहुतेक स्वराज्या दाखल मराठ्यांनीं हस्तगत केला. बाजीरावाच्या पराक्रमाचें हें आत्यंतिक फल होय. बादशहा कडून या प्रांताची लेखी सनद बाजीरावाच्या हयातींत मिळाली नाहीं. तें काम नानासाहेब पेशव्यानें तडीस नेलें. १७३८च्या जानेवारींत भोपाळची लढाई आटोपल्यावर बाजीराव कांहींकाळ तिकडेच बादशहापासून तह पुरा करून घेण्याकरितां जिंकिलेल्या प्रदेशांत आपला अंमल बसवीत राहिला, त्यावेळीं तिकडील हिंदुराजांनीं त्यास कारभार दिला, (का. सं. शकावली). तिकडे मोंगलांच्या पाठीवर फौजांसह सरदार ठेवून स. १७३८ च्या जुलई महिन्यांत बाजीराव पुण्यास परत आला. त्यावेळीं चिमाजी आप्पाची वसईची मोहीम चालू होती.

मोगल व मराठे यांच्या युध्दाचा निकाल लागण्या पूर्वीं च स. १७३७ च्या आरंभीं नादीरशहाची धाड दिल्लीवर आल्यामुळें दोनही पक्ष कांहीं काळ विचार शून्य होऊन गोंधळून न गेले. त्या सालचा एप्रिलांत नादीरशहा परत गेल्यावर वजीर कमरुद्दीन मराठ्यांवर चाल केली. ह्या झगड्याचें वर्णन देणारीं दोन अस्सल पत्रें मिळालीं आहेत.

४. **बोडशाच्या लढाईत कमरुद्दीन खानाचा पराभव,** (डिसेंबर स. १७३९).रा. पंतप्रधान तथा चिमणाजी पंत आपा स्वामी गोसावी यांस. पोष्य व्यंकटराव नारायण. छ. २ सवाल मु. हटेगांव प्रांत बोडसें. विशेष. नबाब कमरुद्दीनखान पाठीस लागून आला याकरितां बुंदेलखंडांत बुनगे ठेवावया येऊन राहिलीस पाठविल्याचें व युद्धप्रसंग झाल्याचें वर्तमान आबाजी जासूद व कासीदजोडी रा. धोंडो महादेव याजकडील आली होती, त्याबरोबर पत्रीं लिहून दोन पत्रें पाठविलीं आहेत, तीं प्रविष्ट होऊन वर्तमान विदित जाहलेंच असेल. त्या अलीकडे ३० रमजानी (२१-१२-१७३९) चालते मजलीस युध्द जालें. कमरग्यामध्यें फौजेनें घालून शेंसवाशें उंट आणिले. झुंज होत होत मोगल उदत सिंगाच्या तळ्यावरी मुक्कामास जाऊन मुक्काम केला. आमचेही मुक्काम अदकोसावरी जाहले. दुसरे दिवशीं १ सवालीं मोगलांची ईद होती, परंतु मुक्काम न करितां, नगारा न होतां, मुकाटयानें कुच पहांटे करून चालिला. आम्हीं बातमीस राऊत ठेविले होते, ते खबर घेऊन येतांच, कुलफौजेनशीं चालून जाऊन, मोगलांसभोंवते घेरट्या घेऊन करोल पुढें घालून मोगलांशीं युद्ध जाहलें. हुजरात व रा. सटवोजी जाधव गोविंद हरि, व राणोजी भोसले, व भिकाजी शिंदे, व संताजी मोरे व शिवाजी घालवडे, व येशाजी सतकर, व अर्जुनजी भोसले यांनीं व समस्त लोकांनीं बरीशी मेहनत करून कमरुद्दीनखानासारिखा वजीर खटा करून बोडशामध्यें घातला, आणि फौजनशीं वेत्रवती उतरोन जाड वाडा व भदावर ग्वालेरीकडे गेलों. याउपरी मोगल आमचे पाठीवरी फिरोन यावयाची उमेद तों नाहीं. कदाचित् आला तरी हिसाब धरीत नाहीं. जो मोगल आमचे पाठीवरी चालोन येत होता, त्या मोगलाचे पाठीवरी स्वामीची फौज लागोन, आडा करून बोडशांत घातला, हे सलाबत कांहीं सामान्य जाहली असें नाहीं. सारांश, स्वामीच्या पुण्याचा अगाध महिम आहे, तदनुरूप योग घडून आला. स्वामींनीं आम्हांकडील कोण्हेविशीं

फिकीर करावीं ऐसें नाहीं. सविस्तर वृत्त रा. जाधवराव यांचे पत्रीं लिहिलें आहे, त्यावरून विदित होईल;

सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजश्री चिमणाजीपंत आपा स्वामी गोसावी +

पोष्य व्यकंटराव नारायण, साष्टांग नमस्कार विनंति उपरी. येथील कुशल, ता। छ १० सवाल (३०-१२-१७३९) जाणून स्वकीय कुशल लेखन करावया आज्ञा केली पाहिजे. विशेष. आपण पत्र छ. ९ रमजानचें पाठविलें तें पावलें. राजश्री पिलाजी जाधवराव यांस लिहिलें आहे. त्याप्रमाणें जो जो कर्तव्य तो करून वर्तमान लिही (फाटलें--) ऐशियास (फाटलें) जाणून प्रसंगोपात मनसुबा करावया अंतर कारितात ऐसें नाहीं. कमरुद्दीनखान याच्या शहामुळें टक्या पैक्याचें काम चाललें नाहीं, व ताम्राचे युद्धप्रसंग जाल्याचें वर्तमान पेशजी एक दोन पत्रें पाठविली त्यांत व हल्लीं तपशिलें लिहिलें आहे त्यावरून विदित होईल. सारांश, आपल्या पुण्यप्रभावें कमरद्दीखानासारिखा वजीर असतां, तंवी पोहंचऊन यश संपादिलें व इकडून लौकिक बरासा जाहला. समस्त लोकांनीं मेहनत सामान्य केली आहे ऐसें नाहीं. कळलें पाहिजे. राजश्री आनंदराव पंडित सुमंत यांचें पत्र आलें होतें. त्यांची व राजश्री मल्हारजी होळकर व राजश्री राणोजी शिंदे यांचीं पत्रें आलीं त्यांच्या नकला करून पाठविल्या आहेत, यांवरून कळों येईल. आम्ही येथून पत्रें चिरंजिवांकडे

×— वरील दोन पत्रें रा. श्री. वि. आठल्ये व रा. वा. वि. जोशी सातारा यांजकडून अनुक्रमें मिळालीं. बाजीराव व चिमाजी दक्षिणेंत एकत्र असल्याचा व आनंदरावसुमंत उत्तरेंत गेल्यानंतरचा सवाल म्हणजे १७३९ चा डिसेंबर होय. आनंदराव सुमंत येथें माघ शु॥ १३ स. (९-२-१७३९) आले,असें व्यंकाजीराम पेशव्यास लिहितो. (इ. स. ऐ. च. नादीरशहाची स्वारी ले. १. पृ. १४). यांवरून वरील पत्रांचे काल निश्चित होतात.

नांदणीस पाठवावया कारणें पाठविली आहेत, तरी स्वामींनीं जासूद नांदणीस पाठवून पत्रें पावतीं केलीं पाहिजेत. त्यांचीं उत्तरें आलिया इकडे आपलें कासीद येतील त्यांबरोबर पत्रें येतील तीं पाठविलीं पाहिजेत. +बहुत काय लिहिणें कृपा असों दीजे हे विनंती. छ. (फाटलें)

५ नादीरशहाची स्वारी (फेब्रुवारी-एप्रिल स. १७३९).–तह झाला म्हणजे युद्ध संपलें असा समज असला तर तो चुकीचा होईल. कारण तह अमलांत आणण्यास लढाईच्या इतकाच नेट लागत असतो. भोपाळच्या लढाईनें हिंदु मुसलमानांच्या झगड्याचा कायम निकाल लागला नाहीं. निजामाचा तर हा केवळ जुलमाचा रामराम होता. तो पुढें दिल्लीस गेला. परंतु तहाप्रमाणें माळवा वगैरे प्रांताच्या सनदा त्यानें बादशहाकडून बाजीरावास पाठविल्या नाहींत. मराठ्यांचे वकील निकड लावीत होते आणि निजामाचीं त्याजविरुद्ध अंतस्थ कारस्थानें चालू होतीं. इतक्यांत इराणच्या नादीरशहाचा व दिल्लीच्या बादशहाचा आफगाण हद्दीसंबंधानें तंटा लागून नादीरशहा हिंदुस्थानावर स्वारी करणार अशी वदंता आली. कदाचित् निजामशी, सादतखान वगैरेंनीं त्यास येण्याची भर दिली असावी. निदान त्याजबद्दल संतोष मानून त्यानीं स्वारीचा प्रतीकार करण्याची तरी कांहीं एक तजवीज केली नाहीं. रजपुतांस व मराठ्यांस समजावून दिल्लीदरबारानें आपल्या मदतीस आणलें असतें तर नादीरशहाचा बंदोबस्त होऊन पुढील अनर्थ टळले असते. या स्वारींत वजीर खानडौरान मारला गेला, आणि सादत खानाची अपार संपत्ति नादीरशाहानें लुटली, व त्याची सर्वस्वी मानखंडना केली, त्यावरून सादतनें विष घेऊन आत्महत्या केली. तेव्हां वजिरीचें काम कमरुद्दीनखान करूं लागला, तो निजामाचा आप्त व स्नेहीच होता. निजामास बादशहानें अमीरुल् उमराव ही पदवी देऊन आपल्या जवळ ठेवून घेतलें. सुमारें दीड वर्षानंतर मुलगा नासिरजंग दक्षिणेंत बंड करूं लागल्याचें वर्तमान

\+ खुद्दाचे अक्षर.

आल्यावरून वडील मुलगा गाजीउद्दीन यास दिल्लींत बादशहासंनिध ठेवून निजाम पुढें दक्षिणेंत आला.(स. १७४१) तो पुनः दिल्लीकडे गेला नाहीं.

नादीरशहाच्या स्वारीचा परिणाम मराठ्यांच्या उद्योगावर काय घडला हें समजून घेण्यासारखें आहे. मराठ्यांच्या ठिकठिकाणच्या वकिलांनीं त्या वेळच्या हकीकती लिहून पाठविल्या त्या पाहण्याजोग्या आहे. त्यांवरून मराठ्यांचे हेतु कळतात.× व्यंकाजीराम, विश्वासराव दादाजी, गोविंद नारायण, सदाशिव बल्लाळ, बाबूराव मल्हार, महादेवभट हिंगणे, ही मंडळी बाजीरावाचे तर्फेनें वकील ह्मणून ठिकठिकाणीं होती.हे सर्व वकील विशेषत हिंगणे व बाबूराव मल्हार बरवे मोठ्या धूर्ततेनें वागत असून,त्यांची चाणाक्षता त्यांचे पत्रांत दिसून येते. जयसिंगानें आपल्या तर्फेनें कृपाराम यास फौज देऊन दिल्लीस ठेविलें होतें. पिलाजी जाधव माळव्यांतील बंदोबस्तास होता. आनंदराव सुमंत निजामाजवळ असे, तो कांहीं दिवस या वेळीं जयसिंगाकडे गेलेला होता. या सर्वांचीं त्या वेळचीं पत्रें आहेत.

नादीरशहा दिल्लीवर आला, तेव्हां काय प्रकार घडले, बादशहाच्या सरदारांची त्रेधा कशी उडाली, कोण कोठें कसे पळाले, इत्यादि हकीकती वरील पत्रांत कळून येतात, आणि त्यांत जयसिंग व बाजीराव यांचे बेतही व्यक्त होतात. जयसिंगाचे मनांत बादशहाजवळ निजाम, सादतखान, खानडौरान वगैरे हिंदूंचा द्वेष करणारे जे प्रबळ सरदार होते,त्यांचा परभारें पाडाव व्हावा असें होतें. 'पादशहांनीं व खानदौराननीं राजेंद्रास (जयसिंहास) बोलाविलें, तेव्हां हे अवघे राजे गेले नाहींत. त्यांची फत्ते होईल ह्मणून दुश्चित्त होते. ईश्वरें यांचें मनोदयानुरूप केलें. फौज पादशहा मारिले.आतां हे तहमास्पकुली (नादीरशहा) व आपण (जयसिंग) एक होणार, ह्मणून (जयसिंगानें) चित्तांत संतोष मानिला. विचार

× टीप. पहा, इ. स. ऐ च. ले. ४ यांतील पत्रें महत्वाचीं आहेत; ब्र. च. ले. ४१, ४२, रा. खं ६ ले. १३०, १३१, १३३, १३४ व १३७.

तो ऐसा झाला, तरी स्वामीनें (बाजीरावानें) हे गोष्टीचा विचार करून लिहावें, त्याप्रमाणें उभयतां (जयसिंग व नादीरशहा) विचार करणें तो करतील. असें व्यंकाजीरामाचें बाजीरावास लिहून आलें. (फेब्रुवारी १७३९) ‘ राजेन्द्र साहित्यास गेले नाहींत. यामुळें चित्तांत शरामिंदगी आहे. तहमास्पकुलीखानाची फत्ते ऐकून चित्त प्रसन्न होतें. मागती महंमदशहाची फत्ते झाली त्यावरून मागतीं चित्त दुःस्थित असें, ’ असें पुनः जयसिंगासंबंधानें बाजीरावाचा वकील लिहितो. दुसरा वकील धोंडो गोविंद स. १७३९ च्या मार्चांत बाजीरावास लिहितो ‘ आतां नवी सृष्टि जाहली. तहमास्पकुलीस निजामाचे नामदीनें मोठें यश आलें. आतां राहिले राजे. त्यांत मातबर सवाईजी. त्यांचा विचार स्वामीस (बाजीरावास) विदित आहेच. त्यानीं (तहमास्पकुलीस) मुबारकीची अर्जदास्त (अभिनंदनपर पत्रिका) लिहिली. आपले सलुखाचे विचारांत आहेत. इकडे स्वामीसही बोलाविताती. जैसें बनेल तैसा प्रसंग संपादून घेतील. स्वामीचा प्रताप सर्वांस विदित आहे. स्वामीस माळव्यांत यावें हें मसलतीनिमित्य. मोहरा प्रथम माळवा आहे. यावें अशी मसलत आहे. न यावें हेही मसलत आहे.यावें तेव्हां बहुत खबरदारीनें मातबर फौजेनें यावें. तहमास्पकुलीखान कांहीं देव नाहीं.जे पृथ्वीस कापून काढील. तोही शहाणा आहे. जबरदस्ताशीं सलूख करील. परंतु स्वामीनें पैरवी करून यावें. पैक्त विचार करावयाचा तो करून आज्ञापत्र लिहिलें पाहिजे. इकडे आपणही पाहतों. कोणी लाग लावाया योग्य असलिया लावूं. रा. बाबूरावजी हुजूर आहेत. तेही चुकणार नाहींत. आधीं जबरदस्ती, मग सलूख. पाहिले भीडभाड उत्तम आहे. भ्रमाभ्रमीमध्यें काम होऊन येतें. आतां सारे रजपूत व स्वामी एका जागां जालिया कांहीं निकाल पडेल. समस्तांस, बुंदेले वगैरे, एकाजागांकरून मोठा भाव दाखविला पाहिजे. फलदाता श्री आहे. ’ या पत्रांत मराठे

वकिलाची उत्कृष्ट कारवाई व्यक्त होते ' राजाधिराज स्वामीचा मार्ग लक्षीत आहेत. ' दुसऱ्या एका पत्रांत बाजीरावाचा वकील ह्मणतो, ' सांपडले ते धरून आणिले. सवाईनें पुशिलें की तुह्मी कोणाचे चाकर आहां. त्यांनीं सांगितलें कीं निजामाचें बातमीचाकर आहों. तेव्हां कित्येक मारिले, कित्येकांचे नाककान कादून सोडिले. त्यावरून दिसोन येतें जे, सर्व खेळ निजामाचे आहेत. निजामाचा जर फितूर आहे, तर नादीरशहा माघारा जात नाहीं. हिंदुराज्यांवर निघेल. निजामानें सादतखानानें मिळून नादीरशहा खानदौरास मारायास आणिला. येथील आबालवृद्ध विश्वतोमुखीं खानदौरास धन्य धन्य ह्मणताती. खानदौरा मरतांच महंमदशाहा आणून भेटविला. सादतखान ह्मांही फिरविण्यास दिल्लीस गेले. परंतु कपट सिद्धीस जात नाहीं. सादतखान तर खानेजंगींत जखमी होऊन दुसरे दिवशीं मृत्यु पावले. निजाम वांचले. पण मृत्युहून विशेष झालें. खेचरावर बसून दरबारास जावें. दक्षिणेंत अंमल उठला. स्वामींसच यश आलें. आतां बिपत्तीनें मरणही पावेल. रायांचे मनी राणाजीस दिल्लींत तख्तीं बैसवावें.' इ० इ० यावरून नादिरशहास आणण्याचें कारस्थान निजामाचें असून तें त्यास कसें भोंवलें तें दिसून येतें. बाकी बादशहा व वजीर खानदौरान बाजीरावास अनुकूल होते. उदेपूरच्या राण्यास दिल्लीस तख्तावर बसवावें असाही विचार चाललेला होता. तोच वकील पुढें आणखी लिहितो, मुख्य गोष्ट स्वामीचे आगमनावरी आहे. सेवक नित्य नित्य राणाजीस सांगतो कीं, रा०राऊ कुचदरकुच येतात. परंतु ऐसें सांगतां सांगतां दोन मास जाले. हिंदुराजे सर्व सवाई आदिकरून स्वामीचे स्वारीची प्रतीक्षा करितात. स्वामीचें पुष्टिबल होतांच, जाट वगैरे फौज दिल्लीवरी पाठवून सवाईजी आपणही जाणार, ऐशी तजवीज आहे.' त्यानंतर पुनः बाजीरावास वकील लिहितो 'नवी सृष्टीचा प्रकार दिसतो. ईश्वर इच्छा नकळे स्वामींहीं याउपरी इकडील यावयाचा प्रसंग न करावा. लक्ष प्रकारें माळ-

क्यांत राहवें. मंडळीचे खेळ कसे होतात ते दृष्टीस पडतील, तशी वर्तणूक करणें लागेल याउपरी शपथपूर्वक इकडे यावयाचा प्रसंग न करावा. तिकडे सावधपणें राहावे. उत्पातास कारण आहे. '

मराठ मंडळाची इच्छा बादशहास मदत करून नादीरशहास घालवून द्यावा अशी होती. तसाच शाहू बाजीरावाचाही बेत ठरला. त्याच वेळीं वसईचें कारस्थान रंगांत येऊन चिमाजीआपा व मोठमोठ्या फौजा वसई काबीज करण्यांत गुंतल्यामुळें बाजीरावास जोरानें हिंदुस्थानांत जातां आलें नाहीं. पुढें वसई काबीज झाल्यावर मराठ्यांच्या फौजा हिंदुस्थानांत गेल्या. मुसलमानाची लक्ष फौज जमा करून नादीरशाहा दक्षिणेंत येणार अशी बातमी आली, तेव्हां वसईचें काम आटपतांच सर्व सरदारांसह बाजीराव त्याजवर निघाला. 'पादशहाची कुमक यासमयीं केलियानें या राज्याचा लौकिक आहे. 'असें पिलाजी जाधव लिहितो. बाबूराव मल्हारचें मार्च ७ स. १७३९चें जयपुरचें पत्र फार महत्त्वाचें आहे (६–१३१). नादीरशहाच्या स्वारीनें दिल्लींत गडबड उडाली, त्यांत बाबूराव मल्हार पळून जयपुरास आला, तेथून त्यानें हें पत्र लिहिलें. ' चकतियांची पादशाही बुडाली, इराणी जाली, ' 'दिल्लीचा बंदोबस्त जालियावरी, नादरशहा अजमिरावरी पिराच्या दर्शनास येणार आहेत. यास्तव सवाईजींनीं आपले व लोकांचे कबिले, उदेपुरास पाठवून सडे जाले आहेत. इकडील दाक्षिणच्या फौजा मातबर जातील तेव्हां नादरशाहाशीं प्रसंग पडेल परंतु एप्रिलच्या आरंभीं नादरिशहा परत गेल्याच्या बातमीचें बादशहाचें फर्मान घेऊन, कासीद जैनाबाद येथें मे ता. २२ सन १७३९ रोजीं बाजीरावास भेटले. त्याचेपूर्वी थोडे दिवस वसई काबीज झाल्याची बातमी बाजीरावास आली होती.

स. १७३७ च्या अखेरीस बाजीरावानें उत्तर हिंदुस्थानांत मोठी स्वारी करून भोपाळचे नजीक त्याचा व निजामाचा सामना झाला, त्यावेळीं सर्व मराठे सरदारांस बाजीरावाच्या मदतीस जाण्याविषयीं शाहूनें निक-

डीचे हुकूम सोडिले होते. दाभाडे व रघूजी भोसले या दोघांशिवाय बाकीचे सर्व सरदार पेशव्यांस येऊन मिळाले. रघूजीस निकडीचीं पत्रें गेलीं असतां तो आला नाहीं, उलट त्यानें पूर्वेकडे ओढ्याप्रांतांत कटक पर्यंत स्वारी करून पुष्कळ लूट आणिली; आणि भोपाळ येथें निजाम कोंडला गेला असतां रघूजी भोसल्यानें वऱ्हाडांतून उत्तरेकडे अलाहाबादपर्यंत स्वारी करून तिकडूनही अपरंपार लूट आणिली. या स्वारींत बंगालचा सुभेदार सुजाखान याशीं रघूजीनें लढून त्यास ठार मारिलें,+ असें डफ लिहितो, त्याची सत्यता ठरविली पाहिजे.

बाजीरावानें आवजी कवडे यास रघूजीवर वऱ्हाडांत पाठविलें, परंतु त्याचा रघूजीनें खरपूस समाचार घेतला. (फेब्रुवारी १७३९) पेशव्यांच्या फौजेची आघाडीची टोळी आवजी कवडे याच्या हाताखालीं वऱ्हाडांत लूट करीत होती, तिचा पराजय भोसल्यांनीं केला. यावेळीं भोसल्याकडे शिउबा आप्पा पटवर्धन होता. शिवाजी केशव हा रामचंद्र हरीचा चुलत भाऊ. रामचंद्र हरी वगैरे पटवर्धन सरदार बाजीरावाकडे असून शिवाजी केशव हा एकटाच घरांतून रुसून रघूजी भोसल्याचे चाकरीस जाऊन २।३ वर्षे राहिला होता. (पहा, हरिवंशाची बखर पृ. ९४).

रघूजीनें हुकमाची अमान्यता केली, परवानगीशिवाय स्वतंत्रप्रमाणें स्वाऱ्या करून मराठमंडळास तो जुमानीनासा झाला, याजबद्दल त्यास शासन करण्याचा विचार बाजीरावानें शाहूशीं ठरवून स. १७३९त त्याजवर चालून जाण्याचा बेत केला. इतक्यांत नादीरशहा दिल्लीवर चालून आला, आणि लवकरच तो मोठ्या फौजेनिशी दक्षिणेंत येणार अशी

+ टीप,—सुजाखान स. १७२९ त विषप्रयोगानें मरण पावला. (त्याची हकीकत मुसलमानी रि. त दिली आहे ती पहावी पृ. ८४०–४२ तसेंच रघूजीची ही बंगाल मधील पहिलीच स्वारी असेल तर तिची हकीकत दुसरे कोठें आढळत नाहीं.

बातमी आली. हिंदु लोकांस संकट थोर प्राप्त झालें आहे. अद्याप वसई आली नाहीं. आवजी कवडे रघूजी भोसल्यांचे फौजेनें लुटला. ऐशास तमाम मराठी फौजा एक होऊन चमेली पार व्हावें त्यास अलीकडे येऊं न द्यावें असा विचार आहे, (ब्र. च.ले.४१-४२) हिंदुमुसलमानांनीं एक होऊन नादीरशहावर चालून जावें असा बाजीरावानें बेत ठरविला, नासिरजंगास आपल्या मदतीस बोलाविलें. चिमाजीआपासही वसईचें काम सोडून बोलाविलें. अशी तयारी करीत असतां नादीरशहा परत गेल्याची बातमी आली. नादीरशहानें परत जाण्यापूर्वीं शाहू बाजीराव वगैरे सर्वांस पत्रें पाठविलीं कीं ' मंहमदशहास आम्हीं तख्तावर स्थापिले आहेत. आम्ही त्यांस भाऊ समजतों.इतःपर सर्वांनीं यांची आज्ञा पाळावी. न पाळल्यास आम्ही पुन्हां येऊन सर्वांचें पारिपत्य करूं. ' हें सर्व कृत्य निजामाचें मार्फत झालें असावें. बाजीरावानें लगेच बादशहास नम्रतेचें पत्र लिहून १०१मोहोरांचा नजराणा पाठविला.बादशहानें उलट पूर्वींचे करार सर्व पाळण्याचें फर्मान बाजीरावास पाठवून खिलत वगैरे दिली. ही सर्व कामें आटपून स.१७३९ च्या जुलईत बाजीराव सातान्यास आला.

६. **या स्वारीच्या वेळची राजकीय परिस्थिति**.—विशिष्ट तपाशिलाकडे लक्ष देतांना मोठमोठ्या घडामोडींसंबंधानें दुर्लक्ष होण्याचा संभव असून नादीरशहाच्या स्वारीसारखी धाड देशावर इतक्या सुलभ रीतीनें येऊन, कशी पडली हें सहसा लक्षांत येत नाहीं. नादीरशहानें स्वारी करण्यास कारणें काय झालीं असतील तीं असोत. मराठ्यांचा तरी एक सामान्य समज त्यासंबंधानें होता. ' वजीर व उमराव यांनीं विचार केला कीं, मराठ्यांचें प्राबल्य फार झालें. बादशहा वेडा. दिल्लीपर्यंत बाजीराव स्वाऱ्या करितात. बंगालाअयोध्येपर्यंत भोसल्यांनीं मुलूख घेतला, सबब इराणी बादशहाशीं राजकारण करून दुसरा बादशहा स्थापावा. असें करून ऐंशी हजार घोडा व तोफखाना सुद्धां नादीरशहा आला. तेव्हां बादशहानें

हिंगणे यांचे विचारें बाजीराबाकडे दोन लाख फौज मागितली. निम्में अम्मल हिंदुस्थान सुभा घ्यावा, तेव्हां बाजीराव दसऱ्यास हिंदुस्थानांत निघाले. ही खबर लागतांच नादीरशहा दिल्लीवर आला.' वरील अमीर-उमरावमंडळी म्हणजे निजाम व सादतखान आणि तुराणी पक्षाची मंडळी होत. औरंगजेबाची प्रवृत्ति अन्यायाकडे होऊं लागतांच, राजसत्ता उत्तरोत्तर दुर्बल झाली. दुर्बलतेनें धांदल उडाली;धांदलीमुळें स्वसंरक्षणाचा उपाय सुचेना, अशा बावरेपणांत राजाचा व देशाचा नाश झाला. औरंगजेबाच्या मृत्यूपासून नादिरशहाच्या स्वारीपर्यंतच्या घडामोडचिं सूक्ष्मावलोकन केलें असतां,वरील प्रकार उघड होतो. घटकेंत निजामासारख्यास हाताशीं धर, घटकेंत रजपुतांस खूष कर, घटकेंत मराठयांस बोलाव, अशा धरसोडींत बाचाबाच होऊन नादीरशहाची धाड आली. शत्रु येतात ते अशी योग्य संधि साधूनच येतात. आपल्या विपत्तींत दुसऱ्या प्रबल दोस्ताची मदत घेणें खासगी व्यवहारांत सुद्धां श्रेयस्कर होत नाहीं, मग राजकारणांत तर नाहींच नाहीं.दुराईसराईचा तह लिहून देतांना निजामास परमावधीचें दुःख झालें. रजपुतांनीं त्यास मनापासून साह्य केलें नाहीं. अर्थात् आतां हिंदूंचें राज्य होऊन पांचशें वर्षे चालत आलेली मुसलमानांची सत्ता लयास जाणार, याजबद्दल उद्विग्नता उत्पन्न होऊन निजाम, सादतखान वगैरे हिंदुविद्वेषी मुत्सद्यांनीं नादीरशहास बोलावलें असेल, निदान तो येत असलेला पाहून आनंद मानून त्याच्या प्रतीकारार्थ उपाय योजला नाहीं हें खास. यावेळीं दिल्लीच्या मुत्सद्यांनीं वाटेल त्या अटी कबूल करून मराठे व रजपूत यांची मदत घ्यावयाची होती. ती घेतली असती तर नादीरशहाचा प्रतीकार त्यास सहज करतां आला असता. या मदतीबद्दल मराठयांनीं भलतेंच बक्षीस मागितलें असतें; नुसती माळव्याची सुभेदारी नव्हे तर दिल्लीची वजिरीही कदाचित् बाजीरावास द्यावी लागली असती. कदाचित् रजपुतांचीं व मराठयांचीं स्वतंत्र राज्यें तोडून द्यावीं

लागलीं असतीं. पण नादीरशहा आल्यानें जो परिणाम झाला त्या मानानें वरील परिणाम कांहींच नव्हे. दिल्लींतील लोकांवर भयंकर अनर्थ कोसळले. नऊ पासून तीस कोटि रुपये लूट, (ग्रँट डफ् लिहितो, तीन कोटि पौंड) मयूरासन, कोहिनूर हिरा, काबूल, ठठ्ठा व मुलतान म्हणजे सिंधूच्या पश्चिमे कडील सर्व प्रदेश, अफगाणिस्तान सुद्धां त्यावेळीं बादशाहींत मोडत होता तो, इतका अपहार नादीरशहानें केला. पण याहीपेक्षां कष्टतर दंड नादीरशहानेंच या देशावर बसविला. आपला हस्तक अहंमदशहा अब्दाली यास त्यानें आपल्या कृतीचा कानमंत्र शिकविला. त्यावरून अब्दालीनें पुढें अनेक स्वाऱ्या करून देशाची दैना उडवून दिली. अशा रीतीनें मोगल बादशाहीची संकटपरंपरा चोवीस वर्षे चालून, शेवटीं इंग्रजी अंमलांत तिचें पर्यवसान झालें. पानिपतचा संग्राम, नजीबखान रोहिला व गुलाम कादर इत्यादिकांचे अनाचार, महादजी शिंद्यांचे उद्योग, अशा ज्या शेंकडों घडामोडी व झगडे मराठे मुसलमानांत सारखे पन्नास वर्षे चालू राहिले, त्यांची सुरुवात नादीरशहानें केली. त्यापेक्षां मराठ्यांची किंवा रजपुतांचीं लहानमोठीं राज्यें स्वतंत्र झालीं असतीं तर ही संकटपरंपरा टळली असती कीं नाहीं, आणि नादीरशहाचे वेळेस रजपूत मराठे तटस्थासारखे मजा पाहत बसले यामुळें देशाचें नुकसान झालें किंवा नाहीं याचा ज्यानें त्यानें विचार करावा.

या वेळचा दिल्लींतील बाजीरावाचा वकील बाबूराव मल्हार बर्वे —त्याच्या मामाचा मुलगा—हा मोठा चाणाक्ष होता असें त्याच्या पत्रांवरून दिसतें. त्याचीं पत्रें सणसणीत, स्पष्ट वक्तेपणाचीं असून, तत्कालीन परिस्थितीची व मराठ्यांच्या कर्तव्याची कल्पना त्यास चांगली दिसते. (पा. कृ. ब्र. स्वा. च. पृ. ११७—११९ काव्ये० संग्रह पत्रें यादी ले. ९ (पृ. ८) यांत बाबूराव मल्हारास बाजीरावानें रांजण गांवीं इनाम दिल्याचा उल्लेख

आहे, रा. खं. ६ ले. १३१ व १३३--१३४ ह्या कागदांत बाबूराव मल्हारानें नादीरशहाच्या स्वारीची हकीकत दिल्लीहून लिहिली आहे. नादीरशहा आला त्या संधीस मराठयांचे व हिंदूंचे मुसलमानांचेविरुद्ध जंगी कारस्थान उभारलें जात होतें. जाठ, बुंदेलें वगैरे लहान मोठे संस्थानिक या कारस्थानांत सामील होते. हें कारस्थान उभारून व तें पिकवून तयार करण्याचें काम हिंगणे, दीक्षित, बाबुराव मल्हार वगैरे मराठे वकिलांनीं केलें. मराठयांचा मुत्सद्दीकारभार एका मध्यवर्ती पुरुषाच्या किंवा खात्याच्या हातांत सर्वस्वी असता तर या कारस्थानास यश येण्यास विलंब लागला नसता. परंतु या कारस्थानांचें अस्तित्व, नव्हे, त्यांचा नुसता आरंभ तरी काय होता, याची वार्ताही साताऱ्च्या सूत्रचालकांस नव्हती. ते केवळ जाग्यावर बसून कल्पना करणारे होते, कोणतें तरी एक काम हातीं घेऊन तेवढयाचीच सर्वस्वी सिद्धता करण्याचें या सूत्रचालकांनीं मनावर घेतलें असतें तर पुष्कळ कार्यभाग झाला असता. परंतु इकडे प्रतिनिधींनीं एक कारस्थान रचावें, तर बाजीरावाने दुसरें, व फत्तेसिंग भोसल्यानें तिसरें, असा प्रकार होऊन शाहूस ते प्रकार उरकण्याची ताकद नसल्यामुळें एकही कारस्थान यथायोग्य सिद्धीस गेलें नाहीं. उत्तर-हिंदुस्थानांत मोगल बादशाहींची पडती कळा पाहून कोणत्या ना कोणत्या उपायानें बादशाहीस ऊर्जितकळा आणण्याचे प्रयत्न कित्येक मुसलमान मुत्सद्दी करीत होते. बाजीरावाच्या वेळेस हिंदुमुसलमानांच्या वैराचें हें कारस्थान रंगांत आलें नाहीं. बाजीराव कांहीं काळ ज्यास्त जगता तर कदाचित् त्या कारस्थानास पक्व दशा आली असती. पुढें त्यास हळू हळू रंग चढून वीस वर्षांनीं परिपक्वदशा प्राप्त झाली, त्याचा परिणाम पानपतचा संग्राम होय. या दृष्टीनें पाहिलें असतां नादीरशहाची स्वारी व बाजीरावाचे बेत हे अहंमदशहा अब्दाली व सदाशिवराव पेशवे यांच्या

पुढील हालचालींचें पूर्वस्वरूप होत. उत्तरेंतील कारस्थान किती जोरांत होतें याचा अंदाज शाहूस नव्हता. त्यास भूगोलिक स्थितिसुद्धां कळत नव्हती; आणि बादशाहीच्या ठिकाणीं त्याची मातृभक्ति होती. शिवाय त्याच वेळीं वसईच्या मोहिमेंत चिमाजीआपा व दुसरे मोठेमोठे सरदार गुंतल्यामुळें बाजीरावाचे बेत बरेच लंगडे पडले. शिवाय दिल्लींतही पुष्कळ अंदाधुंदी चालून, तूर्त बाजीरावानें फौज घेऊन पुढें येऊं नये, अशी सल्ला वकिलांनीं दिली. अशा अस्वस्थचित्तवृत्तींतच बाजीराव नर्मदातिरीं मरण पावला.

७नासिरजंगावरील स्वारी,+ (स. १७३९–४०) व बाजीरावाचा मृत्यु.—नादीरशहा निघून गेल्यावर बाजीरावानें बादशहास पत्र व १०१ मोहोरांचा नजराणा पाठविला, त्यावर बादशाहाचें उत्तरही आलें कीं, पूर्वी कबूल केलेले सर्व करार यथायोग्य पाळण्यांत येतील, जहागीर व मनसब देण्यांत येईल; बाजीरावानें मात्र कराराप्रमाणें बादशहाची नोकरी करून दाखवावी. (डफ.) तथापि निजामानें हे करार अंमलांत आणण्याची टाळाटाळ चालविली. इकडे बाजीरावानें या एकदोन वर्षांत बुंदेलखडांतील सर्व रजपूत राजांशीं तह व ठराव करून आपला अंमल मजबूद केला; त्या कामीं गोविंदपंत बुंदेल्याची त्यास चांगली मदत झाली. हळूहळू निजामास जेरीस आणून पूर्वीचे करार पुरे करून घेण्याचा बाजीरावाचा उद्योग चालू होता.

स. १७३९ त चिमाजीआपा वसई काबीज करून व कोंकणांतील प्रदेशाची व्यवस्था लावून ता. ३ सप्टेंबर रोजीं पुण्यास आला. (पुरंदरे यादी–ब्र. च ले. १३९) त्याचे अगोदर २९ जुलैस बाजीराव खानदेशांतून पुण्यास आला होता. नानासाहेब शाहूचे स्वारींत मिरजेस होता, तो नोव्हेंबर ४ तारखेस पुण्यास आला. त्यानंतर मस्तानीचें प्रकरण विकोपास गेलें. आपणास कबूल केलेली जहागीर नासीरजंग देत नाहीं हें

+टीप १ श्री. वि. आठल्य केसरी २४-४-१९०९

पावसाळाअंतीं ठरल्यावर बाजीरावानें १२ डिसेंबर (पेश. श.) रोजीं त्याजवर मोर्चा फिरविला. थोड्या दिवसांनीं चिमाजीआपाही त्याला अहंमदनगर नजीक येऊन मिळाला. नासिरजंगानें चाळीसहजार फौजे- निशीं त्यांजवर औरंगाबादेहून चाल केली. उभय फौजांनीं गोदावरी तीरीं दोन महिने खूब रेंटारेटी केली. मराठ्यांनीं मोगलांस थेट औरंगाबादे- पर्यंत मागें फिरविलें. तेव्हां नासिरजंगानें जेरीस येऊन, हांडे व खरगोण हे प्रांत पेशव्यांस जहागीर देऊन (पे. शका.) मुंगीपैठणास कायमचा तह केला; (२७ फेब्रु० १७४०–पुरं. रोज.) आणि ३ मार्च रोजीं त्यानें बाजीरावाची भेट वरखेडें मुक्कामीं घेतली. तेथून ७ मार्च रोजीं बाजीराव हिंदुस्थानकडे गेला आणि चिमाजीस १२ मार्च रोजीं औरंगाबाद येथें नासिरजंगास भेटून पुण्यास आला. या स्वारीचें वर्णन ब्र. स्वा. च. ले ५५ त आहे. निजामुल्मुल्क दिल्लीस आहे ही संधि साधून बाजीरावानें एकाएकीं नासिरजंगास वेढलें हें ग्रँट डफचें विधान बरोबर नाहीं. बिघाडाचें कारण, वचन दिलेली जहागीर दिली नाहीं, हें होय. पूर्वीचा तह कायम करून घेण्याकरितांच बाजीराव निघून उत्तरेकडे गेला आणि चिमाजी आपा पुण्यास येऊन मानाजी व संभाजी आंग्र्यांचे तंटे तोडण्याकरितां नानाहेबास घेऊन कुलाब्यास गेला. बाजीराव आपल्या नवीन जहागिरींत खरगोण जिल्ह्यांत नर्मदेच्या कांठीं +रावेर येथें असतां थोडे दिवस आजारी पडून एकाएकीं ता. २५एप्रिल १७४० रोजीं मरण पावला. त्या वेळीं त्याचा धाकटा मुलगा जनार्दनपंत व बायको काशीबाई त्याजवळ होती. मृत्यूची बातमी नानासाहेबास कुलाब्यास समजली. तेथेंच उत्तर- क्रिया आटपून तो ता. २५ मे स. १७४० रोजीं चिमाजीआपासह पुण्यास दाखल झाला.

+खांडव्याचे उत्तरेस व इंदूरचे दक्षिणेस सनावाड स्टेशनावरून.

प्रकरण चौदावें.

बाजीरावाची योग्यता.

१. कौटुंबिक, चिमाजीआपा, स्वभाव.
२. मस्तानीचा वृत्तान्त, बांद्याचे नवाब.
३. शनिवार वाडा, पुणे.
४. उदेपुरच्या राण्याची संस्कृत पत्रें.
५. बाजीरावाची योग्यता, (१) कर्तबगारीचा अंदाज, (२) अस्सल कागद पत्रांचा अभाव;(३)राज्यकारभाराची अव्यवस्था (४) मराठशाहीच्या वृद्धींतील दौर्बल्यबीज.

कौटुंबिक, चिमाजीआपा, स्वभाव.—बाजीरावाची स्त्री काशीबाई इला बाळाजी ऊर्फ नानासाहेब, रामचंद्र, रघुनाथ व जनार्दन असे चार मुलगे झाल्याचा उल्लेख आहे. नानासाहेबाचा जन्म मार्गशीर्ष वद्य त्रयोदशीसह चतुर्दशी शके १६४३, ता. ८ डिसेंबर १७२१ रोजीं लोहगडाखालीं नाणेमावळांत मुक्काम सातें येथें झाला. बाजीरावास आणखी कांहीं मुलें झालीं असावीं. सर्व मुलांपैकीं नानासाहेब व रघुनाथराव हे दोघेच पुढें प्रसिद्धीस आले. रघुनाथरावाचा जन्म माहुलीस शके १६५६ आनंद संवत्सर, श्रावण शुद्ध त्रयोदशी, ता. १ आगष्ट १७३४ रोजीं झाला. त्याची मुंज माघ शुद्ध द्वितीया, शके १६६१, जानेवारी १९ स. १७४० नानासाहेबानें लावली; आणि लगेच सहा दिवसांनीं सदाशिवरावाचें लग्न उमाबाईशीं ता. २५ जानेवारी १७४० रोजीं झालें. या दोन्ही समारंभांस छत्रपति शाहू महाराज साताऱ्याहून पुण्यास आले होते. बाजीराव स्वारींत असल्यामुळें समारंभास हजर नव्हता. सदाशिवचिमणाजी, रघुनाथरावाहून चार वर्षांनीं वडील होता. सदाशिवरावाचा जन्म शके १६५२ च्या मोहरम अखेरीस ३. ८. १७३० रोजीं पुण्यास झाला. जन्म झाल्या-

वर त्याची आई रखमाबाई ता. ३१-८-१७३० रोजीं वारली, आणि चिमाजीनें दुसरें लग्न ९ डिसेंबर १७३१ रोजीं पुण्यास केलें. या दुसऱ्या बायकोचें नांव अन्नपूर्णाबाई. ती सती गेली. मस्तानीपासून बाजीरावास संतति झाली तिचा उल्लेख स्वतंत्र आहे. १७४२ त काशीबाईनें रामेश्वरची यात्रा पुरी केली. आणि १७४६ त तिनें काशीयात्रा केली; ती २७ नोव्हेंबर सन१७५८ रोजीं वारली. तिला घरांत ताई असें ह्मणत.

चिमाजी आप्पाची पहिली बायको रखमाबाई ही त्रिंबकराव पेठे याची बहीण; हिचा उल्लेख वर आलाच आहे. त्याची दुसरी बायको अन्नपूर्णाबाई. हिला बयाबाई नांवाची मुलगी झाली होती. ती एक महिन्याची असतांच आईबाप वारले. सदाशिवरावाची मुंज २० मार्च १७३६ रोजीं झाली. वसईच्या स्वारीहून आल्यावर चिमाजी आप्पा बहुतेक आजारीच झाला. 'अलीकडे खोकल्यानें हैराण केलें. शरीरास फारच पीडा होत आहे. अद्यापही उतार नाहीं यामुळें पत्र लिहिण्यास चार दिवस अंतर पडलें. स्वामींच्या आशर्वादें शरीर आरोग्य होईल' असें १० सप्टेंबर १७३९ च्या पत्रांत चिमाजी ब्रह्मेंद्रस्वामीस लिहितो. (ब्र. ले. १३९). १७४० च्या ऑक्टोबरांत त्याची प्रकृति फारच बिघडली ह्मणून तो स्वारीतून पुण्यास परत आला. परंतु दिवसेंदिवस त्याचा वाखा जास्त होऊन १७ डिसेंबर १७४० रोजीं तो पुण्यास मरण पावला.+ त्याची उत्तरक्रिया व अन्नपूर्णाबाईचें सहगमन याचा खर्च रु. ११७५ झाल्याचा उल्लेख आहे. (ना. रो. १-१३६) बयाबाईचें लग्न गंगाधरनाईक ओंकार यांजबरोबर ता. १४ एप्रिल १७४५ रोजीं झालें. त्यावेळीं तिचें वय ४॥ वर्षांचें होतें. ती १८ एप्रिल १७५९ रोजीं वारली. चिमाजीचें शरीर

+ टीपः वरील मित्यासंबंधानें राजवाडे शकावलि (खंड २) व भारतवर्ष शकावली यांची बहुधा एक वाक्यता आहे. इतर उल्लेखांचाही शक्य तितका पडताळा पाहून मित्या नक्की केल्या आहेत.

आजन्म कष्ट सोसून झिजलेलें होतें आणि त्याचा आजार बहुधा क्षयाचाच असावा. पेशव्यांच्या घरांतील पुरुषांचें अल्पायुष्य पाहतां त्या कुटुंबांत क्षयाची व्यथा असावी असा संशय येतो.

बाजीरावाच्या कीर्तीमुळें चिमाजी आप्पाचें नांव पुष्कळसें लोपून गेलें आहे. योग्यतेच्या मानानें पाहिलें तर चिमाजी बाजीरावाहून मुळींच कमी नव्हता. उलट, कांहीं कांहीं बाबतींत तो बाजीरावाहून श्रेष्ठ होता असें दिसून येतें. बाजीरावाच्या दोषांवर पांघरूण घालून चिमाजीनें मोठ्या प्रेमानें व आस्थेनें त्याचा चांगला पाठपुरावा केला. आपलाच हेका चालविण्याचा प्रयत्न त्यानें कधीं केला नाहीं. त्याचा स्वभाव विचा[illegible] मिळाऊ व धोरणी होता. दुसऱ्याचें मन न दुखवितां [illegible] घेण्याची हातोटी त्यास साधलेली होती. प्रत्यक्ष [illegible] दाब असून या दाबामुळेंच राष्ट्राचें काम बरेंचसें चा[illegible] वगैरे बाबतींत चिमाजीच्या धाकामुळेंच बाजीराव [illegible] राहिला. शाहू व सरदारही बाजीरावाकडे एखाद्या बा[illegible]नें परभा[illegible] बोलणें न करतां चिमाजीच्याच तंत्रानें कार्य करून [illegible] कुटुंबांतील व बाहेरच्या मंडळींचे बरेवाईट व्यवहार चिमाजी[illegible] [illegible]ारें उलगडीत असे. बाजीरावाच्या हातून त्यांचा निकाल झाला नसता. बाजीरावाचीं मुलें तर नेहमीं चिमाजीजवळच असत. नानासाहेबास लहानपणचें शिक्षण चिमाजीकडून मिळालें. बहुतेक स्वाऱ्यांत तो चिमाजीबरोबर हजर असे. अर्थात् राज्यकारभारांत पुढें दिसून आलेलें त्याचें अष्टपैलूधोरण त्यानें चिमाजीपासून उचललें असावें असें दिसतें. कुटुंबांतील लग्नकार्यें, घरांतील लढे, आप्तसोयऱ्यांचा परामर्ष, तीर्थयात्रा, दानधर्म इत्यादि गृहकार्यांचे प्रकार बहुधा चिमाजी उलगडीत असे. शाहूमहाराजाचें मन तर या दोघांनीं व विशेषतः नानासाहेबानें अगदीं आपल्या अंकित करून घेतलें होतें. रघुनाथरावाची मुंज व सदाशिवरावाचें लग्न, हीं कार्यें पुण्यास

झाली, तेव्हां बाजीराव हजर नव्हता. आणि शाहूछत्रपति या प्रसंगासाठीं मुद्दाम साताऱ्याहून पुण्यास आला. यावरून चिमाजी व नानासाहेबावर त्याचा केवढा लोभ होता हें दिसून येतें. बाजीरावाशीं सरदारांचे खटके उडत, त्याची निरवानिरव चिमाजीकडून होत असे. बाजीराव आपल्या पराक्रमाच्या घमेंडींत अनेक प्रकरणें उपस्थित करी, त्यांपैकीं कित्येकांची तड चिमाजीनें लावलेली आहे. चिमाजीच्या शौर्याची कसोटी वसईच्या युद्धांत लागलीच आहे. हबशावरील मोहीम बाजीरावानें अर्धवट टाकली, ती शेवटीं चिमाजीनें हातीं घेऊन व सीदी-सातास ठार मारून यशस्वी . चन १७३७ त फिरंग्यावरील मोहीम अशीच अर्धवट राहिली चिमाजीनें सन १७३९ त पोंचविली. बाजीराव अकालीं . परंतु चिमाजी त्याजपेक्षां ६।७ वर्षांनीं तरी अगदीं अल्पायुष्यांतच वारला. तो जास्त जगता धोरण व अनुभव यांचा उपयोग नानासाहेबास मळून ते गहीचा पुढील कारभार जास्त व्यवस्थित व बळकट झाला अ व-चिमाजीसारखीं नररत्नें अकालीं मृत्युमुखीं पडावीत हें मरा मोठेंच दुर्दैव होय. दुहीमुळे जितकें मराठशाहीचें नुकसान झालें, तितकेंच बहुधा बाजीराव, चिमाजी, नानासाहेब, विश्वासराव, माधवराव आणि सदाशिवराव अशा पराक्रमी पुरुषांच्या अकालीं मृत्यूनें झालेलें आहे. सदाशिवरावाच्या अंगीं बापाची तडफ पूर्णपणें उतरली होती.

बाजीरावाची स्त्री काशीबाई ही गरीब व शांत स्वभावाची दिसते. तिची सासू राधाबाई फार शाहणी व प्रसंग पडल्यास राज्यकारस्थानेंही तडीस नेण्यांत कुशल होती. तशा प्रकारची कर्तबगारी काशीबाईत दिसत नाहीं. बाजीरावावर तिचें वजन बेताचेंच होतें. कदाचित् या स्वभावामुळेंच मस्तानीपुढें नवऱ्याशीं तिचा निभाव लागला. राधाबाई व पुढें

गोपिकाबाई या विशेष जाज्वल्य दिसतात. ' श्रीमंत विषयलंपट झाले, यामुळें चिमाजीआपाशीं अंतर पडून निघून नर्मदा तीरास गेले; महादाजी अंबाजी, चिमाजी व नानासो. राजश्रींजवळ गेले ' (का. सं. पं. प्रं. श. ७) या उल्लेखावरून बाजीरावाच्या कौटुंबिक स्थितीवर कांहीं प्रकाश पडतो.

बाजीरावाचा स्वभाव कसा होता हें समजण्यास प्रत्यक्ष पुरावा नाहीं तथापि कांहीं किरकोळ गोष्टीवरून त्याचा थोडा बहुत अंदाज बांधितां येतो. का. सं. प. या. पृ० ५३३ वर ' बाजीरावसाहेब बहु[illegible] प्रकृतीचे, शिपाइगिरींत अवघा वेळ मग्न, राज्यभा[illegible] असावी तो भाव नव्हता,' असा एक ओझरता [illegible] विश्वनाथ आपल्या दोघां मुलास सर्व स्वारी शिकारींत [illegible] हजर ठेवीत असे. तो प्रघात बाजीरावाचा होता असें दिस[illegible] त्याचा मुलगा नानासाहेब बापाबरोबर स्वारींत गेल्याचा एकही उ[illegible] नाहीं. नानासाहेब बहुधा चिमाजीआप्पाबरोबर असे. मुत्सद्दीशहाणपण जें काय त्याच्या अंगांत आलें तें बहुधा चिमाजीआप्पा, पुरंदरे व शाहूच्या दरबारची मंडळी यांच्या परिचयानें आलें. बापाकडून बहुधा आलें नाहीं. नानासाहेब दहा बारा वर्षांचा झाला तेव्हां, बाजीरावाचें मस्तानीशीं सहचारित्व सुरू झालें, अर्थात् त्यापुढें बाजीरावाचा कुटुंबांत संबंध कामापुरता राहून घरांत व मुलांबाळांत त्याचें संघट्टन फारसें राहिलें नसावें. पुढें पुढें तर बाजीरावाचें राज्यकारभाराकडे दुर्लक्ष होऊन मस्तानीच्या सहवासांत पुष्कळ काळ जाऊं लागल्यामुळें चिमाजीआप्पा, नानासाहेब व कुटुंबांतील मंडळी यांस चिंता उत्पन्न होऊन त्यांनीं मस्तानीच्या बंदोबस्ताचा विचार चालविला. त्यामुळें बाजीरावाचें कुटुंबांत रहस्य राहिलें नव्हतें. बापलेकांचें तर पटतच नसे. एकंदरींत बाजीरावाचा स्वभाव गोड व मनमिळाऊ नव्हता, व त्यांत शिपाईबा-

ण्याची उद्दाम वृत्ति होती असें अनुमान होतें. बाजीरावाचीं पत्रें वाचून हें अनुमान दृढ होतें. त्याचें एकही पत्र गोड किंवा दुसऱ्यावर छाप बसविणारें नाहीं; जीं आहेत तीं केवळ औपचारिक व नीरस आहेत. राष्ट्रनेतृत्वाला मधुर स्वभावाची जोड किती अवश्य आहे हें सांगण्याची जरूर नाहीं. बाजीराव अत्यंत सुस्वरूप होता. आणि त्यासंबंधाच्या पुष्कळ आख्यायिका प्रचलित आहेत, बहुतेक सर्व पेशवे गोरे व देखणे होते. बाजीरावाची खात्रीलायक तसबीर भा. इ. सं. मं. चे संग्रहीं आहे असें सम- (पं. सं. वृत्त.)

—मस्तानी ही बाजीरावाची वेश्या असून तिचा राज्य करी; हल्लीं त्याचे वंशज इंदुरास राह- चरित्र बरेंच चमत्कारिक असून तिच्या नादानें बाजीराव कारकडे दुर्लक्ष करूं लागला होता. ही मस्तानी खुबसूरत न बाजीरावास केव्हां कशी प्राप्त झाली, यांतला खरा प्रकार समजत नाहीं. बुंदेलखंडावर बाजीरावानें स्वारी केली तेव्हां ती त्याला छत्रसाल राजा अगर त्याचा मुलगा यांजकडून प्राप्त झाली अशी एक हकीकत आहे. ती प्रथम निजामाजवळ असून त्याजकडून ती बाजीरावास मिळाली अशी दुसरी हकीकत आहे. तिसरी हकीकत पेशव्यांचे बखरींत अशी आहे कीं निजामावर सुजायतखान नांवाचा सरदार दिल्लीहून चालून आला, त्यावेळीं चिमाजीआपानें निजामाच्या विनंतीवरून सुजायतखानावर स्वारी करून त्यास ठार मारिलें, तेव्हां त्याजवळ मस्तानी म्हणून रक्षा होती, ती प्राणत्याग करूं लागली. तिला चिमाजीआप्पानें बाजीरावाकरितां आपणाकडे घेतलें आणि पुढें बाजीरावाचे हवालीं केलें.

पैकीं छत्रसालाचे मार्फत ती बाजीरावास प्राप्त झाली हा प्रकार ज्यास्त विश्वसनीय दिसतो कारण तिच्या संततीला राज्याचा हिस्सा

देण्याचें वचन बाजरीरावानें दिलेलें असून समशेरबहादराचे वंशास पुढें बुंदेल खंडांत बांद्याची जहागीर देण्यांत आली. मस्तानी स. १७३३च्या सुमारास बाजीरावाकडे आली असावी.

हळू हळू मस्तानीचें वेड अतिशय वाढून बाजीराव राज्याचे कामांत दुर्लक्ष करूं लागला.

मस्तानीच्या संबंधानें रा. ब. पारसनीस यांनीं भारतवर्ष मासिका[illegible] दुसऱ्या पुस्तकांत 'ऐतिहासिक चर्चा' प्रकरणांत एक ले[illegible] आहे, त्यांतील अनेक प्रत्यंतरांवरून असें खास मा[illegible] खंडचा राजा छत्रसाल याची एक मुसलमान [illegible] मस्तानी बाजीरावानें बुंदेलखंड जिंकल्यानंतर [illegible] [illegible]ाली. मग ती छत्रसालानें नजर केलेली असो, अगर आपखुषींत आलेली असो. तिनें आपल्या लावण्यानें बाजीरावाचें चित्त सर्वस्वी आकर्षून घेतलें. शनिवारच्या वाड्यांत तिच्याकरितां बाजीरावानें स्वतंत्र जागा बांधिली, तिचें नांव मस्तानीमहाल आणि त्या बाजूच्या दरवाजास 'मस्तानीदरवाजा' असें नांव होतें. ती नृत्य व संगीत यांत चांगली कुशल होती. शनिवार वाड्यांतील गणपति महालांत उत्सव प्रसंगीं तिचें नृत्य व गान होत असे.

बाजीराव तिला बहुधा आपल्याबरोबर स्वारींत नेत असे. साताऱ्यास शाहू छत्रपतींच्या भेटीस गेला असतां मस्तानीस त्यानें आपल्या बरोबर घेतलें. शाहूनें बाजीरावाची याजबद्दल पुष्कळ निर्भर्त्सना केली. साताऱ्यास जोशी व अनगळ पेशव्यांचे सावकार होते, त्यांनींही बाजीरावाची पुष्कळ कानउघाडणी केली. पुढें पुण्यास आल्यावर बाजीरावाचा हा नाद वाढतच गेला. राधाबाई, चिमाजीआपा, नानासाहेब इत्यादि मंडळीस हा प्रकार पाहून बाजीरावाची चीड आली, आणि हें त्याचें वेड कसें सोडवावें या संबंधानें त्याच्या मसलती स. १७३९ त जोरानें चालू होत्या.

बाजीरावास जास्त जोरानें सांगितल्यास तो कदाचित् वैताग करील, जिवास वगैरे अपाय करील अशीही या जवळच्या मंडळीस भीति पडली होती. स. १७३९ च्या नोव्हेंबरच्या सुमारास चिमाजीआप्पा, पुरंदरे वगैरे वजनदार लोकांनीं बाजीरावाचा चांगला निषेध केला. त्यावरून रुसून बाजीराव देवदर्शनाकरितां ह्मणून करकुंभ्यास जाऊन तेथून पा[illegible] चिमाजीआपानें मस्तानीला वाड्यांतलि ए[illegible] चौकी पहारा बसविला. तेथून युक्तीनें [illegible] नव्हेंबर रोजीं पळून पाटणास बाजीरावाकडे गे[illegible] शेटकाका वगैरे मंडळी पाटणास गेली, आणि त्यान[illegible]कडून तिला पुण्यास परत पाठविलें. त्यानंतर बाजीराव नासिरजंगावरील मोहिमेंत असतां चिमाजीचे सांगिवरून स. १७४०च्या ता. २६ जानेवारी रोजीं पर्वतीच्या बागेंत नानासाहेबानें मस्तानीस युक्तीनें आणून कैद केलें (इ. सं. ऐ. टि. भा. २ ले. ७ यांत मस्तानीच्या प्रकरणाचें एक पत्र वाचनीय आहे.)

इकडे बाजीराव निजामावर चालून गेला. 'मस्तानीच्या पायीं नासिरजंगाचा मनसुबा बुडाला, राजाची मर्जी गेली.' असें नानासाहेब लिहितो. मस्तानीचें पुढें काय झालें हें समजत नाहीं. स. १७४०च्या एप्रिलांत बाजीराव मरण पावला तेव्हां मस्तानी सती गेली असें सांगतात. पुढें तिचें नांव आढळत नाहीं. पाबळ, केंदुर हीं गांवें मस्तानीला इनाम दिलेलीं होतीं. पाबळ (शिरूर नजीक) येथें मस्तानीची कबर गांवानजीकच आहे. (वि. ज्ञा. वि. एका कामगाराच्या रोजनिशींतील उतारे-मे १९१५) मस्तानीच्या या शेवच्या प्रकरणाचीं कांहीं पत्रें इतिहाससंग्रहांत' मस्तानीचा शेवट कसा झाला, ' या सदराखालीं आहेत. याशिवाय का. सं. शकावली पृ. ६, पारसनीसकृत बुंदेलखंडप्रकरण पृ. ८३-८४, राजवाडे खं. ६ पुरंदरे यादी पृ० ३०, इ. सं. ऐतिहासिक

टिपणें भाग २ पृ. १२, इत्यादि ठिकाणीं व पेशव्यांच्या बखरींत मस्तानीची हकीकत दिलेली आहे.

इ. सं. पत्रांवरून रा. पारसनीस व किंकेड यानीं हिंदुस्थान रिव्ह्यूच्या आगस्ट १९०९ च्या अंकांत बाजीरावावर दारूबाजीचा चुकीचा आरोप केला आहे. मस्तानी कदाचित मद्य प्राशन करीत असावी; परंतु प्रसिद्ध असलेल्या कागदांवरून बाजीरावावर हा दोषारोप करितां येत नाहीं. या प्रश्नाचें यथायोग्य खंडन [केसरींत मार्च ते सप्टेंबर १९००] रा. आठल्ये व रा. राजवाडे यांनीं केलेलें असल्यामुळें, त्याची [illegible] करण्याचें कारण नाहीं. बाजीराव विषयलंपट हो[illegible], [illegible] [illegible]ता.

मस्तानीचा वंश, बांद्याचे नबाब.—बाजीरावापासू[illegible] मस्तानीस मुलगा झाला त्याचे नांव समशेरबहादुर. हा पानपतावर पडला, त्यावेळीं त्याचें वय २७ वर्षांचें होतें (Pogson's Bundella) लिहितो त्यावरून त्याचा जन्म १७३४ त झाला असावा. अर्थात् १७३३ चे सुमारास मस्तानी बाजीरावाकडे आली असावी. समशेर बहाद्दराची मुंज करून त्यास ब्राह्मण करावें अशी बाजीरावाची इच्छा असून तो प्रकार ब्राह्मणांनीं मानला नाहीं अशी आख्यायिका आहे. त्याचें लग्न १८ आक्टोबर स. १७५३ रोजीं झालें (पु. रो. पृ. ९६) निंबागीरीकिराची मेहरबाई बायको केली. तेव्हां त्याचें वय १९ वर्षांचें होतें. परंतु इतक्या वयापर्यंत लग्न झालें नसेल हें संभवनीय नसल्यामुळें त्याचा जन्म सन चुकलेला असेल किंवा वरील लग्न पहिलें नसेल. समशेरबहादूर हा पुढें पेशव्यांचे फौजेंत खासा सरदार असे; आणि शौर्याबद्दल त्याचा मोठा लौकिक होता. तो १७६१ त पानपतावर पडला. रामबाई व फुलाबाई या दोन रक्षा त्याच्या होत्या. मेहरबाईच्या पोटीं त्यास एक पुत्र होता, त्याचें नांव अलीबहादर होतें. यासच कृष्णसिंग असें दुसरें नांव होतें. त्याचा जन्म १७५८ त झाला. तो

बापापेक्षांही शूर व पराक्रमी निघाला. महादजी शिंदे उत्तर-हिंदुस्थानांत प्रबल झाला, तेव्हां त्यास शह देण्याकरितां नाना फडणिसानें अलीबहादरास फौज देऊन तिकडे पाठविलें. त्यानें बुंदेलखंडांत पराक्रम करून पाऊण कोटीचा मुलूख काबीज केला. त्या वेळचीं त्याचीं पत्रें स. १७८८ पासून ९० चीं इतिहाससंग्रहांत छापिलीं आहेत. नाना फडणिसाच्या परवानगीनें त्यानें सागरच्या ईशान्येस बांदा येथें आपलें वास्तव्य केलें; आणि पुण्याहून लोक नेऊन तेथें अठरा कारखाने स्थापिले. गोरे नांवाचा एक इसम त्यानें तेथें आपल्या दिवाणगिरीवर नेला, त्या घराण्याचे वंशज हल्लीं बांदा येथें आहेत. अशा रीतीनें बांद्याची जहागीर नाना फडणिसाचे वेळेस स. १७८८ त उत्पन्न झाली. कालिंजर किल्ला घेत असतां अलीबहादर स.१८०२ सालीं मारला गेला. त्याची स्त्री बादशहाबेगम लहानपणींच वारली. नंतर दुलजबेगम व बक्षीबेगम अशा आणखी दोन नायका त्यास असून, दुलजबेगमचा मुलगा समशेरबहादर व बक्षीबेगमचा झुल्फिकारअली. रहिमतबिबी नांवाची अलीबहादरची रक्षा होती. (भा- व. पु. २, मस्तानीचा वंश) अलीबहादरचा मुलगा समशेरबहादर दुसरा. याजला इंग्रजसरकारानें दरसाल चार लाखांचा तनखा करून देऊन बांद्याचें राज्य स. १८०४ त खालसा केलें; हा समशेरबहादर स. १८२३ त मरण पावला पुढें त्याचा भाऊ झुल्फिकारअली

बाजीराव मस्तानी
|
समशेरबहादर १७३४–६१.
|
अली १७५८-१८०२.
|
समशेरबहा० १७८४–१८२३ — झुल्फिकारअली मृ. १८२३
|
अलीबहादर मृ. १८७३.

बांद्याचा नबाब झाला, तोही त्याच सालीं वारला. त्याचा मुलगा अली-बहाद्दर नबाबगिरीवर असतां सत्तावनसालचें बंड झालें, त्या गडबडींत बांद्याचा उत्कृष्ट शृंगारलेला वाडा व जडजवाहीर सगळें जळून गेलें. त्यानंतर इंग्रजांनीं बांदा शहर आपल्या कबजांत घेऊन नबाबास ३६००० नेमणूक देऊन आपल्या नजरेखालीं इंदुरास ठेविलें. तेथें त्याचे वंशज आहेत. बांदा येथें नबाबाची मशीद आहे, ती या नबाबांच्या वैभवाची साक्ष देते. अलीबहाद्दर स. १८७३ च्या ऑगस्टांत मरण पावला. तेव्हां त्याचे कुटुंबास बाराशें रुपयांची नेमणूक देण्यांत आली.

शनिवारवाडा, पुणें.—सर्व सरदार आपापल्या वास्तव्याकरितां स्वतंत्र जागा व वाडे करूं लागले, त्याप्रमाणें बाजीरावानें पुणें येथें राहण्याचें ठरवून तेथें शके १६५१ माघ शु ॥ ३ शनिवार ता. १० जानेवारी १७३० रोजीं वाडा बांधण्यास सुरुवात केली. स. १७३१ त वाड्याचें काम पुरें होऊन पेशवे त्यांत राहवयास गेले. वाड्यास खर्च रु. १६११० रुपये लागला होता.

'शके १६४३ (स. १७२१)त बापूजी श्रीपत, बाजीरावाचे तर्फेनें पुणें प्रांतास सुभेदार असतां, बाजीराव पुण्यास मोरोविश्वनाथ व गणेश नारायण घडफळे यांचे वाड्यांत येऊन राहिला. दोनतीन वर्षे येत जात होते. नंतर पुण्यांत वाडा बांधावयाची योजना केली. शके १६५० (१७२८) त पुरातन नदी किनारा कोट किल्ले हिसार मोगलाई ठाणें होतें तो कोट बाजीरावांनीं पाडून मैदान केलें, आणि मुत्सद्दी वगैरे लोकांस घरें बांधावयास जागा दिली; आणि पूर्वेचे बाजूस दोन गांव होते ते मोडून कसबा केला. हा कसबा शाहूनें पेशव्यांस इनाम दिला. (शा, म. रो. १०६) शके १६५१ त मावळवेसीजवळ जागा घेऊन वाडा बांधावयास आरंभ केला. नवबुरजी कुसूं वाड्यास घालून आंत इमारत केली. उत्तरेस दरवाजा थोर करीत होते त्यास छत्रपतींनीं

मनाई केली सबब दरवाजाचें खिंडार राहिलें. पुणें आहे तों शहर करावें ह्मणोन आज्ञा केली,' [भा. इ सं. मं. इ. वृ. १८३५ धडफळे यादी ले. ८७] वाड्यासभोंवार कोट बांधण्याची मनाई केली त्याचा उल्लेख शकावलींत आहे [रा. खं. २–पृ. ६६]. 'चिरेबंदी कोट बांधावयास प्रारंभ केला. महाराजांनीं पत्रें व हुजरे पाठवून किल्ला गढी बांधण्याची मनाई केली. त्यावरून फिरून परवानगी घेऊन राहिलें काम तें वीटबंदी केलें' [शा. म. ब. पृ. ४३]. स. १७३६ त नवीन दिवाणखाना बांधून त्यांत मुहूर्तानें राहवयास गेले [खं. २-७३]. याच वाड्यांत मस्तानीमहाल ह्मणून स्वतंत्र जागा बाजीरावानें बांधिली. हा पेशव्यांचा पहिला जुना वाडा होय. त्यांत प्रथम दोन मजले व दोन चौक होते. पुढें नानासाहेब पेशव्यांनें त्यांत अनेक फेरफार करून तो विस्तीर्ण केला. त्याचे चौक चार व कांहीं भागाचे मजले सहा केले. चौक फरसबंदी असून मध्यें कारंजीं होतीं. शाहूनें कोट बांधण्यास प्रतिबंध केला, तो कोटही नानासाहेबानें १७५५ त मजबूद दगडी बांधिला तो अद्यापि आहे. या कोटास तीन मोठे दरवाजे व दोन लहान दिंड्या असून व मुख्य दरवाजा उत्तरेकडचा त्यास दिल्ली दरवाजा असें नांव होतें. बहुधा महाराष्ट्रांतील सर्व मोठमोठ्या सरदारांचे वाडे उत्तराभिमुख असून तिकडील मुख्य दरवाजास असें नांव असें. यावरून मराठे सरदारांची दृष्टि उत्तरेस दिल्लीकडे असून त्यावरून दिल्ली पादाक्रान्त करण्याची त्यांची भावना व्यक्त होतें. शनिवारवाडा सागवानी लांकडाचा असून त्यांतील नक्षीचें काम प्रेक्षणीय होतें. सर्व चौकांस व दालनांस निरानिराळीं नांवें असून पेशव्यांच्या कचेरीची जागाही वाड्यांतच होती. बाजीरावाच्या वाड्याचें काम दोन वर्षांत पुरें होऊन ता. २२ जानेवारी स. १७३२ रोजीं त्याची वास्तुशांत झाली. शनिवारचे वाड्यास ता. २१ फेब्रुवारी १८२८ रोजीं आग लागून तो पंधरा दिवस जळत होता. (विविधज्ञानविस्तार

वर्ष ५१ अंक ९) इतिहाससंग्रहात या वाड्याचें निरनिराळ्या इसमांनीं दिलेलें वर्णन वाचण्यालायक आहे. (इ. सं. पे. स्फू. ले. भाग ३ पृ. ५३ पे. ब. भा. इ. मं. इ. वृ. १८३५ पृ ४०२ इ०) पेशव्यांचा वाडा शिवछत्रपतीच्या कसब्यांतील वाड्याजवळच होता.

'आमच्या एका इतिहासज्ञ मित्राची कल्पना बरोबर असेल तर येथील शनवारवाडा इंद्रप्रस्थयेथील पुराणप्रसिद्ध वाड्याचे बरहुकूम बांधला गेला असें ह्मणतां येईल. शनवारचावाडा शके १७४९ (२१-२-१८२८), गुरुवार फाल्गुन शु. ६ रोजीं अग्निनारायणाचें स्वाधीन झाला. पेशवे-सरकारच्या या वाड्याचे सभोंवार उत्तम बागशाही असून, वाड्यांत व वाड्याचे सभोंवार कारंज्यांतून पाणी खेळविलेलें होतें हें पुराणवस्तुसंशोधक खात्याकडून जी दुरुस्ती होत आहे तीमुळें दृष्टोत्पत्तीस येत आहे. या कारं-ज्यापैकीं कमलाकृतिकारंजें हिंदुस्थानांत सर्वांत मोठें असून या कल्पनेचा उद्गमहि आपल्याकडेसच झाला असल्याचें नुकतेंच जाहीर झालें आहे. यापुढें शनवारवाड्यांतील ही बाग पेशवा बाग या नावानें संबोधली जाऊन दिल्लीदरवाज्यासमोरील चौक पेशवा चौक (Peshva Square) या नावानें ओळखला जावा, अशी कोणासहि इच्छा होईल, यांत शंका नाहीं. शनवारवाड्याखेरीज पेशव्यांचे तीन वाडे होते. ते ह्मणजे शुक्रवार-वाडा, बुधवारवाडा व विश्रामबाग. हे तीनहि वाडे दुसरे बाजीराव साहेब यांच्या अमदानींत बांधले गेले. शुक्रवारवाडा इ. स. १८२० सालीं भस्मसात् झाला. बुधवारवाडा व विश्रामबागवाडा हे दोनहि ता. १३ मे. इ. सं. १८७९ रोजीं बुधवार वाड्यांतील सरकारी बुकडेपोमधील दोघां कारकुनांनीं जाळले. याचवेळीं कै. वासुदेव बळवंत फडके यांची धामधूम चालू असल्यामुळें हें कृत्यहि त्यांचेंच असावें असा त्या वेळीं वृथा समज झाला होता. वासुदेव बळवंत यांस पंढरपुरच्या वाटेंत देवर-नवदगी या खेडेगांवीं पकडून त्यास काळे पाण्याची शिक्षा देण्यांत आली

व एडन येथें ता. १७ फेब्रुवारी इ. स. १८८३ रोजीं त्याची इतिश्री झाली. इ. स. १८७९ च्या मे मध्यें वर सांगितल्याप्रमाणें विश्रामबाग वाडा जळाल्यानंतर सरकारनें सार्वजनिक वर्गणीनें व येथील म्युनिसिपालिटीच्या मदतीनें वाड्याचा पुढील जळालेला भाग दुरुस्त केला. हल्ली बाहेर दिसत असलेले सुरूचे खांब, सोनेरी मुलामा दिलेले कळस व बाहेरील एकंदर भाग (Frontage) हा सर्व अलीकडील ह्मणजे वाडा दुरुस्त केल्यावेळचा भाग आहे; वाड्याचे आंतील चौकांत तुळशीवृंदावन वगैरे जुने अवशेष परवांपरवांपर्यंत कायम होते. ते हायस्कूलचे माजी हेडमास्तर मि. डडले यांच्या कारकीर्दीत बुजाविले, असें ह्मणतात. इ. स. १९०९ सालीं नेकनामदार गव्हरनर साहेब यांच्या अध्यक्षतेखालीं विश्रामबाग हायस्कुलांत बक्षीससमारंभ झाला, त्यावेळीं मि. डडले यांनीं विश्रामबाग हायस्कूलची माहिती देणारें एक पत्रक प्रसिद्ध केलें. विश्रामबागेच्या इमारतीस इ. स. १८०३ सालीं सुरुवात होऊन ती इ. स. १८०९ सालीं पुरी झाली.' (पां. न. पटवर्धन. केसरी, ता.२०–४–१९२०).

पेशव्यांनीं पुण्यास आपली स्वतंत्र व्यवस्था केली हा प्रकार अप्रत्यक्ष रीतीनें राज्यास अपायकारक झाला. प्रधानांनीं नेहमीं राजाचे संनिध राजधानींत राहवयाचें, तें सोडून इतर सरदारांप्रमाणें त्यांनीं स्वतंत्र व्यवस्था केल्याबरोबर मराठमंडळांतील फाटाफूट राजरोसपणें चालू झाली. शाहूलाही हा प्रकार आवडला नाहीं. राज्याचे व्यवहार उत्तरेकडे वाढल्यामुळें सातारा राजधानी कांहीं अंशीं गैरसोयीची झाली हें खरें. परंतु असें होतें तर शाहूमहाराजांसुद्धां सर्वच राजधानी पुण्यास आणली असती ह्मणजे अनिष्ट परिणाम झाले नसते. याचा परिणाम शाहूमहाराज मरण पावतांच दृग्गोचर झाला. त्यावेळीं राज्यकारभार हळू हळू सर्व पुण्यास चालू झाला, आणि महाराज तेवढे साताऱ्यास बाहुल्यासारखे राहिले.

अर्थात् पेशव्यांनीं राज्यापहार केला असा प्रवाद या कृतीनें बळकट होऊन पेशव्यांबद्दल मराठमंडळांत आदर राहिला नाहीं. राज्यांत ज्याच्या अंगीं पराक्रम असेल तो बलवान होणार हा सृष्टिनियमच असून पेशव्यांनीं राज्याची जोखीम अंगावर घेतली यांत यांहीं गैर होतें असें नाहीं. मात्र असें करितांना लोकांच्या मनांतील भावनांना होईल तितकें करून त्यांनीं दुखवावयाचें नव्हतें. सारांश, या अनिष्ट समजाची उत्पत्ति कदाचित् पुण्यास वाडा बांधल्यापासून झाली असेल. बाकी प्रतिनिधींनीं कऱ्हाडास, सचिवांनीं भोरास, सेनापतींनीं तळेगांवास अशा रीतीनें सर्व सरदार आपआपलीं स्वतंत्र ठिकाणें बांधूं लागले होते, तोच कित्ता पेशव्यांनींही उचलिला होता.

उदेपुरच्या राण्याकडून आलेलीं संस्कृत पत्रें.---मराठ्यांचा संचार उत्तर हिंदुस्थानांत झाला, तेव्हां तिकडील लोकांशीं महाराष्ट्रीयांचें दळण-वळण सुरू झालें. या दळणवळणाची भाषा हिंदी व क्वचित् संस्कृतही होती. पुढें पुढें मात्र जसजसा मराठ्यांचा अमंल बाहेर भक्कम होत गेला तसतशीं तिकडे त्यांनीं आपली मराठी भाषा व्यवहारांत उपयोगाची ठरविली. उदेपुरचा महाराणा संग्रामसिंह याचीं आलेलीं संस्कृत पत्रें कौतुकास्पद समजून मासल्यासाठीं खालीं देतों. त्यांवरून बाजीरावप्रतिनिधि संबंधानें रजपुतांचा आदर मोठा होता असें दिसून येतें.

(१)　　श्रीएकलिंगः　　(ता. २-४-१७२९ इ.स.)

स्वस्तिश्री महाराजाधिराज महाराणा श्री संग्रामसिंहनृपवर्यादेशात् स्नेहसंदोहसद्मसु स्वामिकौर्यैकनिष्ठान्तःकरणप्रवृत्तिषु मुख्यामात्य राजश्री बाजीरावजीबल्लाळेषु सुप्रसादो लिख्यते । यथा श्रीमत्कृपया शमिह, भवदीयमीनशमविच्छिन्नमनितरसाधारणमेधमानमीहामहे । श्रीमतोऽत्रत्य भाविकेषिणोह्यकृत्रिमतया यादृगन्योन्यं प्रेमवर्तते

तदधिकवृद्धिमुपयांतु । अपरंच । चतुःशास्त्रिणो राजद्वारीयमुख्यपंडिता वीरेश्वरभट्टा विवाहार्थे दक्षिणप्रान्ते यास्यन्ति । भवन्मीलनान्तर मेषां पथि निष्प्रत्यूहं गमनागमने, भवन्तस्तथा विधास्यन्ति । श्रीमतः किमधिकं सुवित्सु । संवत्सरे रसवसुमुनीन्दुसंख्ये मध्वमेचकपूर्णायां चन्द्रे प्रगे रचितोऽयं वर्णचरः ॥

(पत्याबर)—मुख्यामात्य राजश्रीबाजीरावबल्लाळेषु योग्यमदः पत्रम्

(२) श्रीएकलिंगः (ता. २-४-१७२९ इ. स.).

स्वस्तिश्रीमन्महाराजाधिराजमहाराणासंग्रामसिंहनृपवर्यादेशात् स्नेहसंदोहसद्मसु स्वामिकार्यैकनिष्ठान्तःकरण प्रवृत्तिषु राजश्री श्रीपतरावप्रतिनिधिषु सुप्रसादो लिख्यते । यथा श्रीमत्कृपया शमिह, भवदीयं वरीवर्धतां प्रत्यनेहसं । भवन्तोऽस्मदीय हितेच्छवः सन्ति । याद्दगन्योन्यं प्रणियोऽस्ति तदधिकतरः समुल्लसतु । अन्यच्च । चतुःशास्त्रिणो राजद्वारिय मुख्यपंडिता वीरेश्वरभट्टाः कार्यार्थमस्माभिः श्रीमत्पार्श्वे प्रेषिताः सन्ति । वचनरचनाभिरस्मदहृद्गतं सर्वं वृत्तान्त श्रीमद्भ्यो निवेदीयष्यन्ति । परंतु कर्कस्थे सत्येव गुरावेते दक्षिणप्रान्ते विवाहार्थं यास्यान्ति । तदर्थं यथा तेषां निर्विघ्नं गमनागमने भवतस्तथा यत्ना विधेयाः । विवाहं विधाय पश्चाद् भूयोऽपि श्रीमत्पोर्श्वं समागमनमेतेषां निश्चितमेव । तदासमातेरस्मद्युक्त कार्यस्य स्थित्वा श्रीमद्भिरतिप्रसन्नतया दत्तामनुज्ञामधिगम्यास्मन्निकट आयास्यन्ति । तेऽस्माभिः प्रतीत्यास्पदमिति मत्वा नियुक्ताः सन्ति । स गा भिः सा भिर्वाङ्माधुर्य धाराभिः श्रीमन्त आनन्दीयिष्यन्तीत्यलं सुज्ञेषु । पत्राणि भूयोभूयः प्रेष्याणि । संवत्सरे रसवसुमुनीन्दुसंख्ये मध्वमेचकपूर्णायांचन्द्र प्रगे रचितो वर्णचरः ।

(पत्यावर) राजश्री श्रीपतरावप्रीतीनीधषु योग्यमदः पत्रम् ।

बाजीरावाची योग्यता, कर्तबगारीचा अंदाज.—बाजीरावाची कर्तबगारी ठरविण्यांत दोन मुद्दे उद्भवतात (१) बाजीरावाचा स्वभाव उद्दाम व तुसड होता. मनमिळाऊ नव्हता, आणि [२] बाजीराव केवळ योद्धा होता, मुत्सद्दी नव्हता. बाजीरावाचा विचार करितांना दृष्टीपुढें मुख्यतः त्याचा बाप बाळाजी व मुलगा नानासाहेब हे दोन पुरुष येतात. या तीन पुरुषांच्या उद्योगांत एकप्रकारचें सातत्य असून, शाहूच्या आगमनापासून पानपतापर्यंतचा सरासरीनें पन्नास वर्षांचा काळ परिस्थितीच्या मानानें मराठ्यांच्या इतिहासांत एका विशिष्ट प्रवाहाचा किंवा प्रगतीचा निदर्शक आहे. तेव्हां या तीन पुरुषांचाच विचार करितां, स्वभावाच्यासंबंधानें बाळाजी विश्वनाथाची किंवा नानासाहेबाची अष्टपैलू मनमिळाऊ हातोटी बाजीरावास नव्हती, असें पुराव्यावरून ह्मणणें भाग येतें. बाळाजी विश्वनाथानें अल्पारंभापासून उद्योग वाढवीत वाढवीत, एका चंद्रसेन जाधवाशिवाय इतर सर्व कर्त्या मंडळीस एका उद्योगांत गोंवून शाहूचा पक्ष जोरांत आणिला आणि मराठे शाहींचें पुढील धोरण ठरवून दिलें. हें धोरण कायमचें अमलांत आणून फौजेची, जहागिरींची वगैरे व्यवस्था बांधून पुढील राज्यकारभाराचा पाया भक्कम करण्यास तो आणखी कांहीं वर्षें जगला नाहीं, हें दुर्भाग्य होय. तो जरी योद्धा नव्हता, तरी बऱ्याच योग्यतेचा मुत्सद्दी असून त्यानें मराठी राज्याची व्यवस्था बांधिली, आणि जरुरीपुरते कर्तृत्ववान योद्धेही त्यानें हाताशीं ठेविले योद्धा व मुत्सद्दी यांत मुत्सद्दी वरच्या पायरीचा होय.

पेशवा ह्मणजे राजाचा व राज्याचा मुख्य प्रधान ही जाणीव नानासाहेबानें सर्वांस भासविली. परंतु ती हातोटी बाजीरावास साधली होती कीं नाहीं हा प्रश्न आहे. तो प्रधानपदावर आला त्यावेळीं अगदींच तरुण असल्यामुळें वयानें व अनुभवानें इतर मुत्सद्यांवर त्याचा पगडा एकदम न बसणें साहजिक होतें. परंतु उत्तरोत्तर त्याची छाप सर्वांवर बसली

पाहिजे होती ती बसली नाहीं. अखेरपर्यंत प्रतिनिधी, दाभाडे, रघूजी व फत्तेसिंग भोसले, आंगरे, पवार इत्यादि बहुतेक प्रमुख मंडळी नेहमीं बाजीरावाचे विरुद्ध होती. प्रत्यक्ष शाहू त्याजविषयीं सदैव साशंक असे. वीस वर्षांच्या कारभारांत हा प्रकार त्यास यत्किंचित् बदलतां आला नाहीं. एकासही त्यानें आपल्या भजनीं लावलें नाहीं. शाहूपाशीं, त्याच्या राण्यांपाशीं व सरदारांपाशीं आपलें वजन कसेंबसें ठेवण्याठीं ब्रह्मेन्द्रस्वामी-सारख्या अप्रयोजक साधनाचा त्यानें उपयोग केला. अशा साधनांवर भिस्त ठेवून राजकारणें सिद्धीस जातील हा समज बाजीरावाच्या मुत्सद्दे-गिरीस कमीपणा आणितो. शिंदे व होळकर हे दोनच सरदार त्याचे आज्ञांकित होते, पण तेवढ्यांवरून बाजीराव सरदारांवर छाप बसविणारा होता असें सिद्ध होत नाहीं. ते दोघेही बाजीरावाचे लहानपणापासून सोबती होते. अशा जीवश्चकंठश्च सोबत्यांवर त्यानें भरंवसा ठेविला यांत आश्चर्य नाहीं. पण ते राज्याची कामगिरी करूं लागतांच, खासगी स्नेह-संबंध बाजूस ठेवून, राज्यकारभाराशीं या सरदारांचा संबंध आरंभापासू-नच बाजीरावानें ठरवून तो अंमलांत आणला असता, तर ते पुढें डोई-जड झाले नसते. या दोन सरदारांनीं मराठशाहीची सेवा चांगली बजा-वली हा प्रकार जरी खरा असला तरी त्यांचा डोईजडपणा पुढील राज्य-कर्त्यांस तसाच जाचक झाला, यांतही संशय नाहीं. नवीन सरदार उत्पन्न करितांना, राज्यांतील त्यांच्या कामाची व अधिकाराची मर्यादा ठरवून देणें हें मुत्सद्याचें पहिलें काम बाजीरावाकडून झालें नाहीं असें ह्मणावें लागतें.

येथें जहागिरी किंवा सरंजामी पद्धतीचा संबंध येतो. नवीन स्वतंत्र जहागीरदार उत्पन्न करावयाचे नाहींत, उलट असलेले कमी करून स्व-तंत्र सरकारी फौज ठेवावयाची अशी योजना शाहू व बाळाजी विश्वनाथ यांची दिसते. शाहूचा तसा प्रयत्नही चालला होता. या कामीं बाजी-

रावानें झटून प्रयत्न केलेला दिसत नाहीं. बापाची पद्धत त्यास पुढें चालवितां आली असें ह्मणतां येत नाहीं. राज्यसत्तेचें मुख्य साधन फौज तिची व्यवस्था एकतंत्री नसून, बारभाईच्या कारभारानें कसा घोटाळा उडतो, याचा अनुभव अनेकवार बाजीरावास आला असतां, तो प्रकार सुधारण्याचा त्यानें प्रयत्न केल्याचाही दाखला आढळत नाही. उलट ज्या बाबतींत आपलें चालत नाहीं, त्यांत ह्मणजे दक्षिणेकडील व कर्नाटक वगैरे ठिकाणीं आपण इतःपर लक्ष घालावयाचें नाहीं, असा निर्धार करून केवळ उत्तरेकडे बाजीरावानें आपला उद्योग चालविला. यावरून सर्व राज्याच्या कारभारावर देखरेख ठेवणें हें पेशव्याचें काम त्यास साधलें नाहीं किंवा त्यानें केलें नाहीं असें ह्मणावें लागतें. पुढील कामांत मागील अनुभवाचा उपयोग करून दाखविणें हें मुत्सद्देगिरीचें लक्षण आहे. शिवाय राज्यकारभाराचें मुख्य साधन पैसा. त्याची पैदास सुरळित राज्यकारभाराशिवाय होणें शक्य नाहीं. यामुळें बाजीराव सदा कर्जांत बुडालेला असे. ही गोष्ट त्याच्या मुत्सद्देगिरीस कमीपणा आणते.

बाजीराव योद्धा होता, ही गोष्ट त्याच्या पराक्रमांवरून सिद्धच आहे. मात्र त्याची युद्धपद्धति पूर्वींची गनिमी काव्याची असून, तिचाच पुरस्कार विशेषतः पुढें मल्हारराव होळकर व रघुनाथराव यांनीं केला. याच्याउलट सदाशिवरावानें पायदळ व तोफखाना यांचें महत्त्व वाढविलें. बाजीरावास शिपाइगिरीची हौस होती आणि शिपाईगडी त्याजवर अनुरक्त असत; पण अशा मंडळींस तो आपल्या वजनानें [Personal influence] भजनीं लावी; मुत्सद्देगिरीनें किंवा विशिष्ट पद्धतीनें नव्हे. शिवाजी किंवा इतर थोर पुरुषांप्रमाणें घरच्या किंवा बाहेरच्या वर्तनांत बाजीराव हा पुरुष लोकांचीं मनें आकर्षून घेणारा नव्हता. (He was not an magnetic Personality)

यास्तव बाजीराव मोठासा मुत्सद्दी नव्हता-असें ह्मणण्याची पाळी येते.

आतां या सर्व गोष्टीबद्दल बाजीरावाची जबाबदारी किती, शाहूची किती व परिस्थितीची किती हाही प्रश्न ओघानेंच येतो. परंतु परिस्थितीचा घोडा बनवून त्याजवर जो भरारी मारतो, बिकट प्रसंगांतून आपणास अनुकूल अशीं साधनें उत्पन्न करितो तोच मुत्सद्दी ह्मटला जातो.

बाजीरावास राष्ट्रीय भावना होती, आणि मोगल बादशाहीच्या मुळाशीं आघात केल्यानें त्याच्या शाखा आपोआप पडतील हा त्याचा अंदाज खोटा नव्हता. तशा प्रकारची विशिष्ट भावना त्याजपासून त्याच्या ठिकठिकाणच्या वकिलांसही मिळालेली दिसते. बाजीरावाची ही भावना दुसऱ्याही कित्येक सरदारांच्या ठिकाणीं होती. या भावनेच्या जोरावर वीस वर्षेंपर्यंत बाजीरावानें मराठी राज्याचा विस्तार मोठा केला, हें बाजीरावाच्या आरंभीं व अखेरीस मराठी राज्याची मर्यादा कशी होती हें मनांत आणल्यानें कळून येतें. मराठी राज्याचा हा एवढा विस्तार हेंच बाजीरावाच्या कर्तबगारीचें निदर्शक होय असें ह्मणण्यांत येतें. परंतु मुख्य मुद्दा यांतच आहे. हा विस्तार केवळ युद्धकौशल्याचा निदर्शक आहे कीं त्यांत मुत्सद्देगिरी भरलेली आहे हा वादाचा प्रश्न होय. बाळाजी विश्वनाथानें ठरविलेल्या पद्धतीचे गुण काय होते आणि ते हळू हळू कसे सुटत गेले याचें वर्णन कै. रानडे यांनीं आपल्या पुस्तकात करून (पृ. २१२-२१८) शिवाजीच्या खालोखाल त्यांनीं बाळाजी विश्वनाथाची योग्यता ठरविली आहे. त्यावरून बाजीरावांत बापाची मुत्सद्देगिरी नव्हती असें ह्मणण्याची पाळी येते. बाजीरावानें राज्याचा उद्योग केला. त्यांत त्याचें युद्धनैपुण्य झळकतें आणि. युद्धनैपुण्य हेंच राज्योत्कर्षाचें मुख्य अंग आहे. परंतु हाच बाजीरावाचा उद्योग शिवाजी-

सारखा, सावधपणानें व क्रमाक्रमानें एकएका प्रकरणाची व्यवस्था ठरवून झाला असता तर त्यांत राज्याचें चिरंतन हित झालें असतें. बाजीरावास आयुर्मर्यादा ज्यास्त असती तर त्यानें पुढें मुत्सद्दी धोरणावर राज्याची व्यवस्था बांधिली असती. ज्या निजामाची कायमची व्यवस्था बाजिरावाकडून वीस वर्षांत झाली नाहीं, तीच त्याच्या मृत्यूनंतर नानासाहेबानें लगेच हातीं घेऊन १७४१–४३ पावेतों लाविली. बाजीरावाच्या प्रचंड उद्योगाचा योग्य फायदा नानासाहेबानें करून घेतला. ह्मणूनच लढाईच्या धाडशी व हूड कामांत बाजीराव निमग्न असून लेखणीच्या जोराची त्यानें पर्वा केलेली दिसत नाहीं, असें ह्मणावें लागतें. एका विद्वान् गृहस्थांनीं हाच आशय खालील शब्दांनीं व्यक्त केला होता.

Bajirao yielded to the exigencies of the occasion and did not formulate or follow anything like a settled system or policy.Sivaji's caution gradually extending his base seems lacking in Bajirao's mind. Time had come, after Shahu's accesion, for the formulation of a policy of Government, which Balaji attempted but which he did not live to complete and consolidate. Bajirao tried to work out the situation as handed down by his father, often proceeding wildly and glorying in the show of temporary results. He seems to make a haste for the empire, trying to compres politics within impossible limits without a solid base for the structure. It is instructive to recall in this instance the slow but sure progress of the British enterprise in India, where the wild ambitious temptations of inaividual aggressors

were openly restrained, so as ultimately to accomplish more than the wildest dreamers ever conceived.'

हा सर्व दोष एकट्या बाजीरावावर येतो असें नाहीं. मराठ्यांची मनोभावना नेहमींच स्वार्थाला चिकटून असणारी आहे. राज्याच्या एकंदर हितापेक्षां आपापला वैयक्तिक स्वार्थ ज्याला त्याला ज्यास्त वाटतो. क्लाइव्ह हेस्टिंग्स वगैरेंनी गैरशिस्त प्रकार केले असतील, परंतु आपल्या राष्ट्राचें अहित त्यांनीं केलें नाहीं. फ्रान्सिस व हेस्टिंग्स एकमेकांचे कट्टे शत्रु, पण मराठ्यांची किंवा निजामाची मदत घेऊन फ्रान्सिसनें हेस्टिंग्सचा समाचार घेतला नाहीं. अर्थात् अशा स्वार्थी लोकांकडून राष्ट्र-बंधनाचें काम सिद्धीस गेलें नाहीं त्यास बाजीराव काय करणार ! पण अशाच स्थितींत शिवाजी व बाळाजीविश्वनाथ यांनीं आपापल्यापरी उद्योग केले, त्या मानानें बाजीरावाचा उद्योग कमी दिसतो, इतकाच मुद्दा आहे. काल व परिस्थिति यांना बगलेंत मारून करामत करून दाखवितो त्यासच राष्ट्रपुरुष ह्मणतां येईल. दुसऱ्या एका गृहस्थांनीं या बाबतींत खालील अभिप्राय व्यक्त केला आहे.

'Bajirao had no low aims; but his foresight and statesmanship were limited and he had no sound grasp of men and events. His name however was doubtless a terror ro all parties. when left to himself, Bajirao handled any situation with consummate skill; but he was hampered at every step by sallish intriguers.'

सारांश, बाजीरावाच्या कर्तबगारीसंबंधानें साधक बाधक मुद्दे वाचून मनावर जो एक सामान्य ठसा उमटत असतो त्याचीच किंमत मोठी येथें समजली पाहिजे.

दरबारांत दुफळी नसती तर, किंवा सर्व सरदारांस एका कार्यभागांत गोवणारी राज्यसंघटना चालू असती तर बाजीरावानें दिल्ली काबीज करून हिंदुपदशाहीवर शाहूस नेऊन बसविलें असतें, अशा प्रकारचे दोन तीन चागलेच प्रसंग त्या वेळीं आले होते. शौर्य, अकल, द्रव्यसाह्य कांहीं कमी नव्हतें. पृथ्वीवरील कोणत्याही शूर योद्धयांत मराठे शिपायांची गणना झाली असती, इतकें त्यांचें शौर्य अनेक प्रसंगीं व्यक्त झालें. प्रत्येक सरदारानें संपत्ति तर कोटयवधि मिळविली. अशा अनुकूल परिस्थितीचा उपयोग आपणांस राष्ट्रकार्याकडे करिता आला नाहीं. ' मराठयांच्या वैभवरवीचें उदयतेज शिवाजीच्या ठिकाणीं, आणि त्याची अस्तप्रभा महादजी सिंदे व नानाफडणीस यांच्या ठिकाणीं दग्गोचर होते असें समजलें तर, बाजीराव हा मध्यान्हींचा प्रतापरवि होय असें मानण्यास हरकत नाहीं ' (सत्यव्रत मुकरजी-मॉडर्न रिव्ह्यू+डिसेंबर १९१२).

(२) **अस्सल कागदपत्रांचा अभाव.**—अलीकडे बरेच ऐतिहासिक कागदपत्र प्रसिद्ध झाले आहेत. तथापि त्यांत बाजीरावासंबंधीं प्रत्यक्ष माहिती फारच थोडी आहे. वास्तविक शिवाजी, संभाजी, राजाराम व ताराबाई या चार कारकीर्दीतील अनेक प्रकरणें व घडामोडी यांसंबंधानें निरानिराळ्या व्यक्तींचे त्यांत नाना प्रकारचे उल्लेख बरेचसे स्पष्ट व विस्तृत असे सांपडतात. शिवाजीच्या कारकीर्दीवर फारसी लेखांवरून पुष्कळच नवीन प्रकाश पडला आहे. शाहूच्या संबंधानेंही बखरींतून व निरनिराळ्या सरदारांच्या हकीकतींतून बरीच माहिती मिळते. बाळा जी

+ या निबंधांत बाजीरावाची हकिकत थोडक्यांत पण सरस दिलेली आहे.

विश्वनाथाच्या हालचाली व वर्तनोद्देश यांचा पुष्कळ समाधानकारक उलगडा लावण्याजोगी नवीन माहिती उपलब्ध झालेली आहे. परंतु मराठशाहींतील दुसऱ्या नंबरच्या ह्या प्रसिद्ध व्यक्तीसंबंधानें खुलासे-वार माहिती दुर्लभ असावी हें त्या व्यक्तीच्या व राष्ट्रेतिहासाच्या संबंधानें वैगुण्योत्पादक आहे. बाजीरावाच्या पूर्वीच्या व पुढच्या व्यवहारांचा व उलाढालींचा बराच समर्पक उलगडा लावतां येतो, तसा प्रत्यक्ष बाजीरावा-संबंधानें लावतां येत नाहीं. त्या बाबतींत पेशव्यांची बखर व शाहूची बखर ह्या दोन उत्तरकालीन लेखांवरच भिस्त ठेवावी लागते. या बखरी तत्कालीन नाहींत आणि त्यांतील उल्लेख बरेचसे काल्पनिक असून लेखकांनीं आपापल्या कल्पनेप्रमाणें मागाहून सजविलेले आहेत. त्यांतील तुट-पुंज्या उल्लेखांवरच भिस्त ठेवून कै. नागेश विनायक बापट यांनीं बाजी-रावाचें एक काल्पानिक चरित्र पुष्कळ वर्षांपूर्वीं लिहिलें तें वाङ्मयदृष्टीनें कितीही आदरणीय असलें, तरी त्यानें इतिहासाची हानि केली असून, बाजीरावासंबंधीं हल्लीं प्रचलित असलेले बरेचसे ग्रह त्या पुस्तकावरूनच बनलेले आहेत. त्यामुळें बाजीरावाचा खरा इतिहास रचतांना अनेक मिथ्याग्रह प्रथम दुरुस्त करावे लागतात. अशा स्थितींत अस्सल पत्रांचा उपयोग फार होतो हें सांगणें नकोच. मराठशाहींतील बऱ्याच प्रसिद्ध व्यक्तींचीं अनेक पत्रें हल्लीं उपलब्ध असून त्यांवरून त्या व्यक्तींचे वर्त-नोद्देश, त्यांच्या अडचणी व त्यांची कामगिरी यांचा अंदाज करितां येतो. परंतु अशा प्रकारचीं बाजीरावानें लिहिलेलीं पत्रें फारशीं नाहींत; आणि जीं कांहीं प्रसिद्ध आहेत त्यांत त्याचें अंतरंग भरपूर व्यक्त झालें आहे असें बहुधा एकही पत्र नाहीं रा. राजवाडे यांचे खंड ३ व ६, रा. ब. पारसनीसकृत ब्रह्मेंद्रस्वामींचें चरित्र, व का. सं. पत्रें यादी, या पुस्तकांत

बाजीरावाचीं कांहीं पत्रें आलेलीं आहेत + हीं सर्व मिळून फार तर सुमारें ८० पत्रें होतील. यांपैकीं बरींचशीं पत्रें पावतीवजा, निवाडपत्रें किंवा मोहिमांच्या हकीकती देणारीं आहेत. राजवाडयांच्या सहाव्या खंडांतील ले. ५९१--६२१ पावेंतोंच्या कागदांत नंदलाल मंडलोई याच्यामार्फत माळवा-प्रांत जिंकल्यासंबंधाचा उल्लेख आहे. बरींचशीं पत्रें बाजीरावानें ब्रह्मेंद्रस्वामी चिमाजी आप्पा व पुरंदरे यांस लिहिलेलीं आहेत. पिलाजी व सटवाजी जाधव यांस लिहिलेलीं पत्रें केवळ पावतीच्या स्वरूपाचीं आहेत. सरांश, राज्याच्या घडामोडी व स्वतःचे उद्देश दाखविणारें बाजीरावाचें एकही पत्र नाहीं. ब्रह्मेंद्रस्वामीस लिहिलेल्या पत्रांत कर्जाच्या गांजणुकीचा प्रकार भरपूर आहे. बाजीरावाचे उद्योग व व्यवहार, सर्व देशभर चाललेल्या त्याच्या हालचाली, त्याचे ठिकठिकाणचे वकील व त्यांच्या मार्फत चाललेलीं कारस्थानें, या गोष्टी मनांत आणल्या म्हणजे, बाजीरावानें कितीतरी पत्रें लिहिलीं असलीं पाहिजेत, परंतु तीं उपलब्ध नाहींत, यावरून कदाचित् अशीं पत्रें लिहिलींच नसतील असें वाटतें. एकंदरींत या राष्ट्रपुरुषाच्या कर्तबगारीसंबंधानें निश्चयकारक मत बनाविण्यास

+ का. सं. प. या. ले. ४२, ४४, १६६, १६९.

रा. खंड ३, ले. १६, २६, ३०, ३६७.

रा. खंड ६, ले. १६, ५६, ७३, ७६, ७८, ८१, ८२, ९०, ११०, ११३, १२३, १३३, १४२, व ले. ५९१,–९३, ५९९, ६१३, ६२०, ६२१, १८, १९, २९, ३०, ३३, ३६, ३९, ४१, ४३, ४५, ५९, ९१, ९२.

रा. खंड ८, ले. ११६, १६०–१६२

पा. कृ ब्र. च. ले. २६–४२ व ११४–१२७. इ. स.–पे. द. माहिती पृ. १२७ ले. २ ' बर्वे घराण्याचा इतिहास ' अशा सारख्या पुस्तकांतून कांहीं सनदा पत्रें वगैरे बाजीरावानें लिहिलेले आणखी कांहीं कागद आहेत.

उपयोगी पडणारा अस्सल पुरवा मिळत नसल्यामुळें, या बाबतींत बरीचशी भिस्त कल्पनेवर ठेवावी लागते. पुढें आलेल्या पत्रांवरूनच अदमास करावयाचा असल्यास बाजीराव पत्रव्यवहारांत विशेष लक्ष घालणारा होता असें दिसत नाहीं. त्याचीं पत्रें इतरांच्या मानानें नीरस, तुटपुंजीं व मनाची व्यग्रता दाखविणारीं आहेत. त्याचा स्वभाव तडकाफडकी व थोडासा उद्दाम असल्यामुळें, गोड व रसभरित पत्रें लिहून दुसऱ्यावर छाप बसविण्याची हातोटी त्यास नसावी. तथापि हैदराबाद, दिल्ली, बुंदेलखंड, राजपुताना, माळवा इत्यादि दूरदूरच्या प्रदेशांत बाजीरावाचे वकील मराठशाहीच्या हितासाठीं झटत होते. सवाई जयसिंगाशीं बाजीरावाचें राज्यसंधान एकसारखें चालू होतें. या वकीलांचीं बाजीरावास व इतरांस आलेलीं पत्रें कांहीं उपलब्ध आहेत, त्यांवरून बाजीरावापासून या वकिलांस राष्ट्रीयधोरणाची व आपल्या कर्तव्याची स्फूर्ति मिळत असावी, असें ह्मणण्यास चिंता नाहीं. विशेषतः दिल्लीकडील वकिलांनीं नादीरशहाच्या स्वारीच्या वेळेस ज्या हकीकती कळविल्या आहेत त्यांवरून मराठशाहीचा फैलाव देशभर व्हावा ही त्यांची जाणीव व्यक्त होते. बाजीरावाचा मामेभाऊ बाबूराव मल्हार बर्वे दिल्लीस वकील होता, त्याचीं पत्रें बरींच खुलासेवार व वाचण्यालायक आहेत.

बाजीरावासंबंधानें इतरांचे उल्लेख ठिकठिकाणीं आलेले आढळतात, त्यांवरून त्याचा वचक सर्व लोकांस अतिशय होता. शाहू तर त्याजविषयीं नेहमीं साशंक असे; आणि हा केव्हां काय करील याजबद्दल शाहूस मोठा धाक वाटे. प्रतिनिधि वगैरे बाजीरावाचे प्रतिस्पर्धी बाजीरावासंबधानें शाहूचें मनांत नेहमीं वरील शंका भरवीत, ह्मणून एखादें प्रकरण मुखत्यारीनें तडीस लावण्यांत शाहूकडून बाजीरावास पुष्कळच अडथळा होत असे. शा. म. ब. पृ. ५३ व भारतवर्ष पत्रें यादी ले. ३६, ३८, ६३ इत्यादिकांवरून शाहूचें मन बाजीरावाविषयीं कसें होतें याची कल्पना होतें. सात

किल्ल्यांवरील दारूगोळा व दाणा उतरून पेशवे विकतात असा कोणीं बोभाटा शाहूजवळ केला, तेव्हां ही गोष्ट खोटी आहे तपास करावा, असा पुरंदऱ्यानें शाहूस आग्रह केला असतां, शाहू ह्मणाला, 'असे तपास पुष्कळांचे होऊन गुन्हेगार ठरले त्यांचें कोणीं काय केलें.' त्यावर पुरंदऱ्यानें जबाब दिला कीं. 'आमचे धनी पेशवे अशी गय करणारे नाहींत. खरें करून न दिलें तर चहाडखोरांचें डोचकेंच मारतील.' हा रोखठोक जबाब ऐकून शाहू गप्प बसला. (भ. व. प. या. ६३. हें पत्र स. १७३६ व ४० च्या दरम्यानचें आहे.)

कोकणांत पेशव्यांनीं जिंकिलेला मुलुख शाहूनें त्यांजकडे न ठेवितां चिटणिसास वांटून दिल्याचा उल्लेख वरील पुस्तकांतील ले. ७१ यांत आहे. राज.खं- ६. ले. १६.हें शाहूनें बाजीरावास लिहिलेलें पत्र वाचल्यावर शाहूचें मन त्याजविषयीं कसें उद्विग्न होतें हें दिसतें. उलटपक्षीं बाजीरावास सासवडसंबंधानें उपसर्ग होत असे तो शाहूनें बंद केल्याचा उल्लेख खं. ६, ले. ७७ यांत आहे.

बाजीरावाचीं पत्रें प्रतिनिधि, आंगरे, फत्तेसिंग भोंसले, नागपुरकर भोंसले इत्यादि त्या वेळच्या प्रमुख मंडळीस लिहिलेलीं आढळत नाहींत. या प्रमुख वयोवृद्ध मंडळींच्या मानानें बाजीराव तरुण अननुभवी होता, ह्मणून त्याचें त्यांजवर वजन बसत नसे. नानासाहेबांचीं पत्रें निरनिराळ्या सरदारांस गेलेलीं सांपडतात. नानासाहेब बांका लेखक व मुत्सद्दी होता. पेशवाईचा अधिकार गाजवून सर्व मंडळीस आपल्या हुकमतींत ठेवणें हा जसा नानासाहेब पेशव्याचा विशिष्ट प्रयत्न दिसतो तसा बाजीरावाचा दिसत नाहीं. बाजीरावानें पत्रें लिहिलेलीं असून तीं आज सांपडत नाहींत असें ह्मणण्यापेक्षां त्यानें तशीं पत्रें लिहिलींच नाहींत असें मानण्याकडे कल होतो; आणि केवळ त्याच्या कृत्यांवरून त्याची कर्तबगारी ठरवावी लागते. आपल्याविरुद्ध वागणाऱ्या मंडळीपासून आपण दूर

राहावयाचें, त्यांजशीं संबंध ठेवावयाचा नाहीं, आपण आपल्या हातून होईल तो पराक्रम करून दाखवावयाचा, असा बाजीरावाचा क्रम दिसतो. शिवाय बाजीराव शिपाईगडी होता, मुत्सद्देगिरींत त्याचें लक्ष नानासाहेबापेक्षां कमी होतें, ह्मणून त्याचे कागदपत्र बहुधा नसावे. गोड व लांबलचक पत्रें लिहून दुसऱ्याच्या अंतःकरणांतील किंतु काढून टाकणें ही नानासाहेबाची शैली बाजीरावास नव्हती. राज्यांतील सर्व अवयवांना एका कार्याच्या लगामीं लावून एकंदर राज्यकारभार पुढारीपणानें हांकण्याचें कसब बाजीरावास साधलें होतें असें दिसत नाहीं. शिवाय, बाजीरावाचे वेळीं शाहूच विशेष मुखत्यारीनें सर्व कामें पाहत असल्यामुळें बाजीरावास तशी मुखत्यारी स्वीकारतां आली नाहीं. नानासाहेबाचे वेळेस शाहू हळूहळू वृद्ध व निर्बल होत जाऊन राज्यकारभाराची जोखीम आपोआप नानासाहेबाच्या हातांत आली. वास्तविक, बाजीरावाची परिस्थितिच लोकांना साशंक करीत असे. त्याचें कर्तृत्वही इतरांच्या मानानें विशेष चमकत असल्यामुळें हा केव्हां काय करील याजबद्दल लोक चपापलेले असत. बाजीरावाच्या भजनीं लागलेले सरदार फार थोडे होते, आणि त्याचा स्वभावही कान्होजी आंगरे, रघूजी भोंसले अशा व्यक्तींप्रमाणें अष्टपैलू नव्हता. बाजीरावास सरदार भीत असत, भजत नसत. अर्थात् त्यास चार गोष्टी लिहून त्याचें मन वळवावें अशी भावना फारशी कोणास होत नसावी. बाजीरावासंबंधानें संभाजी आंग्र्याचे पुढील उद्गार स्मरणीय आहेत. “ राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान यांनीं बेलभाकर पाठविली, आह्मींही त्यांस पाठविली, तत्राप तो अर्थ एकीकडे ठेवून इमानास खता केली. इमानरोटी देऊन बेइमान केली. ऐसा विचार तुमचा आमचा नसावा. ” (खं. ८, ले.१५१). यांत बाजीरावानें वचन देऊन आपणांस फसविलें असें संभाजी आंगरे भगवंतराव अमात्यास सन १७३६ त लिहितो. असेच उद्गार दुसऱ्या सरदारांचेही आढळतात. ह्मणजे शिवाजी-

सारख्या राष्ट्रपुरुषाच्या ठिकाणीं इतर सरदारांची निःसीम भक्ति व अढळ विश्वास दिसून येतात, तसा प्रकार बाजीरावाचा दिसून येत नाहीं. हें बाजीरावाच्या स्वभावाचें वैगुण्य असेल, अगर आपमतलबी लोकांच्या कपटवर्तनाचा परिणाम असेल. कांहीं असलें तरी बाजीरावाची छाप सर्व सरदारांवर बसलेली नसल्यामुळें त्याच्या कर्तबगारीस पुष्कळ कमीपणा आला. ' दौलतींत कांहीं ताकद नसतां लौकिक उत्तमच केला. मुख्य गोष्ट राजश्री रावसाहेब पुण्यवंत त्यामुळें यश येतें, ' असा उल्लेख खंड ३, ले. ७ यांत कर्नाटकच्या स्वारीसंबंधानें आहे; त्यावरून बाजीरावाच्या कर्तबगारीसंबंधानें लोकांचा आदर चांगला होता, आणि अडचणीच्या प्रसंगांतून निभावणूक करण्यास त्यावेळीं एकटा बाजीरावच काय तो समर्थ होता, अशी भावना सार्वत्रिक व शाहूचीही होती यांत संशय नाहीं. अनेक प्रसंगीं शाहूनें प्रधानांस किंवा सरदारांस सांगितलेल्या कामगिऱ्या सिद्धीस गेल्या नाहींत; तेव्हां शेवटीं बाजीरावास बोलावून त्याजकडून त्या शाहूनें सिद्धीस नेल्या. खंड ६, ले. ४८ चें पत्र, बाजीराव व चिमाजी यास कोणीं तरी लिहिलेलें, वाचलें असतां शाहू व बाजीराव यांच्या बेबनावामुळें राष्ट्रकार्य कसें बिघडलें तें कळून येतें. खंड ८, ले. ११६ चें पत्र बाजीरावानें सन १७३० त भगवंतराव अमात्यास लिहिलेलें असून त्यावरून इतर सरदारांस संतुष्ट ठेवण्याचा प्रयत्न बाजीराव करीत असे असें दिसून येतें. रघूजी भोंसले, नंदलाल मंडलोई, पिलाजी व सटवाजी जाधव यांस प्रसंगानुसार जोराची दरडावणी दाखविण्यास बाजीरावानें कमी केलेलें नाहीं. खं. ६, ले. १९ यांत तर बाजीरावानें पिलाजी जाधवाची जवळजवळ माफीच मागितली आहे. खंड ६, ले. ८५,८६ यांवरूनही बाजीरावाचा स्वभाव व शाहूचा अविश्वास यांचा अंदाज करितां येतो. ' सर्वांचें मनोधारण करून कार्यसिद्धि करणें. प्रतिनिधि व सचिवपंताकडील जमाव तुह्मांसन्निध आहे त्यांचा दीलदिलासा

करून खर्चावेंचास देत जाणें. उभयतां एकमतें वर्तोन स्वामिकार्य सिद्धीस पाववून आपले सेवेचा मजुरा करून घेणें,' असें शाहूनें बाजीरावास कळविलें आहे. त्यावरून आपसांतील दुहीमुळें काम कसें बिघडतें आणि बाजीरावाच्या तुटक व उद्दाम स्वभावामुळें लोक कसे नाराज होतात, याची जाणीव शाहूस होती असें दिसून येतें. 'आजपर्यंत कोंकणस्थांचा लौकिक बरा झाला, परंतु या गोष्टीनें भ्रम गेला,–' इत्यादि खंड ६, ले.८६ तील उद्गारांवरून बाजीरावाविषयीं शाहूचें मन कसें साशंक होतें हें कळतें. भारतवर्ष पत्रें यादी ले. ६३, ६४ यांवरूनही शाहूच्या साशंकतेची व पेशव्याविरुद्ध त्याजकडे जात असलेल्या चहाड्यांची कल्पना होते. एकंदरींत बाजीरावाच्या कर्तबगारीचा अंदाज बांधणें कागदपत्रांच्या अभावामुळें कठीण असून त्यास पराक्रमाच्या मानानें जितकें यश यावें तितकें आपसांतील चुरशीमुळें आलें नाहीं, हें निर्विवाद आहे.

बाजीरावासंबंधानें डफचा अभिप्राय कित्येक गोष्टींत वरील विवेचनास धरूनच आहे. अडचणी, संकटें व विरोधी मंडळींचीं कारस्थानें यांजमधून त्यास मार्ग काढावयाचा असल्यामुळें राज्यकारभारांत त्यास पुढच्या स्थितीचा फारसा पोंच ठेवतां आला नाहीं. तथापि सर्व कारस्थानांचें निर्मूलन करून त्यानें निजामासारख्याचे डाव हाणून पाडिले हें कांहीं लहान काम नव्हे. लुटारू लोकांच्या नायकास जे गुण असावे लागतात ते सर्व त्याच्या ठिकाणीं होते. तो शूर, साहसी, अडचणीच्या प्रसंगांतून चातुर्यानें निसटून जाणारा व भाषणानें लोकांवर छाप बसविणारा होता. शिवाजीची व त्याची तुलनाच करतां येण्यासारखी नाहीं. आजूबाजूच्या राज्यांत गोंधळ माजवून देणें हेंच मराठीराज्याचें जीवनसाधन होतें, असा टोमणा डफ वारंवार मराठ्यांना मारीतो. यांत तथ्य असेल तर, युरोपियन राजनीतींत तो एक गुणच मानला जाईल.

रा. राजवाडयांच्या चवथ्या खंडात छापलेली पेशव्यांची बखर खुद्द पेशव्यांच्या दप्तरांतून सरकारीरित्या तयार झाली असल्यामुळें सर्वथैव विश्वसनीय आहे. त्या बखरींत पहिला व तिसरा पेशवा यांचे संबंधानें प्रशंसापर उद्गार भरपूर असून, बाजीरावाच्या संबंधानें एकही शब्द शुष्क शुद्ध वृत्तांत पलीकडे, केवळ गौरवपर असा आढळत नाहीं, ही गोष्ट विशेष ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे.

राज्यकारभाराची अव्यवस्था.- कोणताही नवीन प्रदेश जिंकल्या-बरोबर तेथील बंदोबस्ताची तजवीज करणें हें राज्यकर्त्याचें पहिलें कर्तव्य होय. यासाठीं फौज जय्यत तयारींत पाहिजे आणि ती एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं ताबडतोब पाठविण्याची सोय पाहिजे. असे रस्ते किंवा सोयी नसल्या तर जिंकलेल्या प्रदेशांत आपल्या भरंवशाचे फौजबंद सरदार ठेवावे लागतात. अशा रीतीनेंच आंग्रे, शिंदे, होळकर, बुंदेले वगैरे सरदारांची स्थापना झाली. आंग्रे कोंकणांत नेऊन बसविलेले नसते तर कोंकणचा भाग मराठशाहींत राहिला नसता. तसाच परिणाम इतर ठिकाणींही झाला असता. नवीन रस्ते व राज्यकारभार बनविण्यास अवकाश नसल्यामुळें ही सरदारांची सोपी पद्धति स्वीकारण्यांत आली. जिंकलेल्या प्रदेशांत या सरदारांचे हितसंबंध कायमचे जडल्यामुळें त्यांना आपापल्या प्रदेशाचा बंदोबस्त कोणत्याही उपायानें करणें भाग पडून शत्रूंचा बंदोबस्त परभारें झाला. मात्र या व्यवस्थेनें नवीन राज्यें निर्माण होऊन आरंभापासूनच फाटाफुटीचें बीज राज्यकार-भारांत शिरलें. प्रत्येकानें स्वतंत्रराज्याचे अधिकार धारण केलें. असें केल्याशिवाय त्या अंदाधुंदीच्या, काळांत चालण्यासारखेंही नव्हतें. हुकूम आणवून त्यांचें निरसन करण्याची सोय नव्हती. हिंदुस्थानांत इंग्रजीराज्याची वाढही, मुख्य सरकारचे हुकूम बाजूस ठेवून, प्रसंग पडेल त्याप्रमाणें स्थानिक अधिकाऱ्यांनीं वर्तन केल्यामुळें, झालेली

आहे. सारांश सर्व सरदारांनीं संपूर्ण सत्ताधीशाचे अधिकार धारण केले. इनामें देणें किंवा असलेलीं इनामे खालसा करणें, अशा महत्वाच्या बाबतींतसुद्धां मुख्य सरकाराची मध्यस्थी राहिली नाहीं. मध्यवर्ती कारभाऱ्यांनीं अशा सर्व बाबतींत कांहीं तरी विशिष्ट पद्धति बांधून दिली पाहिजे होती; पण तसें मनःस्वास्थ्य किंवा संधि मराठमंडळास मिळाली नाहीं.

पुष्कळदां विशिष्ट राज्यपद्धतीनेंच राष्ट्रैक्य उत्पन्न होत असतें. कोणतेंही मोठें काम तडीस नेण्यास निरनिराळ्या घटकावयवांनीं एक दिलानें एकदम उद्योग केला पाहिजे. राज्य कारभार म्हणजे एक अत्यंत गुंतागुंतीचें अगडबंब यंत्र आहे. त्या यंत्राचे सर्व भाग व्यवस्थित ठेवणें हेंच राज्यसूत्रचालकांचें मुख्य कर्तव्य असतें. हें यंत्र व्यवस्थित चालविण्याचें काम प्रमुख मुत्सद्यांकडून सिद्धीस गेलें नाहीं. अथात् संघशक्ति किंवा टिकाऊ राष्ट्रैक्य मराठशाहींत उत्पन्न झालें नाहीं. बाळापुर, पालखेड, डभई- इत्यादि अनेक युद्धप्रसंगांत मराठे मराठ्यांशींच झगडत होते. औरंगजेबाशीं लढतांना तोच प्रकार चालू होता. हा प्रकार बंद करण्याचा प्रयत्न पुढें नानासाहेब पेशव्यानें केला आणि तो शेवटीं शेवटीं बराच सिद्धीस गेला; कारण पानपतावर सर्वमराठे संपूर्णराष्ट्रैक्याच्या भावनेनें एकत्र झालें. तथापि पुनरपि राघोबानें मराठशाहींत दुही माजविली. या दृष्टीनें राज्यकारभाराचा विचार करणें बोधपर होईल. म्हणूनच राज्यचालक मुत्सद्दी असावे लागतात.

बाजीराव व त्याचे साथीदार यांनीं देश जिंकण्याचा उद्योग केला, त्याचा अखेरपर्यंतचा अजमास त्यांच्या डोळ्यांसमोर होता असें दिसत नाहीं. युरोपियन इतिहासांत बिस्मार्क, ग्लॅडस्टन वगैरे मुत्सद्दी आपापल्या राष्ट्राचें पुढील शें दोनशें वर्षांचें ध्येय दृष्टीपुढें ठरवून तदनुरूप

उद्योग अगोदर पासून चालू करितात. तसा विचार दूरदृष्टीपूर्वक निदान बाजीरावानें खरो केलेला दिसत नाहीं. वसईचेंच उदाहरण घेतां येईल. खंड ४ मधील पेशव्यांच्या बखरींत खालील वाक्यें आहेत. 'आपासाहेबीं वसईचा सुभा शंकराजी केशव यांसी व साष्टीचा सुभा खंडोजी माणकर यासी सांगोन आपण सरदारसुद्धां पुण्यास आले. वसईतील मसलतीस बारा चौदा हजार माणूस स्वार व हशम कामास आले. आपासाहेबीं या मसलतीस भगीरथ प्रयत्न करून फिरंगाण प्रांत हस्तगत करून हिंदुधर्म-राज्यस्थापना केली.' त्यावरून हा प्रदेश जिंकण्याचा हेतु बहुतेक धार्मिक स्वरूपाचा होता. राष्ट्रियहेतु त्यांस कळला असता तर पोर्तुगीझसत्ता कशी चालली होती, त्यांचे राज्यसंरक्षणाचे व धनोत्पादनाचे उगम कोणते होते, इत्यादि पुढील विचार मराठमंडळास करावे लागले असते. वसई जिंकल्याबरोबर तेथें नवीन प्रचंड आरमाराची स्थापना मराठे मुत्सद्यांनीं केली पाहिजे होती. वसईबंदर चांगलें होतें. जहाजें बांधण्याचे पोर्तुगीझांचे कारखाने होते. त्यांचा दारूगोळा तेथें तयार होता. शेजारीं इंग्रजांचा उद्योग मुंबईस काय चालला होता आणि वसईच्याच प्रकरणांत इंग्रजांनीं कशी ढवळाढवळ केली हें सर्व बाजीराव व चिमाजीआपा चांगले जाणत होते. 'हे इंग्रज व पोर्तुगीझ येतात कोठून, थोडक्याश्या जहाजांनीं व लष्करानें, लाखों फौज बाळगणाऱ्या मराठ्यांबरोबर टक्कर देतात कसे? ते एवढा पैसा कोठून आणितात, व्यापाराच्या व्यवहारांत केवढी किफायत त्यांस होते,' या गोष्टींचा तपास व विचार करून त्यासंबंधानें आपल्या राज्याचें धोरण बाजीराव व चिमाजींनीं कांहीं एक ठरविलें नाहीं. हा विषयच त्यांस कळला नाहीं. त्यांजपाशीं पैसा होता. पैसा मिळवून गब्बर झालेले अनेक सरदार होते. पुढील उद्योगाची जाणीव त्यांस असती तर मुंबईचाच इंग्रजांचा उद्योग वसईस उठवून देतां आला असता. ठाणेंवसई वगैरे साष्टीचा सर्व प्रदेश त्यांचे हस्तगत झाल्यानें पुढील

उद्योगाची रचना याच वेळीं झाली पाहिजे होती. कॅप्टन इंचबर्ड व कॅ. गोर्डन, हे इंग्रजांचे वकील मराठ्यांच्या याच उद्योगाच्या भीतीनें त्यांजकडे शिष्टाई करून तो हाणून पाडण्याचा बेत करीत होते. हे बेत पेशव्यांस कळत होते. पश्चिमकिनाऱ्यावर आंगरे शिरजोर होता, त्याचा नकशा, गृहकलहाचा फायदा घेऊन, पेशव्यांनीं चांगलाच उतरला होता. अर्थात् आंगऱ्यास मोडल्याबरोबर स्वतःचें आरमार एकदम वसईस स्थापिलें पाहिजे होतें. तशी व्यवस्था झाली असती तर पुढें नानासाहेबानें आंगऱ्यास सर्वस्वी बुडवून कोंकणकिनारा पाश्चात्यलोकांस मोकळा करून दिला हें अपेश पेशव्यांवर आलें नसतें, आणि पहिल्या मराठी युद्धांत राघोबास मदत करून मराठशाहींत घुसण्याची ताकदच इंग्रजांस आली नसती. नुसता देश जिंकून रणांगणावर पराक्रम दाखविल्यानें राज्याचें काम भागत नाहीं. जिंकलेल्या प्रदेशांत सुव्यवस्थित व संरक्षक राज्यव्यवस्था निर्माण करणें हेंच ज्यास्त जोखमीचें व शहाणपणाचें काम होय. इंग्रजांच्या तुलनेनें या बाबतींत पेशवे पुष्कळ कमी ठरतात. वसईस नवीन आरमार स्थापण्याची सोन्यासारखी संधि पेशव्यांनीं फुकट घालविली. शंकराजी फडके, खंडोजी माणकर, रामाजी महादेव हे व्यक्तिशः हुशार असून त्यांजकडून आरमाराची, दारूगोळ्याची व व्यापाराची नवीन व्यवस्था करण्यास कांहीं एक हरकत नव्हती. पण ही गोष्ट कोणास सुचल्याचें सुद्धां दिसत नाहीं.

सर्व राज्यकारभार व्यवस्थित चालण्याचें बीज द्रव्यबल होय. त्याविषयीं तर बाजीरावाच्या कारभारांत अनास्था होती, हें ठिकठिकाणीं दाखविलेंच आहे. मग रस्ते वगैरे लोकोपयोगी कामें करावयाची भावना कारभाऱ्यांचे ठिकाणीं नव्हती याचें आश्चर्य करावयास नको.

(४) **मराठशाहीच्या वृद्धींतील दौर्बल्यबीज.**—रा. खरे यांनीं मराठी राज्याच्या खऱ्या स्वरूपाचें विवेचन चांगलें केलें आहे. (इचलकरंजी

इ. प्रस्ता. पृ. ६१–९८) त्यांत त्यांनीं मराठी राज्यास ' संयुक्त संस्थानिक-मंडळ ' Confideracy of states असें नांव दिलें आहे. तें एकप्रभुसत्ताक असतें तर इंग्रजांस जिंकितां आलें नसतें. शिवाजीच्या वेळेस तें एकप्रभुसत्ताक असून शाहूच्या वेळेस त्याचें संयुक्तसंस्थानिकमंडळांत रूपान्तर झालें. अर्थात् शाहूनेंच हें राज्य गमावलें असा निष्कर्ष निघतो. मरणसमयीं त्यास चिरस्थायिकता आणण्यासाठीं शाहूनें मुख्य अधिकार पंतप्रधानाच्या हवालीं केला. हें सारें शाहूच्या आलस्याचें व अनास्थेचें फल होतें. आपल्या राज्याचा व तें स्थापन करणाऱ्या पूर्वजांचा शाहूस पराकाष्ठेचा अभिमान होता. तें राज्य वृद्धिंगत करण्याविषयीं त्यांचा उत्साह वर्णनीय होता. तो उदार, शूर, धार्मिक, व प्रजावत्सल होता. पण एवढ्याच गुणांनीं राज्य टिकतें असें नाहीं. राज्य हें करणाऱ्याचें आहे, भोगणाऱ्याचें नाहीं. स्वसुखाविषयीं निरपेक्ष होऊन राजानें महत्त्वाच्या कार्यांत शरीर व मन शिणवावें तेव्हांच त्याचें प्रभुत्व कायम राहतें. पहिल्या तीन महाराजां-प्रमाणें, स्वारींत हजर राहून, अंगमेहेनत व दगदग सोसून सरदार व फौज कह्यांत ठेवणें हें त्याचें कर्तव्य होतें; पण तें त्यास झेंपलें नाहीं व आवडलेंही नाहीं. राज्य वाढविण्याचा हव्यास मोठा, पण दगदग करावयास नको अशी स्थिति असल्यामुळें, मुलूख जिंकून त्याचा कारभार करण्याचें काम त्यानें सरंजामी सरदारांवर सोंपविलें. अर्थात् मोठमोठ्या सरदारांस सनदा देऊन निरनिराळे प्रांत जिंकण्याचा उद्योग सुरू झाला, तेव्हांच जे प्रांत त्या सरदारांचे बनले, ते यांजकडून काढून घेण्याचा मार्ग राहिला नाहीं.

शाहूकडून सरदारांस सनदा मिळाल्याबरोबर त्यांनीं व त्यांच्या कारभाऱ्यांनीं शेंकडों सावकार गोळा करून, त्यांजकडून कोट्यवधि रुपये कर्ज मिळविलें व हजारों शिलेदारांस अनुकूल करून लक्षावधि रुपये व लक्षावधि फौज

गोळा केली. अशी फौज घेऊन हे सरदार, सावकार व शिलेदार सर्व मिळून त्या त्या प्रांतांत जाऊन, रात्रंदिवस मेहेनत करून तेथील शत्रूंचा बीमोड करून ते ते प्रांत काबीज करते झाले. वर्षानुवर्ष रगडा चालवून हातचें, पदरचें भरीस घालून व प्रसंगीं प्राणही खर्च करून जे प्रांत मिळविले, ते जर छत्रपती मागूं लागले तर ते त्यांस कसे मिळावे. सरदार वगैरे लोकांचें सर्व नुकसान भरून देऊन व सावकारांचीं कर्जे फेडून प्रांत आपल्या ताब्यांत घेण्याचा मार्ग होता, पण एवढी अगणित संपत्ति त्याजबळ नव्हती. याकरितां कोणी सरदारानें प्रांत जिंकिला म्हणजे तोच त्याच्या फौजेच्या खर्चास सरंजाम म्हणून नेमून द्यावा आणि हुजूरखर्चाकरितां 'दिवाण देणें' म्हणून कांहीं नियमित रक्कम (बहुधा निंमें उत्पन्न) त्याजपासून घेत जावी असा प्रघात शाहूमहाराजानें व पेशव्यांनीं प्रथम पासून ठेविला. या योगानें सरदारांस व कार्यकर्ते पुरुषांस उत्तेजन येऊन ते राज्य वाढवीत सुटले; पण त्याबरोबरच ते स्वतंत्र पंथ काढूं लागले. शाहू नुसता महाराष्ट्र-वादी नसून महत्तरराष्ट्रवादी अथवा हिंदुपदपादशाहीचा अभिमानी होता. स. १७०७ त राज्यारोहणाचे वेळीं शाहूचे ताब्यांत भीमा व कृष्णा या नद्यांमधला मुलूख देखील धडपणें नव्हता, पण मरणसमयीं त्याच्या नांवाचा शिक्का काशीपासून रामेश्वरापर्यंत चालत होता. पण हें सर्व राज्य सरदारांनीं मिळविलेलें सरदारांच्याच ताब्यांत होतें. त्याची सुव्यवस्थित घटना बांधून देण्याचें सामर्थ्य व कौशल्य शाहूच्या, पेशव्यांच्या किंवा इतर प्रधानांच्या ठिकाणीं दिसून आलें नाहीं. तोच ईस्टइंडिया कंपनीचा प्रकार किती भिन्न झाला पहा.

आपल्या अभ्युदयाचा उगम महाराजांच्या कृपेपासून आहे हें ओळखून शाहूचे सरदार त्याच्याशीं नम्रपणानें व आज्ञाधारकपणानें वागत. हें त्यांचें वर्तन केवळ औपचारिक होतें असें नाहीं. शाहूशीं ते कृतज्ञ व भक्तिपूर्ण भावनेनें वागत; परंतु शाहूचें हें सारें तेज, दरारा त्याच्या

बरोबर लयास गेला. पुढील राज्यकर्त्यांवर सरदारांची भक्ति बसली नाहीं. आह्मा पौरस्त्य लोकांचे राजकीय कारभार संस्था-प्रधान नसून व्यक्ति-प्रधान असतात.

'एकदां जो प्रघात पडला तो कायमचा चालविण्याविषयीं आमचे लोक अत्यंत दक्ष असतात. एकदां दाखला पडला कीं तो मोडूं द्यावयाचा नाहीं. ही मिरासदारी (Prescriptive right) येथून तेथून सर्व कारभारांत प्रबळ झाली. 'जुनें मोडूं नये, नवें करूं नये,' या वाक्यद्वयांत या मिरासदारीचें रहस्य सांठलेलें आहे. पेशव्यांस एखादा किल्ला पाहिजे असला, तरी त्यास किल्लेदाराचा मिरासी हक्क आडवा येऊं लागला. सरकारचें धान्य, खजीना व बंदिवान हे सर्व हवालीं करून घेऊन राखणें व परचक्र आलें तर लढाई करणें, हीं कामें जेथपर्यंत आपण करीत आहों, जेथपर्यंत आपण राज्याशीं हरामखोरी केली नाहीं, तोंपर्यंत आपणास काढण्याचा पेशव्यास अधिकार नाहीं असा किल्लेदारास भरंवसा होता. एखाद्या शंभर स्वारांच्या पथक्यास स्वारांचें पथक मोडून पायदळाचें पलटण तयार कर, असें पेशव्यांनीं सांगितलें तर तो पथक्या ह्मणणार, महाराजांच्या वेळचा जसा सरंजाम होता तसा बाळगून मी चाकरी करणार, त्या बाहेरची गोष्ट मला करावयास सांगण्याचा तुह्मांस अधिकार नाहीं. यदाकदाचित् एखादा पथक्या कबूल झाला, तरी त्याचे कारभारी, मजुमदार, फडणीस व स्वार सुद्धां असली गोष्ट कबूल करावयाचे नव्हत. कारण सर्वांचाच ठरलेला हक्क आड यावयाचा. महादजी शिंद्यानें पलटणें तयार केलीं, तीं बादशहाच्या दौलतींतून केलीं. मराठी राज्याच्या उत्पन्नांतून तीं तो करूं जाता, तर त्याचेंच उच्चाटन झालें असतें. या मिरासदारीमुळें आपलें चालत आलें आहे तसें पुढें चालविण्याच्या प्रघातामुळें, कोणासच भय नाहींसें झालें. कशीबशी चाकरी करून दिवस काढण्याची चाल पडली, आणि राज्याची वाढ खुंटली. राज्य ह्मणजे प्रगति, सुधारणा,

इष्ट फरेफार; हे इष्ट फरेफार करण्याची सोय ज्या राज्ययंत्रांत नाहीं, ज्याची घटना प्रतिगामी झाली, तें राज्य टिकणें शक्य नाहीं. दोन तीन पेशवे बरे निघाले तोंपर्यंत राज्याची भरभराट झाली. ते नाहींसे होतांच 'संस्थांचा किंवा घटनेचा जोर नसल्यामुळें राज्य बुडालें'. (खरे).

बाजीरावाची कारकीर्द येथें संपली, तरी त्याच्या मृत्यूनें राज्यकारभारांत क्रान्ति अशी घडून आली नाहीं. उलट त्यानें उपक्रमिलेले उद्योग त्याच्या मुलानें ज्यास्तच नेटानें पुढें चालविले. तसेंच श्रीवर्धनकर-पेशव्यांना मराठशाहींत प्रामुख्य मिळाल्यापासून नवीन व्यक्ती व घराणीं अनेक पुढें आलीं, त्या सर्वांचा यथायोग्य निर्देश मुख्य हकीकतींत करितां आला नाहीं. राष्ट्रोद्योगांत ज्यांनीं ह्मणून यथाशक्ति उद्योग केला, त्यांचें वर्णन राष्ट्रीय इतिहासांत स्थापित होणें इष्ट असल्यामुळें, अशा कित्येक व्यक्तींच्या व घराण्यांच्या हकीकती पुढें स्वतंत्रतेनेंच देण्यांत येतील.

सूची.

श्रीसयाजीसाहित्यमाला.

१	संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास.	२-८-०	...
२	भूपृष्ठविचार (सचित्र)	०-१०-०	...
३	आपणा लघुबंधु अंग्रेज.	१-०-०	...
४	अलकानो अद्भुत प्रवास (सचित्र)	१-६-०	...
५	माबापने बे बोल.	०-६-०	०-४-०
६	हिंदुस्थानना देवो (सचित्र)	४-०-०	...
७	नीतिशास्त्र.	०-१४-०	०-१०-०
८	प्रेमानंद (सचित्र].	१-०-०	०-१२-०
९	जगत्नो वार्तारूप इतिहास (ग्रंथ १ लो)	३-८-०	...
१०	बालोद्यान पद्धतीचें गृहशिक्षण (सचित्र)	०-१०-०	०-९-०
११	देहधर्मविद्याना तत्त्वो.	१-०-०	०-१४-०
१२	विज्ञानप्रवेशिका	०-११-०	...
१३	जिंदगीनो विमो.	०-११-०	...
१४	दयाराम	०-११-०	...
१५	सुधारणा व प्रगति.	३-०-०	...
१६	वीरपुरुषो.	०-१२-०	०-११-०
१७	उद्भिज्जविद्यानुं रेखादर्शन (सचित्र)	१-०-०	०-१५-०
१८	करोळीओ. (सचित्र)	०-१४-०	०-१३-०
१९	ब्रिटिश राष्ट्रीय संस्थाओ.	०-१३-०	०-१२-०
२०	मिराबाई	०-११-०	०-१०-०
२१	ख्रिस्त	१-०-०	...
२२	प्राणीविद्यानुं रेखादर्शन (सचित्र.)	१-०-०	०-१४-०
२३	दीघ निकाय [भाग १ ला]	१-८-०	...
२४	पॅलेस्टाईननी संस्कृति.	०-१२-०	०-११-०
२५	मनुष्यविद्याना तत्वो.	१-०-०	०-१५-०
२६	जगतनो वार्तारूप इतिहास [ग्रंथ २ जो]	३-०-०	...
२७	नीतिविवेचन	१-८-०	१-०-०
२८	बालोद्यान पद्धतीनुं गृहशिक्षण (सचित्र).	०-१४-०	०-१२-०
२९	कॉबेटनो उपदेश.	०-१५-०	०-१४-०
३०	गिरधर.	०-१४-०	०-१३-०

३१	पार्लमेंन्ट (गुजराती).	१-४-०	१-२-०
३२	तुलनात्मक धर्मविचार.	०-१३-०	०-१२-०
३३	भालण.	१-०-०	०-१५-०
३४	इतिहासनुं प्रभात.	१-४-०	१-२-०
३५	जीवविद्या.	१-०-०	०-१४-०
३६	धर्मना मूळतत्वो.	०-१०-०	०-९-०
३७	नैतिक जीवन तथा नैतिक उत्कर्ष.	०-१५-०	०-१४-०
३८	तुलनात्मक भाषाशास्त्र.	१-४-०	१-२-०
३९	हिंदुस्थानाचा लष्करी इतिहास व देशतराष्ट्रांच्या फौजा.		
४१	शिवाजी. [सचित्र].	१-६-०	१-०-०
४२	उत्तर युरोपनी पुराणकथा.	०-१४-०	०-१२-०
४३	विष्णुदास.	१-०-०	०-१४-०
४४	राजनीतीनो संक्षिप्त इतिहास.	१-४-०	१-२-०
४५	समाजशास्त्र प्रवेशिका.	०-१४-०	०-१२-०
४६	वीर शिवाजी.	१-०-०	०-१४-०
४७	बाळस्वभाव अने बाळउछेर.	१-८-०	१-६-०
४८	चीननी संस्कृति.	१-६-०	१-४-०

श्री सयाजी बालज्ञानमाला.

१	गिरनारनुं गौरव (सचित्र).	०-६-०
२	ऋतुना रंग.	०-६-०
३	शरीरनो संचो. (सचित्र)	०-६-०
४	महाराणा प्रताप. (सचित्र)	०-६-०
५	कोपनी कथा. (सचित्र)	०-६-०
६	पाटण-सिद्धपुरनो प्रवास.	०-६-०
७	पावागढ.	०-६-०
८	औरंगझेब. [सचित्र]	०-६-०
९	मधपुडो. [सचित्र]	०-६-०
१०	रणजीतसिंह. ”	०-६-०
११	सुखी शरीर.	०-६-०